КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований 1927 року Українським комітетом краєзнавства, репресований у 1930 році. Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України.

3 2010

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України, Інститут історії України НАН України

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1, вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05, 279-13-88

Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

ЗМІСТ

РОДИНА ТА ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ

ПОВСЯКДЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ВЕРСТВ

Затверджено на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України, протокол № 11 від 23 грудня 2010 р.

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями "Історичні науки" (Бюлетень ВАК України. — 2009. — № 8.)

Журнал зареєстровано 6.12. 1995.

Свідоцтво про державну реєєстрацію КВ № 1722.

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ В ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

КУРЙОЗНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗІВ МИНУЛОГО В УЯВЛЕННІ СЬОГОДЕННЯ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МІКРОІСТОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

16 вересня 2010 р. в Інституті історії України НАН України відбулася Всеукраїнська наукова конференція "Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності". З вітальним словом до учасників конференції звернувся директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В. А. Смолій. На початку конференції відбулася презентація наукових здобутків Інституту історії України в сфері дослідження історії повсякденного життя та соціальної історії України часів непу та повоєнних років XX ст. Професор С. В. Кульчицький представив до уваги учасників конференції значну за обсягом працю "Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)" (2010), яка стала результатом багаторічної праці колективу авторів, а член-кореспондент НАН України В. М. Даниленко познайомив аудиторію з проектом та змістом іншої колективної монографії — "Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)" (2010).

У подальшому робота конференції відбувалася за секціями: "Проблеми теорії мікроісторичних досліджень", "Людина в контексті мікроісторії", "Унормовані" та "девіантні" форми поведінки людини", "Родина та повсякденний побут", "Повсякдення суспільних верств", "Гендерні аспекти в історії повсякдення" та "Курйозні трансформації образів минулого в уявленні сьогодення". До уваги учасників конференції та запрошених осіб було представлено 45 доповідей (з 57 заявлених), автори яких продемонстрували широкий спектр наукових досліджень в обраних Оргкомітетом для обговорення напрямах. Географічно та інституціонально доповідачі представили майже всі регіони України, численні академічні установи, основні національні та державні вищі навчальні заклади й дослідницькі центри. Зокрема, Інститут історії України НАН України (м. Київ), Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ), Інститут історичної освіти НПУ ім. М. П. Драгоманова (м. Київ), Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (м. Одеса), Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка (м. Кам'янець-Подільський), Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (м. Полтава), Донецький національний університет (м. Донецьк), Київський національний університет ім. Т. Шевченка (м. Київ), Харківський державний технічний університет будівництва і архітектури (м. Харків), Кримський економічний інститут ДВНЗ "Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана" (м. Сімферополь), Дніпропетровський державний аграрний університет (м. Дніпропетровськ), Український центр гендерної освіти при НТУУ "КПІ" (м. Київ), Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка, Луганський національний університет ім. Т. Шевченка та ін.

Наприкінці роботи конференції було підбито підсумки і визнана потреба у збільшенні досліджень з історії повсякдення й мікроісторії. Однією з нагальних проблем учасники конференції відзначили вироблення єдиного погляду на концепцію та зміст цих галузей історичного знання, їх теоретичної та методологічної бази.

Матеріали конференції було вирішено опублікувати у спецвипуску журналу "Краєзнавство" (упорядник Ольга Ковалевська), одного з фахових видань Інституту історії України НАН України та Національної спілки краєзнавців.

Редколегія

I
ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ МІКРОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

93/94:394(477):930.1

Олександр Удод (м. Київ)

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК ПРОВІДНИЙ НАПРЯМ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті аналізується стан дослідження в сучасній українській історичній науці проблем історії повсякденності. Робиться висновок про те, що в останні два десятиріччя історія повсякденності стала провідним напрямом у вітчизняній історіографії. Окреслено напрями досліджень з питань методології історії повсякденності.

Ключові слова: *повсякденність, українська історіографія, методологія історії повсякденності*

Проведені останнім часом всеукраїнські наукові конференції ("Історія повсякденності: теорія та практика", м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.; "Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності", м. Київ, 16 вересня 2010 р.), вихід кількох колективних та індивідуальних монографій ("Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)"; "Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)"; Коляструк О. "Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя"), захист кандидатських та докторських дисертацій (М. Герасимова, О. Ісайкіна, О. Лукашевич, Н. Хоменко, О. Прохоренко, О. Коляструк та ін.), започаткування серійних видань ("Структури повсякденності", "З історії повсякденного життя в Україні"), творення спільного проекту українських і російських істориків з історії повсякденності обох народів першої половини XX ст. переконливо засвідчили, що історія повсякденності з екзотичного (модного) напряму поступово перетворилася на провідний напрям сучасної української історіографії[1].

Наукові дослідження з історії повсякденності, започатковані в західноєвропейській історичній науці в середині XX ст., саме в останній час (кінець 1990-х рр. — початок 2000-х рр.) стали характерною рисою і для української історичної науки. Чітко окреслений пріоритет історико-наукових досліджень засвідчує не тільки загальний розвиток науки про минуле в Україні, а й прагнення подолати методологічний консерватизм, концептуальну монолінійність розуміння історичного процесу, що були характерні для радянської історіографії. Марксистська ідеологія, як відомо, не була зорієнтована на розкриття таких понять, як повсякденне життя, суспільні настрої, морально-психологічний стан населення та ін. Навіть у період так званого розвинутого соціалізму, коли суспільствознавці піднімали на щит кон'юнктурні розробки на кшталт "радянського способу життя" і змушені були робити певні узагальнення про те, як жили ті або інші соціальні групи, що вони їли, пили, як одягалися, які у них були звички та уподобання, що вони любили, і закономірно виходили на дослідження власне структур повсякденності: побут, сім'я, дозвілля, культура, все ж таки обмежувались контекстом політичної історії і не сприймали органічної методології історії повсякденності ("Школа Анналів"). Поширене ідеологічне кліше порівняльного типу "два світи — два способи життя" призводило до застосування класового підходу, а отже, змушувало істориків доводити нісенітниці щодо кількісних і якісних переваг "соціалістичного способу життя" перед буржуазно-капіталістичним, що оберталося замовчуванням, підтасовкою фактів, відвертою фальсифікацією.

Сучасні дослідження з історії повсякденності в Україні стають все поширенішими і, що варто відзначити особливо, характеризуються зрослим професійним (методологічним, фактографічним і джерелознавчим) рівнем. Необхідно відзначити кілька суттєвих ознак сучасного стану вивчення історії повсякденності. По-перше, повсякденність як предметна сфера історичної реальності остаточно вийшла із "великої" історії і набула самодостатності і самостійності, відбулося чітке розмежування макроісторії і мікроісторії; подруге, історія повсякденності оформила власні методологічні підходи і свій інструментарій, які дають змогу вірогідно реконструювати історичні реалії і будувати певні

концептуальні моделі; по-третє, історія повсякденності затребувала до своєї методології інструментарій інших дисциплін, спонукала до інтеграційних процесів в історичній науці і гуманітаристиці в цілому; по-четверте, історія повсякденності дозволила уникнути розповсюдженого раніше схематизму в історичній реконструкції минулого, оцінити його з антропоцентричних позицій, долаючи абстрагованість політичного рівня аналізу подій, фактів, явищ.

Історія повсякденності спонукала до нових джерелознавчих досліджень. Вона активізувала залучення до наукового аналізу джерел "другого" порядку, передусім наративних документів приватного походження й адресування (листи, щоденники, спогади). Історія повсякденності розширила поле аналізу щоденних практик за рахунок критичного осмислення художньо-літературних і візуально-мистецьких творів. Суб'єктивність у ставленні до оточуючої дійсності, оціночні (аксіологічні) судження стали перевагою, а не недоліком в осягненні історії повсякденності. Адже, на нашу думку, історія повсякденності — це насамперед історія процесу олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов повсякденного життя.

Отже, історія повсякденності поглибила дослідницький інтерес до пересічної людини як об'єкта вивчення, посилила власне антропологізацію історико-наукових досліджень. Дещо вдалося нівелювати написання історії України тільки крізь призму національно-державницького бачення минулого, яке закономірно ствердилось в країні у перше десятиліття після здобуття незалежності.

На становленні історії повсякденності в українській історичній науці, поза сумнівом, позначились виклики зарубіжної історіографії, теорії і методології історичної науки. Це насамперед переклади і популяризація європейських і американських новітніх видань з культурно-історичної антропології, а також, по-друге, безпосередній вплив російської історіографії, що раніше, ніж українська, зацікавилась ментальними характеристиками історії та її буденними практиками. Іншим стимулюючим чинником зацікавлення історією повсякденності став перегляд Міністерством освіти навчальних програм з історії України та всесвітньої історії у бік людинознавчої концепції та орієнтування на світові навчальні стандарти. Співпраця України з Радою Європи (з 1995 р.) сприяла модернізації змісту програм з історії для шкіл за такими напрямами: зміна співвідношення соціальної історії з політичною та економічною історією на користь "людинознавчої" історії; зростання ролі пересічної людини в політичній, економічній, соціальній і культурній історії; акцентування ролі історії повсякденності при відборі та структуруванні навчального матеріалу; вивчення життя різних соціальних груп (жінок, дітей, національних меншин, емігрантів та ін.)[3]. Освіта в Україні середини 1990-х рр. виявилась більш гнучкою і мобільною, сприйнятливішою для реалізації новітніх методологій і методик порівняно з академічною наукою. Асоціація викладачів історії "Нова доба" реалізувала кілька "історичних" проектів ("Повсякденне життя моєї сім'ї на тлі історичної епохи", "Історія міграцій", "Історія епохи очима людини" та ін.)[c]. Вивчення історії повсякденності на уроках історії змінює сам пізнавальний процес, в якому учень перестає бути лише об'єктом освітнього процесу, а й стає суб'єктом пізнавальної творчості. Існує обґрунтована обумовленість вивчення повсякдення на уроках історії як визначальної сфери соціальної історії (дисертаційне дослідження І. Акіншевої). Бердянський дослідник К. Бабанов[4] активно розробляє методики викладання повсякденності в різноманітних курсах вітчизняної та зарубіжної історії. У вищій школі читаються спецкурси з історії повсякденності (В. Андреєв (м. Херсон) "Історія повсякденності в сучасній українській історіографії", О. Коляструк (м. Вінниця) "Історія повсякденності: теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми").

Питання української історії в контексті історичної антропології й історії повсякденності публікуються на сторінках періодичних видань: "Соціум", "Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність", "Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей".

Сучасна українська історіографія звертається перш за все до історії повсякденного життя в переломних, кризових і трагічних сторінках вітчизняної історії: часів національно-визвольних змагань, революцій, воєн, модернізації економіки і реформування різних систем державного і суспільного устрою

країни. Найбільший відсоток становлять праці про радянське повсякдення, становлення і закріплення тоталітарного режиму в УСРР/УРСР (В. Іваненко, В. Іщенко, О. Паращевіна, В. Мароко, С. Кульчицький, О. Пиріг, М. Борисенко та ін.). До актуалізованих дослідниками періодів відноситься післявоєнна доба з її непростим повсякденням і побутом. У монографії Л. Ковпак різнобічно охарактеризовано загальну проблематику повсякденного життя, українського суспільства в другій половині XX ст. Повоєнні обставини відбудови і налагодження нормального життя знайшли відображення в статтях М. Голиша, М. Плюща.

Певний внесок у розробку проблем історії повсякденності здійснюють викладачі Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди. Тут працює навчально-науковий центр усної історії, започатковано видання історико-краєзнавчого альманаху "Джерела пам'яті"[5].

В Україні дедалі більшої популярності набуває гендерна історія та жіноча повсякденність крізь призму соціалізації, традиційного укладу родинного життя (О. Стяжкіна, Н. Гогохія).

Українськими істориками за останнє десятиріччя накопичений значний фактографічний матеріал з історії повсякденності, що відбилося у низці спеціальних наукових публікацій. Найбільш розробленими є різні аспекти міського повсякдення. Виокремилися певні тематичні пріоритети у загальній проблематиці повсякдення: матеріальні структури (житло, одяг, харчування); соціально-культурний простір буденності (дозвілля, відпочинок, святкові звичаї); питання девіантної поведінки і аномалій суспільного життя. Виробнича повсякденність найкраще розроблена на прикладі історії робітничого класу, натомість у селянській повсякденності найбільш детально розроблені побутові і ментально-світоглядні складові повсякдення. В останні роки заявилась низка праць з історії повсякденного життя інтелігенції (Г. Романенко, О. Даниленко, О. Коляструк, А. Парфіненко, Т. Дорош, З. Лихолобова та ін.).

Таким чином, історія повсякденності набула в Україні визнання, знайшла своїх прихильників серед академічних вчених-істориків, професорсько-викладацької, учительської громадськості, а також серед журналістів і краєзнавців. Все менше звучить скептицизм стосовно самодостатності й інституційної окремішності історії повсякденності. Але все ще продовжуються дискусії довкола об'єктивності/необ'єктивності та релятивізму цього напряму історичних досліджень. Триває полеміка стосовно джерел історії повсякдення та її науково-документального забезпечення. Таке становище пояснюється багатьма причинами: методологічна криза; відставання від розвитку європейської науково-методологічної культури; упереджене ставлення до нетрадиційних джерел (особового походження, усних джерел, візуальних, літературних та ін.).

На стан сучасних досліджень з історії повсякденності суттєво впливає те, що науково-теоретичне обґрунтування історії повсякденності як новітнього напряму в історіографії ще не завершилось, оформлення її методологічного забезпечення ще перебуває у процесі становлення. Є необхідність продовження критичного осмислення проблем методології історії повсякденності. Статус історії повсякденності у родині історичних наукових дисциплін не усталився. Інколи вивчення повсякденності розглядається як методологічний прийом для отримання повноти інформації про минуле, а здебільшого — визнається як самостійний напрям дослідження. До сьогодні не подолана певна концептуальна і термінологічна невизначеність самої історії повсякденності та нечіткість її меж і відносин з іншими близькими течіями в сучасній історіографії (побутова історія, щоденна історія, повсякдення, мікроісторія, історія пересічної людини).

При відтворенні історії повсякденності неприпустиме обмеження лише мікроісторичними методами та інструментарієм. Інколи макроісторія може сказати про суть повсякденного життя набагато більше і об'єктивніше, ніж самі деталі повсякдення, його структура. Звичайно, повсякденність — це лише один ракурс розгляду історії суспільства та історії окремої людини, який не в змозі дати всебічну інформацію для розуміння динаміки людства. Історія повсякденності є лише підходом, що доповнює, конкретизує інші наукові підходи, які розкривають його суть. Оптимальна така формула пізнання історії: вивчення того чи іншого фрагмента суспільного життя неодмінно повинно враховувати вивчення історії повсякденності, і, водночас, тільки через повсякденність неможливо зрозуміти всю суть соціального розвитку.

Джерела та література

1 *Коляструк О.А.* Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя // Видавнича серія "Структура повсякденності". — Харків, 2010. — С. 66–93.
2 *Захарова Н.С.* Співробітництво України і Ради Європи у сфері реформування історичної освіти з 1995–2005 рр.: автореф. дис. ...канд. істор. наук. — Дніпропетровськ, 2010.
3 *Єгоров Г.* "Європейський вимір" у вітчизняній історії // Історія в школі. — 1998. — № 9. — С. 14–16.
4 *Бабанов К.О.* Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти. — Донецьк, 2005. — 325 с.
5 Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукр. наук. конференції (м. Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.). — Переяслав-Хмельницький, 2010.

Александр Удод

История повседневности как основное направление украинской историографии

В статье анализируется состояние исследований в современной украинской исторической науке проблем истории повседневности. Делается взвод о том, что в последние два десятилетия история повседневности стала основным направленим в отечественной историографии. Начертаны направления исследований по вопросам методологии истории повседневности.

Ключевые слова: *повседневность, украинская историография, методология истории повседневности*

Alexander Udod

History of daily occurence as basic direction Ukrainian historiography

In the article is analysed consisting of researches of modern Ukrainian historical science of problems of history of daily occurence. A platoon is done that in the last two decades history of daily occurence became basic napravlenim in domestic historiography. Directions of researches are traced on questions of methodology of history of daily occurrence

Keywords: *daily occurence, Ukrainian historiography, methodology of history of daily occurence*

УДК 930:94(477)325.325:“XIX–XX ст.”

Вадим Бондар (м. Київ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Проаналізовано тенденції, дослідницькі підходи, особливості української історіографії повсякденного життя селян пореформеного періоду. Оцінюються досягнення науковців в інтерпретацію окремих питань проблеми.

Ключові слова: *історіографія, повсякденне життя, селянство, дослідницькі підходи.*

Історики не досліджують села,
вони досліджують у селах.
Дж. Леві. Про мікроісторію

Історія повсякдення є важливою віхою у розвитку науки про суспільство. Вивчення минулого повсякденності уможливлює глибше проникнути в історичний процес, по-новому поглянути на нього передусім завдяки тому, що вивчається досвід пересічних людей, звичні, повсякденні практики поведінки, які раніше залишалися не поміченими через свою очевидність і буденність. Одні науковці вивчають селянську минувшину на соціально-економічному й політичному тлі, у взаємозв’язку з іншими важливими суспільними подіями, масовими народними рухами тощо. Інші — поступово вводять минуле селянства в мікроісторичну перспективу, маючи за об’єкт різні проблеми економічної, соціальної, культурної та релігійної його сфери.

У цій статті спробуємо визначити здобутки і перспективи у вивченні повсякденного життя селян Наддніпрянської України в пореформений період, розглянемо окремі теоретичні складові проблеми. Оскільки дослідження різних аспектів їх буття має свою історію (хоча у більшості праць термін “повсякдення” не вживався), доцільно простежити нагромадження відповідних знань.

Останнім часом українські науковці все більше звертають увагу на теорію повсякденності. Визнається той факт, що не існує її єдиної концепції й чіткого визначення. За словами О. Удода, “історія повсякденності — це насамперед процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя”[1]. На думку В. Марочка, повсякденність є лише одним з методів вивчення соціальної історії, хоча постає у якості самих відповідних відносин. У зв’язку з цим селянство для історика є теоретичною узагальнюючою категорією для з’ясування специфіки суспільного розвитку, а також не просто соціальною групою, а специфічним способом життя[2]. О. Коляструк мотивує вивчення повсякденності тим, що останння поєднує в одне ціле різні прояви діяльності людини — приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними та морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси із загальносуспільними, локальні події вписує у загальнодержавні, буденні настрої трансформує у ментальні характеристики тощо[3]. У центрі інтересів дослідника має перебувати конкретна людина, поведінка, звички, манери і світогляд якої можуть бути типовими для цілої соціальної групи або певного середовища (парафія, село, родина)[4].

У процесі опису всієї багатогранності тих процесів, що відбувалися на селі, історія особливо взаємодіє з антропологією, етнографією, психологією, лінгвістикою, культурологією та іншими науками. Важлива роль відводиться соціальній психології в плані виявлення настроїв, причин поведінки і дій різних груп селянства, сприйняття ним навколишнього світу, його реакції на найважливіші суспільні процеси і явища. Роль соціології виявляється у вивченні таких аспектів, як праця селян, їх побут, сім’я, особистість, образ і якість життя, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, місце в соціальній структурі суспільства тощо. Застосування методики історичної демографії сприяє вивченню буття сільського населення

(динаміки чисельності, змін його складу, розселення і густоти, міграцій, народжуваності й смертності, стану здоров'я, хвороб і т. д.).

Повсякдення включає в себе надзвичайно багато різних аспектів, що ускладнює визначення меж предмета його дослідження. Зокрема під час вивчення щоденного життя селян аналізуються: 1) буденні відносини їх із чиновниками, інтелігенцією, дворянами, духовенством, міщанами, національними меншинами, а також й у власному середовищі; 2) розмежування всередині соціальної групи; 3) долі окремих людей і конкретні події, які їх стосуються; 4) повсякденні турботи і тривоги; 5) уявлення й ідеї, освіченість. 6) родинні відносини; 7) щоденна праця, її умови, сприйняття аграрних перетворень та ставлення до землі; 8) дозвілля і відпочинок; 9) релігійно-міфологічна сфера буття; 10) їжа й напої; 11) житло; 12) одяг та взуття; 13) санітарно-гігієнічні особливості; 14) роль традицій і звичаїв у повсякденності; 15) неординарні й звичні вчинки; 16) злочини та покарання. Список можна продовжувати і далі.

Цілісно повсякдення селянства не досліджувалося, але висвітлення окремих аспектів цієї проблеми має свою історію. Зокрема дореволюційні історики, економісти, етнографи, правознавці, діячі земств вивчали не тільки господарювання на селі, досвід ведення землеробства та інших галузей сільського господарства, їх агротехнічну оснащеність, а й соціальний аспект, різні сторони селянського буття.

Вагомий внесок у дослідження життя і побуту селян зробили різні комітети і відділи наукових товариств, урядові комісії, а також етнографи-народознавці другої половини XIX — початку XX ст. (серед них — Х. Вовк, Д. Зеленін, П. Іванов, О. Кістяківський, М. Маркевич, М. Милорадович, О. Пипін, М. Сумцов). Зокрема П. Чубинський виявив себе як ретельний збирач та систематизатор матеріалу з щоденного буття селянства, його звичаїв і традицій.

Прагнення пересвідчитися на власні очі, як живе селянин, з'ясувати його буденні проблеми й інтереси, було досить поширеним. При цьому головним джерелом відомостей ставали етнографічні студії. Дослідники під час написання своїх праць спілкувалися із селянами, розробляли спеціальні програми для збору інформації про них, популярним також стало "ходіння в народ".

Вивчаючи етнографічні особливості українців, Х. Вовк висвітлив вірування селян, сватання, весільні та поховальні обряди, їжу, напої, житло, одяг і народні знання[5]. Викликає інтерес опис ним громадської організації молоді обох статей, товариства, сходини, досвітки та вечорниці. Дослідник підкреслив сакральну роль хліба в повсякденному житті (під час харчування, весільного ритуалу, походу в гості). Характеризуючи окремі елементи шлюбного обряду селян, вчений показав другорядними релігійні настанови, ставлячи на перше місце народні звичаї (виконання язичницьких пісень про Місяць і Зорю та ін.). Х. Вовк доводив, що український народ являє собою етнографічну цілісність, виразно виокремлену з-поміж інших слов'ян. Він не підлягає глибоким зовнішнім впливам і розвиває свої етнічні риси послідовно та рівномірно.

Подорожуючи окремими повітами Харківської губернії, М. Сумцов описав загальний моральний стан сільського населення, санітарно-гігієнічні умови його існування, хвороби й ліки, пияцтво, народні розваги. "Поезія і проза" селянства, на його думку, полягає у тому, що за здорової землеробської основи приватні проблеми відходять на другий план; на першому ж стоїть ведення господарства та серйозне і чесне виконання релігійних, громадських і сімейних обов'язків[6]. М. Сумцов як велику родинну драму описав весілля з аналізом усіх його ритуальних компонентів, з'ясував, як світогляд та забобони впливали на щоденне буття селян, висвітлив структуру їх житла, одяг, їжу і напої. На думку вченого, в основі народного світогляду лежить трудове життя, праця, головним чином хліборобська. Поруч із нею перебуває сім'я.

Заслуговує на увагу велика етнографічна розвідка О. Афанасьєва-Чужбинського "Поездка в Южную Россию". У ній він виклав свої спостереження про буття і побут сільського населення Придніпров'я. Автор у цікавій формі описав культуру, звичаї і образ життя селян, їх мову, ремесла та ведення господарства. Спілкуючись з ними, дослідник робить висновок, що селяни шанують віру і церковні устави, є добрими, спокійними та дещо повільними. Українець, на його думку, хитрий, тому що розумний, але він не володіє тією кмітливістю до заробітку грошей, як росіянин. Причини цього лежать у сприятливому кліматі та родючому ґрунті, що спонукає українця до спокійного хліборобського життя. "Что

малоросс простодушен, гостеприимен, не гонится за лишним грошем, и что плут может обсчитать и надуть его — в этом нет никакого сомнения; но что он далеко не прост — подтвердят все"[7].

У процесі своїх спостережень О. Афанасьєв-Чужбинський звернув увагу на помітно краще становище німецьких колоній менонітів порівняно з українськими селами. Пояснення опитаних ним селян зводяться до того, що у німців багато землі; вони всі грамотні й у них інше керівництво. Автор встановив, що однією з найбільших перепон до змін у селянському житті є традиція.

Особливу роль у зборі документальних даних із соціальної історії селянства відіграли етнографічно-статистичні експедиції Російського географічного товариства в західні регіони імперії. Цінну інформацію містять праці істориків, економістів, статистів, громадських діячів. Серед часто згадуваних дослідниками рис селян почесні місця посіли демократизм, індивідуалізм та волелюбство, висока моральність, поетичність і розвиненість почуттів. Серед негативних рис останніх підкреслювалося їх марновірство, розумова нерозвиненість, схильність до пиятики, слабкість громадського потенціалу, які пояснювалися несприятливими соціально-економічними обставинами[8].

Актуальними є спеціальні програми для збору й опису свідчень про повсякденне життя селянства, його побут, культуру, мову, які використовувалися місцевими кореспондентами[9]. Зокрема О. Русов, спираючись на досвід статистичних робіт на Чернігівщині, розробив і оприлюднив власну програму вивчення соціально-економічних відносин, адаптовану до українських губерній Російської імперії[10]. Матеріали соціологічних опитувань дали змогу з'ясувати національні, соціальні і сімейні відносини, демографічні проблеми, рівень освіти й добробуту селянства, питання його праці та споживання тощо. Зазначалося, що із зростанням цін на хліб зменшувалась кількість шлюбів і народжуваність дітей. Декілька неврожайних років підряд могли викликати виступи селян скоріше, ніж сама велика пропаганда серед них[11].

Важливого значення набувають мемуари, щоденники, листи й інші документи особистого походження. Те, що виходило безпосередньо від людини, її вчинків, думок, почуттів, було значною мірою відбиттям того, що відбувалося. Серед них — спогади мирових посередників, селян, дворян, інтелігенції про буденні картини впровадження селянської реформи 1861 р. в різних губерніях, перипетії у зв'язку із складанням уставних грамот тощо[12].

Так М. Василенко, який працював мировим посередником, описав враження селянства від нових змін. Він на практиці зіштовхнувся з проблемою врегулювання земельних відносин, насамперед звернув увагу на майже повсюдне нерозуміння селянами суті реформи 1861 р. Зокрема, в Чернігівській губернії, де він працював, селянам було дуже важко розібратися з текстом "казенної" мови. Як наслідок, виникли різні трактування ними її статей (про те, що не потрібно підписувати уставних грамот, а чекати справжньої волі; Маніфест про звільнення є несправжнім, підробленим тощо). Це, на думку М. Василенка, стало однією з перепон у врегулюванні аграрного питання в регіоні[13].

У своїх спогадах М. Галаган детально описав життя свого рідного села Требухів на Чернігівщині, показав буття селян, їх відносини з козаками, поміщиками та євреями, ставлення до царя і революційних ідей, роль традиції і церковно-релігійних норм в селянському середовищі[14].

О. Єфименко у праці "Дослідження народного життя" проаналізувала уявлення селян про шлюб, статус жінки в традиційному суспільстві, поділи сімейного майна як юридичний акт тощо[15].

Повсякденне життя селян певною мірою висвітлено письменниками-очевидцями подій. Так, у творчому доробку Б. Грінченка, С. Васильченка, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, Марко Вовчок, П. Мирного, В. Стефаника, А. Тесленка яскраво показано образи бідного та заможного селянина, взаємовідносини його з чиновниками, поміщиками, інтелігенцією, духовенством, національними меншинами, охарактеризовано типові риси характеру і ментальності останнього. Проаналізовано протиставлення міського й сільського способів життя, наслідки впливу на них освіти, проблеми сімейного характеру тощо. Яскраво змальовано, як окремі селяни "вибивались у пани"; при цьому спостерігалося психологічне та мовне відчуження їх від власних родин.

В оповіданні С. Васильченка "Мужицька арихметика" показано з гумором щоденні турботи селянства, пов'язані з нестачею землі,

свавіллям окремих представників влади, з бажанням селян поділити поміщицьку землю[16]. Героями творів письменника були селяни, їхні діти, сільські вчителі. Автор зізнався, що брав теми і персонажі для них у народі. Він підняв проблему несумісності морального і творчого потенціалу з соціальним становищем селянства. Письменник змалював картини буднів сільських педагогів з виснажливою працею й нестатками, постійним нагляданням з боку місцевої влади, попів та шкільних інспекторів. Показані й суперечності вчителя і селянина, коли останній був переконаний, що його дитину виведе "в люди" російська мова (оповідання "В темряві").

Твір "На чужині" присвячено буттю селян-заробітчан, які через неможливість нормальних заробітків змушені були покидати власні домівки в пошуках кращого життя. Серед своїх дитячих вражень С. Васильченко описав те, коли українських селян називали "мазепою", а також тугу чоловіків за козацтвом і Малоросією, що відбилось у відповідних піснях (оповідання "На хуторі", "З дитячих вражень")[17].

Життя і турботи селянства, його взаємовідносини з інтелігенцією та поміщиками яскраво представлено в творах Б. Грінченка. Безвихідь, яку насаджували поміщик, піп, урядник, шинкар і навіть учитель, недосяжні для селян знання, освіта, що допомогли б зрозуміти, хто вони у цьому світі, — основний конфлікт оповідання "Сонячний промінь"[18]. Зокрема до культурницьких дій головного героя Кравченка селяни ставилися насторожено, хоча й уподобали влаштовані ним читання.

Повість "Серед темної ночі" про життя трьох синів селянина П. Сиваша уособлює суспільно-історичні долі різних прошарків тогочасного селянства. Так, старший прагне вийти в заможні хазяї, середній їде у місто, а менший залишається працювати на землі. В оповіданні "Без хліба" змальовано повсякденне буття злиденних селян, їх відносини з громадою.

Враховуючи високий ступінь достовірності характерів і ситуацій, зображених українськими письменниками-реалістами, можна стверджувати, що їх прозові та поетичні твори внаслідок спеціальних розвідок суттєво доповнять конкретно-фактологічний арсенал історії повсякдення.

В історичній науці 1920–1930-х рр. окремі елементи повсякденного життя селян знаходимо у працях, присвячених вивченню селянських рухів В. Дубровського, А. Зекцера, В. Качинського, Н. Мірзи-Авак'янц, А. Флоровського та ін. Зокрема останній у своїй роботі "Воля панська та воля мужицька" пояснив виступи селян не глибокими соціально-економічними причинами, а випадковими явищами: неодночасним обнародуванням Маніфесту і його положень, складним стилем цих документів, відсутністю освічених людей, непорозумінь між поміщиками і селянством тощо[19].

О. Степанишина розглянула викупні операції 1860–1870-х рр. у селах Кирилівка й Моринці на Звенигородщині, де народився і провів свої дитячі роки Т. Шевченко. Автор описала усі складності в процесі підписання уставних грамот: скарги і заяви селян, перевірка ґрунтів на якість, нарізка земель, інвентарні списки і їх звірка, наділи садиб[20].

У радянській історіографії 1950–1980-х рр. буття селянства як предмет "розчинилось" в історії капіталістичної формації, сільського господарства, аграрної політики держави, народних звичаїв. Ґрунтовно вивчено землеволодіння селян, їх соціально-класову структуру, диференціацію та виступи. Водночас питання селянської повсякденності, ментальності, поведінки залишилися "білими плямами" в історичній науці.

Стало популярним показувати трагічне становище селянства як заручника нових соціально-економічних умов, жертву всебічної експлуатації. Окремі питання його щоденного життя радянськими істориками показано в контексті висвітлення селянських виступів після реформи 1861 р., запровадження уставних грамот, проведення викупних операцій, розверстання угідь, введення волосних та сільських установ, обрання службових осіб для селянського самоврядування (праці А. Анфімова, С. Дубровського, М. Лещенка, Б. Литвака, Ф. Лося, Д. Пойди та ін.). М. Лещенко показав детально сцени селянських виступів і протистояння регулярним військам. Описано знущання поміщиків над селянами, насильницькі дії. Зокрема він звернув увагу, що безпосереднім приводом масового руху на Півдні України було поширення чуток про те, що нібито царський уряд закликав усіх бажаючих переселитися у Крим, гарантуючи їм матеріальну допомогу, наділення землею, великі заробітки та волю[21]. Коли ж селянам читали Маніфест, то

головною для них була та обставина, що ще два роки вони зобов'язувалися працювати на поміщика, й ніхто не звертав уваги на те, що цей період відводився для складання уставних грамот і проведення землеоблаштування.

Дослідники показали ті перипетії, що відбувалися на сільських сходах під час розгляду таких питань, як розкладання податків, набір рекрутів, переділ землі та справи, пов'язані із землекористуванням нею, з обранням на посади керівників волосної й сільської адміністрації та суддів[22]. Розкрито буденні відносини селянства із поміщиками і чиновниками. Вони навели велику кількість прикладів його негативних висловлювань проти царя та дворянства, які особливо збільшилися на рубежі XIX–XX ст. Щоб підкреслити важке економічне становище селян, науковці торкнулися питання, як вони одягалися й чим харчувалися.

Окремих аспектів повсякдення сільськогосподарських робітників і заробітчан торкнулися в своїх працях О. Лугова та А. Порічький. Учені описали їх матеріальне становище, умови праці, взаємовідносини між орендодавцями і робітниками, звернули особливу увагу на незадовільні житлові та санітарно-гігієнічні умови, погане харчування, захворювання і травматизм працюючих. У загальних рисах вони висвітлили дозвілля селян (пісні, ігри, складання прислів'їв), вплив побуту міста на село (наприклад, у плані ослаблення старовинних традицій у народному одязі, змін народного костюма)[23].

Українські дослідники, починаючи з 1990-х рр., активізували увагу до вивчення соціального боку минулого селян, їх повсякденного життя. Монографія Ю. Присяжнюка є першим комплексним дослідженням українського селянства Наддніпрянщини другої половини XIX — початку XX ст. як своєрідного синтезу соціальної й ментальної історії[24]. Автор всебічно охарактеризував особливості розуміння селянами політичних та економічних процесів, відповідні форми їх соціальної активності. У поле його зору потрапили знання, вірування, потреби та світоглядні цінності селян. На матеріалі ментальних рис і повсякдення селянства, дослідник описав розмаїття ознак тяглості селянського буття та окремо взяте життя звичайного українського хлібороба за часів, коли до його традиційного укладу втрутилися процеси модернізації.

В іншій своїй праці Ю. Присяжнюк всі процеси, які відбувалися в українському селі у пореформений період, розглянув з точки зору їх фіксації в колективній психології селян (ментальності, світосприйнятті, душі, серці). У такий спосіб знайшли своє висвітлення проблеми сутності праці і землеробського фактора в житті селян, їх ставлення до самих себе або самоідентифікація, сприйняття влади та її інститутів. У книзі розглядаються підсвідомі механізми сприйняття українськими селянами довколишньої природи і суспільства, бачення останніми ієрархії соціальних цінностей, специфічний характер психологічної адаптації українських селян до нових умов життя, створених реформами 1860-х рр.[25].

О. Михайлюк розглянув світосприйняття селян насамперед через традиціоналізм його світогляду й вплив модернізації на психологію останнього. Автор проаналізував такі важливі фактори світогляду селянина, як "влада землі", природно-біологічний чинник існування, міфо-ритуальна система як одна з основних форм соціального контролю, релігія. Розглядаючи зміни в освіті на селі, дослідник визначив двоїсте ставлення селян до неї: з одного боку, як до засобу підвищення соціального статусу, а з другого — як марної для них справи[26].

Р. Топка вивчав значення категорії "земля" в громадській свідомості селянства, проаналізувавши його відповідні прохання і вимоги до I Державної думи. Автор схематично зобразив дві форми її вираження: дійова (скарги, прохання, вимоги, протести, поради) та недійова (судження, турботи, незадоволення). Це дало змогу скласти більш точні уявлення про світогляд селян і охопити більш широке коло структурних елементів цієї свідомості[27].

Дослідження селянської культури, у тому числі й колективної, їх соціальної поведінки і психології, стали для української історіографії актуальними з недавнього часу. Як наслідок, зросло звернення науковців до етнографічних матеріалів, пам'яток звичаєвого права, семантичних джерел. Важливе значення мають документи селянського походження. До них можна віднести вироки сільських сходів, скарги і прохання селян, вимоги різного характеру. Підвищений інтерес викликають присуди сільських сходів, які відображали реакцію селян на розв'язання земельних проблем, прохання про додаткове виділення

землі, зменшення викупних платежів і т. д. Виникнувши безпосередньо в селянському середовищі, останні несли на собі відбиток його соціального побуту, традицій та поглядів. У них знайшло своє відображення все багатогранне життя громади, де найбільш наочно виявлялося її повсякденне функціонування[28].

Спробу скласти соціально-психологічний портрет українського селянина пореформеного періоду здійснив Я. Красовський. Автор підкреслив особливу увагу селян як до офіційного православ'я, так і до обрядів язичницького характеру й довів, що вони не особливо довіряли духовенству та священикам, часто перекручували молитви. Для селян була наявна певна апатія і безініціативність, малий рівень самостійності. Вони були скромні і боязливі, часто безхарактерні, але приємні в спілкуванні[29].

Формування та становлення національної самосвідомості українського селянства в пореформений період досліджував С. Світленко, простеживши цей процес на основі аналізу життя і діяльності, участі в національно-демократичному русі вихідця з них, поета й громадського діяча М. Кононенка[30].

Популярною в історичній літературі є теза, що погляди селянина другої половини XIX — початку XX ст. залишалися за своєю сутністю світобаченням людини аграрного суспільства. Через низку об'єктивно та суб'єктивно існуючих обмежень (територіальних, інформативних, освітніх, професійних, політико-правових тощо) воно змінювалося істотно повільніше, ніж соціальна психологія інших верств населення. Яскраво цей чинник простежено на прикладі сприйняття селянством реформи 1861 р. Ю. Присяжнюк довів, що воно психологічно було не готове до змін, не розуміло більшості аграрних перетворень. Консерватизм і традиціоналізм українця зберігав ідею "чорного переділу"[31]. У свою чергу Д. Бовуа зауважив, що поняття "тимчасової зобов'язаності", як одне із наслідків реформи, тлумачилося на сотні ладів, відбиваючи звичайні страхи селян: останні звинувачували поміщиків, поліцію і священиків у тому, що вони ховають або перекручують "справжній", благодійний намір царя[32]. Автор показав, що в політичній свідомості й ментальності селянства відображалися його потреби, інтереси, ідеали, проявлялися соціальні почуття та настрої, ставлення до інших верств населення, існуючого суспільного ладу і власності.

Монографія М. Гримич присвячена історії звичаєво-правової культури селян у XIX — на початку XX ст., а саме таким проблемам, як співіснування права і звичаю в їх середовищі, уявлення щодо розподілу сімейної власності та успадкування, вплив аграрних реформ на селянську звичаєво-правову культуру й ін.[33]. В іншій праці побут селян М. Гримич розкрила через призму господарських звичаїв, сімейних угод та інших договірно-зобов'язальних правовідносин. Дослідниця дійшла цікавого висновку, що у пореформений період виявляла себе не стільки консервативна правосвідомість селянства, скільки правотворчість останнього. Нерідко якесь положення закону так глибоко вкорінювалося в його побут, що у народній правосвідомості починало фігурувати як давній звичай. Авторка підсумувала, що майнові стосунки у селянських родинах XIX ст. цілком відповідали патріархальній культурі аграрного суспільства[34].

Дослідники В. Лазуренко і С. Крохмаль розглянули організацію громадського життя українських селян у другій половині XIX ст., показали основи їх трудової взаємодопомоги й звичаєвого права, переплетіння в реаліях повсякдення законодавчих норм і звичаю (у судових процесах, земельних суперечках, договірних відносинах, наслідуванні майна тощо). Автори довели, що звичаї визначали поведінку селянина в суспільстві. Колективну взаємодопомогу хліборобів ними простежено у толоці, відробітках, супрязі й решті робіт. Висвітлено також комплекс інших питань: взаємодія сільської громади із волосними органами влади, громадське дозвілля селян, народні звичаї та обряди, вплив родильної та весільної обрядовості на їх життя і побут, поховальні й поминальні звичаї[35].

З'явилися наукові студії з проблем сприйняття селянством влади та її інститутів. Зокрема О. Крижановська довела, що коли у поліції й чиновниках селяни вбачали своїх безпосередніх кривдників, то царя вони сприймали неоднозначно. На значній фактологічній базі стверджується, що почуття селян до царя і монархії були швидше ситуативними, ніж сталими, і тому мали непослідовний характер. Їх віра в царя зазнавала серйозних випробувань у зв'язку із зусиллями самодержавного уряду по збереженню та зміцненню кріпосних порядків на селі. Якщо селяни й визнавали альтернативні форми державоуст-

рою, то уявляли їх крізь призму гетьмано-старшинських традицій минувшини[36].

Одним із цікавих аспектів в історіографії повсякдення є вивчення ролі чуток в історії селян. У потоці інформаційного обміну на селі, інтерпретації історичних і загальнодержавних подій вони відігравали значну роль. Уявлення багатьох селян зводилося до того, що "легше відняти та поділити, ніж інтенсифікувати виробництво". Вони неохоче вводили агротехнічні новації, зате постійно підхоплювали найменші чутки щодо роздачі землі даром.

Досліджуючи поширення чорносотенного руху в Подільській губернії на початку XX ст., О. Федьков довів, що чутки стали другим після агітації й несподіваним фактором зростання консервативно-монархічного руху у регіоні. Їхні носії мали різну освіту, світогляд, виховання, характер і т. д. Оскільки безпосередня чорносотенна агітація не завжди доходила до селян, тому комунікативну роль відігравали чутки. На думку історика, інформація була "спотворена" свідомістю селян та відображала їх найглибші потаємні бажання[37].

Б. Миронов показав, що суспільна думка в селян у дореформений і в пореформений часи формувалася не через друковане слово, а в процесі прямого міжособистісного спілкування. Кожному великому масовому руху останніх передувала хвиля чуток, які швидко охоплювали величезні відстані й багато губерній[38]. Дослідники переважно вивчали чутки в ракурсі причин масового невдоволення селян. Аналізуючи літературу з аграрних рухів, можна виділити найбільш типові та поширені чутки в українських губерніях. Серед них: неправильне трактування панами і дворянством царського маніфесту 19 лютого 1861 р., настання з певного часу справжньої волі, купівля землі за дешевими цінами, періодична поява "слушного часу" для повстань, укази царя бити поміщиків та забирати землю й ін.

Актуальністю вирізняються дослідження з соціорелігійної історії селянства. Доводиться, що його релігійність була на початку XX ст. хоча і загальною, але далеко не глибокою. Вона мала швидше обрядовий або формальний характер; до того ж своєрідністю народного православ'я було збереження всіляких забобонів, марновірства, дохристиянських звичаїв та обрядів. Для відображення стану релігійності селян О. Михайлюк застосував термін "двовір'я", в якому поєднав язичницькі традиції й християнське віровчення, постійне співіснування у повсякденному житті обрядовір'я і офіційних релігійних канонів[39].

Змінилися в історичній літературі й окремі акценти щодо природи селянських рухів. На думку Т. Шаніна, вони не відчували серйозного впливу з боку політичних партій, були самоорганізованими, автономними та самокерованими (наприклад, рух у Полтавській і Харківській губерніях 1902 р.). Селяни чітко уявляли, чого вони хочуть (землі, освіти, самоуправління тощо), а також оптимальних шляхів реалізації їх цілей[40].

В літературі з'ясовано характер селянського руху в пореформеному селі особливостями не тільки становища, а й свідомості селян. Вчені погоджуються в тому, що рух останніх на початку XX ст. мав досить високий рівень самоусвідомлення. На рубежі століть він став набувати якісно нових рис: від боротьби за відрізки та спірні землі, проти протиправних дій адміністрації до відібрання поміщицьких земель.

Таким чином, історіографія повсякдення селян пореформеної доби має свій розвиток. Окремі елементи їх буденного життя висвітлюються, зокрема, в етнографічних дослідженнях другої половини XIX — початку XX ст., працях істориків, народознавців, діячів земств. Радянські вчені торкнулися даної проблеми насамперед у ракурсі аналізу селянських виступів і рухів. Сучасна українська історична наука розширює свою методологічну базу, звертаючись до найновіших розробок західних вчених, застосовує теоретичні установки й методи мікроісторії, соціальної психології та культурології, етнології й антропології. В процесі вивчення минулого повсякденності селян, змін у різних сферах буття останніх, впливу технічного перевороту і модернізаційних процесів з'ясовується їх світобачення, розкривається зв'язок між образом життя хліборобів, їх побутом та менталітетом. Запропоновано перейти від описової історії побуту до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів. Але комплексно історія повсякдення селянства перебуває на початковій стадії своєї розробки, тому має неабиякі перспективи для подальшого розвитку в Україні.

Джерела та література

1 *Удод О.* Історія повсякденності: питання методології та історіографії // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). — К., 2010. — № 2. — С. 20.

2 *Марочко В.* Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). — К., 2010. — № 1. — С. 98.

3 *Коляструк О.* Необхідність і мотивація вивчення повсякдення // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу. — К., 2010. — № 1. — С. 7.

4 *Шандра В. С., Крижанівська О. О., Вільшанська О. Л.* Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX — початку XX століття // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2006. — № 11. — С. 33.

5 *Вовк Х. К.* Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — 336 с.

6 *Сумцов М. Ф.* Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. — Х., 2008. — С. 273–274.

7 *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию. — Ч. 1. Очерки Днепра. — СПб., 1861. — С. 24.

8 *Портнова Т. В.* Селянство в уявленнях української інтелігенції 60–80-х рр. XIX ст.: автореф. дис. к. і. н. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 13.

9 *Сумцов Н. Ф.* Программа для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии; *Ефименко П. С.* Программа для описания быта сельского населения; *Халанский М. Г.* Программа для собирания данных о языке великорусского населения; О малорусских говорах // Киевская старина. — 1892. — Т. 38. — № 7. — С. 120–129.

10 *Руссов А.* Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южно-русском селе. — К., 1880.

11 *В. Щ.* Пища и питье крестьян-малороссов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами // Этнографическое обозрение. — 1899. — № 1–2. — С. 267.

12 *А. Р. (Рощаховський)* Мемуары К. А. Рощаховского времени освобождения крестьян // Киевская старина. — 1887. — Т. 18. — № 6/7. — С. 396–450; *Волк-Карачаевский Н.* Сорок лет назад (Из воспоминаний мирового посредника первого призыва) // Киевская старина. — 1901. — Т. 73. — № 4. — Отд. 1. — С. 26–41; *Ге Г.* Выдержки из записок мирового посредника // Основа. — 1862. — Січень. — С. 44–48; *П. Е. (Єфименко П.)* Из эпохи крестьянской реформы на юге России (Народные слухи и толки о земле и воле) // Киевская старина. — 1886. — Т. 14. — № 1. — С. 91–110.

13 *Василенко Н. П.* Первые шаги по введению Положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. — К., 1901. — С. 15.

14 *Галаган Микола.* З моїх споминів. — Ч. 1: 80-ті роки до світової війни. — Л., 1930. — 204 с.

15 *Ефименко А.* Исследования народной жизни. — Вып. 1: Обычное право. — М., 1884.

16 *Васильченко С.* Мужицька арихметика. — Б. м., 1943. — 12 с.

17 Його ж. Мужицький ангел: Оповідання, повість, п'єси. — К., 2000.

18 *Грінченко Б. Д.* Твори в 2 т. — К., 1990. — Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті. — С. 17–18.

19 *Флоровський А. В.* "Воля панська та воля мужицька". Сторінка з історії аграрних розрухів у Новоросії 1861–1863. — Одеса, 1922. — 72 с.

20 *Степанишина О.* Сторінка з історії 1861 року в Шевченківських селах // Студії з історії України. — К., 1929. — Т. 2. — С. 112–128.

21 *Лещенко М. Н.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года /60-е годы XIX ст./. — К., 1959. — С. 70.

22 *Бондаревський А. В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. — К., 1961. — 128 с.; *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні в 60–90 роки XIX ст. — К., 1959. — 307 с.

23 *Лугова О. І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. — К., 1965; *Поріцький А. Я.* Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. — К., 1964.

24 *Присяжнюк Ю. П.* Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX — початку XX ст. — Черкаси, 2007. — 640 с.
25 Його ж. Українське селянство XIX–XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. — Черкаси, 2002. — 119 с.
26 *Михайлюк О. В.* Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. — Дніпропетровськ, 2007. — 456 с.
27 *Топка Р. В.* Категорія "земля" в громадській свідомості селян Катеринославщини (за наказами та вироками до I Державної Думи) // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 134–142.
28 *Лохматова А. І.* Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного ун-ту. — 2003. — Вип. XVI. — С. 42.
29 *Красовський Я. Й.* Подільський селянин пореформеної доби в оцінці авторів "Подольских епархиальных ведомостей" // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту. — 2007. — Вип. XII. — С. 199–203.
30 *Світланко С. І.* Постать Мусія Кононенка у контексті формування і становлення національної самосвідомості українського селянина пореформеної доби // Український селянин. — 2002. — Вип. 5. — С. 40–44.
31 *Присяжнюк Ю. П.* "Емансипація..." 1861 року очима пересічного хлібороба // Український селянин. — 2001. — № 2. — С. 96.
32 *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціоетнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 89–90.
33 *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців XIX — початку XX століття. — К., 2006. — 559 с.
34 Її ж. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX — початку XX ст. — К., 2004. — С. 272.
35 *Лазаренко В. М., Крохмаль С. С.* Від роду до роду: Громадське життя і побут українського селянства у другій половині XIX ст. — Черкаси, 2004. — 92 с.
36 *Крижанівська О. О.* Держава і церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права / О. О. Крижановська // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2006. — Вип. 12. — С. 155–165.
37 *Федьков О.* Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності початку XX ст.) // Молода нація. — 2004. — № 4. — С. 17.
38 *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т.– Санкт-Петербург, 1999. — Т. 2. — С. 240–243.
39 *Михайлюк О. В.* Вказана праця. — С. 54.
40 Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. — 1996. — № 4 — С. 136–140.

Вадим Бондарь

Повседневная жизнь крестьянства Надднепрянской Украины второй половины XIX — начала XX в.: к историографии вопроса

Проанализированы тенденции, исследовательские подходы, особенности украинской историографии повседневной жизни крестьян пореформенного периода. Оцениваются достижения ученых в интерпретации отдельных вопросов проблемы.

Ключевые слова: *историография, повседневная жизнь, крестьянство, исследовательские подходы.*

Vadym Bondar

The daily life of peasantry of Over Dnieper Ukraine of the second half XIX — beginning XX century: historiography of problem

Tendencies, research approaches, features of Ukrainian historiography of peasantry were analysed. Achievements of scientists in interpretation of important questions of his history are estimated.

Key words: *historiography, daily life, peasantry, research approaches.*

УДК 947.083.5/72 (477.4)

Володимир Молчанов (м. Київ)

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті аналізуються головні концептуальні підходи стосовно теоретичного аналізу добробуту широких верств населення України у XIX — на початку XX ст. Доводиться, що лише їх гармонійне поєднання дасть можливість об'єктивно і неупереджено підійти до категорії добробуту у минулому.

Ключові слова: *добробут, верстви населення, теоретичний аналіз.*

В умовах сучасного розвитку Української держави, яка прагне інтегруватися до світового та європейського простору, неабиякої актуальності набувають проблеми досягнення високої якості життя кожної окремої людини.

Загалом, протягом останніх 18 років чисельність населення України у цілому зменшилась на 5,7 млн. осіб. Щорічні темпи скорочення населення становили за цей період 0,6–1 %, в той час як у розвинених країнах світу його чисельність зростала зі швидкістю від 0,01 % (Іспанія, Італія, Німеччина) до 0,04–0,07 % (Данія, Франція, Нідерланди) у рік[1]. Кількість народжених в Україні у 2008 р. становила 67,7 % від кількості померлих. Позитивним є те, що цей показник зріс порівняно із 2007 р. на 7 %, що свідчить про підвищення народжуваності у нашій країні порівняно з попередніми роками, хоча й досі коефіцієнт смертності перевищує коефіцієнт народжуваності на 5,37 %, (у 2008 р. коефіцієнт народжуваності становив 11,07 %, а коефіцієнт смертності — 16,37 %). На жаль, за рівнем смертності Україна посідає перше місце в Європі.

Ще складнішою є ситуація у сфері тривалості життя. За офіційними даними, середня тривалість життя в Україні становить лише 67,7 року, за власними національними розрахунками — 68 років, проти 80 років у таких державах Європи, як Швеція, Іспанія, Італія. Нині із 117 країн світу в 11 країнах тривалість життя перевищує 80 років, в 36 державах даний показник перебуває в інтервалі 75–80 років й у 50 — 70–75 років. Україна за цим показником, навіть з урахуванням національних даних, перебуває лише на 110-му місці. Серед країн Європи показник тривалості життя нижчий, ніж в Україні, лише в Росії — 65,0 років[2].

За рівнем злиденності та доходами на душу населення Україна — найбідніша в Європі, перебуває серед таких держав, як Монголія, Індія, Пакистан та ряд країн Африки. До речі, за останніми опублікованими даними, серед п'яти найбагатших громадян України немає жодного етнічного українця, а серед першої сотні найзаможніших мільярдерів та мільйонерів, осіб з українськими прізвищами можна налічити менше, ніж п'яту частину[3].

Якщо порівняти ці дані із становищем у сфері підприємництва в Україні, яке сформувалося понад століття тому (адже тоді, як і нині, відбувалося завершення первісного нагромадження капіталу), то можна простежити спільні риси цих процесів. Згідно з висновками відомої вітчизняної дослідниці Т. І. Лазанської, в той період український національний капітал не сформувався. На тлі масового засилля російського, єврейського, польського та інших іноземних капіталів поодинокі родини українських підприємців — власників капіталів — були швидше винятком, ніж правилом у загальній тенденції формування промислового, торгівельного та банківського капіталів регіону[4].

З огляду на вищенаведене, метою даної студії слід вважати ґрунтовне дослідження головних теоретичних підходів вивчення добробуту населення України у XIX — на початку XX ст. Звичайно, всебічний і фундаментальний аналіз різних концептуальних засад вивчення добробуту широких верств населення протягом значного періоду вимагає більш ґрунтовного дослідження. Та все ж брак джерел та незначний ступінь розробки джерельної бази у вітчизняній науці наштовхує на думку про здійснення такого роду наукової розвідки лише за певними концептуальними напрямами. Саме тому ми змушені головну

увагу приділити лише окремим найбільш визнаним у науковому світі підходам.

Світова наука, здійснюючи теоретичне обґрунтування категорії добробуту, накопичила безліч підходів стосовно вивчення цієї проблеми. Так, мислителі Стародавнього Китаю вважали, що добробут — це задоволення такого рівня споживання, котрий відповідає статусу людини[5]. Давньогрецький філософ Платон критерієм добробуту вважав наділ землі (урожай з якого може прогодувати одну людину)[6]. На думку Аристотеля "...достаток явно не є тим добром, якого ми шукаємо, він всього лише є корисним для пошуків чогось іншого..."[7]. За його переконанням, первинні потреби є визначальними у суспільствах, де домінує бідне населення. Із зростанням рівня добробуту змінюються і потреби особистості, переходять на вищий рівень. Їх задоволення пов'язується з можливістю брати участь у житті суспільства, впливати на вирішення важливих питань, відкрито виражати свою позицію, прожити довге й здорове життя, мати вільний доступ до накопичених цивілізацією знань, освіти та ін. Давньоримські мислителі прагнули скоротити споживання предметів розкоші[8] та обмежити великі приватні землеволодіння[9].

У період раннього середньовіччя європейські автори розглядали високий добробут у відповідності до пануючої християнської ідеології як прояв гріховності і приділяли значну увагу питанню "справедливої ціни"[10]. За часів пізнього середньовіччя У. Петті з'ясовував ефективність системи соціального забезпечення та її вплив на рівень життя населення. Він визначив роль держави за ринкової економіки та необхідність адресної допомоги, щоб виключити зловживання з боку населення й утриманство. "...Коли всі безпорадні та немічні люди будуть ... забезпечені, а ледарі та злодії приборкані та покарані..., ми знайдемо зрештою певне постійне заняття для решти людей, що цього потребують, які, працюючи відповідно до виданих для них правил, можуть вимагати достатньої кількості їжі та одягу"[11].

Основоположник класичної школи А. Сміт мірилом добробуту вважав заробітну плату. На його думку, "...людина завжди повинна мати можливість існувати своєю працею, і її заробітна платня мусить щонайменше бути достатньою для її існування. У більшості випадків вона має навіть дещо перевищувати цей рівень: в іншому разі робітник не мав би можливості утримувати сім'ю..."[12]. Сміт дуже енергійно відстоював необхідність високої заробітної платні. Він вважав, що це більш за все сприяє умовам поступального економічного зростання. Відносно висока зарплата є найважливішим стимулом зростання продуктивності праці. Це, в свою чергу, посилює накопичення капіталу й підвищує попит на працю. Він категорично заперечував існуючу тоді думку, що висока заробітна плата робить робітників ледачими, зменшує стимули до праці і закликав підприємців не лякатися зростання зарплати, адже стихійний механізм все одно обмежує цей процес[13].

Видатний класик Д. Рікардо розглядав питання розміру заробітної плати та її достатності для задоволення потреб робітників. "Природною ціною праці є та, яка необхідна, щоб робітники мали можливість існувати та продовжувати свій рід без збільшення чи зменшення їх кількості"[14]. Мислителем були підняті питання реальної та номінальної заробітної плати: "Здатність робітника утримувати себе та сім'ю ... залежить не від кількості грошей, які він отримує у вигляді заробітної плати, а від кількості їжі, предметів життєвої необхідності та комфорту, що стали для нього вкрай необхідними в силу звикання, які можна придбати за ці гроші"[15]. Тому природна ціна праці прямо пропорційно залежить від ціни харчування, непродовольчих товарів. При зростанні цін на товари та послуги ціна робочої сили також зростає. З другого боку, не відкидався вплив ринкового механізму, співвідношення попиту та пропозиції. Загалом у поглядах на заробітну платню Рікардо був прихильником Мальтуса, які полягали в тому, що заробітна платня робітників утримується на низькому рівні з сили природних законів, що мають загальне значення. Вони зводяться до того, що обмежена кількість землі починає відставати від здатності населення до розмноження, і тоді починає діяти стихійний механізм регулювання: заробітна платня стає нижче натуральної ціни праці, і це стримує зростання населення[16].

При аналізі теоретичної спадщини добробуту широких верств населення неможливо не згадати вчення К. Маркса. Рівень життя населення він розглядав як соціально-економічну категорію, що характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб особистості. Відповідно до його поглядів "традиційний рівень життя" передбачає не тільки

задоволення потреб фізичного життя, а й задоволення певних потреб, породжених тими суспільними умовами, у яких люди перебувають та виховуються[17].

Вістрям вчення Маркса, за його словами, було відкриття теорії доданої вартості. Вчення про привласнення додаткової вартості дало змогу Марксу висунути положення про абсолютне і відносне зубожіння робітничого класу. Суть цієї тези полягає в тому, що життєвий рівень робітника постійно падає відносно життєвого рівня буржуазії. Це й є відносне зубожіння. Крім того, постійно знижується життєвий рівень трудящих в цілому. Це, вважав Маркс, абсолютне зубожіння робітничого класу. Висновок, якого дійшов засновник наукового комунізму, був штучний, вигаданий і не відповідав навіть тодішній дійсності. У Західній Європі, а тим більше у США, в останні десятиріччя XIX ст. спостерігалося постійне поліпшення життєвого рівня трудівників, а норма прибутку капіталістів, навпаки, зменшувалася. Ця тенденція свого часу була відкрита ще А. Смітом і Д. Рікардо. Такий порядок речей був відомий і соратникам Маркса. Один з його найвідоміших біографів Ф. Мерінг у своїй книзі "Карл Маркс" не тільки спростував висновок про абсолютне і відносне зубожіння робітничого класу, але й аргументовано піддав критиці тезу свого вчителя[18].

Серед українських вчених першим дослідником добробуту широких верств сільського населення слід вважати видатного економіста і статистика Д. Журавського (1810–1856), який у своїй фундаментальній праці "Статистическое описание Киевской губернии" (Спб., 1852. — Ч. 1–3) (Вона вийшла за авторством відомого тодішнього мецената Київського генерал-губернатора І. Фундуклея) дійшов висновку, що натуральний спосіб господарювання і бідність народу не давали можливості понад 50 млн. чол. у Російській імперії споживати вироби фабричної промисловості. Український вчений спостерігав, що споживачами фабричних товарів були лише "достатні класи", тобто поміщики, купці, чиновники — порівняно незначна частина населення, яка до того ж віддавала перевагу іноземним виробам. Потреби ж більшості простого люду могли задовольнити ремісники, вироби яких були значно дешевшими і тому доступними. А якщо так, то треба сприяти поліпшенню якості продукції дрібних виробників, з тим щоб вони не поступалися фабричним виробам.

У другій половині XIX — на початку XX ст. акценти перемістилися з політико-економічного на економіко-статистичний напрям аналітичної оцінки добробуту, відбувся перехід від макро- до мікрорівня. Розробляються економічні теорії добробуту. Зміна акцентів досліджень характерна для кінця XIX ст., що пояснюється змінами практичних потреб суспільства та цілей розвитку економіки, які спричинили перенесення уваги з теоретичних на прикладні дослідження. Постали питання визначення життєвих стандартів, зокрема визначення реальної вартості життя працюючого населення, і, відповідно, встановлення необхідної величини заробітної плати з урахуванням галузевих та реґіональних відмінностей.

До визначних дослідників цього періоду можна зарахувати Е. Енгеля, В. Парето, А. Маршалла, А. Пігу, Т. Веблена, Дж. М. Кейнса та інших. Ще у XIX ст. Ернст Енгель, голова статистичного бюро Саксонії, знайшов низку залежностей між доходами й витратами населення, які згодом були названі "законами Енгеля". Він вважав, що зі збільшенням доходу в бюджеті сім'ї частка витрат на харчування зменшується (I закон Енгеля); частка витрат на одяг не змінюється (II закон); частка витрат на житло, у тому числі опалення й освітлення, залишається постійною (III закон); частка витрат на освіту й лікування збільшується (IV закон)[19].

Видатним українським науковцем, який здійснив значний внесок у вивчення проблеми добробуту українських селян, був С. Подолинський (1850–1891). Перші його брошури (автор публікував їх українською мовою у віденській друкарні) були присвячені саме матеріальному становищу українського селянства. Одна з них так і називалася "Про бідність" (1875 р.). Згодом у своїх творах він все більше акцентує увагу на соціально-гігієнічному становищі селянства і в 1879 р. публікує статтю "Здоров'я селян на Україні (санітарний огляд)". Згодом він переносить свою наукову діяльність за кордон, де продовжує виступати з доповідями та публікувати роботи з вищеназваної проблеми аж до смерті у 1891 р.[20].

У 90-х роках XIX ст. у Німеччині Р. Штольцман доводив, що в капіталістичному суспільстві відбувається нівелювання матеріального становища робітників і підприємців, стирається грань між класами, частина підприємців розорюється, а частина робітників

перетворюється на капіталістів. Та й сам добробут у "граничного підприємця", тобто такого, хто одержує найменший нормальний прибуток, практично не відрізняється від становища добре оплачуваного робітника[21].

Видатний представник маржиналізму В. Парето на основі аналізу статистичних даних вивів закон розподілу доходів ("закон Парето"), який виражає залежність між величиною доходу та кількістю його отримувачів, засновану на розподілі здібностей людей. Відштовхуючись від "суспільної гетерогенності", що ґрунтується на "фізичній, моральній та інтелектуальній" нерівності людей, учений стверджував, що "цій нерівності, властивій людській істоті, відповідає економічна та соціальна нерівність"[22]. Певною мірою продовжив розвиток ідей попередника Г. Госсен, який доводив, що поведінка окремого індивіда характеризується принципом підупадаючої корисності, згідно з яким в ході індивідуального споживання певного блага корисність кожної наступної одиниці знижується. Цей висновок у економічній науці відомий як перший закон Госсена. Зміст другого закону полягає в тому, що серед багатьох споживчих благ індивіда, чий обсяг споживання обмежений лише фіксованим періодом часу, максимальну насолоду надає така комбінація благ, за якої граничні корисності будь-якої з них будуть рівними. Це можна висловити й так: ідеальна ситуація, яка складається внаслідок того, що раціональному суб'єкту невигідно споживати одне благо замість іншого і взагалі змінювати структуру споживання, оскільки будь-яка зміна зменшить розміри насолоди. Але в теорії Госсена індивід ще й працює, виробляючи необхідні для себе блага. Спочатку робота дає йому насолоду, тобто має для нього граничну корисність. Згодом він втомлюється, корисність праці знижується і у певний момент часу стає рівною нулю. Госсен вважає, що найкраща протяжність праці і відповідно оптимальна кількість вироблених продуктів повинна визначатися рівністю між величинами граничної корисності і граничної важкості[23].

Велике значення для всебічного осмислення категорії добробуту здійснено представниками австрійської школи маржиналізму, котрі першими на науковій основі обґрунтували теорію граничної корисності. Так, К. Менгер визначав, що гранична корисність деякого блага залежить від двох факторів: інтенсивності індивідуальної потреби і розміру запасу. Б. Бем-Баверк доводив, що граничні корисності визначають ціни не посередньо через попит, а прямо встановлюючи межі їх коливань[24].

Засновник Кембриджської школи маржиналізму А. Маршалл стверджував, що "термін "рівень життя" (standard of life) визначає норми діяльності, скореговані на потреби. Його підвищення розуміється як зростання свідомості, енергії та почуття власної гідності, котре веде до більшої обережності та розсудливості у витрачанні коштів, виключення витрат на таку їжу та напої, які збуджують апетит, але не додають сили, і таких занять, які приносять збиток, як фізичний, так і моральний"[25]. На його думку, "підвищення життєвого рівня всього населення приводить до значного зростання національного дивіденду, частина якого призначається кожній категорії праці і кожному виду діяльності (trade). Зростання життєвого рівня для будь-якого одного класу праці чи одного виду діяльності підвищує його продуктивність і зумовлює збільшення його винагород. Це дещо збільшує національний дивіденд і дає змогу працівникам інших категорій отримувати свою нагороду за дещо меншою ціною щодо їх продуктивності"[26]. За переконанням вченого, слід відрізняти поняття життєвого рівня від категорії рівня комфорту, які є близькими, але не тотожними за змістом. Річ у тому, що "... рівень комфорту (standard of comfort) характеризує розширення штучних потреб, переважно низьких. Підвищення рівня комфорту передбачає певне зростання життєвого рівня. Проте єдиний прямий наслідок розширення потреб полягає в тому, що воно робить людей більш нещасними, ніж раніш"[27].

Учнем А. Маршалла був А. Пігу, який свідомо обмежив власне дослідження "рамками тієї сфери суспільного добробуту, в якій можна прямо або побічно застосувати шкалу виміру за допомогою грошей"[28], яку назвав економічним добробутом. Учений наголошував на тому, що поняття індивідуального добробуту не зводиться до його економічного аспекту і включає такі показники якості життя, як умови довкілля, праці та відпочинку, доступність освіти, громадський порядок, медичне обслуговування тощо. Економічний добробут суспільства дослідник обумовлював розміром національного дивіденду (частка матеріального доходу, що може бути виражена в грошах) і способом його розподілу між членами суспіль-

ства. Одним із перших звернув увагу на недосконалість показника національного доходу як вимірювача економічного добробуту.

Привертає увагу і теоретична спадщина Торстейна Веблена. Він доводить, що "... нерідко трапляється так, що елемент життєвого рівня, який з'являється спочатку як марнотратний, згодом стає у розумінні споживача життєвою необхідністю". Крім того, досліджуючи грошовий рівень життя, мислитель стверджує, що людською поведінкою у сфері споживання керує "... бажання триматися на рівні загальноприйнятих вимог добропристойності в якості та кількості споживаних товарів", оскільки "рівень вимог є рухливим"[29].

Новаторство теорії Дж. М. Кейнса в питаннях вивчення добробуту проявилось в обґрунтуванні (виходячи з "психологічного закону") концепції про ефективний попит. Дж. М. Кейнс стверджував про необхідність недопущення з допомогою держави зниження заробітної плати як головної умови ліквідації безробіття, а також про те, що споживання через психологічно визначену схильність людини до зберігання зростає набагато повільніше доходів[30].

Через декілька десятиліть, поділяючи ідеї Дж. М. Кейнса про "схильність людей до збереження", Дж. К. Гелбрейт писав, що "ці доходи повинні бути інвестовані і, таким чином, витрачені (або компенсовані витратами ще кого-небудь). В іншому випадку купівельна здатність буде знижуватися. Товари залишатимуться на полицях, об'єм замовлень знизиться, об'єм виробництва спаде, безробіття збільшиться. В результаті відбудеться спад"[31].

Науковці радянської доби доводили, що під життєвим рівнем необхідно розуміти досягнутий ступінь розвитку виробництва і задоволення матеріальних та духовних потреб людей. На їх думку, для його характеристики слід використовувати комплекс показників. Кожен з них повинен розкривати відповідну сторону цього рівня. Вартісні показники (номінальні і реальні доходи, номінальна і реальна заробітна плата, суспільні фонди народного споживання) повинні доповнюватися натуральними (споживання окремих продуктів харчування, непродовольчих товарів, забезпечення предметами тривалого користування). За їх переконанням життєвий рівень слід характеризувати і за допомогою таких важливих параметрів, які свідчать про умови праці та вільний час[32].

Серед останніх досягнень російської історичної науки у сфері вивчення добробуту населення України в XIX — на початку XX ст. представляє інтерес ґрунтовна праця відомого російського історика Б. М. Миронова "Добробут населення і революції в імперській Росії XVII — на початку XX століття". За рахунок мобілізації значного матеріалу про індивідуальні і масові антропометричні показники чоловічого та жіночого населення Росії автору вдалося продемонструвати, як змінювався біологічний статус росіян за 217 років залежно від змін їх добробуту. На його думку, отриману картину можна перевірити даними про сільськогосподарське виробництво, податки і повинності, ціни та зарплату, харчування і демографію[33]. Разом з тим, оскільки висновки автора ґрунтуються виключно на антропометричних даних, такий підхід видається нам доволі сумнівним для однозначного трактування динаміки такої складної категорії, як добробут населення.

Міжнародне дослідження добробуту широких верств населення почало розвиватися не так давно. У 1960 р. робочою групою ООН була підготовлена доповідь про принципи визначення та виміру рівня життя у міжнародному масштабі. Це була перша спроба створення системи показників. У 1970 р. американські вчені М. Джонс та М. Флокс розробили модель "сфер якості життя у великих містах США". У 1973 р. Дж. Вільсон виконав факторний аналіз 72 соціальних показників для встановлення різниці щодо якості життя населення 50 американських штатів[34].

Концепція людського розвитку в її сучасному вигляді містить такі аспекти: реалізація базових можливостей, співробітництво, справедливість, усталеність, безпека. Базисним принципом концепції є не постійне надання допомоги малозабезпеченим верствам та країнам, а стимулювання розвитку людського потенціалу, підвищення його ролі в суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя з повною відповідальністю за ухвалені рішення[35].

Західна наука в другій половині XX ст. істотно примножила теоретичні здобутки у сфері вивчення переважної більшості історичних, соціальних та економічних аспектів добробуту. Так, на думку відомого мислителя Д. Белла, позбутися голоду та злиднів, безробіття та дефіциту необхідних засобів існування неможливо. Створення "суспільства достатку" є

принципово нереальним, а саме поняття про таке суспільство є абсурдним[36].

Однак, незважаючи на вищесказане, примножувати наукові пошуки в царині дослідження еволюції рівня та якості життя людей конче необхідно, адже високий життєвий стандарт є визначальною передумовою для гарного настрою людей, формування позитивних емоцій, утвердження соціальної впевненості та оптимізму[37]. Можна погодитись з відомим теоретиком вітчизняної економічної науки В. Г. Єременком, що економічна і соціальна сфери настільки тісно пов'язані і взаємозумовлені, що їх роз'єднання боляче позначиться не тільки на добробуті народу, але й на суспільно-економічному прогресі країни в цілому[38].

По закінченні радянської доби дослідження рівня життя населення стали актуальними для всіх колишніх республік СРСР через негативні наслідки кризових явищ при переході до ринку. Нові умови господарювання вимагали пристосування статистичної бази до реалій життя. Наприкінці 2002 р. Статистичний комітет Співтовариства Незалежних Держав опублікував систему індикаторів для оцінки рівня життя населення в країнах СНД, у яку включалися макроекономічні показники, демографічні показники, показники економічної активності, матеріальної забезпеченості, особистого споживання, житлових умов, соціальної напруги[39].

Серйозним досягненням вітчизняної академічної науки стало створення на початку третього тисячоліття ґрунтовної наукової праці Л. М. Черенько "Рівень життя населення України", яка була опублікована під егідою Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та Державного комітету статистики України[40]. Здійснивши глибокий теоретичний аналіз творчого доробку попередників, авторка вказує, що на сучасному етапі досліджень у вітчизняній та зарубіжній практиці можна виокремити два основні підходи, що мають концептуальний характер і можуть бути визначені як основні концепції дослідження рівня життя населення:

- перша концепція розглядає рівень життя як матеріальне становище населення (у розумінні наявності необхідних матеріальних благ у вигляді доходу для підтримання основних життєвих потреб, забезпеченості певним рухомим та нерухомим майном тощо). Основна увага приділяється питанням визначення раціональних норм споживання та відповідності реального споживання цим нормам, рівня купівельної спроможності та доходів, обґрунтуванню їх диференціації в суспільстві, встановленню соціальних стандартів. Добробут окремої особи розглядається через призму загальнонаціонального добробуту. Стратегічна мета держави — збільшувати обсяги виробництва і шляхом перерозподілу доходів у суспільстві забезпечувати вищий рівень задоволення потреб;

- друга концепція (якості життя) базується на визнанні необхідності задоволення потреб людини не тільки в матеріальних благах, а й в умовах для розвитку й життєдіяльності, та означає частковий перехід від макроекономічного до мікроекономічного розуміння. Основна стратегічна мета — створення умов для якісного життя та всебічного розвитку людини[41].

Наведені вище концепції життєвого рівня населення відображають з різних точок зору дану соціально-економічну категорію. Разом з тим Л. М. Черенько пропонує власну концепцію цієї складної категорії і доводить, що вона "на сучасному етапі може бути сформульована як комплексне вивчення життєвого рівня різних верств населення країни за трьома основними складовими:

- матеріальним становищем;
- умовами проживання;
- станом соціального середовища"[42].

Безумовно, запропонована авторкою концепція викликає повагу. Однак навіть побіжний погляд на таку абстрактну конструкцію викликає безліч сумнівів стосовно об'єктивного відображення в ній всіх аспектів життєвого рівня. Так, приміром матеріальне становище не відображає рівня споживання. Тим більше що воно не може охарактеризувати ступінь співвідношення позитивного і негативного споживання. Крім того, стан соціального середовища не завжди відображає ступінь зайнятості чи, скажімо, рівень оплати праці або величину робочого часу. Тож необхідно визнати, що якщо для сучасної оцінки життєвого рівня ця концепція і може відповідати, то для всебічного аналізу добробуту населення України в XIX ст. вона є неприйнятною.

Своєю оригінальністю у визначенні категорії добробуту вирізняється концепція розширення вибору А. Сена. Згідно з його точкою зору добробут людей має оцінюватися відповідно до їх можливостей обирати той спосіб життя, який більшість вважає гідним, а не за

рівнем ВВП на душу населення чи іншими макропоказниками. При цьому рівень доходу слід розглядати як засіб розширення вибору кожної людини щодо охорони здоров'я, освіти, економічної та суспільної діяльності. Розвиток, на думку А. Сена, — це процес розширення можливостей, а не підвищення економічного добробуту. Збільшення обсягів товарів і послуг може сприяти розширенню можливостей людини щодо задоволення її потреб, а отже і свободи, але не є самоціллю, оскільки зв'язок між економічним зростанням і розширенням можливостей людини має непрямий, неоднозначний характер. Понад те, зростання виробництва і доходів сприяє розвиткові людського потенціалу дедалі повільніше, тобто здатність матеріального збагачення розширювати можливості людей дає дедалі меншу віддачу.

Визначальною тезою концепції людського розвитку є положення про те, що люди не потребують безкінечно високого доходу для забезпечення достойного рівня життя. Більш високий дохід у цілому сприяє розширенню людського вибору, але цей вплив знижується зі збільшенням доходу згідно з теорією спадної корисності доходу. Навпаки, витрати на освіту, зміцнення здоров'я, інші аспекти розвитку людей дають значний за обсягом, тривалий за часом та інтегральний за характером економічний і соціальний ефекти, причому цей економічний ефект нерідко значно перевищує віддачу від інвестицій у фізичний капітал[43].

Загалом поняття добробуту має міждисциплінарний характер, тобто як економічний, так і соціальний, юридичний, психологічний та історичний. За нашим переконанням цю категорію необхідно розглядати у соціально-економічній площині з точки зору історичної ретроспективи та джерел права. На нашу думку, лише дослідження добробуту широких верств населення та його тенденцій серед окремих соціальних груп в минулому, постійне порівняння різноманітних даних між собою і з сучасністю та аналіз наслідків окремих урядових рішень в соціально-економічній сфері дасть змогу більш ефективно розробляти і впроваджувати заходи сучасної і майбутньої соціальної політики в Україні. Лише в такому разі вітчизняна наука буде мати більш практичний сенс і дасть можливість підійти до розгляду історичного процесу без ідеологічних озирань з погляду сучасної нагальної дійсності.

У якості висновку до нашого історичного екскурсу про теоретичні підходи вивчення добробуту населення України в XIX ст. хотілось би виділити таке: загалом світова наука напрацювала значний потенціал теоретичних підходів стосовно визначення добробуту суспільства. У давній період добробут пов'язували з володінням землею та предметами розкошу. За часів середньовіччя переважали ідеї аскетизму та самообмеження. В епоху нової та новітньої доби на перший план вийшли проблеми безробіття, законодавчого визначення обсягів робочого часу та мінімальної заробітної плати. Необхідно визнати, що протягом XIX–XX ст. світова наука створила чимало теорій, які по-різному підходили до оцінки добробуту широких верств населення. Проте жодна з них не є досконалою. За нашим переконанням, більш прийнятними для вивчення добробуту населення у XIX — на початку XX ст. є теоретичні висновки Т. Веблена та А. Маршалла, які відповідають епосі завершення первісного нагромадження капіталу. Однак необхідно врахувати, що лише гармонійне поєднання всіх наукових здобутків у сфері визначення головних параметрів життєвого рівня дасть змогу об'єктивно підійти до розв'язання проблеми вивчення добробуту широких верств населення. Крім того, в умовах початку третього тисячоліття людство повинно усвідомити, що центральною проблемою у вивченні ефективного забезпечення добробуту людей є ґрунтовне дослідження історичного досвіду його динаміки в минулих століттях. На нашу думку, це дасть змогу простежити, які заходи влади за відповідних соціально-економічних умов приводили до зростання розширеного відтворення людського потенціалу, що, у свою чергу, впливало на зростання суспільного виробництва. Такий історичний досвід дасть змогу в сучасних умовах здійснювати більш результативну соціально-економічну політику Української держави і зрештою позитивно вплине на поліпшення добробуту всього українського народу, позаяк зростання добробуту загальної маси населення неможливе без конкретних заходів у перебудові системи управління державними фінансами.

Джерела та література:

1 *Грішнова О. А.* Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. — К.: Знання, 2001. — 254 с.
2 Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік: Людський розвиток і європейський вибір України. — К.: ПРООН Україна, 2008. — 122 с.
3 Рейтинг 100 самых богатых людей Украины // Фокус. — 2005. — № 12 (25). — С. 22–79.
4 *Лазанська Т. І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — 281 с.
5 *Кругляк Б. А., Молчанов В. Б.* Історія економічних вчень. — Житомир: ІПСТ, 2001. — С. 9.
6 Там само. — С. 11.
7 *Аристотель.* Политика / Сочинения: В 4 т. — М., 1984. — Т. 4. — С. 381.
8 *Ковалёв С. И.* История Рима / Ковалёв С. И. — СПб.: Полигон, 2003. — 864 с.
9 *Кругляк Б. А., Молчанов В. Б.* Назв. праця. — С. 12.
10 Там само. — С. 16.
11 Антология экономической классики. Предисловие И. А. Столярова. — М.: МП ЭКОНОВ, КЛЮЧ, 1993. — С. 20.
12 *Сміт А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. — К.: Port–Royal, 2001. — С. 47.
13 *Кругляк Б. А., Молчанов В. Б.* Назв. праця. — С. 41.
14 *Риккардо Д.* Начала политической экономии и налогового обложения: В 3 т. — М.: Политиздат, 1955. — Т. 1. — С. 459.
15 Там же.
16 *Кругляк Б. А., Молчанов В. Б.* Назв. праця. — С. 47.
17 Там само. — С. 85.
18 Там само. — С. 86.
19 *Рабкина Н. Е., Римашевская Н. М.* Основы дифференциации заработной платы и доходов населения. Методы экономико-математического прогнозирования. — М.: Экономика, 1972. — С. 190.
20 *Слюдикова Т. Б.* Літопис життя та діяльності С. А. Подолинського (1850–1891) // Архіви України. — 1999. — № 1–6. — С. 61–65.
21 *Кругляк Б. А., Молчанов В. Б.* Назв. праця. — С. 93.
22 *Парето В.* Учебник политической экономии. — Урал LTD, 1999. — С. 273.
23 *Кругляк Б. А., Молчанов В. Б.* Назв. праця. — С. 101.
24 Там само. — С. 96.
25 *Маршалл А.* Принципы экономической науки. — Т.3. — М.: Прогресс, Универс, 1993. — С. 108–109.
26 Там же. — С. 109.
27 Там же.
28 *Пигу А.* Экономическая теория благосостояния: Пер. с англ.: В 2 т. — М.: Прогресс, 1985. — Т. 1. — С. 73–74.
29 *Веблен Т.* Теория праздного класса. — М.: Прогресс, 1984. — С. 132.
30 *Кругляк Б. А., Молчанов В. Б.* Назв. праця. — С. 131.
31 Там само. — С. 133.
32 Статистичне вивчення життєвого рівня населення (На матеріалах Української РСР) / М. В. Драган. — К.: Наук. думка, 1968. — С. 4.
33 *Миронов Б. Н.* Благосостояние населения и революция в имперской России XVIII — начало XX века. — М.: Новый хронограф, 2010. — 911 с.
34 *Каргіна К. О.* Соціальна складова в оцінюванні рівня життя // Вісник ДАСОА. — 2007. — № 1. — С. 22.
35 Людський розвиток реґіонів України: методика оцінки та сучасний стан: Монографія. — К.: Рада з вивчення продуктивних сил України НАНУ, 2002 — С. 13.
36 Тодоров Ангел Ст. Качество жизни: критический анализ буржуазных концепций. — М.: Прогресс, 1980. — С. 19.
37 Там же.
38 *Єременко В. Г.* Соціальна економіка (Видання друге, адаптоване й доповнене). — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату, 2003. — С. 10.
39 *Иванов Ю.* О показателях экономического благосостояния // Вопросы экономики. — 2003. — № 2. — С. 93.
40 Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л. М. Черенько. — К.: ТОВ “Видавництво “Консультант”, 2006. — 428 с.: іл. — Бібліогр.: с. 417–426.
41 Там само. — С. 16–17.
42 Там само. — С. 19.
43 Людський розвиток в Україні… — С. 40–41.

Владимир Молчанов

Теоретические подходы исследования благосостояния населения Украины в XIX — в начале XX в.

В статье анализируются основные концептуальные подходы к теоретическому анализу благосостояния широких слоев населения Украины в XIX — в начале XX в. Доказывается, что не только их гармоническое соединение даст возможность объективно и беспристрастно подойти к категории благосостояния в прошлом.

Ключевые слова: *благосостояние, слои населения, теоретический анализ.*

Vladymir Molchanov

Theoretical approaches to the study population welfare Ukraine in XIX beginning XX centuries

In article the main conceptual approaches concerning the theoretical analysis of well-being of various strata of society of Ukraine in XIX — beginning XX centuries. It is proved that only their harmonious connection will give the chance objectively and to approach independently to a well-being category in the past.

Key words: *welfare population, the theoretical analysis.*

II
ЛЮДИНА В КОНТЕКСТІ МІКРОІСТОРІЇ

УДК 94 (477) “XX”

Віталій Тельвак (м. Дрогобич)

ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВО: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОСТУПУ

У статті розглянуто проблему шляхів модернізації міждисциплінарних студій, присвячених вивченню життя та діяльності М. Грушевського. Наголошується на необхідності переосмислення методологічних засад грушевськознавства, подолання традиційного мікрографізму та описовості. Автор пропонує звернутися до методологічних пропозицій нової культурно-інтелектуальної історії, що тяжіє до методологічного плюралізму, міждисциплінарності, орієнтує дослідника передусім на дослідження інтелектуальної діяльності і процесів у сфері гуманітарного, соціального та природничонаукового знання в їх конкретно-історичному соціокультурному контексті. Наголошується, що лише переосмислення методологічних засад грушевськознавства уможливить реалізацію актуальної проблеми створення інтелектуальної біографії видатного діяча.

Ключові слова: *грушевськознавство, методологічні засади, міждисциплінарність, мікрографізм.*

Системні студії, присвячені Михайлу Грушевському, були започатковані у 60-х роках минулого століття в діаспорному грушевськознавстві завдяки переважно членам Українського Історичного Товариства та його голові Любомиру Винару[1]. Вони ставили перед собою значною мірою науково-популяризаторські завдання з огляду на надмірну критичність у сприйнятті постаті видатного вченого як в радянській історіографії, так і в діаспорному українознавстві. З того часу протягом кількох десятиліть головним завданням дослідників було формування та накопичення джерельної бази, а згодом реконструкція на її підставі фактів і періодів біографії М. Грушевського[2].

Нового імпульсу ці студії отримали з початком 90-х років, коли українські архіви удоступнили широкому колу дослідників розлогу, перед тим практично незнану, грушевськіану[3]. Активна едиційна діяльність уможливила на сьогодні опублікувати головний масив джерел, що стосується життя та творчості М. Грушевського — це його спогади, епістолярій, щоденники та деякі наукові твори. Це, в свою чергу, дало змогу детально реконструювати не лише поодинокі періоди біографії вченого, але й створити її цілісну картину.

Надалі залишаючись одним із найбільш популярних напрямів сучасної української історіографії, студії над М. Грушевським, натомість, демонструють значну традиційність у виборі дослідниками тематики, в центрі якої стало перебувають дослідницька, науково-організаційна та суспільно-політична ділянки діяльності видатного вченого. Екстенсивний, спрямований виключно на реконструкцію та накопичення фактологічної бази характер сучасних грушевськознавчих студій породжує низку проблем. Передусім це подальший процес “забронзовування” постаті М. Грушевського, некритичне акцентування на винятковості його внеску до всіх сфер культурного та громадського життя українського народу кінця XIX — першої третини XX ст. Останнє призводить до втрати історичної перспективи в оцінках спадщини видатного діяча, а також породжує феномен “перевиробництва” та закостеніння дисциплінарної структури грушевськознавства. Все це утруднює модернізацію спадщини М. Грушевського, її наближення до сучасників. З огляду на сказане, на сьогодні, вочевидь, постає проблема перегляду традиційних джерелознавчих і фактографічних пріоритетів у підході до вивчення постаті М. Грушевського, пошуку нових методологічних моделей для оновлення тематичного спектру грушевськознавства.

Серед таких методологічних концепцій, на нашу думку, своїми можливостями приваблює теоретична модель нової культурно-інтелектуальної історії. На відміну від традиційної історії історіографії, цей напрям тяжіє до методологічного плюралізму, міждисциплінарності, орієнтує дослідника передусім на дослідження інтелектуальної діяльності і процесів у сфері гуманітарного, соціального та природничонаукового знання в їх конкретно-історичному соціокультурному контексті. Ос-

таннє спонукає інтерпретатора вітчизняної історичної думки постійно враховувати широке історико-культурне тло становлення історіографічних моделей. Обґрунтовуючи плідність цього напряму для осмислення проблем з царини історії історіографії, російська дослідниця Л. Рєпіна зазначає: "У наш час принциповим стає процес врахування взаємодії, яка існує між рухом ідей та їх зовсім не абстрактним історичним "середовищем існування", тими соціальними, політичними, релігійними, культурними контекстами, де ідеї народжуються, поширюються, спотворюються, модифікуються та розвиваються"[4]. Такий підхід, наприклад, орієнтує дослідника на вивчення не лише того, як творчі ідеї М. Грушевського сприймалися в науці його часу, але й, що більш важливо — у масовій свідомості сучасників, як вони "жили" та яких змін, модифікуючись, зазнавали. Це уможливлює аргументовано завершити дискусію, котра тривала протягом всього XX століття, довкола проблеми модерності чи застарілості історичних концепцій М. Грушевського, відійти від безпідставної критичності чи надмірної апологетики у їх сприйнятті.

Тут постає й інша малознана сучасним дослідникам проблема вивчення впливу позанаукових чинників та об'єктивних життєвих ситуацій на продуктивність інтелектуальної праці М. Грушевського та еволюцію його творчих зацікавлень. Наприклад, відомо, що саме через впливи зовнішніх обставин видатний учений скорегував свої творчі плани та сів у роки Першої світової війни за написання праці із всесвітньої історії, а також взявся за розробку соціологічної проблематики на еміграції, що значно збагатило дисциплінарний спектр обговорення його ідей сучасниками.

Тут ми торкаємося й іншої малознаної сьогодні проблеми зворотного зв'язку — виявлення того, яким чином дискусії довкола запропонованих ученим ідей впливали на його власну творчість. Цей вплив, як вдалося виявити, мав два головних прояви — появу нових історіографічних праць ученого та модифікацію його наукових концепцій. Наприклад, необхідність відповіді на висловлені в численних рецензіях закиди на перший німецькомовний том "Історії українського народу" змусила М. Грушевського вкотре звернутися до обґрунтування своєї ранньоісторичної моделі[5]. Його велика за обсягом стаття, що з'явилася німецькою мовою на сторінках реномованого австрійського історичного часопису, містила цілу низку нових аргументів на користь своєї концепції та сприяла подальшій популяризації українського погляду на східноєвропейське минуле в середовищі західних фахівців[6]. З іншого боку, реагуючи на критичні зауваження сучасників, М. Грушевський нерідко вдосконалював як структурне оформлення, так і змістове наповнення власних праць. Наприклад, під впливом полеміки, що розгорнулася довкола першого видання російськомовного "Нарису історії українського народу", реагуючи на закиди щодо незадовільного представлення у книзі українського XIX століття, у наступних виданнях учений більш раціонально розподілив матеріал за періодами. Під впливом критики зазнала змін також "Історія України-Руси", свідчення цього — поява оновлених видань перших томів праці[7].

Концептуальна стратегія культурно-інтелектуальної історії, відповідно, передбачає врахування, поряд із наукознавчим і культурологічним, також персоналізованого підходу — зосередження не тільки на аналізі різноманітних інтерпретативних моделей, але й на процесі їхнього творення, тобто на дискурсивній практиці дослідника; виявлення впливу на його діяльність численних ідейних, соціальних і психологічних чинників. Це, наприклад, орієнтує дослідника на виокремлення певних тенденцій та простеження традицій у сприйнятті творчого доробку М. Грушевського його сучасниками — виявлення того, яким чином світоглядні настанови критика вплинули на особливості його інтерпретації. Спеціально звертаючись до цієї проблеми, нам, наприклад, вдалося реконструювати низку національних традицій у прочитанні творів ученого, зокрема, українську, російську, польську, чеську, німецьку, французьку та інші[8].

Особлива увага в сучасній культурно-інтелектуальній історії звертається, з одного боку, на з'ясування того, що з ідейних комплексів сприймалося та утримувалося (хай навіть вибірково та непослідовно) масовою свідомістю, яка не претендує на оригінальність. А з іншого, досліджуються способи поширення нових ідей, зокрема через популярну літературу, передусім у зламні періоди. З огляду на це, доречно, наприклад, звернути спеціальну увагу на маловивчену сьогодні проблему діяльності М. Грушевського по популяризації своїх наукових ідей у широкому українському, росій-

ському та західному читацькому середовищі. Відомо, що сам учений особливого значення надавав важливості популяризації своїх праць багатьма мовами, адаптуючи наукові тексти відповідно до інтелектуального рівня читацької аудиторії, котрій адресувалося написане. Останню обставину він завжди відзначав у авторській передмові до популярних видань. Про виняткову важливість наукової популяризації свідчить також його принципова позиція у відомій дискусії довкола появи праці Миколи Аркаса[9].

Утім, найбільшу актуальність у науковій популяризації вчений вбачав у зламні епохи української історії. Відомою є його цілеспрямована популяризаторська діяльність у часи Української революції та на еміграції. Як свідчить вивчена критична література, найбільшого суспільного резонансу мали саме його науково-популярні праці, що викликали досить емоційні дискусії, передусім у російському та польському інтелектуальних середовищах на початку XX століття[10]. Зауважений аспект сприйняття творчості М. Грушевського безпосередньо торкається проблематики ще одного популярного зараз історіографічного напряму — історії читання[11]. Спеціально не торкаючись цієї теми, лише на підставі зазначених накладів книг, можемо впевнено ствердити, що М. Грушевський був найбільш читаним серед сучасників українським істориком, принаймні серед тих, що не тішилися допомогою державних структур (на противагу, наприклад, українським марксистським історикам). Надзвичайно перспективним тут видається окреслити коло читачів праць ученого, виявити географію їх поширення, усебічно відтворити особливості непублічного сприйняття його різнобічної діяльності (за матеріалами щоденників, мемуарів, приватного листування), специфіку прочитання текстів історика поза фаховим середовищем.

Важливе місце в сучасній інтелектуальній історії посідає інтенсивний мікроаналіз — чи то аналіз конкретного тексту, чи ситуації, окремої творчої особистості або міжособистісних взаємин в інтелектуальному середовищі. Біографічний підхід є традиційно пріоритетним в історії думки та науки з урахуванням ролі особистісного начала в цих галузях людської активності. На відміну від традиційної історії історіографії, інтелектуальна історія звертає пильну увагу дослідників на істориків другого та третього плану, чиї твори не мають особливої цінності з погляду сучасних історіографічних та інтелектуальних стандартів, але з огляду на формування суспільної думки можуть бути так само важливими, або навіть і більш важливими, аніж праці визнаних сьогодні великими дослідників. Зрештою, і зрозуміти історичне значення видатних істориків неможливо без знайомства з їхнім інтелектуальним оточенням та загальними моральними та естетичними цінностями епохи, а сам характер цього оточення повинен бути встановлений у результаті історичного дослідження природи та взаємозв'язків тих ідей, які в ті часи переважали в суспільстві. З огляду на це, наприклад, в поле зору сучасного дослідника повинно потрапити не лише критичне обговорення праць М. Грушевського з боку його видатних українських, російських, польських, чеських, німецьких, французьких, румунських та американських сучасників, але й дискусії, які точилися на сторінках популярних видань і щоденної преси, адже саме вона найбільшою мірою впливала на формування ставлення до творчості вченого з боку пересічного читача[12]. Зауважимо, що найбільш прискіпливою у зверненні до творчості М. Грушевського, окрім української, була російська та польська преса, на сторінках якої велася нерідко брутальна полеміка з ідеями вченого, формувався його образ як ворога національних інтересів росіян і поляків. Візуально це ставлення відбилося у численних карикатурах, героєм яких був український учений. Збирання, систематизація та вивчення останніх — ще один перспективний напрям сучасного грушевськознавства.

Сучасна версія біографічного підходу, концептуалізована в моделі нової біографічної історії, орієнтує дослідника на всебічну реконструкцію особистого життя та унікальних доль окремих історичних індивідів, вивчення формування та розвитку їх внутрішнього світу та всіх проявів життєдіяльності[13]. Йдеться передусім про концентрацію на приватному, індивідуальному, унікальному у конкретних людських долях та, водночас, — про первинно закладену принципову установку на виявлення специфіки та варіативності різнорівневого соціального простору, повного спектра та меж тих можливостей, котрими володіє індивід у рамках певного культурно-історичного контексту. В подібних дослідженнях приваблює виключно зважене поєднання двох пізнавальних стратегій. З одного боку, вони зосереджу-

ють увагу на так званому культурному примусі, а також на тих поняттях, за допомогою яких "люди презентують та осягають свій світ". З іншого боку, в них достатньо послідовно виявляється активна роль діючих історичних осіб і той — специфічний для кожного соціуму — спосіб, котрим історичний індивід, в закладених і не повністю контрольованих ним обставинах, "творить історію", навіть якщо результати цієї діяльності не завжди і не у всьому відповідають його намірам.

У фокусі сучасного біографічного дослідження опиняється внутрішній світ людини, її емоційне життя, пошуки розуму та духу, відносини з рідними та близькими в родині та поза нею. При цьому індивід виступає водночас і як суб'єкт діяльності, і як об'єкт контролю з боку сімейно-родинної групи, кола близьких людей, формальних і неформальних товариств, соціальних інститутів і владних структур різного рівня[14]. У цьому аспекті для сучасного дослідника відкриваються цікаві перспективи, адже М. Грушевський як людина у вимірі буденності до цього часу залишається практично незнаним. Натомість, опрацювання саме цієї проблеми дало б змогу значною мірою наблизити постать вченого до сучасників.

Поряд з окресленими перспективами макро- та мікроаналізу сучасна інтелектуальна історія значну увагу звертає на вивчення так званої безлюдної історії ідей. У цьому випадку, наприклад, надзвичайно цікаво простежити те, яким чином концепція самобутнього українського історичного процесу, сформульована та обґрунтована М. Грушевським, об'єктивувалася від свого творця та функціонувала не лише у вітчизняному, але й у польському, російському та — ширше — західному інтелектуальному просторі, впливаючи на переосмислення, здавалося б, усталених історіографічних постулатів. Так, у російській науці під впливом схеми М. Грушевського вже напередодні Першої світової війни розпочався поступовий перегляд погодинської моделі східноєвропейського минулого[15]. У працях Олександра Прєснякова, наприклад, йшлося про необхідність самостійного вивчення історичної долі українців, білорусів та росіян — ідея, що була неможливою в російській історіографії XIX ст.[16]. Частина польських науковців під впливом концепцій українського колеги поступово відмовлялися від усталеної моделі інтерпретації феномену козаччини виключно в термінах "зради" та "внутрішнього неспокою"[17]. Західні фахівці, хоча тривалий час і чинили опір моделі М. Грушевського, все ж погодилися з правомірністю постановки ним низки наукових проблем, все частіше вживаючи у своїх працях етнонім "українці" замість традиційного "русини", що було свідченням їх розуміння існування окремого слов'янського народу зі своєю самобутньою історією та культурою[18]. Та найбільш цікавих метаморфоз концепції М. Грушевського зазнали в українському інтелектуальному просторі, де були переосмислені з позицій державницької та марксистської історіософської традицій. Ініційовані ідеями М. Грушевського численні історіографічні дискусії привернули увагу до українiстики в середовищі славістів, що суттєво вплинуло на модернізацію вітчизняної науки.

Сучасна інтелектуальна історія, як й історична наука загалом, усе більше тяжіє до методологічного плюралізму та міждисциплінарного підходу, що вимагають від дослідника використовувати якомога ширший спектр теоретичних і практичних досягнень усіх гуманітарних і соціальних наук[19]. В цьому аспекті відзначимо, що грушевськознавство постало саме як міждисциплінарний напрям досліджень. Тож йдеться про поглиблення напрацьованих зв'язків і розширення існуючого кола міждисциплінарної взаємодії. Плідність міждисциплінарного підходу до вивчення постаті М. Грушевського є безсумнівною, адже саме такий підхід дозволяє розглядати об'єкт дослідження — людину минулого, як носія певної культури та водночас особистісної свідомості — під різним кутом зору, з різних сторін, створюючи його об'ємний "голографічний" портрет.

Сучасне розуміння міждисциплінарності, на думку Бернара Лепті, може бути зведене до кількох ключових принципів: введення нових об'єктів дослідження (жоден об'єкт дослідження не є самозрозумілим, лише погляд дослідника визначає його контури); забезпечення умов, необхідних для появи нових знань та кращого розуміння реальності, для подолання тягаря накопичених традицій (практика міждисциплінарності — своєрідний трамплін для цього постійного оновлення); удосконалення методики, прийомів і моделей, системи пояснення. В міждисциплінарному діалозі, відзначив Б. Лепті, історик міг би взяти на себе складне завдання детально проаналізувати те,

яким чином еволюція людського суспільства водночас і міститься в його минулому і є непередбачуваною[20].

У реалізації завдань сучасної інтелектуальної історії важливе значення має опрацювання адекватних джерелознавчих підходів. Вони засновані на розумінні історичного джерела як результату цілеспрямованої людської діяльності, явища культури[21]. В свою чергу, це орієнтує дослідника на системне вивчення джерел, на звернення до всього обсягу витворів культури (у широкому сенсі), створених у процесі людської діяльності та, відповідно, таких, що відобразили в собі різноманітні аспекти розвитку суспільства та особи[22]. Відтак для сучасного дослідника творчості М. Грушевського постає важливе завдання цілісного осмислення його творчого доробку, акцентуючи увагу не лише на історіографічних працях, але й враховуючи історико-літературні, соціологічні та релігієзнавчі студії, публіцистику і художню творчість. Такий підхід, поза сумнівом, суттєво збагатить узвичаєну дисциплінарну палітру грушевськознавчих студій.

Особливо значущі в сучасній інтелектуальній історії джерела особистого походження, мова яких розглядається як спосіб самовираження людини. Повторюваність і стійкість мовних практик у джерелах такого роду може слугувати підставою для більш широких узагальнень. На сьогодні є опублікованим значний масив як монологічних (щоденники та мемуари), так і діалогічних (епістолярій) текстів М. Грушевського. Їх усебічний аналіз з метою, наприклад, з'ясування структур психіки видатного вченого чи неусвідомлених мотивацій творчості — значною мірою завдання майбутнього.

З культурно-інтелектуальною історією безпосередньо пов'язаний ще один перспективний напрям — нова історична критика, що у своїх засадах відмовляється від традиційного опису та інвентаризації історичних концепцій, напрямів та шкіл та акцентує дослідницьку увагу на аналізі, головним предметом котрого стають якісні зміни в дослідницькій свідомості та творчій практиці істориків. У поле зору нової історичної критики потрапляють не стільки результати професійної діяльності історика, скільки ціла його творча лабораторія, дослідницька психологія та практика, і в цілому — культура творчості історика. Це важливо з огляду на те, що історик занурений не лише в сучасне йому загальнокультурне середовище, але й у більш вузьку професійну культуру, котра має власні традиції. У цьому напрямі сучасне грушевськознавство вже має певні напрацювання, а спроби звернення до психології творчості М. Грушевського, здійснені В. Ващенком, викликали жваве обговорення в українській історичній науці, котре висвітлило як затребуваність такого роду досліджень, так і методологічну розгубленість частини сучасних істориків у їх сприйнятті[23]. В цьому аспекті надзвичайно перспективне вивчення мікросоціуму М. Грушевського, передусім, творення довкола нього численних неформальних груп на різних етапах його життя. Це дасть змогу збагатити новими вимірами вивчення проблеми формування наукової школи видатного вченого та загалом — інституційних процесів в українській науці його часу. Тут також важливо дослідити культуру конфлікту та вивчити особливості інтелектуального суперництва в середовищі українських істориків кінця XIX — першої третини XX століття крізь призму особистості М. Грушевського, що, за загальним визнанням сучасників, мав досить складний характер[24].

Безперечно, у статті ми лише окреслили шляхи методологічного та тематичного оновлення грушевськознавства, проте актуальність і плідність застосування новітніх методологічних підходів до студій над спадщиною видатного вченого є безсумнівними. Лише за умов такого широкого контекстуального та методологічного підходу до вивчення постаті М. Грушевського вдасться реалізувати важливе сьогодні завдання створення інтелектуальної біографії видатного діяча.

Джерела та література

1 Див. докл.: *Гирич І.* Внесок "Українського історика" в грушевськознавство // Український історик. — 1994. — № 1–4. — С. 102–109.

2 *Отаманенко А.* Розвиток грушевськознавства в діяспорі // Український історик. — 2006/2007. — № 4 / 1–2. — С. 154–182.

3 *Пиріг Р. Я.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 71–83.

4 *Репина Л. П.* Текст и контекст в интеллектуальной истории, [в:] Сотворение истории. Человек — память — текст: Цикл лекций / Ин–т "Открытое о–во". Фонд содействия, Казан. гос. ун–т; Науч. ред. Л. П. Репина; Отв. ред. Е. А. Вишленкова. — Казань: Мастер Лайн, 2001. — С. 309.

5 Див. докл.: *Тельвак В.* Німецькомовна "Історія українського народу" Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Укр. істор. журн.. — 2007. — № 3. — С. 175–189.

6 *Hruschewskyj M.* Ist die Geschichte des ruthenischen Volkes geschrieben oder noch nicht? [в:] Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Innsbruck 1908, band XXIX, s. 201–215.

7 Див. докл.: *Тельвак В.* Перший том "Історії України-Руси" М. Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Зб. наук. праць. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. — Вип. 3. — С. 252–256.

8 Див. напр.: *Тельвак В.* Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії кінця XIX — першої половини XX століття // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Вип. V. — Х.: ФріМайнд, 2002. — С. 64–78; *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.) // Укр. істор. журн. — 2006. — № 5. — С. 67–82.

9 Див. докл.: *Ульяновський В.* Микола Аркас, "Історія України-Руси" і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. — К.: Інтел, 1996. — С.161–221; *Гирич І.* Ще до проблеми "Аркас і Грушевський" // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. — К.: Інтел, 1996. — С. 221–231.

10 Див. докл.: *Тельвак В.* Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. X. — Дрогобич: Коло, 2006. — С. 348–358.

11 Див. докл.: *Роберт Дантон.* Історія читання // Нові перспективи історіописання. За редакцією Пітера Берка. — К.: Ніка–Центр, 2004. — С. 194–229.

12 Див. напр.: *Тельвак В.* Українська історіографія в пошуках ідентичності (за матеріалами дискусій на сторінках львівської преси) // Krakyw-Lwyw: książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku. IX Międzynarodowa Konferencja Naukowa (21–23 listopada 2007 roku). Streszczenia referatyw, Krakyw, 2005, s. 33.

13 Див. докл.: *Репина Л. П.* "Персональная история": биография как средство исторического познания // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. — М., 1999. — С. 76–100.

14 Див. докл.: *Репина Л. П.* Историческая биография и "новая биографическая история" // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — 2001. — № 5. — С. 5–12.

15 Див. напр.: *Тельвак В.* Перший том "Історії України-Руси" Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. — Вип. 17. — С. 16–38.

16 *Юсова Н.* О. Є. Пресняков і схема історії східного слов'янства Михайла Грушевського // А се єго срєбро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. — К.: Інститут історії України НАН України, 2002. — С. 259–268.

17 Див. напр.: *Зашкільняк Л.* Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w., tom II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaszkilniaka, Rzeszyw: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004, s. 272–294.

18 Див. напр.: *Кураєв О.* Перший історичний авторитет України. Михайло Грушевський і німецьке українознавство // Вісник НАН України. — 2000. — № 3. — С. 55–58.

19 *Репина Л. П.* Междисциплинарность и история // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — С. 5–17.

20 *Лепти Б.* Некоторые общие вопросы междисциплинарного подхода // Споры о главном. Дискуссии о настоящем и о будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". — М., 1993. — С. 71–77.

21 *Поршнева О. С.* Возможности междисциплинарного подхода в реализации задач ин-

теллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — Вып. 15. — М.: КомКнига, 2005. — С. 210–222.

22 *Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева Ф. М.* Источниковедение: теория, история, метод. Источники российской истории. — М., 2000. — С. 26–27.

23 Див. напр.: *Гирич І*. Увага, неофройдисти йдуть, "Дзеркало тижня", 2004, грудень; І. Гирич. Лікарю, вилікуйся сам! // Україна модерна. — 2005. — Ч. 9. — С. 273–286; *Ващенко В*. Так і не прочитані історії неврастенії М. С. Грушевського // Ейдос. — К., 2001. — Вип. 1. — С. 391–398.

24 Див. напр.: *Толочко О. П*. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Лінниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський) // Український археографічний щорічник. — К.: Наук. думка, 1993. — Вип. 2. — С. 92–103.

Виталий Тельвак

Грушевсковедение: методологические проблемы развития

В статье рассмотрена проблема путей модернизации междисциплинарных исследований, посвященных изучению жизни и деятельности М. Грушевского. Подчеркивается необходимость переосмысления методологических основ грушевсковедения, преодоления традиционного микрографизма и повествовательности. Автор предлагает обратиться к методологическим предложениям новой культурно-интеллектуальной истории, что соответствует методологическому плюрализму, междисциплинарности, ориентирует исследователя на изучение интеллектуальной деяльности и процессов в сфере гуманитарного, социального и естественно-научного знания в их конкретно-историческом социокультурном контексте. Только переосмысление методологических основ грушевсковедения создаст возможность реализовать актуальную проблему создания интеллектуальной биографии выдающегося деятеля.

Ключевые слова: *грушевсковедение, методологические основы, междисциплинарность, микрографизм.*

Vitalii Telvak

Hrushevsky Studies: methodological problems of development

The article deals with the problem of ways of modernization of interdisciplinary studies, devoted to studying the life and work of M. Hrushevsky. It is emphasized the necessity of rethinking of methodological principles of knowledge about M. Hrushevsky, overcoming traditional mikrografizm and descriptiveness. The author proposes to apply to the new methodology offers of cultural intellectual history that: tends to methodological pluralism, focuses the researcher primarily on research on intellectual activities and processes in the field of humanitarian, social knowledge in their specific sociocultural and historical context. It is emphasized that only a rethinking of methodological principles of knowledge about M. Hrushevsky enables the realization of the actual problems of creation of intellectual biography of a prominent person.

Key words: *Hrushevsky studies, methodological foundations, interdisciplinarity, mikrografizm.*

УДК 721/728:[М. Вовчок]

Анатолій Дзагалов (м. Київ)

БУДИНОК-МУЗЕЙ МАРКА ВОВЧКА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДА КБР У М. НАЛЬЧИКУ

У статті автор коротко описує сучасний стан садиби, меморіального будинку-музею і могили Марка Вовчка у Долинську — передмісті столиці Кабардино-Балкарії Нальчику і робить огляд виявлених ним архівних матеріалів в ЦДА КБР в м. Нальчику, які свідчать про зусилля М. Д. Лобач-Жученка та інших спадкоємців української письменниці зберегти в цій північно-кавказькій республіці пам'ять про Марка Вовчка.

Ключові слова: *Марко Вовчок, меморіальний будинок-музей, садиба, архівні матеріали, могила, пам'ятник, Кабардино-Балкарія.*

У місті Нальчик[1] в його живописному курортному районі Долинськ знаходиться меморіальний будинок-музей української письменниці Марії Олександрівни Вілінської-Маркович, яка прославилася в другій половині XIX століття під псевдонімом Марко Вовчок. Цей музей — один з небагатьох як в Російській Федерації, так і в інших країнах СНД. Відомо про те, що музеї Марка Вовчка відкриті в Немирові, Орлі, с. Олександрівському Ставропольського краю. Є матеріали про неї також і в Київському історико-літературному музеї. З-поміж інших Нальчик вирізняється тим, що саме тут вона разом зі своїм чоловіком Михайлом Дем'яновичем Лобач-Жученком провела два останніх роки свого життя і була похована згідно з своїм заповітом. У Радянські часи ім'я письменниці було широко відоме в Кабардино-Балкарії. Про це свідчать і вірші кабардинського поета Адама Огурлієвича Шогенцукова, який присвятив Марку Вовчку такі слова:

Крутыми путями, тропами
Пришла она в наш уголок.
И всё с той поры хранит память
О ласковой Марко Вовчок[2].

Крім того, деякі твори Марка Вовчка, такі як "Одарка", "Купецька донька", "Саша", "Катерина" тощо, тоді ж були перекладені кабардинською і балкарською мовами[3].

У 1913 р. в Нальчику було створено "Суспільство з курортного благоустрою", одним з керівників якого був другий чоловік Марка Вовчка — М. Д. Лобач-Жученко[4].

Із праці відомої української дослідниці к. ф. н. Г. П. Герасимової ми дізнаємось, що М. Д. Лобач-Жученко у 1909 і 1913 роках пропонував київській "Просвіти" та УНТ[5] прийняти від нього у власність саме цей хутір "біля Нальчика, де знаходилася могила письменниці". Цей намір виник у нього ще 1909 р., і Лобач-Жученко тоді ж звернувся до Василя Доманицького за порадою, до якої української інституції йому краще звернутися. Він побоювався, що після його смерті ніхто з його нащадків не піклуватиметься про стан будинку і могили Марії Олександрівни, "а при таких умовах не тільки дачний участок, а й її могила можуть зробитися пустирем". Тому Лобач-Жученко вважав своїм моральним обов'язком перед Україною заповісти цю ділянку з усією будівлею, будинком і з могилою котрійсь українській інституції, або товариству, яке оберігало б могилу на будуче так само дбайливо, як і він[6]. Однак власністю ані "Просвіти", ані УНТ хутір Долинськ не став. Українські інституції висловилися за прийняття щедрого подарунка, але "сповнення останніх побажань Марка Вовчка" було відкладено на інший, більш підходящий термін. Потім прийшла війна, розгром українського життя, революція, голод і т. д.

У 1926 р. М. Д. Лобач-Жученко разом із сином Марка Вовчка професором Б. Марковичем знову повернувся до проблеми врятування від руйнації могили письменниці, а також перенесення останків дружини на Україну. Але остання воля Марка Вовчка і досі не виконана, незважаючи на всі зусилля її чоловіка[7].

У 90-х і початку 2000-х років могила і музей-садиба М. Вовчка виглядали відповідно свого складного часу і знаходилися, скажімо м'яко, у негожих, навіть дуже поганих умовах. Відтинок землі влітку заростав бур'яном, за яким ледве виднілися як сам будинок, так і пам'ятник. Проте за останній рік стан будинку-музею і могили української письменниці

помітно покращилися. Музей М. Вовчка — це одноповерховий невеликий будинок, вкритий черепицею, який складається з трьох кімнат з дерев'яною верандою. Територія сучасного музею займає близько 20 соток землі. Будинок-музей нещодавно відреставрований. Садиба обнесена новою, пофарбованою високою металевою огорожею-парканом. На вікнах музею поставлені металеві гратки. Біля входу на подвір'я встановлені нові металеві ворота. Будинок-музей побілений, пофарбований. На будинку є таблички: 1. "Здесь с 1906 по 1907 год жила выдающаяся украинская писательница Марко Вовчок" и 2. "Мемориальный дом-музей Марко Вовчок".

На території садиби знаходиться могила Марка Вовчка, над якою височіє пам'ятник — металевий хрест. Поряд з могилою розташований новий бронзовий монумент письменниці в повній зріст. Попередній пам'ятник був побудований у 1954 р. на кошти Ради Міністрів КБАРСР і виконаний у формі невеликого бюста на бетонному п'єдесталі.

До могили і пам'ятника веде доріжка, що вимощена великими трикутними плитами. У дворі садиби розбиті палісадники і клумби з різноманітними квітами.

Згідно з інформацією від 2003 р. в експозиції музею мають бути представлені особисті речі, книги, що належали М. Вовчку, документи, фотографії, що відображали її тісні зв'язки з Тургенєвим, Чернишевським, Шевченко, Гюго, Дюма та іншими видатними літературними та культурними діячами. Тут же мають зберігатися найбільш цінні, унікальні речі М. Вовчка: секретер, дорожня скринька, предмети побуту, а також книги з особистої бібліотеки української письменниці.

На жаль, ознайомитися з матеріалами музею нам поки що не вдалося. Реставрація музею закінчена тільки нещодавно. Експозиції повинні були завозитися в будинок-музей М. Вовчка трохи пізніше, про що повідомила мене телефоном його директор Ларета Русланівна Мукофова. Вона мене люб'язно запросила на відкриття музею, що мало відбутися 17 серпня цього року, але у мене на руках був вже квиток на потяг "Кисловодськ — Київ".

Проте цінні матеріали, виявлені нами в місцевому архівосховищі ЦДА КБР в м. Нальчику, дають змогу отримати інформацію про колекцію речей і предметів, що повинні зберігатися в будинку-музеї Марка Вовчка. Тут же є листування та заяви професора Бориса Михайловича Лобач-Жученко з проханням про збереження дачної ділянки і могили його матері, що адресовані голові ЦВК КБАО Б. Е. Калмикові.

Найважливішими з них є такі документи:

1. Р. 2. — Оп. 1. — Д. 284. — Л. 129. Фонд Кабардино-балкарського облвиконкому, де зберігається заява сина Марко Вовчка в облвиконком про упорядковування могили його матері від 16 червня 1925 р.

2. Р. 770. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 19–36. Це документи відділу культури виконкому Нальчицької міськради депутатів трудящих. Справа називається "Список мемориальных предметов, книг, принадлежавших писательнице Марко Вовчок, предлагаемых к приобретению Нальчикскому музею.

3. Р. 1025. — Оп. 2. — Д. 29. — Фонд Ради Міністрів КБАРСР "Об упорядочении могилы выдающейся украинской писательницы Марко Вовчок". Також у фонді є лист комітету у справах культурно-просвітницьких установ УРСР від 18.03.1947 р.

4. Р. 1025. — Оп. 1. — Д. 1054. — Л. 127. Це матеріали фонду Ради Міністрів КБАРСР, де зберігається "Дело о реорганизации библиотеки Марко Вовчок в библиотеку-музей. (Постановление Совета Министров КБАССР № 453 от 22. 08. 1960 г.)".

5. Р. 1025. — Оп. 4. — Д. 325. — Л. 30. "Дело о передаче дома-музея Марко Вовчок Кабардино-Балкарскому краеведческому музею. (Постановление Совета Министров КБАССР от 2 ноября 1976 г.)".

6. Р. 23. — Оп.3. — Д. 218. — Л. 138. Фонд Нальчицької міськради. "Дело о разрешении Минкультуры КБАССР реконструировать усадьбу музей Марко Вовчок в 1972 г.".

7. Р. 818. — Оп. 3. — Д. 7. — Л. 41. Фонд Управління головного архітектора м. Нальчика "Дело о мемориальном музее Марко Вовчок".

8. Р. 23. — Оп. 2. — Д. 20. — Л. 333. Справа називається: "Протокол заседания Нальчикского горисполкома о проведении мероприятий в связи с 40-летием со дня смерти Марко Вовчок".

9. Р. 860. — Оп. 4. — Д. 467. — Це Матеріали фонду комітету з телебачення і радіомовлення КБАРСР під назвою: "Литературная радиопередача, посвящённая 145-летию Марко Вовчок, которая состоялась 29.12.1978 г.".

Перейдемо тепер до детальнішого розгляду змісту архівних фондів.

Так, фонди Р. 770. — Оп. 1. — Д. 14. містять "протокол заседания закупочной комиссии Государственного литературного музея от 22 мая 1959 г. по материалам писательницы М. А. Вовчок и список мемориальных предметов, принадлежавших писательнице Марко Вовчок, предлагаемых к приобретению Нальчикскому музею, внучкой писательницы М. Б. Волковой[8], проживающей в г. Москве, Монетчиковский 5-й переулок, д. 5, квартира 1"[9].

Матеріали справи свідчать про те, що комісія музею ухвалила придбати від громадянки М. Б. Волкової матеріали, пов'язані з життям Марко Вовчок. А саме:

1. Мемориальная мебель из 4 предметов:

а) шкаф книжный, красного дерева со стеклянной дверцей (производство России 1830–1840 гг.) стоимостью 2000 рублей;

б) комод, грушевого дерева с медными накладками 1840–1850 г. — 700 руб.;

в) столик полукруглый красного дерева с бронзовыми накладками 1780 г. типа "Чиппендель" — 1400 руб.;

г) секретер дамский, красного дерева с бронзовыми накладками (Франция) 1780 г.

2. Личный мемориальный инвентарь из 5 экспонатов:

а) ковёр украинской работы (1830–1840 гг.) стоимостью 1500 рублей;

б) ковёр настенный работы писательницы — 300 руб.;

в) ручная вышивка писательницы для диванной подушки 1860 г. — 150 руб.;

г) образчики вышивки красной, чёрной, синей шерстью по домотканой грубой материи работы писательницы (2 куска) — 50 руб.;

д) Мантилья дамская, принадлежавшая писательнице, отделанная по краям чёрными брюссельскими кружевами ручной работы 1860–1870 г.

3. Личные предметы из 11 единиц общей стоимостью 3425 руб.:

а) мельница кофейная с ящиком из орехового дерева с медным тазиком. Ручная русская работа (1840 г.) стоимостью 1500 рублей;

б) икона Марии Магдалены, воспроизводящая портрет писательницы в серебряном чеканном окладе работы 1850 г.;

в) кофейная чашечка — любимая вещь Марко Вовчок работы А. Г. Попова (1850 г.);

г) кофейник миниатюрный из красной меди русской работы середины XIX в.

д) бронзовая печатка писательницы с деревянной ручкой и монограммой "ММ" и ещё шесть экспонатов.

4. Документы биографические — 150 руб.:

а) купчая на продажу земельного участка в Нальчике.

5. Фотоснимки 9 единиц — 750 руб.:

а) увеличенный фотопортрет М. Вовчок с автографом ее мужа и указанием даты (1877 г.), сделанного фотографом Бергомаско — 500 руб.;

б) дом и первоначальный вид могилы М. Вовчок в Нальчике в 1907 г.

в) хутор Долинский;

г) М. Д. Лобач-Жученко и Б. А. Маркович, второго мужа и сына М. А. Маркович;

д) С. Д. Маркович;

е) В. Б. Маркович

ё) потомки М. А. Маркович (1935 г.)[10].

У матеріалах фонду відмічено, що М. Б. Волкова засвідчує, що всі ці речі належали її бабусі Марку Вовчку і знаходилися в її безпосередньому користуванні.

Крім того, музеєм придбані твори на італійській, французькій, німецькій, англійській мовах у кількості 163 екземпляри загальною вартістю 4000 рублів[11]. Серед них праці Й. Гете, В. Гюго, Ж. Верна (15 книг), О. Бальзака, Ф. Стендаля, Ж-Ж. Руссо, Д. Дідро, Ф. Рабле, Ш. Монтеськьє, В. Скотта, Ч. Діккенса (15 книг), В. Шекспіра (7 томів), Ал-Коран Магомета, випущений в Парижі в 1868 р. тощо.

Наступний документ — це заява професора Б. М. Лобач-Жученка на ім'я голови ЦВК КБАО Б. Е. Калмикова, що зберігається в матеріалах фонду Р. 2. — Оп. 1. — Д. 284.

У заяві є важлива інформація про час придбання земельної ділянки і спорудження дачі в Долинську його батьками, про місце поховання його матері Марка Вовчка, про долю їхньої садиби після революції і громадянської війни тощо.

Зокрема, 28 квітня 1925 р. професор Б. М. Лобач-Жученко, що в цей час проживав у Москві, на Арбаті, у Ращиковському провулку, будинок № 8, кв. 19 пише Б. Калмикові: "Мой отец Михаил Демьянович Лобач-Жученко около 20 лет проживает вблизи г. Нальчика на Долинском дачном участке, где им в 1906 г. был приобретён небольшой участок земли, на котором он построил дом из двух комнат с кухней и развёл фруктовый сад. Там же жила и умерла моя покойная мать, известная русско-украинская писательница, писавшая под

псевдонимом Марко Вовчок, которая была там же похоронена и в саду находится её могила".

Далі професор повідомляв, що 22 травня 1922 року їх дача була передана в муніципальну власність, а потім в січні 1924 р. здана в оренду приватній особі, за три червонці і ремонтну роботу; нарікав, що нинішній орендар не піклується про могилу, а випасає худобу, а невідомими хуліганами з неї збита металева дощечка з написом. Він прохав повернути дачу його престарілому батьку і дати можливість йому охороняти дорогу могилу, яка має для їхньої сім'ї велику моральну цінність і громадське значення, оскільки там похована народна письменниця, "одна из немногих, протестовавших своими произведениями против насилия и гнёту крепостного права"[12].

У цьому ж фонді зберігається ще одна заява професора Б. М. Лобач-Жученка на ім'я Б. Калмикова. Вона була написана 16 червня 1925 р.

У заяві професор повідомляв главу ЦВК КБАО про те, що його батько прислав лист, який свідчить про умисне і блюзнірське псування могили Марка Вовчка, — повалений залізний хрест, встановлений в кам'яному фундаменті. Б. Лобач-Жученко просив, щоб теперішнього орендаря хоч би зробили відповідальним за цілість могили; щоб він узяв на себе відновлення її в колишньому виді, і щоб уникнути подальших хуліганських дій, обгородив колючим дротом. Нарешті професор повідомляв про те, що він говорив з декількома письменниками в Москві, і вони "выражают возмущение по поводу того, что могила писательницы, которую так высоко ценили Добролюбов, Писарев, и некоторые ставили наряду с Шевченко, находится в таком пренебрежении".

Про повернення дачі сім'ї Лобач-Жученко клопотали і знайомі професора. 2 травня 1925 р. А. Мутушев писав, що він особисто знає професора як радянського спеца і знаходить, що "можна піти назустріч його проханню і повернути дачу у формі власності або в довічне користування"[13].

Проте архівні матеріали свідчать про те, що муніципальна служба Нальчика повертати власникам садибу і будинок зовсім не поспішала. Посадовці-бюрократи всіляко затягували процес повернення і навіть відверто під різними причинами відхиляли усі претензії колишніх власників. Так, 13 червня 1925 р. в ЦВК КБАО надійшла відповідь завідуючого муніципального господарства Нальчика на заяву Б. Лобач-Жученко, в якій відзначалося, що хоча колишня дача особливої цінності не становить, враховуючи недостатність житлової площі і необхідність використовувати цей фонд під житло для радянських службовців, як це є з дачею Лобач-Жученка ОМХ вважав би від демуніципалізації утриматися, тим паче, що друга дружина Лобач-Жученка громадянка Єшевська, має дачу, в якій і проживає сам Лобач-Жученко[14].

Тут же зберігається ще один документ, що має відношення до цієї справи. Це пояснювальна записка чоловіка М. Вовчка — Михайла Лобач-Жученка з приводу відмови муніципальної служби Нальчика повернути йому дачу. Він писав про те, що господарське значення дачі полягає головним чином у фруктовому саду, закладеному ним в 1906 р.; скаржився, що його дачу використовують не для потреб комунального господарства, а для надання в оренду приватним особам; що з поверненням дачі орендну плату за неї повинен буде отримувати не ОМХ, а він сам — тому, що він створив це майно своєю особистою фізичною працею і що має право на таку підмогу до життя, особливо тепер, коли йому йде 75-й рік[15].

Останній документ — це лист від "Голови Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР М. Пашина", який свідчить про те, що експозиції музею М. Вовчка поповнювалися книгами з України, котрі були надіслані в березні 1947 р. на ім'я управляючого справами Ради Міністрів КАРСР І. Крутікова. Тут з особливістю підкреслювалося, що Комітет вважає "своим долгом выразить благодарность общественности г. Нальчика за внимание, оказываемое упорядочению могилы выдающейся украинской писательницы Марко Вовчок, память о которой дорога украинскому народу"[16].

Сучасні музей і садиба української письменниці знаходяться на вулиці, що носить ім'я Марка Вовчка. Доїхати сюди можна на маршрутці № 13, яка довезе прямо до воріт садиби. Будиночок, який був побудований у 1906 р., є пам'яткою архітектури того часу, фінансується з бюджету і знаходиться під егідою міністерства культури і національного музею КБР. Згідно з Розпорядженням Держкоммайна Кабардино-Балкарської республіки від 29 грудня 1995 р. будинок-музей та могила Марка Вовчка входять до складу пам'ятників історії та мистецтва КБР, які знаходяться під державною охороною.

Фото 1. **Так виглядав будинок-музей Марка Вовчка у 90-х роках XX ст.**[17]

Фото 2. **Табличка на будинку-музеї Марка Вовчка**

Фото 3. **Будинок-музей Марка Вовчка під час ремонту у березні 2010 р. (фото автора статті)**

Фото 4. **Хрест на могилі Марка Вовчка при будинку-музеї (фото автора статі у березні 2010 р.)**

Фото 5. **Бронзовий пам'ятник Марка Вовчка при будинку-музеї (фото автора статті у березні 2010 р.)**

Фото 6. **Пам'ятник Марка Вовчка при будинку-музеї (фото автора статті у серпні 2010 р.)**

Фото 7. **Будинок-музей Марка Вовчка після ремонту (фото автора статті у серпні 2010 р.)**

Фото 8, 9. **Будинок-музей Марка Вовчка після ремонту (фото автора статі у серпні 2010 р.)**

Джерела та література

1 Нальчик — столиця Кабардино-Балкарської республіки суб'єкта Російської Федерації.
2 Дом-музей Марко Вовчок в Долинске. — Нальчик: Эльбрус, 1968. — С. 13.
3 Дом-музей Марко Вовчок в Долинске. — Нальчик: Эльбрус, 1968. — С. 14.
4 *Бероев Б. М.* Приэльбрусье. — М.: Профиздат, 1984. — 208 с.
5 УНТ — Українське наукове товариство.
6 *Герасимова Г. П.* Українське наукове товариство і меценатство (1907–1921 рр.). // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика. — К., 2001. — Випуск 5. — С. 54.
7 *Герасимова Г. П.* Українське наукове товариство і меценатство (1907–1921 рр.). // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика. — К., 2001. — Випуск 5. — С. 55.
8 Марія Борисівна Волкова — донька Бориса Михайловича Лобач-Жученка, онучка Марко Вовчка.
9 ЦГА КБР. Ф. Р. 770. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 18.
10 ЦГА КБР. Ф. Р. 770. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 19–22.
11 ЦГА КБР. Ф. Р. 770. — Оп. 1. — Д. 14. — Л. 23–25.
12 ЦГА КБР. Ф. Р. 2. — Оп. 1. — Д. 284. — Л. 129.
13 ЦГА КБР. Ф. Р. 2. — Оп. 1. — Д. 284. — Л. 130.
14 ЦГА КБР. Ф. Р. 2. — Оп. 1. — Д. 284. — Л. 127.
15 ЦГА КБР. Ф. Р. 2. — Оп. 1. — Д. 284. — Л. 128 об.
16 ЦГА КБР. Ф. Р. 1025. — Оп. 2. — Д. 29. — Л. 115.
17 Будинок-музей Марка Вовчка у 90-х роках XX ст. — Режим доступу: http: // forum. kbrnet. ru/showthread. php?t=9182

Анатолий Дзагалов

Дом-музей Марко Вовчок по материалам ЦДА КБР в г. Нальчик

В статье автор кратко описывает современное состояние усадьбы, мемориального дома-музея и могили Марко Вовчок в Долинске — предместье столицы Кабардино-Балкарии — Нальчике и делает обзор выявленных ним архивных материалов в ЦДА КБР в г. Нальчик, которые свидетельствуют об усилиях М. Д. Лобач-Жученко и других наследников украинской писательницы сохранить в этой северокавказской республике память о Марко Вовчок.

Ключевые слова: *Марко Вовчок, мемориальный дом-музей, усадьба, архивные материалы, могила, памятник, Кабардино-Балкария.*

Anatoliy Dzagalov

Museum of Marko Vovchok on the archived materials in city Nalchik

In the article the author briefly describes the modern state of grave, farmstead and memory house-museum of Marko Vovchok in Nalchik and does the review of his findings in Kabardino-Balkaria, confirming the efforts of M. D. Lobach-Zuchenko and her heirs to save the memory about Marko Vovchok in Kabardino-Balkaria.

Key words: *Marco Vovchok, the memorial house-museum, mansion, archival materials, tomb, monument, Kabardino-Balkaria.*

УДК 94(477.83):929Сліпий “1920/1939”

Інна Ходак (м. Одеса)

ВНЕСОК МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА СЛІПОГО У РОЗВИТОК БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ У 20–30 РР. ХХ СТ.

У статті розглянуто діяльність митрополита Й. Сліпого, яка була спрямована на підвищення науково-освітнього рівня греко-католицького духовенства. Основна увага приділена науковим дослідженням студентів Богословської академії.

Ключові слова: *Й. Сліпий, греко-католицька церква, Богословська академія.*

На початку ХХ ст. духовенство Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) відігравало важливу роль у розбудові богословської освіти на західноукраїнських землях. Одним із активних його ініціаторів був митрополит Йосиф Сліпий.

До проблеми діяльності Йосифа Сліпого зверталися у своїх працях українські дослідники: Колтун І., Пристай В., Ленцик В. Вони розглядали деякі аспекти ролі митрополита у піднесенні науково-освітнього рівня греко-католицького духовенства. Проте відсутнє комплексне дослідження з даної тематики. В статті ставиться наукове завдання: розглянути діяльність Й. Сліпого, націлену на становлення та розвиток богословської освіти для духовенства.

У 20–30 рр. ХХ ст. значне місце у духовному житті семінаристів відігравала Львівська Духовна Семінарія, в подальшому Греко-Католицька Богословська Академія. Велику увагу становленню цих навчальних закладів приділяв Й. Сліпий. Обійнявши посаду ректора Духовної семінарії, він великого значення почав надавати розвитку богословської науки. Реалізовувати дану ідею Й. Сліпий намагався за допомогою товариства “Читальня богословів ім. М. Шашкевича”, яке було засноване в середині ХІХ ст. за ініціативою студента В. Ковальського. Спочатку переважна більшість вихованців навчального закладу не підтримала проект його утворення. У 1850 р. ідею щодо заснування “Читальні” схвально сприйняв колишній ректор В. Бохенський, з цього часу її керівництво свої зусилля спрямовувало на наукову підготовку майбутніх священиків. Студенти семінарії мали здобувати в “Читальні” знання на засіданнях культурно-просвітньої, богословської та суспільної секцій. Але, на жаль, ці наміри так і не вдалося реалізувати, позаяк у 1918 р. вищезазначене товариство було закрито. Лише за часів перебування на посаді ректора Духовної семінарії Й. Сліпого діяльність “Читальні” відновилася.

У 1926 р. під керівництвом Й. Сліпого відбулися установчі збори товариства, на яких розроблено його статут. У ньому наголошувалося, що головне завдання “Читальні” полягало у підготовці майбутніх священиків до душпастирської і громадської праці серед українського народу[1]. Передбачалося створення наукової бібліотеки та проведення наукових засідань і літературно-музичних вечорів. До складу товариства “Читальні” входили студенти Львівської Духовної семінарії. Їх обов’язками було відвідування наукових засідань та сплата членських внесків. Студенти, які не виконували даних розпоряджень, виключалися з навчального закладу.

Працюючи на посаді ректора Духовної семінарії, Й. Сліпий планував перетворити даний заклад на зразок вищої установи університетського типу. Завдяки його діяльності були укладені “статути”, які 22 лютого 1928 р. затвердив митрополит А. Шептицький. Незабаром, 6 жовтня 1929 р. відбулося відкриття Львівської Богословської Академії[2].

Основним завданням заснованого закладу була підготовка майбутніх священиків. На думку Й. Сліпого, в академії повинні викладатися богословські та загальні дисципліни. Він зазначав: “Академія має підготувати студентів до самостійної наукової праці, виробити погляди і поглибити знання в окремих ділянках”[3].

На момент заснування в Богословській академії існували філософський та теологічний факультети. Головна проблема навчального закладу полягала у відсутності педагогічних працівників. У цей час в академії працювали лише три професори[4]. В частини викладачів

не було вищої фахової освіти. Поступово вище зазначені проблеми вирішалися. Протягом 1929–1930-х рр. в академії викладало вже 26 професорів. З них 11 — на філософському та 15 — на богословському факультетах[5].

Завдяки клопотанням Й. Сліпого в академії започатковано наукові семінари та чисельні гуртки. Зокрема на філософському факультеті викладалися дисципліни з історії слов'янської мови, історії Близького Сходу, мистецтва та інші.

Один з перших семінарів, який очолював М. Чубатий, присвячено історії церкви. Його слухачами були студенти другого та п'ятого курсів академії. Для того щоб вступити на історичний семінар, необхідно було скласти іспит з методики наукової праці[6]. Завдання кожного студента полягало в опрацюванні монографії з історії церкви. Результати своєї роботи вони представляли у вигляді рефератів, які обговорювалися на засіданнях секції[7]. Необхідно зазначити, що кількість учасників історичного семінару зазнавала постійних змін. Наприклад, у 1934 р. в обговоренні доповідей взяв участь 41 студент, виголосивши 12 наукових доповідей[8]. У наступні роки кількість учасників коливалася від 20 до 42[9].

Особливе місце ректор Богословської академії відводив краєзнавчим дослідженням. Важливу роль у розробці зазначених питань відігравав семінар з історії галицьких парохій. Під час навчання його студенти обробляли літописи, грамоти, архівні джерела. Згодом на їх основі вони опубліковували власні статті[10].

Окреме місце ректорат академії відводив музичному вихованню семінаристів. Завдяки його зусиллям засновано кафедру церковної музики, гармонії і музичних форм. Її очолював Б. Кудрик. Під його керівництвом започатковано заняття з хорового співу. Студенти, які навчалися на вищезазначеній кафедрі, користувалися повагою у середовищі кращих знавців музики. Своїм блискучим мистецьким рівнем знань семінаристи завдячували передусім висококваліфікованим диригентам. Впродовж 1920–1930 рр. кількісний склад студентів хорового співу змінювався. Так, у 1925–1926 рр. хор налічував приблизно 60–70 співаків[11].

Співаки кафедри церковного співу зобов'язані були дотримуватися вимог, вироблених керівництвом. Вони повинні були брати активну участь в усіх публічних виступах та церковних богослужіннях не лише в академії, але і поза її межами. Свої мистецькі таланти студенти хорового співу мали можливість проявити з нагоди влаштування багатьох урочистих святкувань.

Поглиблювати знання з окремих предметів студенти мали змогу на секційних засіданнях, які запроваджувало керівництво "Читальні".

Найпершою в 1929 р. була заснована суспільна секція, яку очолив Іван Ждан. Вона мала завдання інформувати широкі кола громадськості стосовно суспільних, політичних та ідеологічних питань. На початку свого існування секція налічувала 14 членів, а на кінець 1930 р. їх кількість збільшилась до 39[12]. За період її існування відбулося 11 засідань, під час яких студенти виголошували доповіді з суспільно-політичної тематики.

Великого значення представники "Читальні" надавали видавництву періодичної літератури. З цією метою в 1929 р. засновано видавничу секцію, при якій знаходився друкарський гурток. Його діячі займалися брошуруванням книжок. Отримані кошти вони надсилали на благодійні цілі до навчально-освітніх закладів[13].

Заходами новоствореної установи було надруковано декілька наукових праць. Серед них варто виділити монографії М. Чубатого "Історія української церкви" та Л. Лужницького "Історія вселенської церкви". Найбільшого розповсюдження набула робота С. Сампари "Теологія", наклад якої становив 91 примірник[14]. Значною перешкодою для видавництва наукової літератури були фінансові проблеми. Однак, незважаючи на ці чинники, видавництво продовжувало своє існування.

З кожним роком наукова діяльність студентів в "Читальні" пожвавлювалася. Свідченням цього є їх активна участь у краєзнавчому, літературному, культурно-історичному та інших гуртках. Щоб не втратити членства в "Читальні", студенти повинні були виголошувати доповіді, тематика яких визначалася керівниками гуртків.

У 1929 р. розгорнула свою діяльність культурно-просвітня секція. До її складу входило 10 студентів. Завдяки ініціативі Й. Сліпого керівництво налагодило відносини з товариством "Просвіта" у Львові[15]. У зазначених установах студенти повинні були виголошувати доповіді. Але, на жаль, частина студентів не брала активної участі у засіданнях секції. Це зумовлювалося рядом причин. Основна з них

пояснювалася тим, що її студентів не цікавили проблеми, над якими працювала культурно-просвітня секція[16].

Проте у 1930 р. студенти культурно-просвітньої секції включилися у наукову діяльність. Впродовж навчання вони виголосили 5 доповідей в міських львівських читальнях.

Пріоритетним у середовищі дослідників стало вивчення церковного права. Вказана навчальна дисципліна викладалася для студентів 4–5 курсів. Її викладачі ставили високі вимоги до слухачів. Дослідивши певні питання, вони повинні були у своїй роботі викладати не лише думку авторів, але й давати власну оцінку подіям[17]. У ході навчального процесу 27 студентів 4 курсу взяло участь у 20 наукових засіданнях. Планувалося обговорення 12 доповідей, але виголошено було лише 8. Аналогічна ситуація спостерігалася у навчанні і серед студентів 5 курсу. З 22 учасників семінару свої доповіді проголосило тільки 8. Таку інертність студентів у науковій діяльності можна пояснити рядом обставин, найголовнішою з яких була відсутність необхідного джерельного матеріалу в бібліотеці академії[18].

Поряд з науковими семінарами керівництво академії заснувало окремі кооперативи та товариства. 26 жовтня 1926 р. під керівництвом Й. Сліпого відбулися установчі збори та відкриття кооперативу "Визволення". На першому засіданні був розроблений його статут. У ньому зазначалося, що головною метою кооперативу є ознайомлення студентів семінарії з майбутньою її громадською працею. Незабаром заснована організація розгорнула активну діяльність. У 1931 р. в академії для студентів впроваджено навчальний курс з основ кооперації. Його програма складалася з теоретичної та практичної частин[19]. Лекції з заснованого навчального предмета викладали Ю. Павликовський, М. Капуста, І. Мартюк та інші[20].

Крім викладацької роботи, діячі кооперативу займалися видавничою діяльністю і публікували значну кількість наукових праць. Чільне місце серед них посідали роботи: М. Конрада "Історія філософії", "Обряди", Л. Глинки "Супруже право" і "Фундаментальна догматика" та багато інших[21].

Передбачалося перевидати "Історію церкви", написану Л. Лужницьким, але ця ідея так і не була реалізована. Виручені за свою роботу грошові кошти кооперативи направляли на благодійні цілі товариствам "Рідна школа", "Просвіта" та "Товариству українських інвалідів"[22].

Наступним товариством, заснованим в академії, було "Братство Входу в храм Пречистої Діви Марії". Студенти, які до нього належали, повинні були кожний день молитися до Пресвятої Богородиці та приймати Святе причастя. Крім того, кожен братчик мав щороку замовити дві Служби Божі за померлих та живих. Необхідно сказати, що духовний рівень студентів товариства був вищий від інших вихованців академії[23]. 13 січня 1931 р. при братстві заснована "Харитативна секція", яка мала допомагати не лише семінаристам, але і звичайним студентам. Її діячами було влаштовано безкоштовне харчування для малозабезпечених. При братстві існував "Місійний комітет", який допомагав і забезпечував релігійною літературою емігрантів, які перебували на території Європи та Америки[24].

Таким чином, у 20–30 рр. XX ст. пріоритетним завданням для митрополита Й. Сліпого було підняття науково-освітнього рівня духовенства. Перебуваючи на посаді ректора Духовної Семінарії, він велику увагу приділяв не лише організаційним, але й науковим питанням. Завдяки його зусиллям засновано Богословську Академію, яка стала справжнім науковим осередком для студентів і викладачів.

Джерела та література

1 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). — Ф. 451. — Оп. 1. — Спр. 116. — Арк. 2.

2 Там само.

3 *Бистрицька Е.* Й. Сліпий — організатор Богословської науки в Україні // Патріарх Й. Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот. — К., 2003. — С. 108.

4 Звіт з організаційної праці та обсягів Богословської Академії // Світильник істини: джерела до історії Української католицької Богословської Академії. 1928 — 1929 — 1944. — Чикаго, 1965. — С. 208.

5 Там само. — С. 100.

6 Там само. — С. 297.

7 ЦДІАЛ України. — Ф. 451. — Оп. 1. — Спр 137. — Арк. 12.

8 Там само.
9 Там само. — Арк. 13.
10 Там само. — Арк. 20.
11 Там само. — Спр. 116. — Арк. 2.
12 Там само. — Спр. 122. — Арк. 1.
13 Там само. — Спр. 116. — Арк. 11.
14 Там само. — Арк. 12.
15 Там само. — Арк. 17.
16 Там само.
17 ЦДІАЛ України. — Ф. 451. — Оп. 1. — Спр 126. — Арк. 3.
18 Там само.
19 Там само.
20 Звіт з організаційної праці та осягів Богословської Академії… — С. 514.
21 *Пристай М*. Львівська Греко-Католицька Духовна Семінарія (1783 — 1945). — Львів, 2003. — С. 322.
22 Звіт з організаційної праці та осягів Богословської Академії… — С. 534.
23 *Пристай М*. Львівська Греко-Католицька Духовна Семінарія… — С. 324.
24 Там само. — С. 325.

Инна Ходак

Вклад митрополита Иосифа Слепого в развитие богословского просвещения в 20–30-е гг. ХХ в.

В статье рассмотрена деятельность митрополита И. Слепого, которая была направлена на повышение научно-образовательного уровня греко-католического духовенства. Основное внимание уделено научным исследованиям студентов Богословской академии.

Ключевые слова: *И. Слепой, греко-католическая церковь, Богословская академия.*

Inna Khodak

Metropolitan Josyph Slipiy contribution activity development of theological education in 20–30 of the 20tn century

Metropolitan Josyph's Slipy's activity directed improwment of educational- scientific standards of greek- catholic church. Main consideration is given to the scientific reserches by the students the Academy of Theology.

Key words: *I. Slipyi, Greek-Catholic Church, the Theological Academy.*

III
“УНОРМОВАНІ” ТА “ДЕВІАНТНІ” ФОРМИ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

УДК 316.361:94“1750/1790”:[27–72(477.53)

Ігор Сердюк (м. Полтава)

ПОВТОРНІ ШЛЮБИ В ГЕТЬМАНЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку)

Суспільство і Церква у ранньомодерну добу несхвально ставилися до розлучень з метою повторного шлюбу. Підставою останнього в абсолютній більшості випадків була смерть одного з подружжя. З різних причин такі шлюби за участю вдів/вдівців відбувалися часто. Тож у статті вивчаються особливості укладання повторних шлюбів у Гетьманщині другої половини XVIII ст. за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку.

***Ключові слова**: ранньомодерна доба, повторні шлюби, метрична книга, вдова, вдівець.*

Найважливішими подіями в житті людини ранньомодерної доби були народження (хрещення), шлюб і смерть. Поява на “цей світ”, звісно, зовсім не залежала від волі індивіда, а визначалася волею його батьків та дією багатьох зовнішніх чинників. Смерть, у більшості випадків, теж мало залежала від людини, натомість шлюбна поведінка була абсолютно усвідомленою і надавала всі можливості для реалізації індивідуальних стратегій у межах (або поза ними) встановлених нормами моралі і права.

Такі межі в Гетьманщині другої половини XVIII ст. видаються доволі непевними. Масштабні трансформації, породжені модернізаційною та інкорпоративною імперською політикою, впливали на всі сфери суспільного життя і вторгалися у традиційні матерії. Як зауважив Володимир Маслійчук: “Запровадження паспортної системи, висока мобільність населення, посилення міжетнічної взаємодії, чимала кількість постатей поза громадою, розширення церковної компетенції і впливу Церкви на родинне життя якраз витворили розмаїту суміш “свого” і “чужого”, “порядку” і “свободи”, “модернізації” і “традиції”[1].

Ця розмаїта суміш, безумовно, вторгалася у шлюбну сферу, протиставляючи громаду, Церкву, державу, індивіда, кожен з яких мав власне бачення ситуації. При цьому детальна унормованість інституту шлюбу могла вступати у суперечності з меркантильними міркуваннями, почуттями (кохання, ненависті, тощо), сексуальним потягом, якимись потаємними прагненнями людської душі. Тож тогочасна шлюбна поведінка є надзвичайно багатоплановим явищем, яке, так чи інакше, вже привертало увагу багатьох дослідників. Предметом їхнього інтересу були, передусім, етнографічні і обрядові складові, норми цивільного і церковного права, девіантна поведінка тощо. Серед усього переліку праць є лише одна спроба узагальнюючого дослідження шлюбно-сімейних відносин на теренах Гетьманщини авторства Ірини Петренко[2]. В сучасній європейській історичній науці вивчення шлюбу є однією з прерогатив історичної демографії, в українській історіографії історико-демографічний підхід у даному контексті застосовується епізодично[3].

Спробуємо частково заповнити цю лакуну і на основі історико-демографічного підходу проаналізуємо повторні шлюби, що укладалися на теренах Гетьманщини в другій половині XVIII ст. Звісно, наш аналіз не є вичерпним, а скоріше — спроба постановки питання. Апробовані на сьогодні дослідницькі методики для вивчення шлюбу застосовують кілька типів джерел. Найпоширеніші з них — це метричні книги. Їхньою перевагою є вказівка точної дати, імен подружжя, перший це шлюб, чи — повторний. Недолік — відсутність інформації про вік, заняття, матеріальний стан обох сторін.

Інший тип — обліково-статистичні, в історичній демографії отримали назву “одного переписного листа”[4]. З-поміж таких джерел щодо Гетьманщини другої половини XVIII ст. вигідно вирізняється Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., котрий зафіксував вік, соціальний статус населення обох статей, господарство, способи заробітку

тощо. На основі даних опису можна встановити середній вік укладання шлюбу, різницю у віці між подружжям, спробувати реконструювати шлюбні стратегії переписаних осіб тощо[5]. Ми використаємо обидва типи: метричні книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку[6], а також дані Генерального опису кількох міст Гетьманщини[7].

Як свідчать праці європейських дослідників, практика укладання повторних шлюбів (передусім за участі вдів/вдівців) у ранньомодерній Європі була доволі поширена. Наприклад, за дослідженнями польського вченого Казіміжа Гурни в місті Торуні у парафії святого Якуба упродовж 1746 — 1793 рр. було зареєстровано 767 шлюбів. Із них 406 (53 %) взяли хлопець і дівчина (“kawaler i panna”), 155 (20 %) — хлопець і вдова, 120 (15,6 %) — вдівець і дівчина, 86 (11,4 %) — вдова і вдівець[8].

З точки зору історичної демографії, така ситуація на шлюбному ринку формується внаслідок взаємодії кількох чинників. Перший з них — надзвичайно високий рівень шлюбності притаманний доіндустріальному суспільству. У числовому вимірі він позначається за допомогою коефіцієнта остаточної безшлюбності, котрий дорівнює співвідношенню осіб, що не вступили у шлюб до загального числа осіб даного віку. При цьому до уваги беруться люди віком до 50 років, оскільки старші вже мали низькі шанси на шлюбному ринку[9]. Сучасний історик Юрій Волошин вирахував такий коефіцієнт щодо населення сіл Топальської сотні Стародубського полку у 1760-х рр. Для чоловіків він становив 0,006, а для жінок — 0, це означає, що у віці 50 років всі жінки були заміжні і лише 6 чоловіків з 1000 залишалися холостими[10].

Для міських поселень значення коефіцієнту буде істотно вищим. Так за нашими підрахунками щодо Переяслава 1760-х рр. він дорівнює 0,095 для чоловіків і 0,045 для жінок. Тобто, такими, що залишилися безшлюбними, були 95 чоловіків з 1000 і 45 жінок. Зауважимо, що ускладнення з укладанням шлюбу могли мати особи з фізичними вадами, як, наприклад, сліпа на одне око дівка Марія — тридцятирічна наймичка[11]. У Румянцевському описі зустрічаємо й значно старших “дівок” віком 50 років. Одна з них була сліпа[12], інша — жебрачка “хрома” на одну ногу[13]. Таких осіб — калік, жебраків, бездомних, юродивих у місті, зазвичай, було більше, ніж у селах. Разом з тим міський рівень шлюбності залишався високим, до того ж основну частку населення Гетьманщини становило сільське.

Другий чинник пов’язаний з віком подружжя. Прагнення своєчасно одружитися/вийти заміж підтримувалися тогочасними моральними нормами, приписами Церкви, господарськими міркуваннями. При цьому традиційно вважається, що громадою заохочувалися шлюби “рівні” у соціальному, матеріальному, віковому відношенні. Вік був дуже важливим з огляду на великий рівень смертності в той час і більшу тривалість життя жінок. А тому в народних уявленнях існувало поняття сприятливого шлюбного віку і нормальної різниці у віці між подружжям[14]. За нашими підрахунками середній вік вступу у перший шлюб для чоловічого населення Переяслава становив 25,7 року, для жінок — 22,5[15]. Згідно з обчисленнями Юрія Волошина для сільського населення Стародубщини він становив 23,7 року у чоловіків, і 19,1 у жінок[16]. Це відрізняється від узагальнених даних російського вченого Бориса Миронова, відповідно до яких у кінці XVIII ст. в Центральній Росії середній вік наречених становив 15–16 років, женихів — 16–18 років. Російський вчений відмітив, що у містах брали шлюб на рік–два пізніше, ніж у селах[17].

Отож узагальнені дані засвідчили “нормальну” середню різницю у віці між подружжям 4,5–3,5 року. Але, як показує практика визначення цих “усереднених” даних, узагальнення складаються з ряду конкретних випадків, які часто істотно відрізняються від середніх значень[18]. Тому велика вікова різниця у поєднанні з високою смертністю населення призводили до того, що один з подружжя рано вдовів і, керуючись різними міркуваннями, мусив шукати собі нову пару. У Генеральному описі Стародуба зафіксований семидесятирічний Микола Петрачонов, на момент перепису одружений вдруге на 23-річній дівчині. До цього шлюбу Микола був удівцем, тепер же його друга дружина мала всі шанси поповнити лави вдів[19].

Ці лави були доволі чисельними. Серед жінок віком 14–59 років у селах Стародубського полку їх було 6,4 %, у полкових містах — 12–18 %. Обчислення показують, що після 40 років кожна третя, а після 50

років практично кожна друга міська жінка була вдовою[20]. Як стверджує Борис Миронов, навіть, у XIX ст., якби не повторні шлюби, то частка вдів і вдівців у 45 років досягала б 44 %, в 55 років — 65 % від усього населення[21]. Наші підрахунки демонструють не набагато менші показники для жінок, проте російський вчений має на увазі спільний відсоток вдів і вдівців у населенні. Однак відсоток останніх набагато менший — 1,8–2,8 %, що може пояснюватися меншою смертністю жінок, а також більш частими повторними шлюбами чоловіків-вдівців[22].

Перевіримо це припущення на прикладі даних метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи[23] Миргородського полку, котра зберігається в Державному архіві Полтавської області. Відповідна частина книги "о бракосочетавающихся" починається з січня 1755 р. За двадцять років (1755–1774 рр.) в містечку зареєстровано 248 шлюбів, з них 66,8 % (165) — перших, а 33,2 % (82) — укладалися повторно хоча б одним із учасників[24]. Це означає, що кожне третє вінчання в Яреськах відбувалися за участі вдівця або вдови.

У джерелі повторні шлюби розподіляються на кілька категорій. Як "полувторые" священик записував укладені між вдівцем "по единой жене" і дівчиною та "молодыком" і вдовою "по единому мужу". "Вторые" — між вдівцем і вдовою. "Полутретие" — якщо хоча б один із подружжя вінчався втретє, "третие" — коли для обох це був третій шлюб. Отож за двадцять років в Яреськах було укладено 82 такі шлюби, візьмемо це значення за 100 % і розглянемо їх структуру по категоріях.

Напівдругих шлюбів налічуємо 24, що становить 29,3 % від загального числа повторних. З них абсолютна більшість (20) була укладена між вдівцем і дівчиною. У народному фольклорі традиційним є образ нещасної молодої дівчини, котра виходила за старого вдівця[25]. Такі випадки, вочевидь, були непоодинокі, і на їхньому фоні цікавим видається приклад вже згадуваного вище Миколи Петрачонова. У 1766 р. йому було 70 років, а його другій дружині — 23 роки. Враховуючи мінімальний шлюбний вік для дівчат, дозволений тогочасним законодавством — 13 років, бачимо, що Микола вдруге оженився не раніше, ніж у 60 років. У другому шлюбі він мав двох дітей: чотирирічну доньку і дворічного сина, отже, сина він зачав у 67 років. Привертає увагу і те, що у такому, досить поважному на той час, віці Микола записаний як здоровий. У його дружини це був перший шлюб, і невідомо чим дівчину максимум 18-ти років принадив у чотири рази старший чоловік, адже Микола не був багатієм і не належав до старшини чи міської верхівки. Він не мав навіть власної хати і наймав її, а на життя заробляв випічкою хліба[26].

Звісно, що не всі вдівці були такого віку, як Микола Петрачонов. У Стародубі, за даними Генерального опису, мешкав двадцятитрирічний вдівець міщанин Григорій Винник. Він мав дворічного сина Михайла й проживав разом зі своїми батьками[27]. Вдівство чоловіка у такому ранньому віці було не частим явищем і пояснюється, очевидно, смертю дружини під час пологів.

Чотири напівдругі шлюби поєднали "молодиків" і вдів. Наприклад, 30 червня 1773 р. у метричній книзі зроблено запис: "житель яресковский молодикъ Данило Гавриленько зъ удовою поедному мужу Уляною Переясловченковою полувторый бракъ"[28]. Вважається, що вдови, а особливо молоді, належали до так званої "групи ризику", оскільки були частими фігурантами судових справ щодо перелюбів, блуду, позашлюбних народжень і дітовбивств[29]. Що спонукало молодиків (на жаль, їхній вік невідомо) до шлюбу з вдовами, невідомо, джерело дало змогу лише перевірити припущення щодо дошлюбних стосунків і, як наслідок, вагітності, котра змусила йти під вінець. Таке припущення не підтвердилось, оскільки у жодної з чотирьох пар не народилося дитини навіть і через рік після вінчання.

Найбільш частими були другі шлюби, їх налічуємо 44,6 % (37). Тогочасні суспільні уявлення, церковні настанови закликали до поєднання "рівних" пар[30], тому вдові найкращою парою вважався вдівець, а самі такі шлюби укладалися передусім з господарських чи меркантильних міркувань. В Генеральному описі Ніжина зустрічаємо п'ятдесятирічного посполитого Павла Паленка і його сорокарічну дружину Феодосію. Від першого шлюбу у Павла було троє дітей віком 5–12 років, а у Феодосії двоє — віком 3 і 10 років[31]. З огляду на вік наймолодших дітей бачимо, що обоє не надто довго чекали повторного шлюбу. Ймовірно, що Феодосії важко було самій прогодувати дітей, а Паленко отримав жіночі руки у господарстві і догляд за своїми дітьми.

Наступна категорія — напівтреті шлюби. Поет початку XVIII ст. Климентій Зіновіїв описав їх як доволі часте, однак негативне явище:

"Много меж хрстияны и того бывает:
же иный муж в третыи раз женитис дерзает.
Также и жены в третыи раз замуж ити смеют:
и не по хрстиянскии чинити то вмиют"[32].

Вочевидь, вірш ілюструє традиційне ставлення до третього шлюбу, котре йшло в розріз з церковними нормами. Вважалося, що людина сперечається з Божою волею, котрий відібрав двох попередніх дружин: "Перша дружина від Бога, друга — від чоловіка, третя — від чорта"[33]. Тим не менше таких у Яреськах відбулося 21, що становило 23,2 %. Категорія "напівтреті" передбачає найбільше варіантів поєднання шлюбних пар. Основний з них — третє одруження вдівця по двох дружинах з удовою по одному чоловікові. Таких налічуємо 11. У п'яти випадках удовець по одній дружині вінчався з вдовою по двох чоловіках. В чотирьох — вдівець по двох дружинах вів до шлюбу дівчину. Примітно, що за двадцять років не відбулося жодного шлюбу парубка і вдови по двох чоловіках.

Остання категорія — треті шлюби, котрі укладалися дуже рідко, у записах за двадцять років подибуємо лише один випадок: 3 лютого 1758 року третім шлюбом вінчалися "житель ярєсковській по двох женах Иван Касяненко з удовою по двохъ мужахъ Анною Лисенковою"[34]. Шкода, що метричні книги не вказують вік подружжя. Анна могла бути й доволі молодою, адже в інших облікових джерелах нам зустрічалися вдови, починаючи з 17-ти років[35]. З огляду на вік, вони мали всі шанси одружитися другим і третім шлюбом.

Загалом з 82 повторних шлюбів 54 (65 %) були укладені між вдівцем і вдовою, 24 (29,3 %) — між вдівцем і дівчиною, 4 (5,7 %) — між вдовою і парубком. Це свідчить про те, що на шлюбному ринку вдівці і вдови користувалися попитом, передусім, у межах своєї когорти[36]. При цьому у чоловіків залишалися істотні шанси одружитися вдруге з дівчиною, чим вони і користувалися. Натомість, шлюби вдови з парубком були доволі рідкісними.

Як вже зазначалося, шлюб є однією з найважливіших подій в житті людини. Система обрядів, вінчання у церкві, бенкетування надавали йому урочистого, святкового характеру. Вочевидь, з точки зору обрядовості, шлюбна церемонія при повторному шлюбі відрізнялася від першої, це стосувалося, в першу чергу, обрядів, котрі підкреслювали цноту дівчини тощо. Ймовірно, що відрізнялося і сприймання акту шлюбу в очах подружжя. Дослідження останнього аспекту видається проблематичним, і є можливим хіба що за матеріалами окремих наративних джерел, котрі будуть стосуватися не простолюду, а козацької верхівки[37]. На матеріалах метричної книги Яресьок ми можемо спробувати порівняти сезонність перших і повторних шлюбів. Час їхнього укладання визначали господарські міркування, однак в обох випадках вони були різними. Перші шлюби традиційно прив'язувалися до часу вільного від сільськогосподарських робіт, що давало змогу родинам підготуватися до святкування. З цієї точки зору ідеально підходили місяці після зимового і весняного тривалих постів, адже в піст і харчі економилися, і господарство потребувало менше часу.

Як бачимо з графіка на рис. 1, найбільш популярним місяцем для укладання перших шлюбів був січень. В цьому місяці відбулося 67 з 165 таких вінчань, що становить 40,6 %, другим за популярністю видався квітень — 24 (14,5 %), третім — травень — 22 (13,3 %), далі йшли листопад — 21 (12,7 %) і жовтень — 13 (7,9 %). Найменш популярними були червень, липень і вересень, у цих місяцях відбулося 1–2 перші шлюби. Зрештою, у березні, серпні, грудні таких шлюбів за двадцять років не укладено жодного, що пов'язано, передусім, з Великим і Різдвяним постами.

Сезонність повторних шлюбів визначалася іншими господарськими міркуваннями: вдівцям були необхідні жіночі руки у домогосподарстві або ж догляд за дітьми. Вдові треба годувати осиротілих дітей або ж прогодуватися самій, тому шлюб укладався якомога скоріше після того, як мине рік обов'язкового трауру по смерті попереднього чоловіка/дружини. Виходячи з цього розподіл шлюбів упродовж календарного року має свої особливості *(див. рис. 1)*. Найбільше їх укладалося в травні — 15 (18,3 %), дещо менше у січні — 13 (15,6 %), далі йшли червень — 10 (12,2 %), квітень і листопад — по 9 (11 %), липень — 8 (9,8 %). У лютому, вересні, жовтні відбулося по 4–6 шлюбів. Примітно, що три повторні шлюби відбулися у серпні — місяці зовсім не сприятливому для перших вінчань. Загалом крива

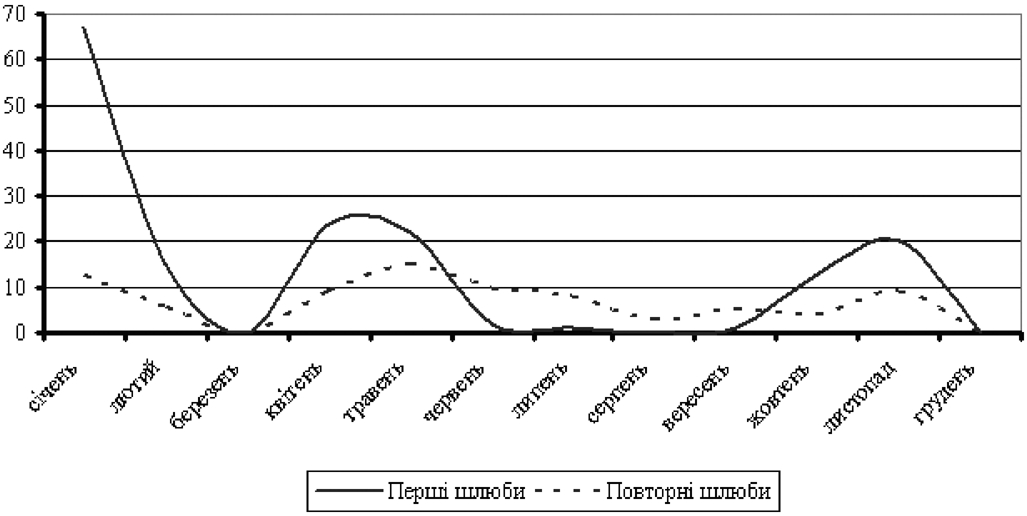

Рис. 1. **Сезонність перших і повторних шлюбів**

графіка ілюструє більш плавний розподіл повторних шлюбів упродовж всього року порівняно з першими, при меншій кількості такі шлюби укладалися періодично за винятком "заборонених" церквою місяців.

Як вже зазначалося, вдруге між собою вінчалися здебільшого вдівці і вдови, однак 35 % становили "змішані" шлюбні пари, представлені переважно варіантом вдівець+дівчина. Ймовірно, що родини таких дівчат більш вимогливо чи свідомо ставилися до вибору часу одруження. Це припущення перевіримо за допомогою графіка рис. 2.

Крива сезонності одружень пар, що складалися з вдівця-дівчини, або парубка-вдови, більше схожа на криву перших шлюбів *(див. рис. 1.)*. У березні, серпні, вересні, грудні таких вінчань метрична книга не зафіксувала. Натомість пари вдівець-вдова вінчалися увесь рік, крім березня і грудня. Вочевидь, вони ставилися до самого акту шлюбу з меншим пієтетом.

Підсумовуючи, зазначимо, що вдівці і вдови були активними учасниками шлюбного ринку. За їхньої участі відбувалося більш ніж третина всіх вінчань. Порівняння частоти і структури повторних шлюбів в Яреськах з даними щодо річпосполитського міста Торунь може свідчити про залежність частки таких шлюбів від чисельності мешканців населеного пункту. У великому європейському місті чоловіків було більше, ніж жінок[38], тому переваги на шлюбному ринку мали останні. Це відбивалося і на структурі повторних шлюбів,

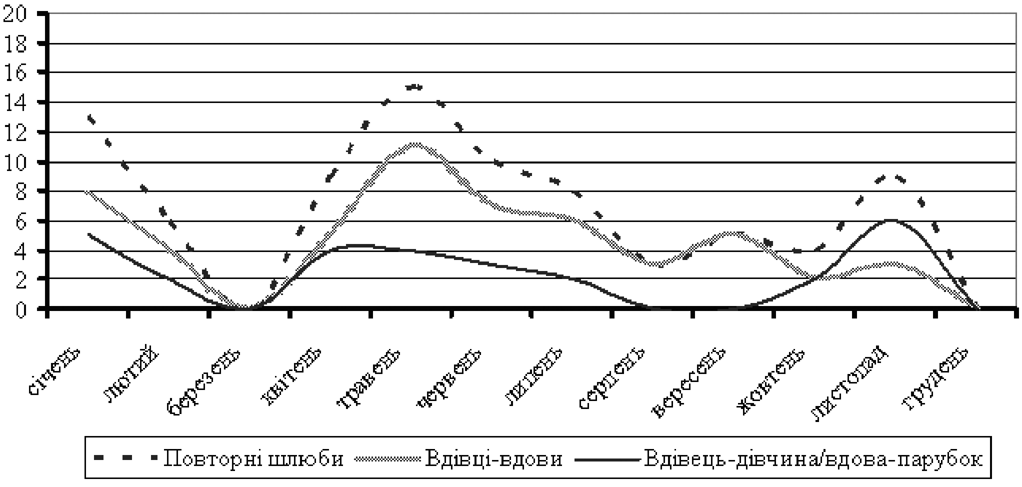

Рис. 2. **Сезонність повторних шлюбів**

адже в Торуні вдови, як власниці та спадкоємиці майна і статусу колишніх чоловіків, перебували в кращому становищі, аніж в невеликому містечку. Вони мали досить гарні шанси на шлюб з "молодиком" і користувалися ними.

Щодо Яреськ, то ситуація на шлюбному ринку, тогочасні суспільні стереотипи, ціннісні орієнтації, меркантильні і господарські міркування спонукали до поєднання передусім вдівця і вдови. Специфіка статевої структури населення[39] (більше число жінок, зокрема вдів) ставила чоловіка у більш вигідне становище, давала можливість вибору пари, тому шлюби вдівців і дівчат були не рідкістю. Жінці, а особливо з дітьми, доводилося орієнтуватися насамперед на вдівців (число яких було меншим, ніж вдів), їхні шлюби з парубками вважаємо винятками. Доволі поширеними виявилися випадки третіх (для одного з подружжя) шлюбів, котрі офіційно дозволялися, але сприймалися радше негативно. Аналіз сезонності засвідчив різні підходи до вибору часу вінчання (а отже, і різне його бачення), що може свідчити про відмінну мотивацію до шлюбу в тих, хто його укладав вперше і вдруге. Звісно, озвучені висновки[40] потребують ретельніших і ширших досліджень (зокрема й щодо інших регіонів), котрі посприяють більш повному розумінню таких феноменів, як шлюб та родина в українському ранньомодерному соціумі.

Джерела та література:

1 *Маслійчук В.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. — Харків, 2008. — С. 19–25.

2 Там же, окремим сюжетом поданий огляд історіографії (див.: *Петренко І. М.* Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. — Полтава, 2009 р. — 119 с.).

3 Див.: *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). — Полтава, 2005. — 312 с. *Дмитренко В.* Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С.181–187. *Сакал О.* Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. — Львів, 2007. — Кн. 1. — С.781–785.

4 Опис даних дослідницьких методик див.: *Анри Л.* Методика анализа в исторической демографии. — М., 1997. — 207 с.

5 Докладніше про інформаційний потенціал джерела див.: *Сердюк І.* Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Т.19. (у 2-х кн.). Книга І. — К., 2009. — С.407–416; Його ж. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. "Історичні науки". — Черкаси, 2008. — Вип. 133 — 134. — С.55–62; Його ж. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. — 2008. — № 3. — С.144–152.

6 Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. 1011. — Оп. 1. — Спр. 157.

7 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф.57. — Оп.1. — Кн. 39, 148а, 278.

8 *Górny K.* Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. — Toruń, 1977. — Historia. XI. — S. 93.

9 З точки зору історичної демографії, шанси укласти шлюб після 50-ти років ставали практично нульовими. Див.: *Анри Л.* Методика анализа в исторической демографии... — С.48.

10 *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи... — С.190.

11 ЦДІАК України. — Ф.57. — Оп.1. — Кн.148а. — Арк. 9 зв.

12 Там же. — Арк. 127 зв.

13 Там же. — Арк. 128зв.

14 *Миронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XIX в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. — СПб., 2003. — Т. 1. — С.160–164.

15 *Сердюк І.* Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба): Дис… канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. — Полтава, 2010. — Арк. 13–15.
16 *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи... — С.194.
17 *Миронов Б.* Социальная история России периода империи... — С.167.
18 *Сердюк І.* Полкові міста Лівобережної України... — Арк. 112–117.
19 ЦДІАК України. — Ф.57. — Оп.1. — Кн.148 а. — Арк. 462 зв. — 463.
20 *Сердюк І.* Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. — 2008. — № 1–4. — С. 175–181.
21 *Миронов Б.* Социальная история России... — С.172.
22 *Сердюк І.* Вдівці і вдови... — С.175.
23 Зараз село Яреськи Шишацького району Полтавської області.
24 ДАПО. — Ф.1011. — Оп.1. — Спр.157.
25 Наприклад, значну кількість таких пісень див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и изследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Т. V: Песни любовные, семейныя, бытовыя и шуточныя. — СПб.: тип. Майкова, 1874. — 1209 с.
26 ЦДІАК України. — Ф.57. — Оп.1. — Кн.148 а. — Арк. 462 зв. — 463.
27 Там же. — Арк. 129 зв.
28 ДАПО. — Ф.1011. — Оп.1. — Спр.157. — Арк. 37 зв.
29 *Маслійчук В.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні… — С.39.
30 *Миронов Б.* Социальная история России периода империи... — С.165.
31 ЦДІАК України. — Ф.57. — Оп.1. — Кн.39. — Арк.146 зв.
32 *Зіновіїв К.* Вірші. Приповісті посполиті. — К., 1971. — С.118–119.
33 *Миронов Б.* Социальная история России периода империи... — С.165.
34 ДАПО. — Ф.1011. — Оп.1. — Спр.157. — Арк.25.
35 Для прикладу наведемо кілька випадків з тих, що зустрічаються у статистичних джерелах. Стародубський міщанин Григорій Винник у свої 23 роки вже був вдівцем, мав дворічного сина Михайла. Проживав разом зі своїми, ще не старими і здоровими батьками, а тому дитину, можливо, доглядала мати Григорія. Вдівство у такому ранньому, для чоловіка, віці було винятковим явищем і пояснюється, очевидно, смертю дружини під час пологів. У 17-річному віці вдовою була мешканка Стародуба Феодосія. Вона не мала дітей і мешкала в будинку свого батька козака Івана Брезкуна (див.: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 129 зв., 348 зв.). Двадцятирічна переяславська вдова Одарка жила разом зі своєю матір'ю, вдовою Катериною Шаповалихою (63 роки) й незаміжньою двадцятишестирічною сестрою Марією (див.: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 278 зв.)
36 "Когорта" — сукупність людей, в яких за певний період часу відбулася одна й та ж демографічна подія, в тому числі вдівство, шлюб (див.: Демографический энциклопедический словарь. — М., 1985. — С.192.
37 Маємо на увазі щоденники Апостола, Марковича, Ханенка.
38 Наприклад, у населенні Варшави кінця XVIII ст. більшість населення становили чоловіки — 55,6 %. Статеву диспропорцію польські дослідники пояснювали міграцією населення до міста, зокрема приходом шляхтичів, робітників, торговців, лікарів, ворожбитів, шарлатанів, гіпнотизерів, артистів, тощо (див.: Warszawa w latach 1526–1795. — Warszawa, 1984. — S. 272–273).
39 Співвідношення чоловіків і жінок у населенні.
40 Кілька міркувань з приводу висновків. Довелося почути, що дослідження істориків-демографів зводяться до констатації вже відомих і банальних фактів. Вважаю, що багато таких "банальних фактів" стосовно шлюбно-сімейної сфери без історико-демографічного аналізу є, радше, розтиражованими неперевіреними припущеннями, а не фактами. Крім того, за своїм характером історико-демографічні розвідки є такими, у котрих хід дослідження та проміжні результати не менш важливі, ніж

остаточні висновки. Тим більше що українська історична демографія має спочатку пройти етап накопичення фактів, а вже потім перейти до їх глибокого теоретичного осмислення.

Игорь Сердюк

Повторные браки в Гетманщине во второй половине XVIII в. (по данным метрической книги Христорождественской церкви городкаЯрески Миргородского полка)

Общество и Церковь в раннемодерную эпоху неблагосклонно относились к разводам с целью повторного брака. Основанием последнего в абсолютном большинстве случаев была смерть одного из супругов. В силу разных причин такие браки при участии вдов/вдовцов происходили часто. Поэтому в статье представлены результаты изучения особенностей повторных браков в Гетманщине во второй половине XVIII в. по данным метрической книги Христорождественской церкви городкаЯрески Миргородского полка.

Ключевые слова: *раннемодерная эпоха, повторные браки, метрическая книга, вдова, вдовец.*

Ihor Serdyuk

Second marriages in Hetmanshyna in the second half of the XVIIIth century (on the data of metrical book from The Church of Christ's Birth in Yares'ky settlement of Myrhorod regiment)

The society and the church in the early modern era did not support divorces with the scope of the second marriages. The main base for them as a rule was the death of the spouses. Because of different causes such kind marriages between widowers and widows were very frequent. The peculiarities of such second marriages in Hetmanshyna in the second half of the XVIIIth century (on the data of metrical book from The Church of Christ's Birth in Yares'ky settlement of Myrhorod regiment are studied in the article.

Key words: *rannemodernaya age, remarriage, registers, widow, widower.*

УДК 947.7:133.4(477.54)]“17”

Тетяна Адамус (м. Київ)

МАГІЧНІ ПРАКТИКИ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА НА ПІДРОСІЙСЬКИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ У XVIII СТ.

Стаття присвячена дослідженню магічних практик на Лівобережжі у XVIII ст. Проілюстровано найбільш часто згадувані у судових документах практики чарування та ворожіння. На основі аналізу джерел зроблено висновок про особливості, структуру та поширеність цих практик, що зробили їх традиційним елементом українського побуту XVIII ст.

Ключові слова: *магічні практики, чаклунство.*

Донедавна історики мало цікавилися історією чарів та чарівництва на території України. Переважно ці питання від середини XIX ст. перебували в зоні уваги етнографів. Їм вдалося зібрати значний матеріал, що свідчить про поширення вірувань у надприродне в середовищі українського селянства. Досить частими у сільському повсякденні були практики чарування, оскільки володіння ними давало можливість тримати ситуацію під контролем, повернути її на користь того, хто чарує, або замовника. Тож їх дослідження може наблизити до розуміння системи цінностей пересічного селянина, його повсякдення та стосунків усередині громади. Втім, етнографи обмежувалися переважно лінгвістичними аспектами чарування, не залишивши свідчень про практики та їх поширення[1].

Чи не першою історичною розвідкою, присвяченою справам про чари на Правобережжі, була праця В. Антоновича, який зібрав та проаналізував чималий джерельний матеріал (описавши, зокрема, які речі і з якою метою використовувалися для чарування)[2]. Серед дослідників цього періоду, чиї дослідження ґрунтувалися на матеріалах підросійських територій України, можна назвати П. Єфименка, О. Селецького, І. Левицького[3]. Ці та інші дослідники концентрувалися в основному навколо теми переслідування відьомства на українських землях і часто лише побіжно згадували практики, що їх застосовували звинувачені у відьомстві. Майже усі праці XIX ст. ґрунтуються на сучасних їм етнографічних матеріалах, а тому найчастіше описували уявлення про магічне, які мали небагато спільного з реальними практиками. У радянські часи історія переслідування чаклунства не була актуальною, й історики звернулися до цієї теми лише на початку XXI ст. На сьогодні найповніше тема переслідування за чари розкривається у праці К. Диси, об’єктом дослідження якої є судові процеси на Правобережжі у XVII–XVIII ст., але авторка теж лише побіжно заторкує тему магічних практик[4].

Тож метою даної розвідки є дослідження практик чарування в Гетьманщині та на підросійських територіях України у XVIII ст. Джерелами аналізу є судові матеріали[5], що містять описи ритуалу: коли, де і як здійснювалися магічні дії, які предмети при цьому використовувалися та які слова промовлялися, частота їх використання тощо. Однак ці джерела нечисленні, оскільки ні в цей період, ані раніше не було системного переслідування за звинуваченням у чаклунстві як з боку Церкви, так і з боку держави. Крім того, у джерелах згадуються лише ті практики, за які притягали до суду, тож ціла низка магічних дій залишилася поза фіксацією. Слід зазначити, що найточніше ритуал описували відповідачі, які намагалися виправдатися, тож практики, метою яких було завдання шкоди, або такі, що мали яскраво виражений антихристиянський характер, теж лишилися незафіксовані. Також слід пам’ятати, що судові протоколи були результатом колективної праці кількох осіб, які привносили у текст своє бачення ситуації (або й могли керуватися власними інтенціями), взорувалися на формуляр, використовували канцелярську мову для описування повсякденних ситуацій, врешті, протокол писався за певний час після допиту.

Коротко також зупинюся на кількох термінах та поняттях. Власне магічними практиками у дослідженні називатимуться послідовні дії, що мають символічне (магічне) значення, виконаних однією або кількома особами над одним/кількома предметами з метою вплину-

ти на певних людей/обставини чи для здобуття потрібної інформації.

Для дослідження історії західноєвропейського "полювання на відьом" історики запозичили у антропологів розподіл на "відьомство" (практики, що застосовувалися з лихою метою) і "чарівництво" (ширше поняття, що означало застосування магії і для добрих, і для лихих справ)[6]. Та у канцелярській мові українського Лівобережжя XVIII ст. такого розподілу немає. Натомість є ряд слів, що використовуються як синоніми до "чародійства". Очевидно, це зумовлено тим, що правова система Російської імперії не витворила чітких настанов для переслідування чаклунів. Так, в "Артикулі воїнському" (1715 р.) для позначення магічних практик використовувався термін "чародейство" та, відповідно, "чародеи" або старослов'янське "чернокнижцы" для чаклунів[7]. В указі Анни Іоанівни (1731 р.) використовувалися терміни "волшебство" і, відповідно, "волшебники"[8]. У "Правах, за якими судиться малоросійський народ", "чародейство" і "волшебство" вживаються разом і як синоніми[9]. В указі Катерини II, за яким справи про чари мали передаватися на розгляд совісного суду (1775), вживалися слова "колдовство" і "колдун"[10]. Також ці терміни вживаються і в "Уставі благочинному" (1782 р.)[11]. Таким чином, у судових протоколах можна натрапити на такі слова для позначення чарів: "волшебство", "чародейство", "колдовство", "колдунство". Крім того, до чаклунської діяльності відносилося і "ворожбитство", яке мало те ж значення, що й чари. Оскільки укази 1755 і 1782 рр. називають чари "богопротивними" забобонами і передбачають покарання за їх поширення, а не за вчинену шкоду від чаклунства, то інколи можна натрапити і на словосполучення "суеверие и колдовство" ("*...и недоказательном на жену адвоката Мартиновского Екатерину изветъ суеверия и колдовства*"). У цьому випадку "суеверие" означає "богопротивне" вірування, що призводить до "колдовства", яке може завдати шкоди[12]. Також поширеною є пара — "ворожбитство (ворожство) и колдовство"; у такому випадку поняття "колдовства" є ширшим.[13] "Знахарство" також відносилося до "колдовської" діяльності *("...а знахорство расправа почитаетъ колдовствомъ")*[14]. Інколи у свідченнях звинувачених можна натрапити на слово "угадивание", що означає ворожіння для отримання інформації про вкрадені чи зниклі речі[15]. Можливо, у народі деякі з цих слів мали різне значення, та, очевидно, тонкощі чаклунських вірувань мало цікавили суддів. Натомість слово "ведьма" у цьому масиві джерел трапляється всього кілька разів і лише у першій половині XVIII ст.; як звинувачення щодо конкретної особи востаннє воно трапилося у справі, що завершилася 1755 р.[16]. У кінці століття поняття "ведьми" пов'язане лише з кількома справами про так зване "купание (топление) ведьм" — практика для виявлення відьом, які могли бути призвідцями посухи[17]. Тож, можливо, вірування у відьом та практика знешкодження їхньої діяльності траплялася і на початку XIX ст., але це не знайшло свого відображення у судових записах.

На теренах Лівобережної України була досить поширена магічна практика, яка однозно сприймалася як "відьомська" — це "заломи", "закрутки" колосся[18]. Збіжжя закручувалося або заломлювалося певним чином на шкоду господарям ниви. Такі "закрутки" були кількох видів, і кожен вид мав заподіяти певну шкоду[19]. Найдавніша справа про "заломи" датується 1666, коли "*...Андрей, обыватель Михъновский, на Василя Микитовича, мелника михъновского, который Василий на его жону Андрееву Оринию поведалъ, якобы мела з своего знахоръства жито заломоватъ, которую и ведмою называлъ...*"[20]. Вважалося, що таке чаклунство могло призвести до хвороби або й смерті господарів, до падежу худоби. Знайдені завитки спричиняли справжню паніку, адже їх ні в якому разі не можна було виривати самостійно — лише людям, які зналися на "розвиванні" "завитків"[21]. У 1745 році у с. Обухівка Миргородського полку селяни спалили стару Вівдю Москаленчиху, оскільки на їхніх полях почали з'являтися "завитки", які, на їхню думку, призвели до падежу коней[22].

Втім випадок подібної розправи був одиничним — зазвичай селяни шукали інших шляхів для знешкодження шкідливого чаклунства "відьми". Зокрема поширеним було звертання до суду. Так, 1794 р. козаки с. Кунашовка Іван Кондратенко та Степан Ріпа подали скаргу у Ніжинський нижній земський суд на вдову Матрону Ювченкову, яка, за їхніми словами, на день Петра й Павла "*...ходила и на жите закрутки и протчое по своему чародейству делала, потом она пошедши набравши жита на гробовище ходила, в землю жито закопивала и другие по еи чародейству дела делала...*"[23]

Цього ж року прилуцький міщанин Іван Балаба подав скаргу на Зіновію Глобиху, яка нібито зробила закрутки на його ниві. Скаржник був певен, що *"по правилам церковним есть на резрешение такових неприятных предметов разрешительные молитвы и пение"*, тож звернувся до священиків по допомогу і, отримавши "разрешительную молитву", вижав своє жито. Однак він боявся споживати його в їжу, тож частину віддав женцям за роботу, а решту намагався продати, хоч і багато на цьому втратив. Тож врешті звернувся до суду, оскільки він та його дружина почали відчувати шум у голові і непокоїлися за своє здоров'я[24].

У 1796 році Василь Красовський подав скаргу на жительку села Білоуса Євдокію Ющенкову, яка нібито "волшебническим образом" зробила у його житі до п'ятнадцяти "заломів" і один "завиток". Побачивши таку біду, господар ниви одразу закликав свідків, які підтвердили, що *"...оная чародейка чинит похвалки и ихъ звести з свету своимъ чародейством"* обіцяє. Після чого Василь привіз на ниву священика, який, прочитавши молитви, повиривав і поспалював у різних місцях ті "чари". Але й після того Василь непокоївся про заподіяне йому чаклунство, *"...яко она уже и до сего во многихъ местахъ в разних обывателей белоуских таковие же чаодейства делала и они без учинения имъ вреда не обойшлись..."*, тому й звернувся до Чернігівського нижнього земського суду зі скаргою на Євдокію Ющенкову, яку застали нібито на робленні "заломів"[25].

Очевидно, що для боротьби з відьмами селяни вважали церковні молитви малоефективними і не задовольнялися допомогою священиків. Варто зауважити, що на противагу іншим звинуваченням, де магічна практика могла бути виплодом уяви позивача, "завитки", "закрутки" та "заломи" були об'єктивним фактом, а отже, мали бути й люди, які їх робили. Можливо, саме тому "завитки" на полях викликали такий острах. Тож для ефективної боротьби з цим злом господар ниви найчастіше шукав людину, яка "зналася" на розвиванні завиток. Така "робота" була дуже ризикована, адже у випадку неправильного знищення "завитка" господаря або й самого "знахаря" могла спіткати біда. Так у 1785 р. у с. Батуровка, що було володінням Києво-Печерської лаври, *"неслиханою болезнію, то есть зжиманіем рук, ног и всего корпуса в короткое время померло восем душ"*. Як стверджували односельці, причиною смертей у двох сім'ях стали "завитки" на полях: *"Василий Чернодед за жизни своей славился волшебством, а потому и говаривал, что никто ему навредить не может, но когда он, Чернодед, сего году ов своей ярице свидал завой и посредством своего чарования, не опасаясь, сжал тот хлеб, а, поевши, он и все семейство заболели. То и в ту пору он же, Чернодед, обявил, что ему от сей болезни не выздоровливать, ибо де лучше его знающий тем ему посмеялся"*[26].

1788 року до Борзенського земського суду троє братів Товстух подали скаргу на свою сусідку Меланью Ярмачку, яка нібито пережала їм жито на ниві впоперек і навколо. Боячись, що наслідком таких дій ("колдунническим образом") може стати їхня смерть, вони знайшли "ворожбита" Федора Дрофу. "Ворожбит" пішов з братами на ниву і там наказав їм разом з ним тричі її обійти, махаючи над порізаним житом палицями. В полудень та надвечір брати з "ворожбитом" повторили ритуал. Увечері Федір скинув сорочку та ліг на ниву, наказавши полити його попередньо набраною у глек водою навхрест. Наступного ранку ворожбит знайшов місцевого виборного та десяцького і разом з братами пішов до Меланьї Ярмачки, яка, як він стверджував, пожала жито. Загнавши "відьму" на ниву, Федір змусив її бігати по полю, вимагаючи взяти на себе ту шкоду, яку вона заподіяла Товстухам. У відповідь на це Меланья відповідала: *"переимусь на свою душу, на семью и на скотъ, да они Товстухи таки потрескаются да полускаются"*. Очевидно, брати були таки дуже настрахані, особливо якщо зважати, що Федорові Дрофі було всього 13 років[27]. Це свідчить, що люди, які "вміли" розвивати завитки, користувалися неабиякою повагою серед селян. Так, саме за вказівкою "знахаря" Івана Мельника, якого привезли до села саме з цією метою, була спалена уже згадувана Вівдя Москаленчиха. На допиті Іван стверджував, що дід навчив його знищувати "завої", закидаючи їх гноєм, "спроста", тобто без промовляння замовлянь. Але коли у одного з селян він вирвав "завій" лише за допомогою осикового кілка і потому його спалив, то *"и сам он хоровал на животе с тиждень"*[28].

У 1764 у Київському гродському суді Тетяна Бєлодєдкова стверджувала, що "знешкоджувала" "завитку", поклавши під неї вугілля і "печину", після цього разом з господарем

ниви говорила: “*Кто лихое думает и завитки завивает, пусть тому печина и уголье*”. Після цього господар накрив “завитку соломою”[29]. Слід зазначити, що в усіх згадках про “завитки” підозрюються суто жінки, але “розвивати” можуть як жінки, так і чоловіки.

Іншою магічною практикою, яка досить часто трапляється у справах про чари на підросійській території України, є ворожба про вкрадені чи втрачені речі. Ймовірно, однією з причин порівняно великої кількості таких згадок у судових документах було те, що потерпілий, не змігши отримати від “викрадача” свої речі, звертався до суду, представляючи свідчення ворожки (чи ворожбита) як доказ. Такою є справа Ксенії Литвиненкової, яка у 1793 р. прийшла у Борзенський нижній земський суд як свідок. Вона розказала, що її кликали у різні села гадати про вкрадені речі, які вона віднаходила на такий спосіб: перебуваючи у селі, де сталася крадіжка, вона увечері виходила на двір, читала молитви (вона відмовилася сказати, які саме) і відраховувала “тридев’ять” зірок; під ранок після співу півнів виходила знову — із зірок складалося зображення злодія, а також його ім’я та прізвище[30]. Ксенія стверджувала, що своє вміння успадкувала від батька.

Аналогічним є випадок Тетяни Федаковни (Ніжинська нижня розправа, 1790 р.)[31], яку, за її словами, навчив відгадувати по зорях старий чоловік з довгою сивою бородою, що з’являвся їй уві сні. Та, очевидно, що таке гадання було звичайнісіньким шахрайством, адже обидві жінки були неписьменні, тож не могли прочитати “зоряні написи”.

Детально описував ворожіння по зорях Прокіп Прасоленко у 1773 році на допиті у Гадяцькому гродському суді. Щоправда, у його випадку зорі, зміщаючись, вказували на місце, де проживав злодій[32]. Були й інші способи ворожінь: наприклад, Уляна Назаренкова (1788 р.) ворожила на квасолі[33], а 19-річний Федір Телепашенко (1770 р., Чернігівщина) — по книзі, яка залишилася від батька-дячка[34].

Багатим матеріалом для дослідження магічних практик є справа Стефаниди Шафранцової (Чернігів), яку її чоловік у 1739 році звинуватив у подружній зраді, розтраті подружнього майна та чаклунстві. Оскільки перед поверненням чоловіка з війська Стефаниді справді було чого боятися, вона звернулася по допомогу до “ворожок”. Ті їй нарадили, зокрема, для того щоб у неї народжувалися діти, взяти “платок, що у пояса носит”, зав’язати на ньому вузлик, влити три ложки води в горщик і намочити той “платок”, а потім ту воду пити. Для того щоб чоловік, повернувшись додому, її не бив, Стефаниді потрібно було взяти його чорну сорочку, прополоскати її на грудях та на спині, а воду вилити у піч на вогонь, потім, висушивши сорочку, прикласти до неї дванадцять каменів, говорячи: “Як тій сорочці важко під камінням, так щоб моєму чоловіку було важко на мене руку піднімати”. Сорочку потрібно було тримати під камінням до дванадцяти днів. Щоб дізнатися, чи живий чоловік Стефаниди, “ворожка” Марія Шевчиха взяла 9 ложок води, вилила їх у горщик і всипала туди солі, потому поставила горщик на тарілку; якби сіль розчинилась, але кількість води не збільшилася б, це означало, що чоловік Стефаниди помер, а якщо кількість води збільшилася б, але сіль не розчинилася б, це засвідчило б, що він живий[35].

Оскільки у ранньомодерний час на території України судові процеси були поширеним явищем, чарування з метою рішення на свою користь теж траплялися. Так, наприклад, у 1733 році Стефан та Максим Луневські (с. Синявка Чернігівського полку) подали скаргу на Марію Пикуличку та дружину писаря Данила Струтинського, які начебто з допомогою чарів схилили суддів у справі з Луневськими на свою сторону. Брати так описали чародійство: Пікуличка та Данилиха “*согласясь на волшебство, поймав жабу, зашили оной жабе рот зеленим шолком з приговором таких слов: “Не жабе де мы рот зашиваемъ, но зашиваемъ де мы рота черниговскому полковнику, судіямъ и всей старшине полковой от болшего до меншого. А после де на оной жабе они де, Пекуличка и писарка, наголо садовились, приговоруючи: “Якъ де сяя жаба нема чтоб такъ немы були черниговские полковник и судіи и вся старшина полковая от болшаго до меншого и не могли ничего лихого на рабу Божію Марію Пикуличку говорити*”. Потім вони дали синявській жительці Федорі двох жаб, наказуючи випустити у дворах двох козаків (які, очевидно, мали стосунок до судової тяжби), а потім набрати води з трьох колодязів[36]. Втім, у цій справі потрібно мати на увазі, що опис магічних практик був наданий позивачами. Він та подібні до нього радше передають поширені уявлення, страхи, чутки, що виникають на їх основі, але не конкретні дії, адже,

зазвичай, магічна практика відбувається потай, подалі від сторонніх очей. Крім того, такі аспекти, як використання жаби та оголення є поширеними у етнографічних записах, але майже не трапляються у судових джерелах. Проте історик П. Єфименко доводив протилежне на підставі тих же аргументів: оскільки вірування, що жаба є незамінним атрибутом чаклунської діяльності, а замовляння для впливу на суддів є дуже поширеними, то подібна практика широко використовувалася принаймні у XIX ст.[37]. В. Мякотін наводив схожу справу, що трапилася у 1763 році, коли дружина, щоб допомогти чоловіку виграти справу, ходила голою брати з могили землю[38]. Та вірогіднішою є практика розсівання маку — або безпосередньо в суді, або біля дому контрагента[39].

При аналізі магічних практик неможливо оминути лікувальні дії, які значною мірою спиралися на систему магічних уявлень. У цих випадках замовляння були такою ж важливою складовою лікування, як і трави. Згаданий у справі Вівді Москаленчихи знахар Іван Мельник, що знався на розвиванні "завиток", пропонував війту, який жалівся на хворобу коней, ліки для них[40]. Втім, описів лікувальних магічних практик загалом небагато, адже громада не поспішала видавати суду "свого" знахаря[41]. У судових актах зазвичай зустрічаємося зі скаргами на "чужих" (прийшлих, немісцевих) знахарів, чиє лікування виявилося невдалим. Так було, наприклад, з Іваном Фариною, якого у 1802 р. привезли в село Чорноводи (Уманщина) для лікування Євстахія Костюка, що був "*одержим меланхолическою болезнию*". Іван виводив зранку Євстахія на двір, обливав його холодною водою, а потім міряв його від голови до попереку, а звідти — до ніг, "*сказывая, что у боку весъ имеется, однако смирный, и побожный*". Проте лікування виявилося неефективним, як і попередня лікувальна практики Фарини[42].

Також чужим був у с. Малих Дмитрушках (Уманщина) Мирон Романюк, що у 1821 році зайшов туди знахарювати. Громада зустріла його прихильно, але до появи знахаря негативно поставився місцевий священик, який і залишив опис його лікувальної практики: "*взяв въ чашки воду, снялъ съ шеи своей крестъ, на дощечке жолтой мъдъ начертанной, вложилъ его въ ту воду, присовокупилъ свой ножъ и какое-то зеля, самъ стоя предъ столомъ, смотря къ иконамъ, наизустъ читалъ, что ему ни попалось на умъ, якобы въ помощъ того дома больному хозяину многихъ святыхъ призывалъ... Велелъ падать пеньки, съ которой свивъ небольшую веревку и оною обвивши тотъ бывший в воде ножъ, оной и вложилъ въ ту же воду, въ которой его прежде съ крестомъ, какъ выше значитъ, положилъ. Спосле оною водою хотелъ поить больного хозяина, и когда сей з той воды пить не захотелъ, сказывая Романюку: "Ты не попъ", то Романюкъ ему въ ответъ говоритъ, что онъ лучше попа, ибо онъ тотъ, что чертовъ отъгонитъ*"[43]. Опісля лікування "знахарі" і в першому, і в другому випадку подалися до корчми, де повідомляли бажаючим, скільки їм лишилося жити.

Досить типовими були магічні практики охтирської жительки Анни Троценкової, проти якої почали слідство у 1789 р. — вона лікувала вишіптуванням переполоху та зіллям. Знахарка стверджувала, що її навчив цього старець зі сну, який казав вишіптувати такими словами: "*Мать Божия казанска, киевска и володимерска, стань на помочахъ на раннихъ, на позныхъ, на денныхъ и полуденныхъ зорях (имярек), я вышептую и замовляю, я выливаю переполохъ переполощище — отъ его очей, отъ его плечей, отъ его семидесяти суставовъ, рожденного, молитвенного, крещенного (имярека)*"[44].

Найімовірніше, що сільські знахарі застосовували різні практики, спрямовані на добре і на зле[45]. Ймовірною причиною порівняно малої кількості позовів через невдалу лікувальну практику могло бути те, що сільські знахарі нечасто надавали послуги поза громадою, а у громаді могли користуватися певною шаною чи соціальною (сімейною) захищеністю.

Звичайно, у статті були зауважені далеко не всі магічні практики, що трапляються у судових актах Гетьманщини та підросійських земель України у XVIII ст. — магію також застосовували для покращення торгівлі, для шкоди здоров'ю та в інших сферах життєдіяльності. Йшлося про найчастіше уживані, що дають можливість проаналізувати застосування чаклунства у щоденному житті.

К. Штепа стверджував, що українська магія є примітивною, старою, на відміну від "чорнокнижжя" та високої демонологічної теорії Західної Європи. В основі українського чаклунства лежать побутові акти, бо українська магія ґрунтується на давньому законі *партиціпації*, тобто уявленні про нерозривний

зв'язок всього у природі. Саме тому певні дії неминуче мають потягнути за собою зміни у зовнішньому світі[46]. Також і В. Антонович стверджував, що "народний погляд на чародійство був не демонологічним, а виключно пантеїстичним"[47]. Як можна побачити з наведених вище прикладів, в основі магічних практик у XVIII ст. на Лівобережжі справді лежали прості дії. Тут немає складних приготувань і спеціальних предметів — усі речі, що застосовуються для чарування, використовувалися і для щоденного вжитку. Більшість чарувань складалася з таких елементів: 1) той, хто власне чаклує; 2) мета, з якою застосовуються чари; 3) предмети, з допомогою яких відбувається чарування; 4) замовляння; 5) особа чи предмет, на які спрямовані чари.

Серед справ даної вибірки не трапляється згадок про використання крові, волосся, кісток, тварин або їхніх частин (зокрема змій та ящірок, свідчень про використання яких багато у етнографічних записах, а звинувачення про використання жаб виглядають більше як виняток, що підтверджує правило). Також немає згадок про ті особливості, що сформували уявлення про "класичну" українську відьму: нічні польоти, здоювання корів, викрадання роси, перетворення на тварин[48]. Лише у кількох справах про "плавання" відьом фігурує уявлення про здатність відьом викрадати дощ. До речі, немає також і справ, де б згадувалася любовна магія, але це можна пояснити радше специфікою джерел, оскільки на сусідніх територіях така магія була досить вживаною.

Замовляння, що є невід'ємним атрибутом магічних практик, також доволі прості — як за формою, так і за змістом. У більшості з них на поміч закликаються святі та Богородиця, що є виявом народного двовір'я або так званої народної релігійності. Але трапляються і значно архаїчніші замовляння, утворені за тим же законом партиціпації — вони звучать, як асоціація: "Як робиться те і те — нехай так буде те і те".

Саме ця примітивність, архаїчність української магії є причиною її широкого застосування, традиційності магічних практик як частини щоденного побуту.

Джерела та література

1 *Гнатюк В.* Знадоби до галицько-руської демонольогії / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. Т. XV. — Львів, 1903. — XI, Відьми і чарівниці; *Єфименко П*. Сборник малороссийских заклинаний / П. Ефименко. — М., 1874; *Чубинский П*. Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край [Материалы и иследования] / П. Чубинский. — Т.1. — Вып. 1. — Спб., 1872.

2 *Антонович В.* Колдовство. Документы — процессы — исследования / В. Антонович. — Петербург, 1877.

3 *Ефименко П*. Судъ надъ відьмами / П. Ефименко // Киевская старина. — К., 1883, Вып. 11. — С. 374–401; *Салецкий А*. Колдовство въ Юго-западной Руси въ XVIII в. / А. Салецкий // Кіевская старина. — 1886: Т. XV. — С. 193–236; *Левицкий О*. Очерки народной жизни Малороссии во второй половине XVII ст. / О. Левицкий — К.: 1902

4 *Диса К.* Історія з відьмами = A Witch Story [Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII — XVIII століття] / Катерина Диса. — К.: Критика, 2008. — 302 с.: іл. Бібліогр.: с. 259–278.

5 Використані матеріали зберігаються у Центральному державному історичному архіві у м. Києві, зокрема, документи 1894 фонду (Чернігівський совісний суд), 51 фонду (Генеральна військова канцелярія), 56 фонду (Генеральний військовий суд), 127 фонду (Київська духовна консисторія) та деяких інших.

6 *Роббинс Р. Х*. Введение // Энциклопедия колдовства и демонологии / Пер. Т. Коляндич, Ф. Капица. — М., 1996. — С. 10–11.

7 Артикул воинский (1715) // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. Т.4. Законодательство периода становления абсолютизма / Отв. ред. А. Г. Маньков. — М., 1986.

8 Полное собрание законов Российское империи с 1649 года. — Спб., 1830. — Т.8. — № 5761.

9 Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. — К., 1997.

10 Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Свод Законов Российской Империи. — (неофиц. изд.). — 1912 Т. II. — С. 209–228.

11 Устав Благочиния или Полицейский 1782 г. // Полное собрание законов Рос-

сийской Империи. Т. XXI. (1781–1783). — СПб., 1830. — № 15379.
12 ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 297. — № 92, 1830. — Арк. 1
13 ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — № 215, 1787 р. — Арк. 1.
14 ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — № 215, 1787 р. — Арк. 1.
15 ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1076. — № 135, р. 1773. — Арк. 7.
16 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — № 12670. — Арк. 3–82, 84–86.
17 ЦДІАК України. — Ф. 1336. — Оп. 4. — № 3327, 1799.
18 Звинувачення у "заломах" та "закрутках" збіжжя не трапляються серед джерел Правобережної України чи російських.
19 *Вовк Ф.* Про закрутки // Український науковий збірник. Вип. 2. — М., 1916; *Литвинова П.* Закрутки и заломы // Киевская старина. — К., 1899. — Вып. 3. — С. 139–141.
20 *Модзалевский В.* Отрывки из Стародубовской мейской книги за 1664–1673 гг. — Чернигов, 1911. — С. 27, № 54.
21 *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. — 1860 р. — С. 93.
22 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — № 12670. — Арк. 3–82, 84–86.
23 ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — № 288. — Арк. 5.
24 ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — № 287. — 1794 р. — Арк. 4–5.
25 ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — № 343. — 1795 р. — Арк. 1–7.
26 ЦДІАК України. — Ф. 193. — Оп. 1. — № 603. — 1785 р. — Арк. 40.
27 ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — № 233. — 1788 р. — Арк. 13.
28 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — № 12670. — Арк. 30.
29 ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — № 2437. — 1769 р. — Арк. 5, зв.
30 ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — № 289. — 1794 р. — Арк. 3, зв.
31 ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — № 260. — 1790 р. — Арк. 29.
32 ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1076. — № 135. — 1773 р. — Арк. 9, зв.
33 ЦДІАК України. — Ф. 1894. — Оп. 1. — № 232. — Арк. 8, зв.
34 ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — № 2487. — 1770 р. — Арк. 4.
35 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — № 7516. — 1739 р. — Арк. 2, зв.
36 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — № 4530. — 1733 р. — Арк. 2, зв.
37 *Ефименко П.* Околдование начальства // Киевская старина. — К., 1886, Вып. 11. — С. 175–178. Про оголення як засіб посилення магічних дій: *Грушевська К.* З примітивного господарства // Первісне громадянство. — К., 1927, Вип. 1–3. — С. 9–44.
38 *Мякотін В.* Дело о волшебстве // Киевская старина. — К., 1890, Віп. 1. — С. 515–517.
39 ЦДІАК України. — Ф. 56. — Оп. 3. — № 2300. — 1768 р.; Ф. 1894. — Оп. 1. — № 251, 1789. Детальніше про мак, як засіб впливу у суді: *Ефименко П.* Попытка околдовать волостной суд // Киевская старина. — К., 1884, — Т. 8 (Март).
40 ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — № 12670. — Арк. 30, зв.
41 *Лавров А.* Колдовство и религия в России 1700–1740 гг. — М.: Древнехранилище, 2000. — С. 104–106.
42 ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 374. — № 115. — 1821 р. — Арк. 3.
43 ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 374. — № 115. — 1821 р. — Арк. 2, зв. — 3
44 ЦДІАК України. — Ф. 1744. — Оп. 1. — № 3. — 1789 р. — Арк. 4, зв.
45 Прикладом носія таких знань може бути баба Коржиха із с. Липовий Ріг (Ніжинський полк) — ЦДІАК України. — Ф. 51, Оп. 3, № 393, р. 1719; а також уже згадувана Матрона Ювчиха. — ЦДІАК України. — Ф. 1894, Оп. 1, № 288.
46 *Штепа К.* Про характер переслідування відьом в старій Україні // Первісне громадянство. — К., 1928. — С. 77.
47 *Антонович В.* Колдовство. Документы — процессы — изследования. — Петербург, 1877. — С. 7.
48 Чи не єдиною побіжною згадкою про перетворення є звинувачення служниці Оленки у 1715 році дворецьким Петром Курпинським: у сварці вона гукнула, що він, як собака, гавкатиме, що Петро розцінив як погрозу перетворити його на собаку. Це може бути "перевернутим" уявленням про здатність відьом перетворюватися на тварин чи побутові речі. — ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — № 133. — 1715 р.

Татьяна Адамус

Магические практики на территории Гетманщины и на подроссийских землях Украины в XVIII в.

Статья посвящена исследованию магических практик на Левобережье в XVIII в. Проиллюстрированы наиболее часто упоминаемые в судебных документах практики колдовства и гадания. На основе анализа источников сделан вывод об особенностях, структуре и распространении этих практик, что сделало их традиционным елементом украинского быта XVIII в.

Ключевые слова: *магические практики, колдовство.*

Tetiana Adamus

The magic practices that were used in Getmanshchyna and on the Ukrainian territories under the authority of Russia in the XVIII century

The results of the research of the Left-Bank magic practices in the XVIII century are described in the article. The most often mentioned in the court trials documents sorcery practices are showed. The analyses of the historical sources show that the special features, structure and popularity of the magic practices caused to being them of the part of everyday life.

Key words: *magic practices, sorcery.*

УДК 94 (477)

Ольга Лаврут (м. Донецьк)

ПОЛІТИЧНА ПОВЕДІНКА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В НЕПІВСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті проаналізовані політичні та ідеологічні настрої студентів УСРР періоду 1920-х років. Незважаючи на тиск з боку радянської влади, молодь мала власні погляди, переконання, що виявляла у повсякденній поведінці.

Ключові слова: *студенти, молодь, УСРР, вищі навчальні заклади, настрої, погляди, переконання, будення.*

Студентство і в минулому, і сьогодні є досить динамічною та специфічною соціальною верствою населення, яка за своїми характеристиками помітно відрізняється від інших верств населення, у першу чергу своїми потребами, становленням та оригінальною субкультурою. Тому воно, як і молодь в цілому, є специфічною спільнотою, оскільки перебуває в стані власного формування і становлення.

Крім зазначених характеристик молоді, на перший план висуваються форми її життєдіяльності, спосіб життя, зміст суспільної та групової свідомості, діяльність соціальних інститутів, що покликані не лише здійснювати функцію контролю і управління процесами в молодіжному середовищі, але насамперед визначати запити, потреби, інтереси молоді та сприяти створенню належних умов для її ефективного соціального старту.

Останнім часом загострилося чимало молодіжних проблем, серед яких найголовнішими є:

- низький рівень життя, безробіття і значна економічна та соціальна залежність від батьків;
- шлюбно-сімейні проблеми (високий рівень розлучень, сімейних конфліктів);
- низька народжуваність;
- матеріальна незабезпеченість, відсутність умов для поліпшення житлових умов;
- поганий стан здоров'я і зростання рівня соціальних відхилень;
- втрата ідеалів, соціальної перспективи, життєвого оптимізму.

Скорочується питома вага молоді щодо всього населення. В Україні за останні десять років її кількість знизилася з 22 до 20 % . Тому у середовищі студентства спостерігаються песимізм, соціальна апатія; невідповідність рівня професійної підготовки молоді реальним потребам суспільства; слабка консолідація молодіжного руху.

Згідно із загальнонаціональним опитуванням "Становище студентської молоді України", проведеним у грудні 2008 року Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка на замовлення Державного інституту розвитку сім'ї та молоді (опитано понад п'ять тисяч студентів), на сьогодні навчається у державі близько 2,5 млн. студентів. Першочерговою проблемою для них є робота: майже кожен другий з них сумнівається, чи вдасться йому її знайти. Нині практично 51 % студентів готові протестувати через погіршення рівня життя родини, 34 % — через порушення демократичних засад суспільства та прав людини, 37 % — ущемлення інтересів студентства, і значна частина (32 %) готова до акцій протесту у випадку погіршення стану навколишнього середовища. Цінністю студентства є економічна незалежності (60 % опитаних). Зросла зацікавленість молоді до творчої діяльності (80 %). Відрізняє студентство, як і решту молоді, орієнтація на повноцінний відпочинок і цікаві розваги. Також для 90 % важлива незалежність у діях, можливість розвивати свої здібності та таланти. Зменшилося бажання працювати на благо суспільства[1].

З метою вирішення сьогоденних проблем студентської молоді варто звернути увагу на досвід минулих років. Цікавими і неоднозначними є 20-ті роки XX ст., коли відбувалось формування нового типу молоді, особливо студентської, яка, з одного боку, намагалась вижити і жити в умовах, що змінювались, а з другого — не втратити власне людське обличчя. Тому вивчення цього аспекту є досить актуальним і повчальним. Особливостями вивчення студентської молоді періоду 20-х років минулого століття є питання, присвячені ста-

новленню її як соціальної групи; як трудового ресурсу післяреволюційної руїни; першому післяреволюційному поколінню молоді; осмислення молодіжного бунту і проблеми збереження ідеологічного контролю за молодим поколінням у СРСР; молодіжні неформальні рухи.

Перший етап досліджень охоплює 20–30-ті роки XX ст. Загалом він був пов'язаний з розвитком управлінської діяльності партійних, радянських і громадських організацій і мав чіткий прикладний характер[2]. У ці роки до вивчення молоді зверталися педагоги, соціологи, психологи. Були опубліковані численні праці про молоде покоління, проведені дослідження, проаналізовані молодіжні твори, листи до редакцій газет, особисті щоденники, автобіографії та інші документи, що відображали реальні досягнення і труднощі, різноманітні проблеми студентів тих часів[3]. Велика увага у цей період приділялася юнакам і дівчатам, які одночасно працювали і навчались[4]. Зацікавлення у трудовій активності молоді пояснювалося прагматичною потребою подолати технічну відсталість виробництва, низьку культуру праці, дезорганізацію виробництва, яка дісталася у спадщину від царського режиму і руйнівних війн[5].

Проблемам ідеологічного виховання молоді та її відношення до нової влади також приділялася увага у дослідженнях і особливо питанням морального обличчя нової генерації: проблемам кохання, статевого виховання, колективної відповідальності за кожну людину, самогубства серед молоді[6]. Майже в усі періоди в історіографічних дослідженнях зазначалось про таку важливу характеристику студентства, як його перехідний стан, який спостерігався під час підготовки до участі в усіх сферах життєдіяльності, включення в ту чи іншу соціальну спільноту. Це проміжний етап соціального становлення, нижчою межею якого є фізіологічна зрілість, верхньою — набуття власного фаху, включення у професійну діяльність. На рівні свідомості — процес формування світогляду[7]. У працях зверталась увага на участь молоді у суспільно-політичних[8], культурно-освітніх[9] перетвореннях у країні[10] та республіці[11]. Окремо виділяємо праці, присвячені молодіжному рухові зазначеного періоду[12]. Існує група праць, присвячена діяльності неформальних рухів[13] та об'єднань[14] за радянських часів[15] та сучасності[16].

Проте погляди саме студентської молоді залишились дещо поза увагою дослідників. Тому метою нашої статті є вивчення політико-ідеологічних поглядів молоді вищих навчальних закладів на суспільну ситуацію періоду 20-х років минулого століття. Досягти її можливо через виконання таких завдань:

- вивчення історіографічної та джерельної бази дослідження;
- з'ясування позиції правлячої партії щодо молоді, її ролі в житті нового суспільства;
- характеристику студентських переписів щодо його "політичного і морального обличчя";
- аналіз настроїв студентів з приводу матеріальних, академічних, міжособистісних проблем;
- вивчення участі молоді у різних об'єднаннях та організаціях, окреслення рекомендацій та перспектив подальших досліджень.

Джерелами до вивчення нашої проблеми стали:

- матеріали партійних і державних діячів[17], у яких висвітлюється питання їх ставлення до молоді взагалі і студентської зокрема[18], її суспільна роль у розбудові радянської державі[19]. У роботах знаходимо статистичні дані щодо релігійних переконань, участі у профспілковій та громадській роботах[20];
- студентські переписи 1920-х років, де міститься інформація щодо служби у лавах різних армій (Червоної, білої, царської)[21]; участі у революційній діяльності до 1917 року та після; погляди молоді на політичний устрій в УСРР[22];
- обстеження окружних комітетів, які стосувались активності студентів у різних регіонах[23];
- часопис "Студент революції", на сторінках якого висвітлювались основні тенденції розвитку освітньої справи, ставлення до них молодого покоління, розглядались різні справи щодо його поведінки тощо[24].

1920-ті роки — період, коли змінювалось обличчя країни, людей, їх поглядів, цінностей. Вони відбились на поглядах молодого покоління. Юнь відчувала серйозні соціально-економічні проблеми, які виникли в результаті переходу від років війни до миру: зростання безробіття, безпритульності, пору-

шення норм охорони праці, класовий підхід до отримання освіти, зростання злочинності, нестійке становище сім'ї, відлучення підростаючого покоління від релігії, встановлення монополії комсомолу тощо.

Державні і партійні діячі основну увагу звертали на навчання молоді, яка в першу чергу мала бути суспільним діячем, А. А. Луначарський у книзі "Ленин и народное образование" наголошував на тому, що навчання є головним їх гаслом, яке полягало в оволодінні всією культурою, технікою, історією[25]. Вони акцентували на тому, що студентство в Європі відіграє значну роль у політичному, соціально-економічному, культурно-духовному розвитку, зазначаючи про їх походження як вихідців із дрібної буржуазії, дворянства і духовенства, тобто — закостенілих прошарків. Студентство в Російській імперії було активним у культурному, політичному плані, оскільки мало високі академічні показники, брало участь у суспільному житті держави. Студенти у Радянській державі — майбутня інтелігенція — мозок нації, яка має давати народу інтелектуальних і освічених працівників[26].

Згідно з документами молодь мала різні переконання: політичні, громадські, релігійні. Так, Я. П. Ряппо зазначав, що у вищих навчальних закладах 6,2 % студентів мають релігійні переконання, з них в інститутах — 5 %, технікумах — 8,1 %. 57,9 % студентів і 26 % студенток приділяли увагу партійній, профспілковій, громадській роботі. Такий розрив зумовлений більшою зайнятістю жінок побутовими, сімейними, академічними справами, деякою аполітичністю[27].

Студентські переписи 1920-х років надають нам інформацію щодо "політичного і морального обличчя" молоді. Сама назва цього пункту ставить на один щабель різні поняття "політика" і "мораль", тим самим ще раз підкреслюючи, що залежно від політичних переконань, поглядів, поведінки, участі у певних заходах визначалось і моральне обличчя людини. Хоча такий підхід є недоцільним у визначенні людської сутності. Питання в анкетах стосувались служби в різних арміях періоду 1917–1920-х років і поглядів студентів щодо політичного устрою в УСРР тощо. Так, перше питання розроблялось лише стосовно чоловіків: із 6517 студентів в арміях служили 3116 осіб, або 48 % від усіх опитаних. Значна їх кількість служила в кількох арміях, тому на 3116 осіб доводилось 4120 випадків, що й можна простежити із нижче наведеної таблиці[28].

Згідно з переписом 47,9 % опитаних перебували у різних арміях, 26,4 % — не служили, 25,7 % — не дали відповіді. Із чоловіків, які служили, більшість — 66,4 % — у військах Червоної армії, 24,8 % — царської, 8,8 % — білої. Щодо питання добровільної участі, то близько 60 % — у рядах Червоної армії, 8,5 % — білої і 4,9 % — царської.

Друге питання стосувалось участі у революційній боротьбі. У ній до 1917 р. брало участь 13,1 % студентів і 6,9 % студенток. Винятком став Комуністичний університет, де 9,4 % чоловіків займались цією діяльністю і 21,6 % — жінок. Найвищі показники мав Харківський технологічний (14,5 %) і сільськогосподарський інститути (15,9 %), найменші — технікуми, що пояснювалось їх соціальним складом[29].

Погляди студентів щодо політичного устрою в УСРР демонструє таблиця[30], яка показує, що студенти, які брали участь у травневому анкетуванні 1923 р., стриманіше висловлювались щодо цього питання в порівнянні з осіннім анкетуванням того ж року. Це пояснюється насамперед зрозумілішою для студентів ситуацією і взагалі політикою правлячої партії. Анкета V-1923 показує, що прихильниками радянського устрою були 7395 опитаних (або майже 74 %), демократичної республіки — 261 (або 2,6 %), анархічного — 42 (0,4 %), монархічного — 15 (0,15 %), бур-

Служба студентів у лавах армій (%)

В арміях		Не дали відповіді	З усіх, які служили в рядах			Добровільна участь у рядах		
Служили	Не служили		Царської	білої	Червоної	Царської	білої	Червоної
47,9	26,4	25,7	24,8	8,8	66,4	4,9	8,5	57,8

Погляди студентів щодо політичного устрою в УСРР (%)

Дані	Висловились за: Радянський устрій	Демократичну республіку	Буржуазну республіку	Монархію	Анархію	Неграмотні неконкретні відповіді	Не дали відповіді	Всього
Анкета V -1923 (%)	73,9	2,6	0,08	0,15	0,4	10,3	12,6	100,0
Абсолютне число	7395	261	8	15	42	1037	1256	100,14
Осіння анкета (%)	95,9	1,3	0,04		0,16	0,5	2,1	100,0
Абсолютне число	2056	28	1		4	11	45	21,45

жуазної республіки — 8 (або 0,08 %) студентів. Неоднозначні відповіді з багатьма "але", зі спробами пояснити власну позицію віднесли до "неграмотних і некоректних", яких було 1037 (або 10,3 %) і 1256 (або 12,6 %) не дали відповідей взагалі. В осінній анкеті помітна значна перевага відповідей за радянський устрій — 2056 (майже 96 % опитаних), за демократичну республіку — 28 (1,3 %), декілька осіб висловились на користь буржуазної республіки, монархії та анархії: по 1 та 4 відповідно. Незначну кількість відповідей студентів віднесли до "неграмотних і некоректних", і тих, які не дали відповідей було 11 та 45 (або 0,5 та 2,1 %) відповідно.

Щодо політико-ідеологічної роботи, то вона, не дивлячись на різні заходи, кульгала. Обстеження Одеського окружного комітету показало, що лише 15–20 % відвідували збори, були зірвані дні Паризької комуни, Червоної армії, на Ленінські дні прийшли 50 осіб із Одеського політехнічного інституту, інституту народної освіти — 200 на 1500 всіх студентів[31]. У Дніпропетровську вузівська періодична преса працювала завдяки вузькому колу осіб, безпартійні не з'являлись на партійні збори. Підкреслювалось, що реагування молоді на масштабні політичні події в країні є недостатніми, безініціативними. Більша частина залишалась комсомольцями лише тому, що їм потрібен комсомольський квиток. У Харкові, Києві, Чернігові, Кам'янець-Подільському існували меншовистські угруповання у 5–7 вузах, до кожного входили 30 осіб[32].

Молодіжні організації мали неполітичний характер: релігійний, культурницько-просвітницький, де питома вага хлопців та дівчат становила 20 і 35 % відповідно. Українська молодь входила до громад переважно автокефальної церкви та різних сект, представники інших національностей, зокрема польської та німецької — до релігійних та сектантських об'єднань. Займались і гуртковою діяльністю. У них переважали українські класичні п'єси, народні пісні, які в комсомольських документах характеризувались як "націоналістичні" або "козацько-шовіністичні". Так, у Києві члени гуртка ім. Драгоманова вітали "Сонячну машину" В. Винниченка, організовували вечори, куди запрошували представників неокласиків[33].

Якщо говорити про активність студентів, то вони завжди були такими. Особливо це стосується великих міст: в академічному, суспільному, культурному напрямах. Студентство великих міст жило активно, головним чином щодо академічного життя. Скупчення значної кількості молоді в містах безсумнівно було і є позитивним явищем, перш за все для неї самої: тут відбувається обмін думками, поглядами, пошук нової інформації, організація і проведення дозвілля, інтенсивна мобільність. Проте позитивним і для влади: значна кількість прогресивної молоді об'єднувалась саме тут, нею можна було керувати, контролювати, розповсюджувати вигідні і потрібні ідеї.

Щодо невеликих культурно-освітніх і старих центрів, то ситуація тут була дещо іншою: по-перше, невеликі вузи концентрували в собі найосвіченіших представників еліти певного регіону чи місцевості; по-друге, зберігались певні традиції серед населення, проти яких і були направлені дії влади; по-третє, склад сту-

дентства був багатонаціональний, багатопрошарковий, а тому — різнорідним і знайти підходи до нього було нелегко. Таким центром був, зокрема, Кам'янець-Подільський, який на собі відчув наслідки подій Національно-демократичної революції, залишається і на сьогодні значним культурно-освітнім центром. До подібних міст влада ставилась з обережністю і подвійною "критичністю", для якого був характерний "типовий містечковий провінціалізм", а у середовищі студентів — аполітичність навіть серед комсомольців, слабке соціальне загартування "молодняка"[34].

Для студентів тих років були притаманні різні ставлення до проблем та шляхів їх вирішення: одні — загострювали свою увагу на них, інші — навпаки — зовсім не звертали, треті — вдавались до протиправних дій. Особливо це стосувалось матеріального характеру питань. Такі випадки часто обговорювались на зборах, сторінках періодичних видань. Зокрема, у "Студенті революції" — справа студента Харківського технологічного інституту Рубінштейна, якого звинувачували у тому, що він брав книги в бібліотеці, записуючи їх на чужі формуляри. У процесі з'ясувалось, що не лише він займався такими справами, але й інші студенти, які ще й підробляли підписи бібліотекарів з метою продовження терміну користування книг, вистрибували з вікон читальні з ними. Частина молоді була обурена, інша — ставала на його захист, пояснюючи це тяжким становищем тих студентів, які не мали змоги придбати книги. Ректор ХТІ поставив таке запитання: "Чи задовольняє підсудний громадськість як інженер?" Значна кількість присутність висловилась проти навчання такого фахівця і пропонувала передати справу до народного суду, а його виключити з інституту. Якщо ж виключити його, то він "стане для суспільства непотрібним, і тому, треба його перевиховати загальними зусиллями". Студенту дали можливість закінчити інститут, а те, що сталося, пояснювали недоліками формальної системи бібліотечної роботи, пропонували змінити умови користування літературою[35].

Студенти конфліктували між собою, з викладачами, відстоюючи власні погляди. Частина їх волею чи неволею втягувалась у боротьбу проти старих професорсько-викладацьких кадрів. Прикладами їх стали події у Харківському сільськогосподарському інституті та Межигірському художньо-керамічному технікумі 1926 року. Перша справа стосувалась конфлікту між студентами та професором інженерно-агрономічного відділу Харківського сільськогосподарського інституту О. А. Поповим. На професора зводив наклепи інший професор — Хінкулов, який підбурював студентів на засіданнях предметних комісій поставити підписи проти Попова під час його відсутності. Попов викладацькою діяльністю займався з 1907 р. і мав добрі відгуки від своїх випускників. Хінкулов не мав права засуджувати Попова, бо перший не був присутній на жодній лекції останнього, тому ці закиди були абсолютно недоречні і питання щодо некомпетентності Попова теж[36].

Наступна справа щодо скарги лектора Межигірського художньо-керамічного технікуму Миколи Байздренка на незаконне звільнення його з посади та нанесення йому образ з боку студента Федоренка. Лектор читав дисципліну "Керамічна технологія" німецькою мовою, студенти звернулись до нього з проханням вести її українською, але він відмовився. Молодь не розуміла матеріалу, бо досконало не володіла німецькою. На засідання предметних комісій викладач не з'являвся, хоча декілька разів говорили йому про це. Він відмовився готувати юнаків і дівчат до проходження практики, оскільки ще не вичитав теоретичний матеріал, що цілком зрозуміло. Коли ж погодився почати підготовку, студенти йому піднесли щоденники для підпису, він поставив їм ультиматум: його підпис за їхній на підтвердження, що він добре виконував свої обов'язки. Студент назвав викладача свинею, бо останній говорив про недоліки у навчанні молоді. Викладача також звинувачували у тому, що він у лабораторії сушив груші. Це призвело до пожежі, матеріальних відшкодувань від якої він не здійснив. Правління технікуму розгорнуло "терор" проти нього, тому він змушений був передати справу до прокуратури. Все це закінчилось звільненням останнього[37].

Тому залишалась актуальною робота серед молоді, про що неодноразово підкреслювалось на з'їздах, нарадах, конференціях. Так, резолюція "Про роботу серед молоді", прийнята на XIII з'їзді ВКП (б), що проходив у Москві 23–31 травня 1924 р., наголошувала на розширенні соціального базису в комсомолі, особливо у вищих навчальних закладах, звідки виходять нові командні кадри, їх комуністичність повинна бути забезпечена, по-перше,

політикою їх оробітничення, по-друге — посиленням відсотка комуністів, який ставав провідником впливу партії на широкі кола молоді.

Резолюція "Вища школа і молодь" акцентувала на організації раціонального комуністичного виховання. Особливу увагу звертали на педагогічні і сільськогосподарські вузи. У них значну кількість студентів становили вихідці із селянства. Воно залишалось носієм соціально-економічної, культурно-ідеологічної спадщини, яка стала на заваді правлячій партії. Остання прагнула "вбити двох зайців". Саме сільська молодь вбачала у комсомолі та партії шлях до цивілізації у місті, тікаючи від переслідувань нової влади. Так, вихідці із села здобували "квиток" у нове життя, а влада — майбутнє підґрунтя власного існування[38].

Наприкінці 1920-х років відбувався потужний наступ на інакомислячих. Тенденції державного життя не оминули студентське. Це підкреслювалось на Всесоюзному з'їзді пролетарського студентства в Москві у березні 1929 р. На ньому наголошувалось про "існування в середовищі окремих фахівців, наукових робітників настроїв руської великодержавності, які неминуче викликали зростання національного шовінізму в окремих республіках". В одеських, київських вузах відзначалися виступи деяких професорів "у похід проти марксизму-ленінізму, яких підтримує студентство — діти торговців, попів та домовласників". У Ленінграді відбулися виступи професорів і студентів проти заходів радянської влади, молодь вимагала скасувати класовий прийом до вузів. Пролетарське студентство отримала таку характеристику: "Хами. Барахло, щодо розумового стану — лобури безнадійні"[39].

Однією із причин такого становища партійні діячі називали незадовільний матеріальний стан студентів і, якби це питання вирішили, то, можливо, нічого подібного не було б. Існувала ще одна причина — ідеологічна. Остання полягала у тому, що "відбувалось помітне зростання студентства нового типу, досить активного, який не здається, відстоює власну лінію, є формацією молоді непманівської ідеології". Поряд з цим називали зміновіхівське "відхилення, яке було не дуже небезпечне при правильній тактиці поводження з ним; коливання у бік ідейного спростування, зокрема існування так званої єнчменістської течії. У молоді зросли запити у сфері ідеології. Якщо ми на ці запитання не даємо відповіді, — на них дадуть відповідь ті, які не витримані марксистською лінією. Оскільки молодь чекає відповіді, то вона хватає першу ж ліпшу і живиться нею. Ми самі в певній мірі винні, для партії потрібен урок"[40].

Тобто, студентську молодь 1920-х років не можна було назвати цілком слухняною і "витриманою". Вона до кінця не могла відмовитись від власних поглядів, переконань, активності. Влада намагалась стримувати її різними шляхами, "ефективність" яких було вже помітно у пізніші періоди історії вітчизняного суспільства. У майбутньому варто дослідити власне соціальну поведінку молоді щодо змін, які були характерні для 20-х років минулого століття.

На сьогодні постає необхідність запровадження заходів вдосконалення системи отримання освіти молоддю, формування та реалізації її соціальних та економічних інтересів, участь у політичній діяльності, реалізації духовних запитів і потреб.

Джерела та література

1 Студентство сьогодні // День. — 2009. — 11 лют. (№22). — С. 3.

2 *Бернштейн М. С.* Наша реальність і зовсім діти (Матеріали обстеження 1921–1923 рр.). — Л., 1928. — 128 с.

3 *Бернштейн М. С.* Як поставити облік часу для нашої молоді. — М.-Л., 1925. — 46 с.

4 *Блінов М. М.* Соціологічні дослідження праці та виховання радянської молоді 20-х // Соціологічні дослідження. — 1975. — № 1. — С. 14–16.

5 *Коган Б. Б., Лебединский М. С.* Быт рабочей молодежи. — М.: Коммунар, 1929. — 68 с.

6 *Лисовський У. Т.* Ескіз до портрета: життєві плани, інтереси й прагнення радянської молоді. — М.: Молода гвардія, 1969. — 64 с.

7 До історіографії Л. Я. Рубина. Советское студенчество. — М.: Политиздат, 1981. — 142 с.

8 *Прилуцький В. І.* Молодь України в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933). — К.: НАН України, Інститут історії України, 1999. — 62 с.

9 *Прилуцький В. І.* Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–

1939 рр.). — К.: НАН України, Інститут історії України, 2001 (Історичні зошити). — 250 с.
10 *Гришко В. І.* Молодь України пореволюційного сорокаліття під совєтами: загальний огляд і деякі підсумки боротьби молоді в підсовєтській Україні за 40 років (1918 — 1958 рр.). — Ульм: Україна, 1958. — 224 с.
11 *Прилуцький В. І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-і роки: історичні зошити. — К.: НАН України, Інститут історії України, 1993. — 58 с.
12 *Прилуцький В. І.* Молодіжний рух України: історія і сучасність. Зб-ик матеріалів. — К.: НВФ "Студцентр" / НІКА-Центр, 1998. — 120 с.
13 Каталог-довідник неформальних самодіяльних громадських організацій і незалежної преси СРСР/ Під ред. В. Ф. Левичевої. — М., 1990. — 342 с.
14 *Кофирін І. В.* Проблеми вивчення неформальних груп молоді // Соціологічні дослідження. — 1991. — № 1. — С. 14–18.
15 *Буткевич М. Н., Рубіна Л.* Громадські потреби, система освіти, молодь. — М.: Политиздат, 1988.
16 *Черниш Н. Й.* Суспільна свідомість студентства. — Львів: ВМЛ, 2001. — 146 с.
17 *Луначарський А. В.* Ленин и народное образование. — М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1960. — 326 с.
18 *Луначарський А. В.* О народном образовании. — М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1958. — 112 с.
19 Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1970. Пер. З 8-го рос. вид. За заг. ред. П. М. Фєдосєєва і К. У. Черненка. — К.: Політвидав України, 1979. — Т.3. — 1924–1927. — 529 с.
20 *Ряппо Я.* Радянське студентство (Характеристика вузів України). — Харків: ДВУ, 1928. — 46 с.
21 Жизнь современного украинского студенчества. По данным студенческих переписей и других обследований. — Харків: Червоний шлях, 1924. — 46 с.
22 Одесский студент в цифрах (Сборник). — Одесса: Изд.-во КУБУЧ, 1923. — 40 с.
23 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 494. — Арк. 104–105; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України). — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 161. — Арк. 11; ЦДАВОВУ України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1529. — Арк. 124.
24 Студент революции. — Ежемесячный, общеполитический, научно-методический, литературный журнал пролетарского студенчества УССР. — 1922–1933.
25 Луначарский А. В. Ленин и народное образование. — М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1960. — С. 44.
26 *Луначарський А. В.* О народном образовании. — М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1958. — С. 251–260.
27 *Ряппо Я.* Радянське студентство (Характеристика вузів України). — Харків: ДВУ, 1928. — С. 13–14.
28 Жизнь современного украинского студенчества. По данным студенческих переписей и других обследований. — Харків: Червоний шлях, 1924. — С. 36–37.
29 Там само.
30 Там само.
31 Одесский студент в цифрах (Сборник). — Одесса: Изд.-во КУБУЧ, 1923. — С. 14.
32 ЦДАГО України. — Ф.7, оп. 1, спр. 494, Арк. 104–105.
33 *Прилуцький В. І.* Молодіжний рух України: історія і сучасність. Зб-ик матеріалів. — К.: НВФ "Студцентр" / НІКА-Центр, 1998. — С. 42–49.
34 ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 494. — Арк. 104–105.
35 Товарищеский дисциплинарный суд // Студент революції. — 1923. — № 2–3. — С. 122 –123.
36 ЦДАВОВУ України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 161. — Арк. 11.
37 ЦДАВОВУ України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 1529. — Арк. 124.
38 Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 — 1970. Пер. З 8-го рос. вид. За заг. ред. П. М. Фєдосєєва і К. У. Черненка. — К.: Політвидав України, 1979. — Т.3. — 1924–1927. — С. 104–105.
39 Хроніка подій // Студент революції. — 1929. — № 3. — С. 62.
40 Съезды РКП(б) о молодежи // Студент революції. — 1929.— № 5. — С. 102–103.

Ольга Лаврут

Политическое поведение студенческой молодежи в неповской Украине

В статье проанализированы политические и идеологические настроения студентов периода 1920-х годов. Несмотря на давление со стороны власти, молодежь имела собственные взгляды, убеждения, что проявляла в повседневном поведении.

Ключевые слова: *студенты, молодежь, УССР, высшие учебные учреждения, настроения, взгляды, убеждения, обыденность.*

Olga Lavrut

Political behavior of students in Ukraine nepovskoy

In the article were analyzed political and ideological moods of the students USSR of period 1920-th years. In spite of press of soviets power, young had was in a positions, persuasions, with was showed in everyday behavior.

Key words: *students, young, USSR, universities, mood, positions, persuasions, daily.*

УДК 930.1

Оксана Міхеєва (м. Донецьк)

СПЕЦИФІКА ВИСВІТЛЕННЯ У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ ПРОБЛЕМАТИКИ ЗЛОЧИННОСТІ У ПЕРШІ РОКИ ВВЕДЕННЯ НЕПУ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються інформаційні можливості періодичних видань у якості джерела щодо реконструкції тогочасного дискурсу щодо злочинних дій, а також для розширення знань про буття пересічної людини в Україні на початковому етапі введення нової економічної політики.

Ключові слова: *злочинність, примус, жертви, порушник, статистика, показники, неп, періодичні видання.*

Історія злочинності залишається недостатньо розробленою ділянкою історичного знання в Україні. Означена тематика ігнорувалася в радянській історіографії, починаючи з кінця 1920-х років через ідеологічні настанови щодо того, що соціалізм та злочинність — явища несумісні. Відповідно із зміцненням соціалізму повинні були зникнути самі по собі усі негативні явища, які до того часу потребували соціального контролю через систему органів, що забезпечують примус.

Через такі ідеологічні настанови з наукового історичного дискурсу були виключені певні боки суспільного життя, що обмежує розуміння буття пересічної людини, яка так чи інакше зіштовхується із ситуацією порушення права чи то у якості жертви, або як порушник, або як людина, що вибудовує своє життя відповідно до власного відчуття безпеки або небезпеки в суспільстві. На жаль, і на сьогодні ми не можемо засвідчити наявність блискучої реконструкції повноти життя 20-х років у історичному сенсі — означена проблематика, пов'язана із протиправною поведінкою, і надалі залишається поза увагою широкого кола публікацій, спрямованих на висвітлення цього періоду. Винятком є роботи В. В. Іваненка й І. В. Іщенка[1], С. Гнітько (С. Лясковської)[2], О. М. Бута[3], В. І. Саричева, В. А. Слівенка[4], Ю. П. Волосника[5] та інших науковців, які присвятили свої дослідження висвітленню "тіньових" боків життя радянського суспільства на початковому етапі його становлення.

Одним з можливих джерел вивчення протиправних дій є матеріали періодичних видань. В даному випадку розглянемо публікації у газеті Комуніст (орган ЦК та Харківського окружкому КП(Б)У) за 1922–1923 рр. ЗМІ є доволі цікавим джерелом, яке не стільки може надати інформацію про реальний стан злочинності, скільки дає змогу реконструювати тогочасний дискурс щодо злочинних дій (під дискурсом розуміємо сукупність письмових та усних текстів, які виробляють люди у різноманітних повсякденних практиках)[6]. Згодом цей створений дискурс починає формувати символічну реальність, і йому люди починають слідувати як певному соціальному закону.

Однак розгляд матеріалів преси щодо злочинності неможливий у відриві від реальної динаміки злочинності за даними правоохоронних органів. Лише за таких умов можемо виділити певні перекоси у висвітленні суспільних девіацій, виявити більш широкий суспільний дискурс у ставленні до протиправних дій тощо.

В цілому ж зазначимо, що у періодиці містяться дані, які стосуються системи права та його захисту, таких типів:

- щоденна хроніка злочинності — короткі повідомлення про факт, а також місце, час та характер скоєного злочину (рубрика "Хроніка", підрубрика "події");
- розлогі повідомлення про слухання справ у судах (рубрика "Червоний суд");
- тематичні "проблемні" публікації (переважно про хабарництво, окремі типи посадових злочинів, пияцтво та самогоноваріння тощо);
- короткі повідомлення про події у системі правоохоронних органів (ювілеї, факти шефства, проведення конференцій та з'їздів);
- деталізовані звіти про проведення чисток в міліції (з дослівною реконструкцією

виступів, діалогів, аргументів "за" та "проти" звільнення з лав міліції від усіх учасників зборів);

- аналітичні матеріали (загальна характеристика річної статистики правопорушень із поясненням основних причин поширення тих чи інших негативних явищ).

Щоденна хроніка злочинності

Завдяки застосуванню елементів контент-аналізу при аналізі інформаційних повідомлень з рубрики "Хроніка: події" (має систематичний характер) можемо порівняти структуру злочинності в Україні за даними правоохоронних органів та періодичних видань.

Графічне представлення даних дає змогу побачити наявні розходження. У пресі значно більше приділяється уваги майновим злочинам, вбивствам та замахам на вбивства, фальшивомонетництву та бандитизму (йдеться про бандитизм кримінального характеру). Очевидно, що це ті злочини, які більшою мірою можуть зацікавити читацьку аудиторію. Тож тут спрацьовує те, що поряд з інформаційною функцією засоби масової інформації виконують ще й розважальну функцію.

Незважаючи на стиль подання подібної інформації (коротке повідомлення), вона дозволяє оживити ситуацію скоєння злочину, розглянути в деталях те, що ховається за офіційною статистикою правоохоронних органів.

Таблиця 1

Структура злочинності в Україні у 1922 р. за даними правоохоронних органів та повідомлень у пресі (газета "Комуніст")[7]

	Вид злочину	за даними правоохоронних органів	за даними повідомлень у пресі
1	Майнові злочини	50,4 %	70,5 %
2	Грабежі	7,0 %	6,4 %
3	Скотокрадства	11,5 %	1,2 %
4	Вбивства та замахи	3,2 %	10,4 %
5	Посадові злочини	5,0 %	1,7 %
6	Підпали	0,6 %	1,2 %
7	Фальшивомонетництво	0,5 %	2,3 %
8	Бандитизм	-	3,5 %
9	Інші злочини	21,8 %	2,8 %

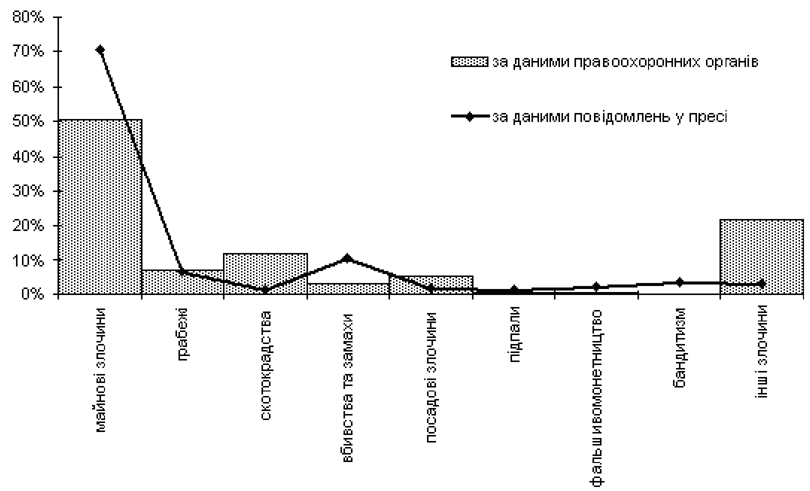

Рис. 1. **Порівняння структури злочинності у 1922 р. за даними правоохоронних органів та повідомлень у пресі**

Приміром, повідомлення під назвою “Гастролер”[8] містить інформацію про надзвичайно цікавий тип протиправних дій, що мав місце у 1920-ті роки: “Працівниками Губрозшуку був арештований за підозрою у крадіжці Познанський, — молодий чоловік у форменому картузі інженера-технолога... Виявилося, що Познанський кілька днів тому був арештований за підозрою у кишеньковій крадіжці в одного робочого 60 млн рублів. Бажаючи врятувати колегу за професією від покарання, товариші Познанського — кишенькові крадії — повернули потерпілому 60 млн руб. Тим не менше Познанський був направлений з протоколом дізнання до народного судді, а через деякий час опинився на волі й отримав можливість знов “гастролювати”, доки не був затриманий удруге. Звинуватили Познанського у крадіжці якоїсь печатки. “Навіщо мені печатка, — заявив Познанський під час допиту, — якби були 1–2 мільярди у кишені громадянина, тоді інша справа”. За відсутності прямих доказів винності, Познанський міг би бути звільнений судом й, опинившись на волі, знов промишляти своїм ремеслом. Познанському тоді було запропоновано виїхати негайно з Харкова. “Дозвольте мені ще сьогодні “погастролювати”, — звернувся він із проханням до н-ка губрозшуку, — а завтра я обов’язково поїду на гастролі до Москви”. Однак прохання “гастролера” задоволено не було. Познанський затриманий й знов переданий до суду”.

Цей сюжет демонструє цілу низку проблем, пов’язаних з рівнем та якістю роботи правоохоронної системи України на початку 1920-х років. Дається взнаки відсутність чіткого зводу кодифікованого права. Кримінальний Кодекс УСРР набув чинності з 23 серпня 1922 р., Кримінально-процесуальний кодекс з 15 вересня 1922 р., тож очевидно, що вони не застосовувалися до персони Познанського з означеного сюжету. Практичне застосування кодексів починається дещо пізніше через недостатню кількість примірників кодексу, які потрібно було надрукувати та передати на місця, і через необхідність роз’яснювальної роботи, підготовки коментарів до статей кодексу тощо. До прийняття кодексів працівники правоохоронних органів керувалися у своїй діяльності цілою низкою обіжників, циркулярів, декретів, постанов, положень ВУЦВК, РНК, НКЮ тощо. Все це призводило до неоднакового трактування порушень на місцях, відсутності уніфікованих покарань за той чи інший вид злочину. На початку 1920-х років зустрічалися нестандартні вироки типу “розстріл умовно”[9], або дивні строки ув’язнення у таборах “до кінця громадянської війни” або “до остаточного встановлення радянської влади”. Тобто покарана людина не повною мірою могла розуміти, за що вона покарана і як довго триватиме покарання через ув’язнення.

Саме це ми спостерігаємо і у сюжеті з Познанським. Жодного разу працівниками розшуку не було доведено його провину, відсутні докази скоєння ним злочину. Однак це не заважає передавати його справу до суду. Останнє є гарною ілюстрацією для ще однієї проблеми — значна кількість справ (на початку 1920-х років це могло бути навіть більше половини) поверталася до міліції та кримінального розшуку на доопрацювання із зауваженнями про відсутність будь-яких доказів провини затриманого.

Цікавим є також і факт “торгу” (і взагалі його можливість) між Познанським та начальником Харківського губернського розшуку. На пропозицію виїхати за межі губернії (яка нічим по-суті не обґрунтована, бо не доведено провину людини) Познанський відповідає проханням дозволити “погастролювати” ще деякий час, перед тим як поїхати. Все це є свідченням того стану суспільства, який класик французької соціології Еміль Дюркгайм означив терміном аномія[10] (стан переходу, коли зруйновані попередні системи норм, а нові ще не утворилися; коли ніхто не знає, що правильно, а що неправильно, що дозволене, а що — ні, однак при цьому кожен воліє взяти від життя все).

Аналіз річної сукупності інформаційних повідомлень з приводу щоденної кримінальної хроніки примушує також звернути увагу на наступні загальні моменти.

Суттєво відрізняються між собою повідомлення про злочини, по яких вже затримані підозрювані та повідомлення лише про скоєння злочину. У першому випадку чітко вказуються “герої”: “працівниками розшуку затримані...”, “в результаті застосованих заходів працівниками ГПУ заарештовані...” тощо. У другому випадку інформація подається у безособовій формі: “до розшуку прийняті заходи”, “провадиться розслідування”, “особа вбитого та винні встановлюються” без жодної вказівки на те, до компетенції якого з правоохоронних чи надзвичайних органів належить опи-

саний злочин, хто саме буде нести відповідальність за його розкриття.

У випадках, коли злочин був скоєний проти представника влади будь-якого рівня, правоохоронних чи надзвичайних структур, прокуратури тощо, навіть якщо мова йшла про банальний побутовий злочин, він в усіх випадках кваліфікується як бандитизм. На початку 1920-х років бандитизмом вважалося пограбування або замах на життя особи, вчинене одним або кількома злочинцями з метою дезорганізації державної або господарської діяльності радянської влади[11]. Тобто діям, кваліфікованим як бандитизм, надавався очевидний політичний зміст, тож і бачимо у пресі практику "стигматизації" — означування "бандитом" правопорушника, дії якого зачепили інтереси влади. Про те, що ця практика була розрахована на формування публічного дискурсу, свідчить також і те, що у фінальних звітах правоохоронних органів кримінальний бандитизм як злочин вже у 1922 р. розчинявся у статистиці "інших" злочинів, не виділявся у окрему рубрику[12].

Рубрика "Червоний суд"

Означена рубрика є набагато більше інформативною у порівнянні із хронікою для реконструкції публічного дискурсу щодо злочинних дій. За своєю сутністю означені публікації є стенограмою соціальної драми, що розгорталася у суді, з наведенням оцінок різних сторін — звинувачуваних, їх жертв, публіки, самого журналіста тощо.

Вона охоплює широке коло проблем та доволі детально ілюструє ставлення різних акторів процесу до певної ситуації. Тут ми маємо і низку судових процесів, пов'язаних із злочинами, спровокованими новою економічною політикою; злочинами традиційними, що ґрунтуються на суспільних стереотипах (приміром, незаконні аборти); злочинах, пов'язаних із специфікою внутрішньосімейних стосунків (питання наслідування, сімейні вбивства тощо) чи стосунків у малій групі (приміром, мешканці одного села) та інші. Від стриманого, але детального інформування про злочин та хід його розгляду у суді й вирок у публікаціях 1922 р., ця рубрика у наступному 1923 р. перетворюється на захоплюючий роман з продовженнями, дослівним цитуванням майже всього судового процесу.

Наведемо декілька прикладів подібних публікацій. У 1922 р. між владою та населенням все ще продовжується боротьба за право здійснювати каральні функції. Революційна стихія зняла у суспільстві цілу низку табу, в тому числі і стосовно вбивств. Останні виправдовувалися, якщо були заподіяні в ім'я революції. Однак із стабілізацією у країні та встановленням нового порядку влада дедалі очевидніше демонструє своє виключне право на здійснення покарань. У рубриці "Червоний суд" в газеті "Комуніст" від 21 жовтня 1922 р. було надруковано статтю "Куркульські звички": "Куркуль починає вилазити з усіх нір радянського села, де він до останнього часу був "тихіше води, нижче трави". Вважаючи себе єдиною економічною силою на селі, куркуль намагається привласнити собі й адміністративні функції шляхом анархічного втручання у діяльність радянської влади... Йдеться про самосуд над крадіями, вчинений куркулями села Н.-Олександрівки, Сватівської волості Куп'янського повіту. На сільському зібранні, де обговорювалися земельні справи, піднялося питання про боротьбу з нічними грабунками, що почастішали на селі. Один з членів зібрання, власник 60 дес. землі запропонував розправитися з крадіями власними силами, не звертаючись по допомогу до міліції та інших радянських властей: винних затримати та доповісти зібранню, яке і має покарати крадія відповідно до злочину. Зібрання було багаточисельним, більшість його відмовилася підписати цей вирок, вважаючи, що боротьба зі злочинністю повинна проводитися лише владою, але за допомогою населення, і що самосуди неприпустимі. Куркулі, що були присутні на зібранні, й голова комнезаможу Лазаренко, власник 22 дес. землі, що якимось чудом там опинився, вирок підписали й з зібрання пішли провадити обшук у підозрюваних у крадіжці селян. Знайшовши у двох селян викрадені ціпи, куркулі витягли крадіїв у клуню, де й вчинили над ними жорстокий самосуд. Двоє були забиті на місці; третій, побитий ледь не до смерті, зміг уповзти. Здійснивши самосуд, куркулі насмілилися про заподіяне вбивство письмово доповісти міліції, відправивши начальнику її наступний документ: "Доводимо до вашого відома, що сього числа сільською спільнотою знищено троє бандитів". Прибулого до села начальника міліції куркулі намагалися "ублаготворити" самогоном. Однак номер цей не пройшов, і всі були передані до рук суду. На суді з'ясувалося, що звинувачені, найбагатші в селі куркулі, що мали від 12 до 90 десятин землі, не

спромоглися внести належного з них продподатку у розмірі 4.200 пудів. Трибунал засудив 3-х куркулів, що не були ініціаторами злочину, до року позбавлення волі, 3-х — до 3-х років й 7 ініціаторів — до 8 років позбавлення волі з суворою ізоляцією”[13].

Як бачимо, у цьому сюжеті подіям надано чіткого класового звучання. Заподіяти злочин могли лише куркулі, що розглядаються як потенційні конкуренти і у претензії на владу, і у праві на покарання. Голова комнезаможу, який активно взяв участь у самосуді, за риторикою повідомлення, опинився там “якимось чудом”. Показовою є і ситуація із “самодоносом” — інформуванням правоохоронних органів про здійснення самосуду на підставі рішення зборів. Вочевидь це — конфлікт між побутовим розумінням радянської ідеології щодо передання влади народу, встановлення справжнього народовладдя та реальною системою владних стосунків у новоствореній державі.

Містяться у цій рубриці й сюжети про побутове життя пересічної людини, що опинилася у вирі історичних подій, у суспільстві, що переживає системну кризу та є аномічним за своєю сутністю. Сімейні драми, відчай, неспроможність розв’язати проблеми підштовхували людей до суїциду та жахливих незрозумілих злочинів. За приклад можемо взяти публікацію “Жертва культурної відсталості” у рубриці “Червоний суд”: “У київському суді 2 листопада слухалася справа, що привернула увагу багаточисельної аудиторії. На лаві підсудних робітник-залізничник та його дружина селянка. Старший хлопчик підсудних — Коля Рижкін, 13-ти років, страждаючи, вірогідно, клептоманією, частково під впливом вулиці, безперервно тягав з дому речі. Крав і в сусідів. Викрадене продавав на базарі. Мати жорстоко била хлопця. Дитя хворобливе, справжній замориш, не піддавався ані умовлянню, ані фізичним покаранням. Після викрадення костюму в батька, хлопчик довів мати до відчаю, й вона кинулася під потяг. Її встигли врятувати з-під колес паровозу. Хлопчик, вражений тим, що відбулося, умовляє мати прийняти стосовно до нього крайні заходи, бо він все одне не кине красти. Захід цей полягає у тому, щоб відрубати йому праву руку. І от відбувається кошмарна операція. Сусідський хлопчик — товариш Колі, приносить сокиру. Мати зав’язує Колі очі. Праву руку кладуть на табурет й одним помахом сокири відрубують її. Суд умовно присудив мати до 3-х річного ув’язнення. Справа глибоко схвилювала переповнену робочими залу суду. Батьки, після вироку, звільнені з-під арешту”[14].

Соціальна драма із спробою самогубства та скаліченням власного сина є ситуацією нестандартною, такою, що відхиляється від норми. Однак вона стає можливою в аномічному суспільстві, в якому стрімко змінюються моральні орієнтири та цінності. Соціальний контроль (соціалізаційний та груповий) не спрацьовує ані у випадку із хлопчиком, що краде, ані у випадку із матір’ю, що здатна нещадно бити й скалічити власне дитя. Соціальний контроль через соціалізацію не спрацьовує через стрімку зміну самої соціальної системи. Людина, що опинилася в нових для себе умовах, змушена переживати процес ресоціалізації — тобто набуття нових цінностей, норм, моральних орієнтирів, засвоєння успішних та соціально схвалюваних моделей поведінки тощо. Цей процес має свою часову протяжність, чим і зумовлюється тимчасове послаблення соціального контролю через соціалізацію — внутрішні фільтри у свідомості людини не спрацьовують, бо вона втрачає розуміння “правильного-неправильного”, “схвалюваного-засуджуваного”. Специфічним за таких умов є і груповий контроль — тобто контроль з боку тієї групи, з якою ідентифікує себе людина та з якою вона підтримує контакт. Ми бачимо у сюжеті присутність “представника групи” у вигляді сусідського хлопця, що бере участь у цій жахливій процедурі відрубування руки — тож це соціальне покарання, а не божевілля в межах однієї родини. Якщо це стає можливим навіть у присутності стороннього, який не тільки схвалює подібні дії, а й допомагає їх реалізувати, воно втрачає родинний характер та стає суспільною проблемою.

Тематичні публікації, присвячені тому чи іншому виду злочинів

Публікації такого плану часто містять в собі обґрунтування можливості поширення закону на дії, що прямо не визначені у Кримінальному кодексі як злочин. Така можливість спиралася на декілька пунктів Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів УСРР 1922 р. По-перше, згідно із 2 частиною ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу, “зупиняти рішення справи під приводом відсутності неповноти, неясності або протиріччя

законів суду забороняється" (тобто за наявності складу злочину суд не може відмовитися від його розгляду лише на підставі того, що цей злочин у буквальному виді не прописаний у законі). І по-друге, у ст. 10 Кримінального кодексу було сформульовано принцип аналогії: "У випадку відсутності в Кримінальному кодексі прямих вказівок на окремі види злочинів, — покарання або заходи соціального захисту застосовуються відповідно до статей Кримінального кодексу, що передбачають найбільш схожі за важливістю й родом злочину з дотриманням загальної частини цього кодексу"[15]. Ці два моменти відкривали значні можливості розширення дії закону поза межі окресленого у кодексі. Фактично формула "можна все, що не заборонено" суттєво звузилася до ситуації, коли "можна лише те, що дозволено". Усі інші дії, за принципом аналогії, могли стати підставою для розгляду справи у суді й покарання. За риторикою публікацій 1922 р. "нам, коли ми набуваємо перший досвід закріплення нашої соціалістичної правосвідомості, ця стаття дає не лише внутрішню можливість, але й формальне право засуджувати дії, супротивні цій свідомості й загрозливі для радянського правопорядку"[16].

Так у пресі розгортаються серії публікацій, спрямованих проти посадових злочинів, тяганини, хабарництва, пияцтва тощо. Частина з описаних ситуацій з легкістю підходила під вказані у Кримінальному кодексі злочинні дії. Однак були й такі, що в Кодексі не були прописані. Під кожен з цих видів злочину підводиться певна ідеологія й обґрунтовується право на офіційне засудження цих дій за принципом аналогії у випадку відсутності прямої вказівки на злочин у Кримінальному кодексі. За цим самим принципом добиралися й доволі жорсткі покарання.

Найбільш широко у 1922 р. обговорюється проблема хабарництва (Ст. ст. 114–115 Кримінального кодексу 1922 р.)[17], зокрема хабарництва на залізницях. Хабарництво розглядалося як спадок від Російської імперії, який проявляє себе не тільки у практиках хабарництва, а й у самій ментальності людей, звиклих до такого типу стосунків настільки, що розглядає їх вже як нормальні. Відповідно, тільки у жорсткості заходів бачилася можливість розірвати це порочне коло: "Одеській філії Вукопспілки для перевезення швидкопсувних продуктів були потрібні два вагони-льодовики. Для перемовин із залізничною адміністрацією був відправлений працівник Вукопспілки Еренбург, який по виконанні доручення доповів, що на залізниці необхідні вагони наявні, однак начальник холодильного відділу гр. Верхошанський вимагає за надання льодовиків хабар у 35 млн. рублів... Після перевірки інформації підтвердилося, що Верхошанський дійсно наполягає на хабарі. Тоді про вимагання було повідомлено транспортний відділ ДПУ. Одночасно Еренбургу, який про майбутній арешт Верхошанського інформації не мав, були вручені попередньо помічені 35 млн рублів. В результаті обидва опинилися перед судом трибуналу. Трибунал, вважаючи за потрібне проводити безпощадну боротьбу з хабарництвом на залізниці й враховуючи, що Верхошанський отримав вищу освіту, людина не одружена, матеріально цілком забезпечена, — не знайшовши для нього жодних пом'якшуючих провину обставин, присудив до вищої міри покарання. Еренбург, як посередник, присуджений до 3-х річного ув'язнення у БУПРі без суворої ізоляції. Вирок залізничного трибуналу був оскаржений у верховному трибуналі, прокурор якого не знайшов жодних порушень судочинства й визнав вирок цілком відповідним заподіяному злочину"[18].

Вслід за риторикою публікацій 1920-х рр. можемо погодитися із тим, що хабарництво мало глибоке коріння в російській імперській дійсності. Однак обмеження лише таким трактуванням вочевидь є занадто простим поясненням цього складного явища. В 1920-ті роки пересічна людина опиняється в ситуації завищених устремлінь при обмежених реальних можливостях, що призводить до збільшення соціальних відхилень. Введення нової економічної політики та поява економічно успішних "непманів" стала своєрідною провокацією для тих, хто працював в державних установах. Високі соціальні стандарти споживання та дозвілля, продемонстровані "непманами", були недосяжні для пересічних людей законними засобами. Тож люди починають шукати шляхів досягнення соціально значимих ідеалів незаконним шляхом, приміром, через хабарництво. Останнє, до речі, за тональністю публікацій у пресі, набуває такого поширення, що навіть починає сприйматися як унормована стандартна поведінка.

Якщо три попередні групи публікацій більше концентровані на злочинах, їх оцінці та сприйнятті суспільною свідомістю, то наступ-

ні три групи розкривали “внутрішнє” буття правоохоронних органів.

Короткі повідомлення про події у системі правоохоронних органів

Ця група публікацій здебільшого має характер офіційний та інформативний. Коротко повідомляється про той чи інший захід або навіть анонсується його проведення. Іноді до цих повідомлень “прив’язується” важлива для міліції проблема, розв’язання якої потребувало залучення громадськості (у 1922 р. це, здебільшого, питання фінансування міліції та пошуки компенсації відсутності централізованого фінансування й недостатнього фінансування з місцевих коштів).

Деталізовані звіти про проведення чисток в міліції

Надзвичайно цікава серія публікацій, в яких популяризувалася безпрецедентна до того часу практика залучення широких народних мас до процесу атестації міліціонерів. Першу хвилю чисток міліція переживає ще у 1921–1922 рр. Однак чистка 1923 р., що була покликана завершити процес створення справжньої пролетарської міліції, мала унікальний характер. Ініційована зверху чистка лав міліції перетворилася у суд по горизонталі — “чистка міліції своїм же братом-робітником”[19]. Сам процес мав публічний характер, бо чищення проводилися на підприємствах та клубах, де збиралося по декілька тисяч робітників, які мали право навести свої аргументи “за” або “проти” обговорюваної кандидатури: “Вчора в клубі 7-ї державної тютюнової фабрики відбулося чергове відкрите засідання комісії з чистки міліції... Перед комісією та робітниками проходить ряд міліціонерів 4-го району. Чистка провадиться ґрунтовна. Кожен міліціонер повинен відкрито заявити — чи відповідає він своєму призначенню й чи виправдовує довіру робітничо-селянської влади... Ось біля столу товариш Іванчин, що прослужив у Червоній армії біля трьох років, та побував на декількох фронтах. Екзамен з міліцейського права витримав задовільно. — А хто керує Харківською губернією? — несподівано питає його головуючий т. Голубко. Мовчання. — А хто такий т. Ленін? — Головнокомандуючий. — А хто такий т. Соломко? — Начальник Губміліції. — Ви знаєте, хто такий тов. Соломко, але не знаєте, хто тов. Ленін. Чи ви чули про комуністичну партію? — Чув... На цьому знання про комуністичну партію закінчуються”[20]. Товариша Іванчина, що не знав Леніна й комуністичної партії, у міліції залишили завдяки попереднім подвигам й знанню міліцейської справи. Тим не менше, проведені чистки призвели до звільнення 25–30 % складу міліції за такими причинами, як служба у поліції чи варті, зв’язок з релігійними групами, особи з кримінальним минулим, звинувачені у хабарництві, пияцтві, гультяйстві тощо[21].

Завдяки означеним діям владі вдалося довести до кінця справу укомплектування правоохоронних органів класово свідомим компонентом. А означена публічність у проведенні чисток у 1923 р. мала глибокі наслідки. З одного боку, населення ставало свідком того, як система карає своїх працівників. Відповідно приходило розуміння того, що вона тим більше не дасть пощади “несвоїм”. З другого боку, активне залучення робітників до чисток робило їх співучасниками процесу формування нової міліції, тож, відповідно, зменшувало можливості для пересічної людини висловлювати незадоволення з приводу її роботи.

Остання група публікацій, *аналітичні матеріали*, зустрічаються на сторінках газет не більше 1–2 разів на рік. В цілому ж матеріали періодичної преси створювали доволі мозаїчне враження про злочинність, з певними перекосами у бік тих ситуацій та подій, які б могли викликати інтерес читацької аудиторії.

У текстах періодичних повідомлень ми можемо спостерігати боротьбу дискурсів, у яких, приміром, одні й ті самі персони могли виступати у різних іпостасях. Так “непмани” могли бути подані у вигляді безневинних жертв крадіїв та аферистів, або й самі розглядалися як потенційно можливі злочинці й ворожі до радянської влади елементи (“...зграя непачів, що забажали збагатитися за рахунок злочину, скоєного рідною їм за духом крадійкою...”[22] тощо). Ми можемо відстежити формування дискурсивних практик (тобто практик виробництва й сприйняття тесту, що розкриваються у відтворенні висловлених смислів у подальших публікаціях). І подивитись, як сформоване на рівні преси ставлення до тих чи інших видів злочинних дій впливає на соціальні практики та проявляється у подальшому у формі тих чи інших повторюваних дій та відтворюваних смислів.

Джерела та література

1 *Іваненко В. В., Іщенко І.* В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. — Моногр.: Д.: Вид-во Дніпропетр. Нац. ун-ту, 2006. — 280 с.; Іщенко І. В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України) Автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2003. — 16 с.

2 *Гнітько С.* Боротьба з контрабандою в Україні у 1920-ті роки. Електронний ресурс. — Доступно за: http:/ sbu.gov.ua/ sbu/doccatalog% 5Cdocument?id=42157

3 *Бут О. М.* "Економічна контрреволюція" в Україні в 20–30 рр. ХХ ст.: Від нових джерел до нового осмислення / О. М. Бут, П. В. Добров. — Донецьк: УкрНТЕК, 2002. — 315 с.

4 *Саричев В. І., Сливенко В. А.* Посадові правопорушення та соціально-психологічна атмосфера в Україні 1920-х рр. (за матеріалами Катеринославської губернії) / В. І. Саричев, В. А. Сливенко // Грані. — 2006. — № 2 (46). — С. 18–22; Сливенко В. А. Злочинність у повсякденному житті Катеринослава в роки непу / В. А. Сливенко // Борисфен. — 2009. — № 1 (211). — С. 16–18.

5 *Волосник Ю. П.* Підпільна підприємницька діяльність нової буржуазії України та боротьба з нею в роки НЕПу // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2001. — № 526: Історія. — Вип. 33. — С. 144–154.

6 *Луиза Дж. Филлипс, Марианне В. Йоргенсен.* Дискурс-анализ. Теорія и метод / Пер. с англ. — Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. — С. 10.

7 Звіт про діяльність НКВС УСРР з 1 жовтня 1923 до 1 жовтня 1924 р. — ЦДАВОУ. — Ф. 5, оп. 2, спр. 37, арк. 52; Коммунист. Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У. — 1922.

8 Хроника. Происшествия. Гастролер // Коммунист. — 1922. — № 202 (794). — С. 3.

9 *Міхеєва О. К.* Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919–1929). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. — С. 182.

10 *Дюркгейм Э.* Самоубийство // Даугава. — 1992. — № 1. — С. 157.

11 Державний архів Донецької області. — Ф. Р-2295. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 3.

12 Звіт про діяльність НКВС УСРР з 1 жовтня 1923 до 1 жовтня 1924 р. — ЦДАВОУ. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 37. — Арк. 52.

13 Кулацкие нравы // Коммунист. — № 242 (834). — 1922. — С. 4

14 Жертва культурной отсталости // Коммунист. — № 251 (1143). — 1923. — С. 3.

15 Сборник документов по уголовному законодательству СССР и РСФСР (1917–1952) / Под ред. И. Т. Голякова. — М.: Гос. издат. юрид. лит., 1953. — С. 116.

16 Наказуемо ли по уголовному кодексу пьянство? // Коммунист. — № 226 (818). — 1922. — С. 1.

17 Сборник документов по уголовному законодательству СССР и РСФСР (1917–1952) / Под ред. И. Т. Голякова. — М.: Гос. издат. юрид. лит., 1953. — С. 130.

18 За взятку в 35 млн. руб. // Коммунист. — 1922. — № 232 (824). — Л. 3

19 Начало чистки в Харькове // Коммунист. — 1923. — № 47 (941). — Л. 3.

20 Чистка міліції // Комуніст. — 1923. — № 51 (945). — Л. 3.

21 Укрепление рядов милиции // Коммунист. — 1923. — № 29 (923). — Л. 3.

22 Красный суд. Дело ювелиров // Коммунист. — 1923. — № 27 (921). — Л. 3.

Оксана Михеева

Специфика освещения в периодических изданиях проблематики преступности в первые годы введенния непа в Украине

В статье рассматриваются информационные возможности периодических изданий в качестве источника по реконструкции тогдашнего дискурса относительно преступных действий, а также для расширения знаний о бытие обычного человека в Украине на начальном этапе введения новой экономической политики.

Ключевые слова: *новая экономическая политика, периодические издания, преступность.*

Oksana Mikheieva

Specific of the information about criminal nature in periodicals during the first years of New Economic Policy in Ukraine

Based on the analysis of periodicals (newspaper Communist) the author examines the opportunities for the reconstruction of the discourse on criminal acts in Soviet Ukraine during the first years of New Economic Policy and perspectives to increase knowledge of the daily life of the ordinary person in Ukraine in 1920's.

Key words: *New Economic politics, periodicals, crime.*

УДК 94(477)“1929/1931”:37.011

Геннадій Єфименко (м. Київ)

ДЕВІАЦІЯ ТА НОРМА В ЖИТТІ ВЧИТЕЛЯ НАПЕРЕДОДНІ “ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ” (на прикладі зі звільненням з роботи)

У статті на конкретних прикладах аналізуються зміни норм поведінки шкільних вчителів радянської України у добу “великого перелому” (1929–1932).

Ключові слова: *повсякдення, шкільні вчителі, казус, звільнення з роботі, релігійність, радянська Україна, норма, девіація.*

Повсякденне життя радянського вчителя від самого початку існування радянської влади перебувало під пильним контролем більшовицьких ідеологів. Вимоги до вчителя були набагато більші, аніж до пересічних громадян, бо він мав стати провідником комуністичного впливу на широкі маси. Однак влада мусила враховувати суспільні уявлення і настрої самого вчительства, тому не намагалася отримати “все й відразу”. Вимоги змінювалися по мірі вживляння в суспільство нової ідеології. Тому далеко не всі освітяни, світоглядні позиції яких спочатку відповідали необхідним ідеологічним критеріям, змогли залишитися “своїми” для влади в наступні роки. Звільнення вчителя з роботи, якщо воно не пов’язане з відсутністю фахових знань у конкретного педагога, найкраще проливає світло на суть змінених вимог влади до повсякденного життя та позапрофесійної діяльності вчителя і демонструє неприйнятні для неї риси поведінки педагога в той чи інший період. Один з таких випадків (казусів) став предметом дослідження у цій статті.

Російський історик Юрій Безсмертний, один зі “стовпів” сучасної методології історичної науки в Росії, в середині 1990-х рр. підкреслював важливу роль випадку (казусу) в дослідженні минулого. Визначаючи типи казусів, він зазначав: “Вибір кожною особою конкретної лінії своєї поведінки міг породжувати казуси різного типу. В одних “випадках” люди усвідомлено (чи неусвідомлено) діяли у згоді із прийнятими в цьому суспільному середовищі правилами, орієнтуючись на масові уявлення про обов’язкове та заборонене. Вчинки таких людей — це казуси, які втілюють пануючі в суспільстві стереотипи. Зустрічалися, однак, особи, для яких така конформна поведінка чомусь виявлялася неможливою. Одні з них насмілювалися ***зневажати звичаями, порушувати закони*** (виділено мною. — *Авт.*); інші, навпаки, намагалися реалізувати в повсякденному житті те, що вважалося недосяжним ідеалом”[1]. При цьому дослідник зазначав, що саме випадки другого типу є більш цікавими.

Поділ казусів на типовий та нонконформістський, який запропонував Ю. Безсмертний, не можна назвати універсальним. Він є зручним інструментарієм історика лише при дослідженні сталого суспільства, а міжвоєнний період таким не був. Автор статті у характеристиці другого типу казусів недарма виділив слова про “***зневажання звичаями і порушення закону***”: у добу змін, а таким був весь період 1920–1930-х років, “звичаї” та “закони” досить часто суперечили одне одному. Більше того, перед конкретною особою при виборі своє моделі поведінки поставало завдання вибору між існуючими в суспільстві уявленнями (“звичаєм”) та нав’язуваними владою нормами (“законом”). Відтак особа могла діяти у згоді з усталеними у суспільстві нормами, але реально бути нонконформістом, оскільки ці “норми” цілеспрямовано нищила влада. Могло бути і навпаки. Окрім цього, існувало чимало проміжних варіантів поведінки залежно від конкретної ситуації. За таких обставин досить непросто знайти межу між “нормою” і “девіацією”, якщо під терміном “девіація” розуміти “соціальну поведінку, що відхиляється від тієї, що вважається нормальною чи соціально прийнятною у суспільстві або в соціальному контексті”[2]. Тим більше що частіше за все не існувало прямої норми закону про визнання тих чи інших поглядів людини протизаконними.

У даній статті автор аналізує приклад із звільненням з роботи у березні 1929 р. вчительки Херсонської трудової школи № 8 Людмили Григорівни Щур. До уваги взяті причини звільнення вчительки, їх виклад у вустах тих, хто ухвалював рішення, та реакція на це самої вчительки. Така буденна і часто повторювана подія (звільнення з роботи) зацікавила автора не лише як віддзеркалення частини повсякдення вчителя, а насамперед як можливість аналізу змін усталених уявлень про те, яким має бути вчитель, які відбувалися під безпосереднім тиском влади.

Автор поставив собі за мету на конкретному прикладі виявити ті риси, які віддзеркалюють особливості періоду напередодні доби "великого перелому" та з'ясувати межі "девіації" та "норми" у поведінці вчителя у той час. Іншими словами, йдеться про пошук того, що не могло бути раніше чи статися пізніше, і що саме по собі характеризує ту перехідну епоху, у якій перебувало суспільство наприкінці 1920-х рр. Для досягнення мети слід виконати ряд дослідницьких завдань: викласти суть справи, продемонструвати унікальність часового проміжку, протягом якого вказані у справі причини звільнення вчителя могли існувати, з'ясувати, що у поведінці звільненої вчительки було нормою, а що — девіацією.

Суть справи коротко охарактеризувала сама постраждала у зверненні до керівництва спілки робітників освіти України (ВУК Робос), датованому 1 червня 1929 р.: "1 березня 1929 року мене зняли з посади вчителя 8-ї трудшколи міста Херсона, пред'явлені мені звинувачення стосувалися: 1) пасивності в справі антирелігійного виховання; 2) ворожого ставлення до піонерорганізації; 3) неузгодженості в роботі з питання статевого виховання; 4) неправильного висвітлення питання про класову боротьбу"[3].

У висновках комісії, яка займалася "справою розслідування поведінки й роботи вчительки Щур в 8-й трудшколі" властиві їй недоліки були більш деталізовані. По-перше — це те, що названий педагог "не вирізнялася активністю" у політичних питаннях. Другим її недоліком, на якому ми ще зупинимося пізніше, було назване таке: "2. Вчителька Щур двоїться в релігії. До церкви перестала ходити лише останній рік, в квартирі, навіть в її кімнаті, висять ікони і це, звичайно, негативно впливає на учнів, які ходять до неї додому. Ніякої антирелігійної роботи як педагогмовіст, ані як керівник групи вчителька Щур не проводила. Напередодні релігійних свят закликала учнів приходити до школи, мотивуючи тим, що коли діти не прийдуть до школи, то у неї будуть неприємності і що школа не визнає ніяких пропусків крім за причиною хвороби. При розмовах з учнями з приводу віри в Бога, каже: "а звідки ви знаєте чи вірю я в бога чи ні". В літературних творах обходить обговорення моментів зв'язаних з релігією"[4].

Третій недолік стосувався статевого виховання (зауважмо, що Щур була класною керівницею в 7-б класі): "3. Провела анонімне анкетне опитування в питаннях полового виховання (без дозволу). Вчителька Щур вставила в цю анкету (яку вона розробляла разом з учнями) низку питань абсолютно невитриманих, внаслідок чого є відповіді грубого характеру і навіть такі, які не відповідають дійсності і є лише плодом подразненої питанням дитячої фантазії. Підсумовуючий матеріал по анкетах було оголошено на батьківських зборах (без відому адміністрації) і викликало справедливе обурення батьків. На прохання батьків видалити з зали дітей, вчителька Щур відповіла: "Зачем их удалять, я ведь с ними разрабатывала эти вопросы, надо здраво смотреть на вещи, ближе к жизни". Групі учнів з 5 чоловік вона пояснювала процес полового життя. Всі ці факти разом із заявою вчительки Щур, що питанням полового виховання дітей вона займається декілька років, свідчить про цілком неправильний підхід до дітей і що неправильно скерована робота сприяла половій розпусті"[5]. Тут варто підкреслити такі деталі: 7 клас (чи група, як тоді називали) був випускним у школі. По-друге, "половим вихованням" вчителька займалася вже не перший рік і раніше, судячи з контексту звинувачень, ні адміністрація, ні профспілки це не вважали недоліком.

По-четверте, у класі, яким керувала Щур, було п'ять піонерів, серед яких вчителька ніякої роботи не проводила, як нічого не робила і "для втягнення до організації Юних піонерів" інших школярів. П'ятим недоліком названо її заяву про те, що "вона проти кровопролиття, всякої війни, історію ж класової боротьби визнає за насильство". Шостим і останнім недоліком було те, що Щур "переводила роботу самостійно, не рахуючись із зауваженнями і постановами педколективу і адміністрації школи"[6].

Бачимо, що недоліків було визначено чимало. Їх перелік цікавий сам по собі і характерний саме для того часу. Дійство відбувалося в міській школі, і звинувачення вчительки з боку адміністрації та профспілок в занадто вільних розмовах на тему статевих відносин свідчить про відмову від спроб прискореного наступу нового побуту періоду перших післяреволюційних років, коли такі розмови не вважалися чимось забороненим. Більше того, від частини "революційних змін" в побуті більшовики взагалі відмовилися. З другої половини 1920-х рр. почався період "змирщення" більшовицької доктрини та відмови від радикального здійснення останньої, за словами А. Луначарського, мети революції — "переведення на світлі розумні рейки того, що називається приватним життям"[7].

Про те, що це ще не 1930-ті, але вже й не початок 1920-х, свідчить, з одного боку, наявність 5 піонерів в класі, а з другого — визнання недоліком нейтрального ставлення до їх діяльності. І ще одна обставина, яка чітко характеризує обмеженість часового простору справи вчительки Щур, наведена у її зверненні до ВУК Робос. Свого листа вона написала з Москви, а до РСФРР, за її словами, вона виїхала тому, що "моя спеціальність (російська мова) не дає мені можливості залишитися в Україні"[8]. Саме наприкінці 1920-х — до поч. 1933 р. процес українізації освіти справді мав значне поширення в Україні, в тому числі в містах.

Зауважень висловлено чимало, і вони яскраво ілюструють вимоги влади до образу вчителя. Але лише один із названих недоліків фігурував в якості причини звільнення. У протоколі засідання комісії з її справи зазначалося: "Вчителька Щур є антирадянський вчитель — вона відмовляється проводити антирелігійне виховання, ссилаючись на свою релігіозність"[9]. Сам факт її звільнення за пасивну релігійність був би нетиповим для початку 1920-х років і неможливим для 1930-х — на той час за таким звинуваченням її не просто звільнили б, а й заарештували б.

У другій половині 1920-х років боротьба з релігією в суспільстві посилилася. Вчителі, за задумом влади, мали бути у ній передовиками. Однак запропоновані владою форми і методи боротьби викликали сумніви у значної частини педагогів. Так, на окружних з'їздах робітників освіти, які відбулися наприкінці 1928 р., ставилося чимало гострих питань з релігійної тематики. Наведемо деякі з них: "В який спосіб мають перевірятися дані про ідеологічну невитриманість вчителя і його релігійність? Чи для цього досить лише наклепа завідуючого, який сам в цих відношеннях має великі хиби, як оце ми спостерігаємо?" "Як відноситись до тих навчателів, жінки й діти яких виконують всі релігійні обряди. Чи не підриває це слів навчателя за релігію. Чи може це бути поводом для звільнення?" "Яким шляхом перевиховати освітянина з релігійними запевненнями або нерадянським ухилом?"[10]

Найбільш відвертим і "нерадянським" можна назвати питання, задане російською мовою: "Чем вы гарантированы с идеологической стороны, что учитель, который на каждом шагу кричит о своем атеизме и материализме искренен. Ведь в его мозг вы проникнуть не можете и он вам лжет, а сам думает совершенно иное. Выходит, что "на Шипке все спокойно", а тот, кто был более искренен и выяснил свою физиономию, тот сразу сделался парией и его беспощадно сразу покарали. Выйдет так, что лжец лучше будет себя чувствовать, чем правдивые люди. Выходит так, что знаменитый Менделеев был бы беспощадно изгнан со службы за свою религиозность, несмотря на то, что религиозность не мешала ему быть профессором и делать великие открытия в области химии"[11].

Та у владі добре розуміли, що ніхто не може осягнути неосяжного: за короткий час переробити свідомість усіх освітян було неможливо, а от для контролю та корекції їх зовнішньої поведінки сил вистачало. Тому влада погодилася з існуванням, як було зазначено в попередньому питанні, "неискренности" серед вчительства. Врешті, вплив вчителя на учнівські маси насамперед йшов від Слова, а не його думок. Для недопущення в середовищі освітян виявів нейтрального або примирливого ставлення до релігії у влади буди важелі. Спочатку найсуворішим з них було звільнення з роботи.

В радянській пропаганді наприкінці 1920-х рр. термін "релігійний" став синонімом тавра "антирадянський". В одній з методичок початку 1929 р., яка була надіслана вчителям на місця і освячувалася авторитетом "професора Третякова", зазначалося: "Що таке селянська віра в Бога? Це почуття безсилості селянства перед силами природи та почуття безсилля перед експлуататорами. Підставою для

такого почуття є темнота та неуцтво, роздріб господарства. Як ідеологія попереднього часу, релігія залишається та перешкоджає поліпшенню господарства, покращенню селянського побуту. Боротьба з релігією повинна була пов'язана з пропагандою соціалістичного будівництва, з пропагандою культурної революції, колективізації та кооперації"[12]. Таким чином, релігійність фактично визнавалася перепоною на шляху до покращення життя та ворожим щодо соціалізму явищем.

Влітку 1929 року в Україні освітян зобов'язали проводити культпоходи. Одним із основних завдань таких заходів, які здійснювалися на усій території УСРР за єдиним стратегічним планом, була антирелігійна робота. Так, наприклад, освітяни Могилівської округи у плані здійснення культпоходу у галузі "походу на релігію" вирішили "остаточно закріпити досягнення минулого в справі перенесення днів відпочинку на інші дні тижня, а також провести ці заходи в усіх освітніх установах округи, де ще не проведено цього. Рівно ж ще на початку академічного року визначити наперед усі ті святкові релігійні свята, на які передбачається шкільна навчальна робота, та визначити замісць них інші дні на відпочинок / це стосується таких днів, як 25–26 грудня та днів великодня і ін.". Окрім цього, було заплановано створити товариства "Безвірник" в усіх школах округи, а там, де вони вже існували — потроїти кількість їх членів.

Антирелігійну роботу планували організовувати "борючись з релігією не лише тільки як з певним світоглядом та почуттям, але як з повним суспільно-громадським фактором — шкідливим і гальмуючим соціалістичне будівництво". Окрім того, "у випадках готування будь-яких заходів релігійних до масових дій (молебні, вод освячення, "громадські обіди", "добродійства", "на бідних", "поминки", "у зелені свята" та ін.) треба силами учасників освітніх закладів та силами безвірницьких товариських гуртків організувати напередодні і в сам день: карнавали, демонстрації, інсценіровки, вечори і т. ін. Слід окремі моменти виносити в масу у формі плакатів, карикатур та особливо висвітлювати через часопис та в доповідях та розмовах"[13]. Саме освітяни планували розпочати кампанію, яка отримала своє практичне втілення наприкінці 1929 — початку 1930 року: "силами осередків безвірників активізувати роботу щодо передачі будинків релігійних культур під культосвітні установи"[14].

Зрозуміло, що після такого прискореного наступу на релігію у жодного вчителя, який не висловлював бажання боротися проти релігії (це в першу чергу стосувалося міст, де не було дефіциту у вчителях), не залишалося шансів залишитися на роботі. Тобто з огляду на час, це звільнення цілковито можна назвати нормою, хоча в тих правилах поведінки, які існували до встановлення радянської влади та після її зникнення, девіацією скоріше вважалося здійснення активної антирелігійної роботи. Не протестувала проти факту свого звільнення і сама Людмила Щур, яка, як зазначалося у висновках комісії, визнала, "що їй не можна доручити виховання дитини з матеріалістичним світоглядом"[15]. Суть же її звернення до ВУК Робос полягала в запереченні звинувачення в антисемітизмі, яке випливало з таких слів представника шкільної адміністрації Синаренка: "тов. Щур не переводе по завданням програму інтернаціонального виховання і сама неоднаково ставиться до дітей росіян і євреїв"[16]. Однак ці слова не віднайшли жодного відображення в резолюції про звільнення. Більше того, такий закид фактично спростував представник профспілки Хмельницький. Тому відповідь ВУК Робос на звернення Щур була цілком логічною: там заявили, що в "постанові РКК не вказано, що причиною Вашого звільнення є звинувачення в антисемітизмі", а відтак у перегляді справи було відмовлено[17].

Вчительку Щур було звільнено і питання про її поновлення на роботі навіть не розглядалося як таке. Тобто її віра в Бога визнавалася безумовною девіацією для вчителя, який мав слугувати прикладом будівника нового суспільства як на роботі, так і вдома. Разом з цим практика того часу свідчить, що влада далеко не завжди була суворою по відношенню навіть до безумовно девіантних проявів поведінки вчителя, якщо його провина мала інший характер. Педагогу пробачалося навіть побиття дітей, пиятику та хуліганство, як це було з завідуючим Олексіївською школою Новоукраїнського району Зінов'євської округи[18]. Там вчителя спочатку засудили на 5 років позбавлення волі, а потім, взявши до уваги, що "клясово витримана робота Услистого в складі Президії КНС: збільшення членів КНС (з 13 до 195), розподіл посівматеріалу, відмовлення від видачі посівматеріалу заможним, позбав-

лення окремих осіб права голосу, класовий підход при комплектуванні школи, самообкладання на опалення по класовому принципу — все це сприяло, що біднота вважала Услистого своїм ватажком, а заможня частина його розцінювала, як найбільш небезпечного свого ворога”[19] — звільнили з-під арешту, дозволили й надалі вчителювати та обмежились “громадським осудженням”[20]. При цьому на спільному засіданні представників Олексіївської сільради та спілки Робос було визнано, що “діти Мішуровського та Пімонова (*яких Услистий бив. — Авт.*) ведуть себе в школі як дефективні”[21]. Такій кардинальній зміні вироку сприяв початок “великого перелому” — засудили вчителя навесні 1929 р., перегляд справи почали у вересні того ж року, а остаточно виправдали — на початку березня 1930 р. Адже в головних для влади питаннях — ідеологічній роботі, пропаганді, агітації, в тому числі й антирелігійній, цей вчитель був на висоті, а такі кадри були занадто цінними, щоб просто так ними розкидатися, навіть якщо вони й били своїх учнів.

В іншому випадку той факт, що педагог “брав активну участь в громадських органах і з роботою справлявся. Сільрада вихваляла його як надзвичайно гарного чоловіка”[22] став на заваді своєчасному викриттю та припиненню педофільства у єврейській трудовій школі, де цей вчитель працював. Цілих три роки продовжувалися ці злочинні дії, але будь-які виявлення незадоволення не розглядалися доти, доки ґвалтівника не викрила нова піонервожата: до неї закидів у тому, що вона “представниця куркулів”, не могло бути, і за розслідування справи взялися всерйоз. В кінцевому результаті громадська активність таки не допомогла злочинцю, хоча на певному етапі загальмувала слідство. Було цілком доведено, що цей вчитель (назвемо його “вчитель N“)“останніх три роки у громаді, де був вихователем, систематично проводив полову розпусту серед дітей та насилування учениці. Лікарська комісія та слідство виявили пошкоджених у половому відношенні 21 учениці в вище зазначеному вікові”[23] (*9–12 років. — Авт.*). То ж його було знято з роботи і засуджено. Однак бачимо, що саме активна громадська робота та усебічна підтримка “вчителем N” усіх дій радянської влади завадила своєчасному розкриттю цього злочину, тоді як в іншому випадку пасивність в агітаційно-пропагандистській роботі ставала приводом для звільнення з роботи.

Підкреслимо, що причиною звільнення вчительки Щур стала її віра в Бога, якої вона не змогла публічно зректися, а самого Бога — зганьбити своїми вустами. При цьому Щур не намагалася свої погляди комусь прищепити — на релігійну агітацію немає навіть натяку. Однак навіть нейтральність освітян не могла задовольнити роботодавців. Напередодні “великого перелому” влада не могла дозволити жодних пом’якшуючих обставин у боротьбі з конкурентом за світогляд широких мас — релігією. Особлива роль у цій боротьбі була призначена вчителю, оскільки саме його діяльність була одним із основних факторів, які впливали на формування світобачення підростаючого покоління. Відтак таким як Щур не було місця в радянській школі. Ряд обставин звільнення вчительки, які обмежують нижні та верхні часові проміжки цієї справи, навіть у випадку відсутності точної дати цієї події могли б засвідчити її приблизний час — напередодні “великого перелому”.

Підсумовуючи викладене, слід визнати, що як причина звільнення, так і реакція на це самої вчительки були типовими, тобто “нормальними” у тогочасних умовах. “Ненормальним” виглядав факт визнання вчителькою своєї релігійності, внаслідок чого вона й позбулася права на професію. Однак таке визначення “нормальності” стосувалося лише позиції влади, внаслідок політики якої віра в Бога виглядала девіацією в новобудованому радянському суспільстві. Якщо взяти до уваги дорадянський та пісдярадянський періоди історії України, проаналізувати приклади інших країн, то сам такий наступ на релігію буде виглядати як девіація. Тобто під таким кутом зору девіантною (відступом від магістрального шляху розвитку суспільства) можна назвати саму радянську владу.

Джерела та література

1 *Бессмертный Ю. Л.* Что такое казус? // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1996. — М., 1997. — С. 8.

2 Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К.; Ірпінь, 2004. — С. 211.

3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 78.
4 Там само. — Арк. 79.
5 Там само.
6 Там само.
7 *Луначарський А.* О быте. — Москва, 1927. — С. 10.
8 ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 78.
9 ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 80.
10 Там само. — Оп. 2.— Спр. 56. — Арк. 31, 35, 39, 43.
11 Там само. — Арк. 42.
12 Там само. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 27.
13 Там само. — Оп. 2. — Спр. 1639. — Арк. 109.
14 Там само.
15 Там само. — Оп. 2. — Спр. 1495. — Арк. 79.
16 Там само.
17 Там само. — Арк. 78.
18 ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 170. — Арк. 14–62.
19 Там само. — Арк. 62.
20 Там само. — Арк. 17.
21 Там само. — Арк. 39.
22 ЦДАВО України. — Ф. 2717. — Оп. 3. — Спр. 244. — Арк. 23.
23 Там само. — Арк. 18.

Геннадий Ефименко

Девиация и норма в жизни учителя накануне “великого перелома” (на примере с увольнением с работы)

В статье на конкретных примерах анализируются изменения норм поведения школьных учителей советской Украины в период “великого перелома” (1929–1932).

Ключевые слова: *повседневность, школьные учителя, казус, увольнение с работы, религиозность, советская Украина, норма, девиация.*

Gennadiy Efymenko

Deviation and norm in life of teacher on the eve of “Large terror” (on an example with a discharge from work)

The author analyzes changes of stereotypes of behaviour of school teachers of the Soviet Ukraine in 1929–1932.

Key words: *daily occurrence, school teachers, casus, dismissal from work, the Soviet Ukraine, religiousness, norm, deviation.*

УДК 291.212+260.2, 94(477) “1940/1980”

Петро Бондарчук (м. Київ)

АРХАЇЧНІ СВІТОГЛЯДНІ ЕЛЕМЕНТИ У ВІРУВАННЯХ І ТРАДИЦІЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (середина 1940-х — середина 1980-х років)

У статті аналізується проблема функціонування язичницьких світоглядних елементів у культурному просторі УРСР. Автор висвітлює наявність язичницьких елементів у відзначенні християнських свят, їх збереження у народних традиціях, фольклорі. Значну увагу приділено розгляду магічних практик, поширених в Україні.

Ключові слова: *світогляд, вірування, традиції, християнські свята.*

Досліджувати стан релігійної свідомості можна під різними кутами зору. Деякі дослідники, висвітлюючи релігійне життя прибічників християнських конфесій, намагаються відокремити християнське віровчення від тих уявлень, які перейшли у спадок від язичництва, розглядаючи кожну із релігійних складових окремо. Відтак з’являються дослідження, присвячені архаїчним світоглядним елементам, присутнім у свідомості сучасників. На проблемі існування язичницьких світоглядних елементів у релігійній свідомості віруючих-християн зупинимося й ми.

Характеризуючи релігійність українського народу, український етнограф, фольклорист і літературознавець Г. Булашев зазначав, що після прийняття християнства на Русі церковна ідеологія вкорінилася лише серед невеликої групи населення. До набагато чисельнішої народної маси “вчення доходило уривками, книг вона не читала, хоча з плином часу звикла до обрядового зовнішнього вигляду, засвоїла деякі основні істини християнського віровчення, жадібно сприймала легенди, але в цілому порядку побуту тривалий час лишалась на колишньому своєму первісному щаблі. В народній масі відбувалося змішання предметів поклоніння, давніх богів із християнськими святими… Словом, з одного боку, під видимим зовнішнім християнським виглядом зберігалися залишки язичництва, а з другого — нове вірування переінакшувалося й засвоювалося під впливом давньої міфології. Народна маса, далека від книжності, не спроможна була відмовитися від звичної предківщини і приймала з християнського вчення головним чином те, що в уявленнях її зближалося з цією предківщиною”[1]. Ці ж думки поділяла більшість радянських та сучасних вітчизняних і західних дослідників. Отже, можна стверджувати, що в Україні існували два світогляди — церковний і народний двовірний, який упродовж століть набував дедалі більше християнських ознак, натомість язичницькі поступово відмирали, однак деякі їх елементи збереглися до наших днів.

Зупинимося на архаїчних традиціях, що збереглися у досліджуваний період детальніше. Глибинних пластів язичницької ідеології слов’ян, а можливо й праслов’ян, сягає доволі популярне в досліджуваний період обрядове дійство “Маланка”. Окремі дослідники, зокрема О. Курочкін, зближують образ Маланки з образом давньослов’янської богині Макоші (Мокоші)[2]. Початковою функцією цього дійства була магічно-заклинальна. Члени сільської громади намагалися за допомогою певних ритуальних дій забезпечити врожай, добробут, здоров’я у новому році[3]. Учасники дійства були вдягнуті в маски. Одну з головних ролей виконував хлопець, перевдягнений у Маланку. Територією поширення “Маланки” були придністровські землі Галичини, Поділля, Буковини та Молдови. В різних регіонах цей обряд набував різних відтінків. Рештки язичницької старовини з’єднувалися з українсько-білоруським обрядом “Коза”. На території України це дійство поєднувалося з новорічними щедрівками про Маланку. О. Курочкін зазначав: “Незважаючи на пізніші нашарування, обряд зберіг відбиток глибокої архаїчності. До прийняття християнства він входив, очевидно, у систему міфологічних уявлень і язичеських молінь, пов’язаних із початком весняного нового року. У ньому яскраво виступає культ землі, родючості, зернових, худоби і людини”[4].

З аграрним циклом також була пов’язана пісня, головні персонажі якої Маланка і Ва-

силько, яку співали (і співають нині. — *Б. П.*) 13 січня, напередодні Старого Нового року, учасники вертепу, ходячи з "козою". Як зазначає Л. Іваннікова, образ Іванка чи Василька за плугом у щедрівках є образом весняного сонця Ярила[5]. Таке поширене дійство, як щедрівки, було глибоко пов'язане з язичницькими віруваннями, світоглядом.

На Закарпатті вже у другій половині XX ст. зберігалися колядки, де оспівувалися Сонце, Місяць і Дощ. Одна з таких колядок подає їх в образі трьох гостей, що йдуть колядувати до господаря[6]. Цей фольклор зберігся переважно в карпатському регіоні.

Аграрно-магічним змістом був наділений також обряд засівання у день Старого Нового року (14 січня). Зранку по селах ходили посипальники (посівальники), які здійснювали символічне засівання, співаючи при цьому відповідних пісень.

Не всі учасники цих дій усвідомлювали їх аграрно-магічний характер, для них це було побажання, розвага тощо. Західний культуролог, релігієзнавець М. Еліаде підкреслював, що для людини, яка належить до традиційних культур, жити — означає "жити за позалюдськими моделями", відповідно до архетипів, "жити в серцевині реальності". Це означало дотримуватися "закону", повторювати парадигматичні дії й періодичні церемонії[7]. Для людини XX ст. світоглядні моделі, які були створені раніше і передавалися традицією, сприймалися інакше. Хоча вона й виконувала певні ритуальні дії язичницького походження, проте вплив на неї архетипів колективного несвідомого, пов'язаних із ними, був значно слабший.

Зв'язок новорічної обрядовості з культом предків стає особливо очевидним, коли згадати головну страву передріздвяної вечері — кутю, яка в усіх східнослов'янських народів була обов'язковим елементом поминальних обрядів. Нею пригощали під час похорону і в дні поминання померлих (тоді її називали коливом)[8]. Вживають цю страву й зараз.

Наведемо ще кілька прикладів архаїчних традицій, що продовжували практикуватися у досліджуваний період під час різдвяних свят. У Рахівському районі Закарпаття для того, щоб роїлися бджоли, господар-пасічник підкидав до стелі кутю. Щоб добре неслися кури, господиня насипала в рукав кукурудзу і, годуючи, промовляла: "Як ся тота киндириця рясно сипле з мого рукава, так обися мої кури рясно неслися". Низка обрядових магічних дій були пов'язані із землеробством. Через нестачу родючої землі людей завжди дуже цікавив майбутній урожай. Тому на Святий вечір господар клав на дерев'яну дошку по одному вуглику з бука на урожай: картоплі, квасолі, яблук, малини тощо. Вранці він визначав, який буде урожай за тим, як вуглик згорів: якщо дотла, то мав бути добрий. У схожий спосіб визначалися опади по місяцях. Господиня ділила велику цибулину на 12 частин, вміщувала їх у різний посуд і клала туди однакову кількість солі. Де на ранок було багато соку, той місяць мав бути сонячний[9]. Такі звичаї мали яскраво ворожбитський характер. У Міжгірському районі у Святий вечір селяни, щоб бути багатими, по черзі ставали на гроші. В с. Лозянський цього ж району умивалися водою з посудини, в якій лежали монети. На Закарпатті поміж дітей був поширений також звичай "умовного збирання" фруктів, ягід, горіхів, грибів. Потім кожен розповідав, який урожай зібрано. Учасники вірили в магічну силу таких ігор[10]. Щоб віднадити яструбів красти курей, на яблуню клали клоччя, примовляючи: "Ястреб має роботу прядиво прясти, а не наші кури красти"[11]. На Різдво у Родниковій Гуті побутував звичай тричі вмиватися чистою проточною водою, промовляючи такі слова: "Чиста водичка течеш од пана Ісуса Христа. Омиваєш пісок і каміння, омий з мене, раби божої (ім'я) усі нечистоти. Од нинішнього дня до судного"[12]. В основі багатьох звичаїв зимових свят була ініціальна магія.

Збереглися і традиції, пов'язані із професійною діяльністю. У с. Адамівка Жашківського району на Черкащині на Різдво в перину ховали все прядльне приладдя (для прядіння конопель)[13]. У с. Прелесне Слов'янського району Донецької області все прядльне приладдя (для прядіння льону) виносили з хати[14]. Різні регіони України мали свою специфіку архаїчних різдвяних елементів, хоча часто вони були схожі.

Зберігалися язичницькі традиції у відзначенні таких свят, як Вербна неділя та її передень. "Шоста субота — Вербна або Лазарева. Це свято дітей. Під час церковного обходу на вечірні діти носять вербу; кому трапиться найбільша гілка верби, той щасливий"[15]. Верба як символ не була пов'язана лише з іудейсько-християнською традицією (хоча походження назви свята сягає часів, коли іудеї з

гілками фінікової пальми, що називалася "єрусалимська верба", зустрічали Христа напередодні його смерті[16]). Мала вона й прадавнє слов'янське символічне значення. "Бити свяченого галузкою верби, що її в Галичині та Буковині звуть "шуткою", — звичай ще дохристиянський: він має на меті передати тому, кого б'ють, творчої розбудженої енергії та здоров'я"[17], — писав Є. Онацький. Із вербою було пов'язано багато стародавніх повір'їв та звичаїв[18]. В Україні у другій половині XX ст. звичай бити вербою зберігався, хоча більшість людей, вдаючись до нього, не здогадувалися про його символічне значення.

Частина атрибутів Великодніх свят також була запозичена з давньослов'янської релігії, зокрема приготування паски, виготовлення писанок і крашанок. Писанки на Русі виготовляли ще до прийняття християнства[19]. З язичницьким світоглядом були пов'язані й великодні вогні. У давнину їх запалювали на честь сонця та богині весни й кохання Лади. Позаяк вони були пов'язані з язичництвом, Церква оголосила їм війну. Проте віковічну традицію не можна було так просто викоренити. Тому весняні вогні було дозволено палити в суботу напередодні Великодня лише біля церкви, але без ігрищ та співів. Вогні почали називати великодніми, відтак вкладати у них інший, християнський зміст[20]. Віра в силу цих вогнів так і не була викоренена. Навіть і нині люди дотримуються традиції, несучи додому запалені у церкві свічки.

В окремих регіонах збереглися й інші весняні традиції, пов'язані з язичницьким світоглядом. У с. Біловіж Рокитнівського району на Рівненщині досі побутує магічне дійство "творить улья": "Перед якімсь празніком,... перед Велікоднєм обично, ламаємо багон, чуть-чуть лєшніку, трошки берези — все це натираєм... вуліка всередині і... ставім з лозових палок, ну, так як вулік довжиною, ставим три палочкі, багон натикаєм всередину"[21]. Ці символічні дії, вважалося, приманюють бджіл.

Язичницькі елементи весняного циклу у традиціях українського народу були представлені й у веснянках та іграх. О. Гаврилюк у книзі "Побут і релігія" (1968) зазначав, що й тепер у багатьох селах Поділля хлопці та дівчата збираються на лугах і левадах, щоб справляти веснянки, грати у "Воротаря", "Зелений шум", "Довгу лозу" та інші ігри, пов'язані із давніми весняними святами[22].

Язичницькі впливи у 1940–1980-х роках простежувалися і під час святкування Трійці, яку в народі називали Зеленими святами. Прикрашання житла зеленню в різних регіонах у ці дні мало свої особливості. Так у с. Чайківка Радомишльського району Житомирської області домівки прибирали зеленими гілками різних дерев (найчастіше кленом і липою) і травами: татарським зіллям, чебрецем, материнкою тощо. Гілля підвішували на дворі до стін і встромляли у стріху. Осикові гілки, які ставили перед ворітьми та біля хлівних дверей, мали слугувати оберегом від відьом і злих духів[23]. Ці звичаї, як і інші, впродовж досліджуваного періоду теж зазнавали певних змін та спрощень.

У деяких районах Полісся у перший день Трійці справляли архаїчний обряд водіння Куста[24]. Дівчину, одягнену в зелень та прикрашену стрічками, з піснями водили селом, отримуючи подарунки. У центральних областях України обряд був відомий під назвою "водити тополю"[25]. Мали свою специфіку й інші регіони. Загалом це було пов'язано з тим, що святкування Трійці ввібрало в себе обряди кінця весни та початку літа, які святкували раніше. Ці давні ритуали були засновані на вірі в магічні сили рослинності.

Із давнім слов'янським циклом весняних свят, часом поминання мертвих — Радуницею, пов'язані доволі поширені Проводи[26]. Як і в давнину, відбувалася тризна. Англійський етнограф Е. Тайлор писав: "Зрозуміло, що питання про долю матеріальної пожертви мало невелике значення для тих, хто дотримується звичаю влаштовувати свята на честь померлих, однаково, чи будуть вони пропонувати їжу лише символічно чи вважатимуть, що душа справді живиться у свій особливий духовний спосіб..."[27] Традиції українців у відзначенні Проводів були подібні до традицій багатьох інших народів. Хоча Церква "християнізувала" цю традицію, та у свідомості населення вона не завжди пов'язувалася з релігією. У призначений для Проводів день на кладовищі збиралися і віруючі, й невіруючі. Для населення цей день був передусім днем пам'яті померлих, хоча деякі люди молилися за спасіння душ померлих чи відправляли спільну панахиду.

Найбільше язичницьких елементів, які збереглися в період 1940–1980-х років, містило свято, яке в народі називалося "Івана Купала" (церковна назва — Різдво Іоанна Пред-

течі) і відзначалося 7 липня. Святкування, як правило, починалося звечора, 6 липня. Основними персонажами свята були Купало (язичницький бог земних плодів) та Морена (Марена, Мара, зимове божество, що морить землю стужею, а людей — голодом і хворобами, уособлення зими). Напередодні святкування виготовлялися їхні опудала. Залежно від традиції відбувалося виготовлення цих опудал і святкування самого свята. Воно найчастіше включало ходіння навколо Купала і Морени дівчат, що співали пісень, стрибання через вогнище, топлення опудала Морени, пускання вінків тощо[28]. З язичницькими традиціями були пов'язані не лише основні персонажі свята, а деякі й дрібні елементи, які також мали певне світоглядне значення. "Пускання вінків на воду з палаючими свічками (символом сонця) — це ще одна з форм відтворення першоміфу, — зазначала Л. Іваннікова. — Вінок цієї ночі має чарівну силу — він знаходить дівчині нареченого. Купальська ніч — апогей розквіту сонячної сили, тож і любові, плодоносної сили юнаків і дівчат"[29]. З давнім дохристиянським світоглядом було пов'язане і стрибання через вогнище. Розпалювання ритуальних вогнів у період зимового та літнього сонцестояння, весняного та осіннього рівнодення було притаманне багатьом європейським народам. Ці ритуальні вогні багато дослідників пов'язували із сонячним культом[30].

У розпал боротьби з релігією спостерігалося і змішування надзвичайно відмінних ідеологічних елементів, скажімо, святкування Купала організоване місцевою владою, проводили із портретом Леніна і гаслом "Хай живе молодість, дружба, мир!"[31]. Метою таких акцій було радянізувати народні традиції, перетворити їх на засіб поширення комуністичної ідеології.

У другій половині XX ст. зберігалися позахристиянські елементи, пов'язані із днем Усікновення голови Іоанна Предтечі. Цікавий приклад уже на початку третього тисячоліття наводить офіційне видання УПЦ "Церковна православна газета": "Одного разу афонський монах на свято Усікновення глави святого Іоанна Предтечі був у гостях у дуже благочестивих православних християн. Під час трапези він узяв ніж і хотів було різати велике яблуко, але господиня, побачивши це, раптом як закричить:

— Батюшка! Що ж ви робите??

— Що? — говорить монах. — Яблуко хотів розрізати.

— Та ви що?! Хіба ви на Афоні не знаєте, що цього дня не можна круглого різати?!

— Ні, не знаю. У нас на Афоні такого нема.

— Як це може бути?! — говорить господиня. — Всі знають, що цього дня не можна нічого круглого різати. Багато хто особливо з благочестивих взагалі нічого не ріжуть, навіть ножі ховають, тому що цього дня відсікли главу святому Іоанну Хрестителю.

— Так, я розумію, що цього дня відсікли главу святому Іоанну Предтечі, і, як чернець, шаную цей день особливо, але не можу зрозуміти, який зв'язок ножа і круглих фруктів із главою Іоанна Хрестителя?"[32]

Господиня відповіла монахові, що він недуховна людина й не розуміє глибини духовного зв'язку. В публікації доволі саркастично коментується: "Виходить, що чим більше ти марновірний, тим більше "духовний"[33]. І лише нагадування ченця господині про те, що священик на проскомідії різав круглі проскури, примусило її засумніватися у "духовності" цього марновірства.

Народні маси часто доповнювали церковні обряди низкою народних елементів, пов'язаних з архаїчним світоглядом. Ось як згадували ритуал хрещення жителі с. Джулинка Бершадського району Вінницької області: "Баба кладе кожух на землю, а зверху дитину. Кума кидає гроші і зерно на щастя, на здоров'я, на много лєт; забирає дитину, і всі йдуть до церкви. Як вертаються з церкви, кажуть: "Брали немолитвенне і нехрещене, а принесли молитвенне і хрещене""[34]. Схожий опис отримано від жителів с. Хрестище Слов'янського району Донецької області: "Кладуть кожух вовною наверх, кладуть новонародженого і сиплять гроші: кума у голову, а кум — у ноги і віддають породіллі. Дитину можна було готувати до хрещення. Як не спить дитина, матір іде під кури: "Здрастуйте курочки, свірідові дочки, я вам принесла нічниці, а мені дайте сонивці"[35]. На Житомирщині в с. Слободище перед хрещенням дитину сповивали, клали на кожусі на підлогу посеред хати перед столом. Потім кум тричі хрестив дитину грішми і клав їх із правового боку. Потім те саме робила кума. Прийшовши з церкви, куми казали: "Взяли рождене, принесли хрещене"[36].

В окремих регіонах такий звичай переносився і на святкування народження дитини. Ось приклад, записаний у с. Зінове Путивль-

ського району Сумської області: "Коли мати з дитиною поверталися з лікарні і входили в дім, їм під ноги клали газету, щоб Сергійко розумний був"[37]. Очевидно, що цей звичай виник вже у XX ст. або не раніше кінця XIX, але базою для нього послужили більш архаїчні традиції.

Архаїчним реліктовим явищем, що суперечив ортодоксальному християнському поховальному ритуалу, були так звані ігри біля мерця. Учасники молилися, слухали псалми й водночас веселилися і жартували, забавляли себе розвагами й театралізованими видовищами. Вони збереглися до середини 1950-х років у віддалених гірських селах Західної України. Учасники закарпатської експедиції Інституту етнографії АН СРСР (1946 року) записали близько 200 варіантів[38]. Наприкінці радянської доби від цієї традиції переважно залишилася гра в карти. Чоловіки впродовж ночі грали в будинку покійного[39]. Цей звичай у багатьох місцевостях побутує досі.

Традиційні ігри при мерцеві мали свої локальні назви: "лопатки", "грушки", "лубок", "посіжінє", "привід", "фіглі", "забави", "свічініє", "камашня", "погребини", "тризна" тощо[40]. За померлим доглядали вночі, щоб небіжчик, залишений без нагляду, не спричинив якесь нещастя або не перетворився на упиря.

Зупинімося на цих іграх детальніше. Для прикладу візьмемо "лопатки" — ігри на "усвітках" вночі біля померлого, записані М. Парлачем зі слів жителів с. Буковець В. Панькулача (1892 року народження) і Ф. Ряшка (1906 року народження). Як і в інших селах, розташованих у долині річки Жданівська на Верховині Закарпатської області, тут цей звичай зберігся майже до 1950 року. Мешканці хати, де був небіжчик, не спали й сиділи коло нього. Біля услону, де він лежав, були запалені свічки — так звані "усвітки". На "усвітки" сходилися старші жінки й чоловіки, щоб заспокоїти домашніх померлого, молитися й читати Псалтир. Молодь теж приходила до хати й справляла "лопатки". Як пояснював інформатор, "мабуть, щоб розважитися самим і відвернути увагу членів сім'ї від сумної події чи просто за старовинним звичаєм, який зберігся до 1950 року, але на цей час — 1964 рік — уже зовсім забутий".

Ігри, які проводилися на лопатках, класифікувалися на:

1) товариські (масові), які записувач М. Парлач поділяв на такі: "лопатки бити", "у колодязь падати", "мінянка", "відбирати хлопців", "коні гонити", "порохно дути" та інші;

2) монологи й діалоги, подібні до коротеньких театрально-сценічних картин: "піп і дяк", "дідо й баба у млині", "ціповки печи";

3) ігри з тваринами: "мацура (кота) тягнути", "медвідя (ведмедя) збивати", "клювач (дятел)"[41].

У с. Лази цієї ж області 1965 року від респондента В. Щербицького було записано гру "босорканя — відьма": "Поки грачі грають у кімнаті… іншу гру, в сінях здібного юнака для ролі відьми вдягають у світле жіноче плаття чи обгортають його в простирадло. Обличчя юнака посипають борошном — білять, в рот за нижні і горішні зуби вставляють йому вирізані з білого "квака", кормового буряка, великі зуби — протези, які стирчать із рота. В руки грача-відьми дають березовий віник. Грач-відьма сідає на віника, ніби на коня, палицю-ручку віника тримає в руках, як коня за уздечку, і несподівано з крикливим верещанням скочить в кімнату поміж людей. Віником, який стирчить ззаду між ніг, ніби хвіст, помахує і б'є в кімнаті присутніх дівчат і хлопців. Плює крізь зуби-протези, ловить дівчат і хлопців, щоб поцілувати їх і зализати їх обличчя своїм борошнистим обличчям. У кімнаті присутні піднімають вереск, діти ховаються, дівчата рятуються і вибігають із кімнати, відьма не довго затримується і теж вибігає з кімнати"[42]. У цій грі та багатьох учасники вдаються до дій, що неминуче викликають сміх.

Такі розважальні поховальні звичаї побутували й у молдован, румунів, словаків та угорців. Простежувалися вони в поховальному ритуалі й інших народів. Радянський фольклорист В. Пропп із цього приводу писав, що сміх — це належність до життя, і його сила у поховальному ритуалі забезпечує померлому нове життя та втілення[43]. Такі звичаї були далекі від традиційного православного та греко-католицького поховального обряду.

Із язичницькими традиціями пов'язана низка поминальних дій. Окремі віруючі вважали, що через традиційну поминальну страву — коливо (в деяких місцевостях — канун[44]) — може здійснюватися зв'язок із небіжчиком. Вони розглядали її як велику милостиню, яка зарахується під час митарювання душі. Інколи коливо розуміли як символ причетності до роду (прадавнє значення). Коливо в різних місцевостях готувалося по-

різному, однак завжди із зерна (варили пшеницю, рис з ізюмом та медом) або зі шматочків розмочених хлібних виробів, посипаних цукром. В окремих регіонах коливо обкладали ягодами та цукерками, додавали фрукти. В с. Мала Дівиця на Чернігівщині був записаний вислів: "Якщо похорон припадає на спаса, то і яблук кришать. Стараються, щоб канун був дуже солодкий"[45]. Коливо тричі вживали, перш ніж розпочати поминальний обід, який (його складові) у свою чергу, теж міг бути зумовлений характером як місцевого харчування, так і окремих забобонних пересторог[46].

Із магічним світоглядом пов'язане й розмальовування писанок. Полісемантичну символіку магічних вірувань виявляє в обрядових діях писанка[47], така популярна й досі в багатьох регіонах України, особливо в Карпатах. У писанках збереглися давні образні структури — дерево життя, Берегиня тощо. З обрядами, започаткованими у контактній магії, пов'язаний і звичай обмінюватися писанками на знак побажання щастя[48]. "Більшість первісних символів, — писав М. Еліаде, — або замінюють стосунки людини із сакральними предметами, або слугують засобом увійти в ці відносини"[49]. Проте для більшості населення символіка, пов'язана із давніми віруваннями, втратила свій язичницький зміст, продовжуючи, однак, впливати на людину через архетипи колективного несвідомого.

Багато елементів язичницького світогляду збереглися у народному лікуванні. Так у с. Берлоги Рожнятівського району Івано-Франківської області існували такі повір'я: при коклюші — ходити над водою до схід сонця; при "уроках" (уїдь) — скидати у воду вугілля; коли плаче дитина — вилити купіль із дитини на сусіднє світло[50]. Існували схожі "методи" лікування й інших хвороб. Хоча на перший погляд вони видаються смішними, їх природа значно глибша за звичайне невiгластво. Вони мали певний зцілювальний ефект, що пов'язано із символікою цих дій і їх впливом на тіло через психіку.

В окреслений період зберігалися і знахарські примовки та замовляння, які люди намагалися поєднати з християнством. Наведемо для прикладу кілька: "Огні, анголи і архангели: і палаєш, і потухаєш. Потуши народженому, хрещеному, молитвеному рабу божому Іванові Бех і Бешиху, і пожарну і пристрітну"; "в неділю рано Пречиста Діва плугом небо орала, руту сіяла. Рута не зійшла, щоб кров не йшла" (щоб зупинити кров)[51]; "на небі місяць, на місяці — море, на морі — білий камінь, на камені сидять святі Петро, Павло і Миколай, і божий храм стоїть. Вони сиділи і думали, як би з раба Божого (ім'я) хворобу вивести. Навіяну вітрами, принесену людьми і звірями. Звідки прийшла ця болізнь — туди щоб і йшла, а раб Божий (ім'я) був здоровий, як камінь у воді"[52]; "ішла Христова Матушка з золотим хрестом, службу служити з Ісусом Христом. Бігла водиця з-під гір, з-під нижніх лук. Я цю водицю набирала, з рожденого (ім'я) всі хвороби Святим Духом виганяла. Цю святу воду буде рождена, хрещена (ім'я) випивать, а хліб поїдать. З рожденої, хрещеної, молитвеної (ім'я) ця свята вода і цей святий хліб всі хвороби і злого духа вигонить"[53]. Як бачимо, ці тексти демонструють нашарування християнських вірувань на язичницькі.

Фольклорист М. Василенко із цього приводу зазначав: "У замовляннях… вже надто проглядається охристиянення язичницької міфології, пристосування народного повір'я до християнських понять, молитов протягом тисячолітньої історії вкорінення церковної ідеології, і ми вже маємо дивне сполучення християнських постулатів з язичницькими. Боги замінювалися мало чи не механічно, що легко простежується в тканині тексту замовляння чи шептання. Місце, наприклад, Перуна (вогню — Сонця) посідає Христос і святі, їхня зброя така ж"[54]. Цю тезу важко спростувати. Глибше вона розвивається нижче.

Замовляння мали широкий спектр розповсюдження. Сюди відносилися лікувальні, такі, що регулювали стосунки з природою, скотарські, соціально-побутові, молитви-обереги, що використовувалися у повсякденному житті[55], та інші.

Окремі замовляння були надзвичайно довгими. Текст промовляння і виконання (зокрема щодо переляку) міг займати до двох десятків рукописних сторінок[56] і промовлятися кілька разів. До їх виконавців висувалися певні соціально-моральні вимоги. У с. Витягайлівка Тростянецького району Вінницької області від селянки (45 років) записано такі: "Коли хтось схоче повчитися промови, записувати не можна, не матиме сили. Промова передається тільки усно. Читати треба 9 разів. Коли після 9 разів слухач не запам'ятав, далі читати годі. Слухачеві не дано. Бабкою не бути, не придатна. Бабкою дозволено стати в такому віці, коли зникають властивості жін-

ки і лишається тільки людина. Може, це тому, що у віці 50 літ людина має сталий авторитет. Людина має бути абсолютно чесна і некорислива. Людина, яка приділила себе служінню людям, нікому не відмовляє в допомозі. Досить відмовити хворому, і бабка втратить силу. Промова перестане допомагати. "Твердого ангела маю". Цей вислів має значення, що людина сильна духом. У разі потреби заступиться за скривдженого, здатна й узяти до рук зброю (партизани). Так само бабка тратить силу, коли вдається до корисливості. Промова не допомагатиме, і така бабка стає посміховищем. Плата мінімальна… Існує поняття, що від хвороби можна відкупитися. Що хворість чіпляється того, щоб довести людину до втрати… Часом платять бабці теж, аби відбути хворобу. До революції цих бабок було багато не з заробітку, а з-за авторитету. І для душі: багаж для царства небесного"[57]. Як бачимо, кваліфікація бабки-цілительки передбачала наявність певного специфічного духовно-морального світогляду.

У народі різні замовляння, народні лікувальні рецепти-чари тощо інколи ставали об'єктом жартів та напівжартів. Так на Івано-Франківщині в с. Красник Косівського району було записано пісню "Молодичі чари", де давалися поради, щоб "причарувати" чоловіка:

Перше треба собі у рот
Сметани узяти,
Поки масло не зробити
Головов махати.

Але друге треба взяти
Кочіна сухого,
Шурувати собі чоло
То добре до того…[58]

Такий фольклор свідчить, що навіть у регіонах, де віра в магічні дії збереглася найбільше, частина людей не вірила в їх результативність і ставилася до них скептично.

Збереження архаїчних пережитків язичницького світогляду в окремих місцевостях виявлялося і в тому, що серед старших людей побутував звичай звертатися до явищ природи як до близьких, наприклад: "Морозе, морозе, йди кутю їсти!"[59] Так вони відображали єдність людини і природи, особливо притаманну язичницькому світогляду, яка великою мірою нівелювалася в період панування християнської релігії.

Відгуки прадавніх вірувань знаходили свій вияв і в поширених серед багатьох людей лайках. Хоча вони і є особливим фамільярно-майданним мовним жанром, проте на них можна поглянути й під іншим кутом зору. Російський філолог та культуролог М. Бахтін відзначав: "За своєю генезою лайки не однорідні і мали різні функції в умовах первісного спілкування, переважно магічного,

В Україні у XX ст. спостерігалися й пережитки солярного культу. В повоєнний період у деяких селах Волинського Полісся в багатьох хатах на причілку мало бути "сонце". Вважалося, що воно відвертало грім, блискавку, різні лиха[60]. Проте вже у 1990-х такі знаки були радше реліктами.

Однією з особливостей функціонування язичницьких реліктів є те, що люди XX століття інакше ставилися до них, ніж люди дохристиянського суспільства. Останні вважали, що в природі є інша реальність — "невидима", яка відкривається індивідам з особливим психічним складом та в особливих станах психіки. Сучасна людина була привчена думати, що природа — безособистісна, підпорядкована певним фізичним закономірностям[61]. Відповідно сприйняття багатьох символів язичницького походження було неадекватним тому змісту, який вкладали в нього наші пращури.

Наявність реліктів архаїчних вірувань на рівні буденної релігійної свідомості віруючих можна пояснювати по-різному. Однак різні дослідники мають спільні погляди на цю проблему. Доволі фахово, на нашу думку, суть питання підсумовував український релігієзнавець А. Колодний. У своєму розділі колективної "Історії релігії в Україні" він зазначає: "Позаяк християнство, по суті, не дало нашим предкам свого розуміння поточного життя, навколишнього природного середовища, господарської діяльності, то народ сприймав його через культ традиційних божеств, котрі поступово замінили з тими самими функціями, але вже з новими іменами християнські покровителі… І хоча усталені за часів язичества обряди вже не виконують свого магічного призначення і мають часто розважально-ігрові функції, без них релігійність вважається невиповненою, незначущою"[62]. Ці слова, на нашу думку, яскраво відображають роль язичницьких елементів у сучасному духовному житті населення України XX ст.

Підсумовуючи, зазначимо, що в Україні у 1940–1980-х роках релігійний світогляд більшості православних, греко-католиків та мен-

шою мірою представників інших християнських конфесій зазнавав упливу як із боку християнського віровчення, так і з боку залишків язичницьких вірувань. Рештки язичницьких вірувань спостерігалися в особливостях святкування Різдва, Трійці, Івана Купала, Старого нового року та інших. В народі зберігалася віра у надприродну силу язичницького походження. Інколи дохристиянські вірування у свідомості послідовників християнських течій займали більше місця, ніж християнські уявлення. Дохристиянські вірування часто не лише були міцніші, а й слугували основою для релігійності загалом.

Джерела та література

1 *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Пер. з рос. — К.: Довіра, 1993. — С. 41–42.
2 *Курочкін О.* Українці в сім'ї європейській: Звичаї, обряди, свята. — К.: Бібліотека українця, 2004. — С. 150.
3 Там само. — С. 116.
4 Там само. — С. 97; його ж. Українські новорічні обряди “Коза” і “Маланка” (з історії народних масовок). — Опішне, 1995. — С. 90.
5 *Іваннікова Л.* Сонце // Українські символи. — К.: Народознавство, 1994. — С. 88.
6 Див. Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі — НА ІМФЕ). — Ф. 14-3. — Од. зб. 1302. — Арк. 6.
7 *Элиаде М.* Миф о вечном возвращении (архетипы и повторение) // Элиаде М. Космос и история / Пер. с англ. и фр. — М.: Прогресс, 1987. — С. 93.
8 *Курочкін О. В.* Новорічні свята українців: традиції і сучасність. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 57.
9 НА ІМФЕ. — Ф. 14-3. — Од. зб. 1302. — Арк. 4.
10 Там само.
11 Там само. — Арк. 5.
12 Там само.
13 Там само. — Ф. 14-5. — Од. зб. 506. — Блокнот № 1. — Арк. 32.
14 Там само. — Од. зб. 505. — Блокнот № 5. — Арк. 228.
15 Великдень в Україні: Нариси про Великодні свята з народними піснями. — К.: Музична Україна, 1993. — С. 4.
16 *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — Кн. ІІ. — Т.3–4. — К.: Обереги, 1994. — С. 28.
17 Там само. — С. 29–30.
18 Там само. — С. 28.
19 *Скуратівський В.* Український народний календар. — К.: Техніка, 2003. — С. 47.
20 *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — Кн. ІІ. — Т. 3–4. — С. 79.
21 *Українець А.* Бджільництво на Рівненському Поліссі: До характеристики сучасного стану // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. — Вип. 2. — Рівне: Перспективи, 2002. — С. 49.
22 *Гаврилюк О.* Побут і релігія. — К.: Політвидав України, 1968. — С. 190.
23 Народні обряди Поліського краю: Зібрані та записані Н. К. Шушпан. — К.: Ніка-Центр, 2003. — С. 8.
24 *Скуратівський В. Т.* Покуть. — К.: Довіра, 1992. — С. 157–162; *Сапіга В. К.* Українські народні свята та звичаї / Т-во “Знання” України. — К., 1993. — С. 67.
25 *Сапіга В. К.* Назв. праця. — С. 67.
26 Там само. — С. 59.
27 *Тайлор Э. Б.* Первобытная культура / Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1989. — С. 276.
28 *Сапіга В. К.* Назв. праця. — С. 73–75.
29 *Іваннікова Л.* Символіка світотворення // Українські символи. — К.: Народознавство, 1994. — С. 34.
30 *Климець Ю. Д.* Купальська обрядовість на Україні. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 22.
31 НА ІМФЕ. — Ф. 14-3. — Од. зб. 1111. — Зошит № 1. — Арк. 1 зв.
32 Серафим (Шолохов), чернець. Нерозумне благочестя: Чи можна різати кавун 11 вересня? // Церковна православна газета. — 2006. — № 18. — Вересень. — С. 15.
33 Там само.
34 НА ІМФЕ. — Ф. 14-5. –Од. зб. 451. — Блокнот № 3. — Арк. 76.
35 Там само. — Од. зб. 448. — Зошит № 3. — Арк. 134.
36 Там само. — Ф. 14-3. — Од. зб. 383. — Арк. 180 зв.
37 Там само. — Ф. 14-5. — Од. зб. 449. — Зошит № 1. — Арк. 21.

38 *Курочкін О.* Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. — К.: Бібліотека українця. — С. 54.
39 Там само.
40 Там само. — С. 55.
41 НА ІМФЕ. — Ф. 14-3. — Од. зб. 429. — Зошит VII — Арк. 96.
42 Там само. — Арк. 103 зв. — 104.
43 Див.: *Пропп В. Я.* Русские аграрные праздники: Опыт историко-этнографического исследования. — М.: Лабиринт, 2004. — С. 120–123.
44 В окремих регіонах кануном називали мед, що варили до храмового свята, в інших — обрядово-поминальну їжу та власне поминки. Див.: *Келембетова В. Ю.* Побут і релігійні пережитки (Етнографічно-соціологічне дослідження). — К: Наук. думка, 1974. — С. 167.
45 *Келембетова В. Ю.* Назв. праця. — С. 117.
46 Там само. — С. 118.
47 *Кара-Васильєва Т.* Писанка — культурний символ України // Матеріали наук. практ. конф. "Писанка — символ України" з Міжнародного з'їзду писанкарів 2–7 вересня 1992 р. — К., 1993. — С. 11.
48 Там само.
49 *Элиаде М.* Очерки сравнительного религиеведения / Пер. с англ. — М.: Ладомир, 1999. — С. 404.
50 НА ІМФЕ. — Ф. 14-3. — Од. зб. 1112. — Зошит VII. — Арк. 81 зв.
51 *Хрін Н. Й., Брошко Л. Л.* Невичерпне джерело мудрості народної. — Нові Нетечинці, 2000. — С. 59.
52 Словесна магія українців / Упор. В. Фісун. — К.: Бібліотека українця, 1998. — С. 19.
53 Там само. — С. 19–20.
54 *Василенко М.* Життя народу й поезія замовлянь // Ви, зорі — зориці: Українська народна магічна поезія (Замовляння) / Упор. М. Г. Василенко, Т. М. Шевчук; Передм. М. Г. Василенка. — К.: Молодь, 1992. — С. 7.
55 Див.: Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.) / Сост., подгот. текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. — М.: Индрик, 2003. — 752 с. та ін.
56 НА ІМФЕ. — Ф. 14-3. — Од. зб. 1035. — Арк. 3–21.
57 Там само. — Арк. 23–24.
58 НА ІМФЕ. — Ф. 14-3. — Од. зб. 1112. — Зошит III. — Арк. 37.
59 *Таланчук О.* Передмова // Українські чари / Упор. О. М. Таланчук. — К.: Либідь, 1994. — С. 4.
60 Див.: Етнокультура Волинського Полісся і Чорнобильська трагедія: Зб. — Вип. III (Зарічненський район Рівненської області) / Рівненський держ. ін-т культури та ін. — Рівне, 1998. — С. 305.
61 *Василенко Л. И.* Магия в наши дни: старое зло или новое благо? // Знание за пределами науки: Сб. ст. — М.: ИФАН, 1990. — С. 111.
62 Історія релігії в Україні / НАН України. Ін-т історії філософії ім. Г. С. Сковороди. Відділення релігієзнавства. — К.: Знання, 1999. — С. 579.

Петр Бондарчук

Архаичные мировоззренческие элементы в верованиях и традициях населения Украины (середина 1940-х — середина 1980-х годов)

В статье анализируется проблема функционирования язычницких мировоззренческих элементов в культурном пространстве УССР. Автор освещает наличие язычницких элементов в праздновании христианских праздников, их сохранения в народных традициях, фольклоре. Значительное внимание уделено рассмотрению магических практик, распостраненных в Украине.

Ключевые слова: *мировоззрение, верования, традиции, христианские праздники.*

Petro Bondarchuk

Archaic world outlook elements in the beliefs and traditions of the population of Ukraine (middle 1940s — middle 1980s years)

The article deals with the issue of heathen elements functioning in the cultural space of Ukraine. The author covers the presence of heathen elements in the celebration of Christian feasts, their preservation in the people's traditions, folklore. The considerable attention is given up to the analysis of the prevalent magic practices in Ukraine.

Key words: *worldview, beliefs, traditions, and Christian holidays.*

IV
РОДИНА ТА ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ

УДК 281.9(477)"17"

Ірина Петренко (м. Київ)

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ПОВСЯКДЕННОЇ КУЛЬТУРИ РОСІЇ (XVIII СТ.)

У статті йдеться про повсякденність як предмет історичного дослідження в сучасній вітчизняній науці. Наголошується на антропологічному повороті в сучасній науці, в результаті чого об'єктом зацікавлення вчених постає сфера приватного, неофіційного життя "маленької, рядової людини". На прикладі церковного регулювання шлюбно-сімейних відносин Російською Православною Церквою показано втручання і регулювання цієї особистісної сфери життя.

Ключові слова: *шлюбно-сімейні відносини, повсякденність, девіантна поведінка, родинне життя.*

Наслідком методологічного дискурсу кінця XIX — початку XX ст. стало зародження парадигми аналітичної, соціально-орієнтованої, історичної науки. Очевидно, настав час переосмислити домінуючі світоглядні основи наукових досліджень, зважаючи на виклики часу, які змушують критично оцінити інтелектуальні здобутки минулого, сформувати напрями сучасних досліджень і окреслити перспективи майбутнього.

Унаслідок різних об'єктивних і суб'єктивних причин приватне життя людини довгий час залишалося осторонь наукових інтересів дослідників. Водночас сфера приватного побуту є важливою з боку дослідження повсякденного життя людей минулого. Без врахування приватної сфери життя людей значна частина історії неминуче набирає вигляду "мертвої" історії без індивідів. За словами відомого дослідника російської культури Ю. М. Лотмана, щоб зрозуміти смисл поведінки живих людей і літературних героїв минулого, потрібно знати їх культуру: їх просте, звичайне життя, їх звички, уявлення про світ тощо[1].

Тема "маленької, рядової людини", її проблеми, вчинки, життя розглядалася фрагментарно, вважалася малокорисною і несерйозною, вона тлумачилася лише як доповнення до "великої" історії. Нині ж багато вчених визнають безсумнівну користь і потребу звернення до історії "знизу", до звичайної людини, її інтересів, думок, почуттів, турбот, речей, які її оточували. Звернення до повсякденності — це перехід від показу абстрактних процесів і структур до аналізу конкретної ситуації, який дає змогу по-іншому висвітлити політичні, економічні, соціальні, культурні процеси. Дослідження повсякденності дає можливість переглянути стереотипи, які стосувалися історії суспільства, завдяки чому виникає нова точка зору на загальновідоме.

Історія повсякденності виросла з протесту проти розгляду історії в абстрактних поняттях, проти глобальних теорій, надмірної політизації та ідеологізації всього суспільного життя. Дослідники цього напряму занурюються у вивчення невеликих спільностей: сім'ї, парафії, населеного пункту, школи, вулиці, міського кварталу, домашнього побуту, довкілля тощо. Відомий французький історик Ф. Бродель зауважував, що історія набуває свого сенсу тільки тоді, коли вона розглядається на вертикальному зрізі: від повсякденного життя на рівні землі і до успіхів, до досягнень (і несправедливостей) суспільної надбудови[2].

Дослідження приватної сфери дозволяє долучитися до емоційного переживання людей минулих епох, зрозуміти, що їх хвилювало у щоденному приватному житті, про що вони мріяли, до чого прагнули. Це дасть змогу заглибитися у людську психологію, зрозуміти мотиви і стереотипи людської поведінки. Адже сукупність людей, їхніх неповторних доль і становить людське суспільство, яке варто розглядати не як об'єднання багатьох безликих індивідів, а враховувати їхні щоденні психологічні настанови, повсякденне життя, моделі поведінки тощо.

Родина протягом тисячоріч була багатофункціональним соціальним інститутом, основним завданням якого було відтворення людського роду й збереження життя. Протягом історичного розвитку відбувалися зміни в

самій родині, її структурі, зв'язків з іншими соціальними інститутами, системі сімейного права, правового статусу членів родини, її місця в суспільстві й значення для держави.

Сім'я як одна з найстаріших біосоціальних спільнот нині зазнає величезних змін. Вони мають глобальний універсальний характер і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей та форм сімейного життя й шлюбу. Проте це не означає загибелі сім'ї як такої. Нові часи відкривають нові обрії у стосунках чоловіка, жінки і дитини.

В останні роки, коли в українському суспільстві швидкими темпами розвивається економіка, політика, соціальна сфера, родина стає усе більше самостійним і значимим об'єктом правового регулювання держави. Кризові явища в суспільстві найбільш відчутно проявляються в сфері шлюбно-сімейних відносин. Сучасна родина переглядає систему цінностей, на перший план висуває особисту кар'єру членів родини, матеріальний і соціальний добробут. Декларовані століттями ідеї шлюбу здобувають нове прочитання, змінюються не тільки ідеальні уявлення про бажану родину й шлюб, але й традиційні норми моралі, моделі шлюбно-сімейної поведінки, і в цілому правова культура сімейних відносин. Саме тому дослідження взаємодії християнської моралі і традиційних сімейних норм у вирішенні завдань виховання та становлення нового покоління актуально для України XXI століття.

Повсякдення стає предметом інтересу істориків II половини XIX ст. Тоді з'являються праці, присвячені побуту, моральності, звичаям народу, зокрема, роботи О. Терещенка, М. Костомарова, І. Забєліна[3]. Для вказаних розвідок був характерний фактографічно-описовий підхід. У полі зору дослідників першої хвилі зацікавлення повсякденням опинилися макро- і мікросередовище проживання: природа, місто, село, житло (зовнішній і внутрішній простір, включно з інтер'єром, меблі, начиння тощо); турбота про тіло і зовнішній вигляд (фізичні вправи, гігієна, лікування, костюм); ключові, соціально значимі моменти життя людини (народження і хрещення дитини, створення родини (весілля), смерть (похорони); сім'я, сімейні відносини, міжособистісні відносини; дозвілля (ігри, розваги, свята). Учені зосереджували свою увагу на зовнішньому, предметно-матеріальному боці життя, більше акцентували на тому, що і як було прийнято робити, ніж на тому, які установки свідомості, моральні цінності стояли за певними вчинками і діями.

Повсякденність як культурно-значимий феномен є відкриттям науки XX ст. Наступний етап розвитку історії був пов'язаний з іменами тих учених, у працях яких формується нова, культурологічно орієнтована історична наука. Це голландський історик Й. Хейзінга[4] і засновники французької "Нової історичної науки" (школи "Анналів") Л. Февр і М. Блок. Учені твердо обстоювали людинознавчу концепцію історії і виходили з того, що вона не може відбуватись поза людьми та їхньою свідомістю, а проходить крізь них, за їх участі. На їх думку, ментальність, ідеологія та соціальна поведінка людей є невід'ємною складовою історичного дослідження, одним із важливих аспектів для розуміння історії певного періоду.

Радянською історичною наукою до кінця 1980-х років усе, що стосувалося повсякденності, розглядалося з ідеологічних позицій. Доступ до багатьох архівів був закритим, що не дозволило об'єктивно реконструювати весь спектр проблем повсякденного життя радянських людей.

На сьогоднішньому етапі розвитку української науки історія повсякденності стає найбільш популярним і актуальним методологічним напрямом досліджень. Свідченням цього є збільшення кількості наукових студій, проведення спеціальних конференцій, присвячених різним аспектам цього напряму досліджень[5].

Одним із напрямів вивчення історії повсякденності є шлюбно-сімейні відносини, які належать до консервативної сфери міжособистісних людських відносин. Дослідженню розвитку шлюбно-сімейних відносин присвятили свої праці російські вчені М. Цатурова, Н. Пушкарьова, Б. Миронов, Ю. Гончаров (у Російській імперії)[6] та інші.

Шлюбно-сімейні відносини в Україні стали предметом зацікавлень таких учених, як В. Маслійчук, Н. Пилипенко, О. Романова, О. Гуржій, В. Горобець, М. Сулима, Ю. Волошин, І. Ворончук[7] та ін. Їх праці присвячені різним аспектам означеної проблеми, зокрема, негативному впливу загальноросійського сімейного законодавства на родинні відносини українців, що призвело до занепаду і деморалізації подружнього життя, девіантній поведінці жінок наприкінці XVIII ст., розумінню

понять “праведності” і “гріховності” у родинному житті пересічних українців, а також родинним стосункам у середовищі козацької еліти XVIII ст., шлюбності у старовірів у другій половині XVIII ст. тощо.

Мета студії полягає у дослідженні політики Російської держави щодо шлюбно-сімейних відносин мирян в соціально-побутовому аспекті, як один із компонентів православної повсякденної культури XVIII ст.

У жодній галузі права звичай не виявився настільки живучим, як у сімейній сфері. Не лише після прийняття християнства дохристиянські звичаї не піддалися знищенню, але й продовжували жити до кінця XIX ст. у формі сімейних обрядів. Незважаючи на зусилля держави і Церкви, християнство так і не змогло до кінця перебудувати світогляд і менталітет народу. Сім’я так і залишилася тим ретранслятором, який зберігав і передавав родинні традиції. Дохристиянські цінності так і не вдалося повністю знищити навіть каральними санкціями. Склалася своєрідна цілісна система, в якій християнські норми і цінності поєднувалися з язичницькими обрядовими діями. Це наочно простежується в поєднанні православного вінчання і язичницького весілля, які стали невід’ємними атрибутами укладання шлюбу.

На початку XVIII ст. розпочався новий період в історії шлюбно-сімейних відносин, який умовно можна назвати державно-церковним (прерогативу регулювання їх перебрала на себе держава), на відміну від попереднього — церковно-державного (X–XVII ст. — шлюбно-сімейні відносини були монополією Церкви). З 20-х рр. XVIII ст. в Російській державі було взято курс на створення моделі консисторської системи єпархіального управління. Відповідно до цього було запроваджено духовні консисторії — найвищий колегіальний орган в системі єпархіального управління та духовні правління — підпорядковані їй колегіальні органи єпархіальної влади на місцях, до компетенції яких було віднесено розглядати шлюбно-сімейні справи.

Шлюбне законодавство перейшло в руки світської держави (Синоду), постанови якої стали обов’язковими і для Церкви, коли формувався так званий синодальний варіант православ’я[8]. З петровських указів початку століття і до грудня 1917 р. укладання шлюбу регулювалося церковними і світськими нормами права. У XVIII ст. разом із переходом шлюбно-сімейних справ від духовної влади до світської відбулося важливе явище: цивільний (громадянський) елемент шлюбу, який відігравав таку велику роль, доки шлюбні справи не були у віданні Церкви, відступив на другий план, і підкорився релігійному, світське ж законодавство стало на сувору релігійну основу. Початок цьому процесу поклав цар Петро I, який заборонив неустойки, скасував рядні записи і церковні заручини, встановив шлюбний вік та ін. Шлюбно-сімейне життя в Росії XVIII ст. характеризувалися такими специфічними рисами, як значною роллю держави в їх регулюванні. Світська і церковна влада об’єднали свої зусилля у процесі дисциплінування суспільства.

У XVIII ст. відбулася бюрократизація Руської Православної Церкви, уніфікація церковного життя, зростання її впливу на паству, розширення компетенції церковних установ і їхнє втручання у приватне, неофіційне (шлюбно-сімейне) життя мирян. Тому одним із джерел його регулювання стала церковна документація: рапорти, інструкції, промеморії, метричні книги, сповідні розписи тощо.

Держава перебрала на себе функції нагляду і покарання за відхилення від норм шлюбно-сімейного життя за допомогою розгалуженого бюрократичного апарату, розширюючи при цьому компетенцію державних органів і дозволяючи їм контролювати різні сторони родинного життя. Влада збільшила контроль над особистістю, намагалася дисциплінувати соціум за допомогою перевиховання, при цьому відмовляючись від жорстоких тілесних покарань.

У Росії XVIII ст. батьківська влада, практика переділів, висока смертність, відсутність ринкового господарства і традиції утримували низький шлюбний вік для чоловіків і жінок. Однак ці фактори по-різному спрацьовували в різних регіонах імперії, де одні з них переважали, а інші мали другорядне значення.

Однією з особливостей церковного шлюбу до 1765 р. було його оформлення за допомогою “венечной памяти” — документа, який видавався єпархіальним архієреям на ім’я священика про дозвіл вінчання наречених. Регламентація грошових зборів за обряд вінчання, контроль за їх дотриманням свідчать про те, що шлюб у XVIII ст. був одним із суттєвих джерел грошових прибутків Руської Право-

славної Церкви. Дана обставина свідчить про матеріальні мотиви поведінки священнослужителів і цілком практичне втілення поглядів Церкви на таїнство шлюбу в повсякденні соціальні практики.

Шлюбно-сімейні приписи Руської Православної Церкви регламентували вінчати наречених лише парафіяльному священикові, котрий був добре обізнаний зі своїми мирянами, знав їхній сімейний стан, тому міг виявляти ті законні перешкоди, що робили шлюб неможливим. Часто про факт незаконного вінчання ставало відомо духовному правлінню через певний час після його здійснення випадково, або зумисне зацікавленою особою, найчастіше — парафіяльним священиком у зв'язку зі втратою ним прибутку за вінчання, або з метою помсти і зведення рахунків із винним ієреєм, чи через випадкове з'ясування таких обставин.

Однією з найосновніших умов укладання шлюбу було відсутність між нареченими споріднення. Коли йшлося про близький ступінь, то визначити їх було нескладно. Крім того, як правило, між близькими родичами і свояками шлюби не укладалися. Однак шлюби укладалися між людьми, котрі мали віддалені ступені споріднення, визначити які було важко. Тому священик покладався на свідчення родичів наречених. Так же точно він і покладався на них у питаннях, яким саме шлюбом вінчалася пара (першим, другим, третім), адже наречені не завжди жили на території парафії. Складні переліки духовних родичів значно ускладнювали пошуки шлюбних партнерів для людей у невеликих поселеннях, тож, аби звести до їх мінімуму, Синод намагався скоротити розлогі ступені споріднення для встановлення непрямих родинних стосунків.

У XVIII ст. церковна і світська влада з метою уникнення порушень численних правил про заборонені ступені споріднення для одруження, змушена була скоротити кількість цих заборон. Рішення духовного суду свідчать про те, що в другій половині XVIII ст. відбулося зменшення заборонених ступенів споріднення, і духовна влада вже дозволяла шлюби в таких ступенях споріднення, в яких у попередні періоди вважала просто недопустимими.

Парафіяльні священики іноді зловживали своїм становищем і свідомо освячували шлюби, знаючи або здогадуючись про існування між чоловіком і дружиною певних ступенів спорідненості, маючи з цього матеріальний зиск. Якщо хтось не доносив про це духовній владі, то подібні факти так і залишалися невідомими. Сумлінні священнослужителі зверталися до духовного правління, аби роз'яснити і розвіяти їхній сумнів щодо можливості одруження чоловіка і жінки.

Головною причиною консервативності Церкви в шлюбно-сімейних справах було прагнення зберегти шлюб будь-якими засобами. Ідея про вічність подружнього союзу породжувала різко негативне відношення до розлучення як способу вирішення конфліктних ситуацій між подружжям. Політика церковної влади полягала в прагненні за будь-яку ціну зберегти подружній союз. Тому законними вважалися лише невелика кількість загальноприйнятих приводів для розлучення. Збільшити кількість приводів для розлучення означала б нехтування ідеєю про непорушність шлюбу.

Ефективний інституціональний контроль над шлюбом і розлученням був у Росії відносно модерним феноменом. На відміну від Західної Європи, в Росії він встановився пізніше — лише в першій половині XIX ст. Тривалий час Церкві не вистачало достатньої адміністративної сили і ефективного апарату для того, щоб контролювати шлюб і розлучення. Влада Церкви була швидше номінальною і проявлялася переважно по відношенню до еліти суспільства. Розширення території Російської держави у XVIII ст., географічна розосередженість і мобільність населення, недосконалі засоби комунікації, несистематизовані закони, численні війни, мобілізація — все це не сприяло ефективному встановленню контролю Церкви над шлюбно-сімейними відносинами. Незважаючи на це, було зроблено кроки до того, щоб встановити ефективний контроль над цими процесами, зокрема, започатковано церковну адміністрацію (духовні консисторії), запроваджено метричні книги та сповідальні розписи. До початку XIX ст. Церква створила адміністративний апарат, озброєний належною документацією, що забезпечував владу і контроль над шлюбно-сімейними відносинами. Ця інституалізація досягла своєї вершини в "Уставі духовних консисторій" 1841 року, де було кодифіковано умови, необхідні для розлучення, і його процедуру.

Якщо на початку XVIII ст. для отримання розлучення подружжю достатньо було подати

заяву своєму парафіяльному священикові й отримати від нього так званий розлучний лист, то в другій половині розлучення суворо контролювалися духовною владою і підлягали церковному суду.

Закони про розлучення були заплутаними і недосконалими, до того ж прискіплива процедура отримання робила його фактично неможливим, як того і бажала Церква. Фактично розлучення було перетворено у важку, дорогу справу. У тих, хто подавав прохання про розлучення, шанси були невеликими. Така політика відштовхувала віруючих від Церкви, що призводило до їхнього переходу в старообрядництво, які одружувалися і розлучалися незалежно від церковного контролю.

Розлучення у XVIII ст. охопили не лише еліту суспільства, а й селянство, яке являло собою бастіон традиційної сімейності та благочестя. Однак шлюборозлучний процес відобразив значний розрив між цими станами: перші, обізнані з законодавством і юридичними тонкощами, мали змогу організувати швидке розлучення, або принаймні прискорити його. Непривілейованим же станам було важко розібратися в плутанині церковного правосуддя, що й затягувало процес розлучення.

Шлюборозлучні процеси породили багато юридичних казусів, що призводило до відхилення прохань і відчуження мирян від Церкви. Такі явища паралізували адміністрацію і підривали її авторитет серед віруючих. Шлюборозлучні справи були свого роду діалогами, в яких стикалися різні точки зору на сімейні відносини. Якщо у представників еліти було більше можливостей для того, щоб представити справу в суд у відповідності з буквою закону, то непривілейовані стани у своїх почасти відвертих і деталізованих свідченнях покладалися більше на народну логіку, ніж на закон.

Сім'я асоціювалася з політичною стабільністю, тому Руська Православна Церква робила все для того, щоб унеможливити розпад родини (будь-то формальне розлучення або просто окреме проживання подружжя). Шлюб, як священне церковне таїнство, неможливо було анулювати. Така сакральна сутність шлюбу суперечила традиційному репродукційному уявленню про нього (необхідність народження дітей). Тут проявилася діаметральна різниця між церковними і мирськими поглядами на шлюб.

У шлюборозлучних справах відчутний розрив між офіційним і народним православ'ям. Якщо Церква культивувала сакраментальний погляд на шлюб, миряни ж дотримувалися більш секулярного погляду, що ґрунтувався на традиційних патріархальних відносинах. Спроби Церкви пропагувати сакраментальний характер шлюбу, як одне з таїнств, глибоко не вкоренилися у свідомість мирян, які продовжувалися послуговуватися традиційними поглядами.

У XVIII ст. в суспільстві поступово зароджувалися процеси трансформації влади: застосовувалися способи, функцією яких було: "побудження, посилення, контроль, нагляд, примноження і організація сил, які владу собі підкорять — влада, призначена швидше для того, щоб сама виробляти, примушувати їх рости і впорядковувати, ніж для того, щоб чинити їм перепони, змушувати коритися чи руйнуватися"[9].

Таким чином, методологічною основою дослідження шлюбно-сімейних відносин є історична антропологія. Характерною особливістю цієї методології є акцентування уваги на щоденних практиках соціуму, зміщення уваги з подієвої історії в бік історії самоусвідомлення людей минулих епох, їх соціально ціннісних орієнтирів у повсякденних практиках і ментальності. У XVIII ст. на тлі модернізації Російської держави відбувалося формування нових демографічних уявлень. У зв'язку з цим вивчення різних сторін шлюбно-сімейних відносин і демографічної поведінки населення, у тому числі і регулювання цих процесів Руською Православною Церквою, викликає особливий інтерес. У зв'язку з перетворенням Росії на імперію політика правителів була спрямована на всеохоплюючий контроль над її населенням. Він проявився і в шлюбно-сімейних відносинах, які держава намагалася регулювати, виходячи зі своїх загальнодержавних інтересів.

Джерела та література:

1 *Лотман Ю. М*. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII — начало XIX века) / Юрій Михайлович Лотман. — СПб.: Искусство-СПб., 1997. — С. 9.

2 *Бродель Ф*. Материальная цивилизация,

экономика и капитализм, XV–XVIII вв. / Фернан Бродель. — М.: Прогресс, 1986. — С. 29.

3 *Терещенко А.* Быт русского народа / Александр Терещенко. — СПб., 1848. — 509 с.; *Костомаров Н. И.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях / Николай Иванович Костомаров. — М.: Республика, 1992. — 303 с.; *Забелин И. Е.* Домашний быт русских цариц в XVI и XVII ст./ Иван Егорович Забелин. — М., 1869. — 858 с.

4 *Хейзинга Й.* Осень Средневековья / Йохан Хейзинга; [пер. с нидерландского Д. Сильвестрова]. — М.: Айрис, 2004. — 544 с.

5 *Удод О.* Історія повсякденності як методологічна проблема / О. Удод [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://blog.iv-fr.net/entry.php?w=history@e_id=158; Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/XIX/k2/5_1.pdf; *Коляструк О. А.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. — 2007. — № 1. — С. 174–184; *Федчиняк А.* Історія повсякденності як складова змісту шкільної історичної освіти / А. Федчиняк [Електронний ресурс] // Режим доступу: dls.ksu.kherson.ua/dls/GetFile.aspx?m=2@d=1354; ukrainian%20historigrafy.doc; *Бурин С., Ведюшкін В.* Історія повсякденності як складова шкільного курсу нової історії / С. Бурин, В. Ведюшкін [Електронний ресурс] // Режим доступу: www. bdpu. org/scientific_published/history_2006/11. doc;

6 *Цатурова М. К.* Русское семейное право XVI–XVIII вв. / М. К. Цатурова. — М.: Юрид. лит., 1991. — 112 с.; *Пушкарьова Н. Л.* Женщины Древней Руси / Наталья Львовна Пушкарьова. — М.: Мысль, 1989. — 286 с.; *Пушкарева Н. Л.* Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в X–XV вв.) / Н. Л. Пушкарьова // Этнографическое обозрение. — 1996. — № 6. — С.93–106; *Пушкарева Н. Л.* Русская семья X–XVII вв. в "новой" и "традиционной" демографической истории / Н. Л. Пушкарьова // Этнографическое обозрение. — 1996. — № 3. — С.66–79; *Пушкарьова Н. Л.* Женщина в русской семье (X–XX века) / Н. Л. Пушкарьова // Русские / отв. ред. В. А. Александров и др. — М.: Наука, 1999. — С.456–465; *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX вв.) / Борис Николаевич Миронов. — СПб.: Издательство "Дмитрий Булавин", 1999. — Т. 1. — 548 с.; Т. 2. — 566 с.; *Гончаров Ю. М.* Городская семья второй половины XIX — начала XX в. / Юрий Михайлович Гончаров. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. — 384 с.

7 *Маслійчук В.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х — 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2005. — Вип. 5. — С. 197–215; *Маслійчук В.* Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2007. — Вип.7. — С. 243–263; *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. / Володимир Леонтійович Маслійчук. — Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. — 400 с.; *Романова О.* Народне розуміння християнської "праведності" та "гріховності" (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) / О. Романова // Студії з давньої і нової історії України. — К., 2007. — С.456–476; *Романова О.* Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. Романова // Український історичний журнал. — 2008. — № 4. — С. 122–148; *Гуржій О.* "Іван носить плахту, а Настя — булаву?": Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. / О. Гуржій // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2002. — Вип. 1. — С. 219–230; *Горобець В.* "Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову..." (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) / В. Горобець // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2003. — Вип. 2. — С. 149–164; *Сулима М. М.* Гръхи розмаитїи: єпитимійні справи XVII–XVIII ст. / Микола Матвійо-

вич Сулима. — К.: Фенікс, 2005. — 256 с.; *Волошин Ю.* Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. / Ю. Волошин // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2004. — Випуск 4. — С. 39–51; *Волошин Ю.* Структура семьи в “Государевых описных малороссийских раскольничьих слободах” (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка) / Ю. Волошин // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. — Одесса, 2005. — Выпуск 2. — С.31–44; *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Володимирович Волошин. — Полтава: АСМІ, 2005. — 312 с.; *Ворончук І.* Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) / І. Ворончук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — 2006. — Випуск 6. — С.161–201.

8 *Покровский Н. Н.* Документы XVIII в. об отношении Синода к народным календарным обрядам / Н. Н. Покровский // Советская этнография. — 1981. — № 5. — С. 96–108.

9 *Фуко Мишель.* Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Мишель Фуко; [пер. с фр., ком. и послесловие С. Табачниковой]. — М.: Касталь, 1996. — С. 240.

Ирина Петренко

Брачно-семейные отношения в контексте православной повседневной культуры Росии (XVIII в.)

В статье речь идет о повседневности как предмете исторического исследования в современной отечественной науке. Акцент делается на антропологическом повороте в современной науке, в результате которого объектом заинтерисованности учених стала сфера приватной, неофициальной жизни “маленького, рядового человека”. На примере церковного регулирования брачно-семейных отношений Российской Православной Церковью продемонстрировано вмешательство и регулирование этой сферы жизни.

Ключевые слова: *брачно-семейные отношения, повседневность, девиантное поведение, семейная жизнь.*

Irina Petrenko

Marriage-family relations in the context of orthodox everyday culture in Russia (XVIII century)

The article deals with everyday occurrence as a subject of historical research in modern ukrainian history. The author tells about anthropological turning in modern science when private life of ordinary people becomes the subject of research. On the example of church regulation of marriage-family relations the author shows the interference of Russian Orthodox Church into such personal sphere of life.

Key words: *marriage and family relations, everyday life, deviant behavior, family life.*

УДК 2–725(477.53):2.543.7“176/179”

Віталій Дмитренко (м. Полтава)

РОДИНА СВЯЩЕНИКІВ СЕЛА ШКУРАТИ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ: СПРОБА РЕКОНСТРУЦІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

У статті зроблена спроба проаналізувати функціонування інститутів родини і шлюбу в середовищі парафіяльних священиків на основі сповідних розписів.
Ключові слова: *сповідні розписи, священик, шлюб, сім’я.*

Серед українських істориків, котрі спеціалізуються на дослідженні соціальної історії Гетьманщини XVIII століття, в останні роки простежується стійкий інтерес до вивчення інститутів родини та шлюбу. Це виглядає досить природно, адже саме родина відігравала вагому роль у житті людини ранньомодерного суспільства, тож огляд основних аспектів її буття вочевидь допоможе нам краще збагнути природу соціуму того періоду. На жаль, попередня вітчизняна історіографічна традиція не приділяла цій темі належної уваги, лише з поширенням історичної демографії спостерігається поступове зростання зацікавленості цією проблематикою. Проте на сьогодні можемо констатувати, що далеко не всі аспекти діяльності даних інституцій розкриті рівномірно. Тож говорити про якийсь узагальнюючий аналіз їхнього функціонування, очевидно, можна буде лише після розгляду цієї теми на мікроісторичному рівні в окремих сім’ях і соціальних групах.

Однією з традиційних, але малодосліджених у цій площині спільнот були парафіяльні священики. На жаль, через цілий ряд обставин, впродовж тривалого часу цей прошарок населення лишався поза увагою дослідників. Його вивченням займалися науковці дореволюційної Росії, зокрема П. Знаменський та Е. Крижанівський[1]. Однак основна увага у їхніх роботах зосереджувалася на юридичних і почасти побутових аспектах питання. Серед сучасних розробок інститутів шлюбу та сім’ї різних соціальних верств Гетьманщини, виконаних із урахуванням історико-демографічних методів, можна виділити праці Ю. Волошина, О. Сакала, І. Сердюка, проте родини священиків висвітлені у них лише дотично[2]. Зосередження ж уваги саме на цьому прошарку суспільства є важливим ще й тому, що саме на духовенство, у досліджуваний нами період, покладалися обов’язки контролю за шлюбно-сімейними відносинами у суспільстві. Тож питання про те, якими були ці стосунки саме у цьому середовищі, є доволі актуальним.

При розгляді окресленої тематики важливим видається питання про джерельну базу досліджень. У цьому плані варто, вочевидь, звернути увагу на матеріали церковного обліку населення, інформаційний потенціал яких використаний далеко не повною мірою. Особливо це стосується сповідних розписів. Цей вид документів фіксував відвідування парафіянами таїнств сповіді та причастя. Запроваджені на початку XVIII століття, вони вже на другу його половину стали повноцінним обліковим джерелом православного населення Російської імперії. У відповідності з указом 1737 року запис у них проводився за становим та посімейним принципом[3]. Розписи, на відміну від інших облікових документів того часу (приміром ревізій), мали оновлюватися щорічно, а отже при належному їх збереженні ми маємо змогу прослідкувати динаміку розвитку сім’ї впродовж тривалого періоду. Окрім того, провадилися вони парафіяльним священиком, таким чином інформацію, представлену в них для цієї категорії осіб, можна вважати доволі репрезентативною.

Основним джерелом нашого дослідження будуть матеріали сповідних розписів села Шкурати, що зберігаються нині у 801-му фонді Державного архіву Полтавської області. Вони представляють 1758, 1766, 1770, 1772, 1775, 1784, 1790, 1793 роки, тобто забезпечують необхідний для дослідження хронологічний ряд.

Виходячи з вищесказаного, спробуємо:
- дослідити структуру та склад домогосподарств;
- розглянути статевовікові показники, притаманні цим родинам;

- простежити особливості функціонування інституту шлюбу серед священиків цієї парафії;
- показати вплив родинних зв'язків на передачу влади у парафії;
- проаналізувати джерельні можливості сповідних розписів при дослідженні інститутів шлюбу та сім'ї.

Село Шкурати розташовувалося на лівому березі річки Удай приблизно за п'ятнадцять кілометрів від центру протопопії — містечка Пирятин. У селі діяла церква Святої Трійці (Троїцька). Упродовж другої половини XVIII століття священицькі обов'язки у ній виконували Мартин Філіпов і його наступник Федір Петраковський.

Хочемо зауважити, що, аналізуючи структуру та склад священицьких родин, ми будемо дотримуватися усталеної серед дослідників думки про те, що терміни "домогосподарство", "двір", "сім'я" та "родина" для XVIII століття вживаються як тотожні. Себто сім'я, у її тодішній патріархальній моделі, включала не лише кровних родичів у сучасному розумінні, а й слуг, наймитів, інших осіб, які перебували на становищі молодших членів родини[4]. Також, досліджуючи структуру родин, ми звернемося до класифікації сімейних структур запропонованої британським дослідником П. Ласлеттом[5]. Він виділив три основні типи сімей:

- простий (нуклеарний), сімейне домогосподарство, що складається з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них;
- розширений, у якому, крім членів сім'ї, живе ще хтось з родичів, які не утворюють шлюбних пар;
- складний (мультифокальний) як поєднання кількох простих сімей.

Щоб дослідити склад родин і зміни у них, представимо отримані зі сповідних розписів результати про кількість осіб у формі таблиці, виділивши в окремі колонки священика, церковнослужителів і служителів (дворових людей) разом із особами, котрі перебували з ними у кревній спорідненості записаних до двору панотця (табл. 1).

Таким чином, привертає увагу досить велика кількість церковнослужителів і слуг з родичами, котрі проживали у домогосподарстві священика на правах молодших членів родини. Так, у 1758, 1775 і 1784 їх загальна чисельність утричі перевищувала прямих родичів панотця. Кількісний сплеск, відзначений у колонці "священик з кревними родичами", за 1766 рік пояснюється записом до неї племінника священика разом із дружиною та дітьми[6]. Проте у наступних розписах вони вже не значаться, а до цієї категорії записаний лише піп і його зять з дружиною та дітьми. У той же час в останніх розписах 1790 і 1793 років до двору священика записані вже виключно кровні родичі. Зокрема, це сам ієрей Федір Петраковський, його старший син із дружиною та неодружений молодший[7]. Отож, можливо, даний випадок можна розглядати як ілюстрацію поступового переходу від великої патріархальної моделі сім'ї середньовіччя до родини як союзу кровних родичів у її модерному розумінні.

Аби визначити структуру сімей, підрахуємо кількість простих шлюбних пар, зауважимо, що до них належать і самотні вдівці та неодружені дорослі особи котрі не мають кровної спорідненості з іншими парами. Отже, на 1758 рік таких пар було шість[8]. У 1766 році чотири[9]. У 1770 — п'ять[10]. У 1772 — п'ять[11]. У 1775 — п'ять[12]. У 1784 — п'ять[13]. У 1790 —

Таблиця 1

Структура священицьких родин

Роки	Священик з кревними родичами	Церковнослужителі з кревними родичами	Служителі з кревними родичами	Загалом
1758	5	8	8	21
1766	9	1	немає	10
1770	4	немає	3	7
1772	5	2	2	9
1775	4	5	9	18
1784	3	6	6	15
1790	4	немає	немає	4
1793	5	немає	немає	5

дві[14]. У 1793 — дві[15]. Тож упродовж досліджуваного періоду можемо віднести родини священиків до складного типу сімей у відповідності з вищезазначеною класифікацією. Назагал ця картина збігається з аналогічними даними, віднайденими у працях інших дослідників[16].

Результати динаміки статевовікового співвідношення у родинах панотців також представимо у вигляді таблиці (див. табл. 2). Принагідно відзначимо, що межею дитинства обраний вік у п'ятнадцять років, так як його виділяють більшість сучасних дослідників[17].

Отже, у статевому співвідношенні спостерігаємо перевагу чоловіків із середнім показником шість до п'яти. Лише протягом одного 1770 року чисельну перевагу мали жінки. Серед дітей числова першість, у чотирьох із восьми досліджених років, також на боці хлопців. Щодо пропорції дорослих та дітей, то чисельна перевага тут на боці перших. Зауважимо, що у цьому показнику досліджувані сім'ї відрізняються від більшості сімей священиків регіону, адже там у родинах переважають саме діти[18].

Матеріали сповідних розписів містять також дані, що дають змогу дослідити вік вступу до шлюбу та періодичність народжуваностей. Так, приміром отець Федір Петраковський одружився у віці двадцять шість років[19]. Його дружині, на той час, виповнився двадцять один рік[20]. Шлюбна різниця у цій парі становила п'ять років. Для порівняння, у селах Гурбинці, Грабарівка, Харківці цієї ж протопопії, за нашими дослідженнями, шлюбний вік у середовищі духовенства коливався у межах двадцяти — тридцяти років для чоловіків і шістнадцяти — двадцяти п'яти років для жінок[21]. Таким чином досліджувана родина по цих показниках цілком вписується у загальну картину регіону.

Щодо періодичності народжувань, то зазначимо, що перша дитина, дочка Уляна, з'явилася на світ, коли батькові виповнилося двадцять сім, а матері двадцять два роки, тобто через рік після одруження[22]. Сам шлюб тривав близько вісімнадцяти років, десь до 1784 року, оскільки саме в розписові цього року отець Федір записаний вдівцем[23]. Окрім вищезгаданої дитини, маємо дані ще про двох спадкоємців панотця. Зокрема, син Микита народився, коли батькові було тридцять два, а матері двадцять сім[24]. На час же народження молодшого сина Павла їм було тридцять вісім і тридцять три роки відповідно[25]. На жаль, хронологічний ряд розписів не дозволяє нам відповісти на запитання: чи були у родині інші діти, окрім вищезгаданих? Проте, якщо виходити з того, що вижили всі їхні діти, то це означає, що жінка народжувала приблизно раз на п'ять років. Для порівняння, по інших парафіях цієї ж протопопії, за проведеними нами дослідженнями, попаді народжували у середньому раз на три — чотири роки[26].

Матеріали сповідних розписів дають змогу простежити за ходом змін священиків у парафіях, а разом із цим відслідкувати вплив родинних зв'язків на цей процес. Офіційна позиція церковних ієрархів щодо питання наслідування парафій досить чітко була сформульована в указі митрополита Київського Рафаїла (Заборовського) від 2 червня 1732 року. У ньому, зокрема, він суворо забороняв священикам висловлювати свою волю щодо наступника у тестаментах (заповітах). У документі чітко вказувалося, що парафія не є власністю священика, а отже передавати її у спадок він не може. Призначення священика, говорилося далі, мало залежати виключно від волі єпископа та здібностей претендента. Жодних преференцій для дітей священнослужи-

Таблиця 2

Статевовікове співвідношення у родинах священиків

Роки	Загалом	Чоловіки	Жінки	Дорослі	Діти = Хл.+Дів.
1758	21	11	10	11	10=6+4
1766	10	6	4	6	4=2+2
1770	7	3	4	6	1=0+1
1772	9	5	4	4	2=1+1
1775	18	9	9	9	9=4+5
1784	15	8	7	8	7=4+3
1790	4	3	1	3	1=1+0
1793	5	4	1	4	1=1+0

телів не передбачалося. Також митрополит засуджував надмірний вплив мирян на процес призначення пароха. Указ закликав духовні правління критично ставитися до різноманітних клопотань вірян у питаннях призначення їм душпастирів[27].

У досліджуваний нами період заміна священика на парафії відбулася одного разу, так по смерті отця Мартина Філіпова спадкоємцем став його зять Федір Петраковський[28]. У архіві збереглося також прохання мирян про призначення саме цієї особи на місце померлого панотця. Тож, очевидно, у цьому випадку можемо констатувати ігнорування вищезазначеного розпорядження. Принагідно зауважимо, що за цей же період у десяти парафіях цієї ж протопопії було зафіксовано чотирнадцять випадків передачі приходу. В одинадцяти з них наступники перебували у родинних зв'язках зі своїми попередниками. До речі, шість із них були саме зятями своїх предтеч. У подальшому й сам панотець Федір звертався до керівництва з проханням призначити свого старшого сина на місце диякона у свою парафію. До цього прохання також додавалося клопотання парафіян на підтримку цієї акції. Прохання священика та мирян було й цього разу задоволене[29]. Тож можемо констатувати досить помітний вплив родинних зв'язків на процес передачі парафій, попри офіційну позицію церковних ієрархів.

Підсумовуючи вищевикладене, доходимо певних висновків:

- по-перше, матеріали сповідних розписів є важливим джерелом дослідження шлюбно-сімейних зв'язків у соціумі Гетьманщини XVIII століття, зокрема у середовищі парафіяльного духовенства, і можуть використовуватися на рівні мікроісторичних студій;
- по-друге, аналіз структури досліджуваної родини показав, що вона впродовж усього періоду мала складний характер, що цілком вписується у загальну картину аналогічних родин цього регіону;
- по-третє, розгляд статевовікового складу родини показав перевагу в ній чоловічого населення, що також збігається з результатами, представленими у роботах інших дослідників, а от у віковому співвідношенні перевага була за дорослими особами, що виділяє цю родину з-поміж інших у цьому регіоні;
- по-четверте, шлюбний вік у досліджуваній родині загалом збігається з загальноприйнятим для цієї групи соціуму, а от частота народжуваності у цій сім'ї була вочевидь меншою;
- по-п'яте, дослідження показало, що родинні зв'язки мали безпосередній вплив на процес наслідування парафії, що в цілому відображає неписану традицію того часу.

Джерела та література

1 *Знаменский П.* Приходское духовенство в России со времен реформы Петра / П. Знаменский. — Казань, 1873. Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке / Е. Крыжановский. — К., 1890. — Т. І.

2 *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. — Полтава: АСМІ, 2005.

3 О штрафах за уклонение от исповеди // Полное собрание законов Российской империи. Т.10. — СПб., 1830. — С. 114–125.

4 *Волошин Ю.* Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII ст. (на прикладі слободи Демянки Топальської сотні Стародубського полку)/ Юрій Волошин // Історична пам'ять. — 2005. — № 1–2. — С. 64.

5 *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход / П. Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. — М.: Статистика, 1979. — С. 132–157.

6 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 1.

7 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 1140. — Арк. 1.

8 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 1.

9 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 1.

10 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 1.

11 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 443. — Арк. 1.

12 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 819. — Арк. 1.

13 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 1044. — Арк. 1.

14 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 1044. — Арк. 1.
15 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 1140. — Арк. 1.
16 *Сакало О.* Населеність родин сільського духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII ст. / Олександр Сакало // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 188–195.
17 *Волошин Ю. В.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. — Полтава: АСМІ, 2005. — С. 112.
18 *Дмитренко В.* Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів / Віталій Дмитренко // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 184.
19 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 1.
20 Там само.
21 *Дмитренко В.* Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів / Віталій Дмитренко // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 185.
22 ДАПО. — Ф. 801.— Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 1.
23 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 819. — Арк. 1.
24 Там само.
25 Там само.
26 *Дмитренко В.* Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів / Віталій Дмитренко // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 182–185.
27 *Вишневский Д.* Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства / Д. Вишневский // Киевская старина — 1899. — № 3. — С. 402–403.
28 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 443. — Арк. 1.
29 ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 1044. — Арк. 1.

Виталий Дмитренко

Семья священников села Шкураты Пирятинской протопопии: попытка реконструкции по материалам исповедных росписей второй половины XVIII ст.

В статье сделана попытка проанализировать функционирование институтов семьи и брака в среде парафиальных священников на основе исповедных росписей.

Ключевые слова: *исповедные росписи, священник, брак, семья.*

Vitaliy Dmytrenko

The priest's family at the Shkuraty Pyriytynskoiy protopopii: endeavour restores on the materials confessijn's books second half of XVIII century

In the article made analyses of the priest's family and married on the materials confession's books. Show "strategic" keeping power and relation in the priest's family.

Key words: *confession's books, priest, family.*

УДК 334.782:738:[392.3]“17”

Оксана Коваленко (м. Полтава)

ГОНЧАРСЬКІ РОДИНИ ПОЛТАВИ XVIII СТ.

У статті подана характеристика родин гончарів Полтави XVIII ст. Встановлена чисельність гончарного цеху впродовж століття. Розглянуті родинні стосунки в межах цехової спільноти, успадкування цехових прав, професійної майстерності дітьми від батьків, місце жінок у цехові. Виявлені особливості та зміни існування гончарських родин до 60-х років XVIII ст. Здійснені розподіл домогосподарств гончарів та типологізація родин за структурою.

Ключові слова: *гончарі, цехова спільнота, типологізація, Полтава.*

У XVIII ст. Полтава була невеликим містом, центром Полтавського полку, торгівельним та ремісничим центром мікрорегіону. Для міського ремесла України епохи середньовіччя та ранньомодерного часу характерна цехова організація — об’єднання ремісників однієї чи ряду професій в межах міста в спілки — цехи. Саме гончарському цеху Полтави XVIII ст. присвячена ця розвідка. Не зупиняючись детально на організації праці гончарів у межах цехового товариства, зосереджусь на історії полтавських гончарських родин.

Коли у Полтаві з’явився цех, точно невідомо, проте, безсумнівно, він оформився у XVII ст., разом із іншими цехами: ткацьким, бондарським тощо, щодо яких відомі універсали, датовані 60-ми роками XVII ст.[1]. Джерел, що подавали б відомості про наявність у XVIII ст. окремого цехового будинку полтавського гончарського цеху, на сьогодні нам не трапилося. Зважаючи на твердження Олеся Пошивайла про відсутність цехового будинку гончарних цехів міст Гетьманщини[2], можна вважати що у Полтаві його взагалі не існувало, а збори відбувалися у будинку цехмістра. Гончарський цех Полтави існував як цілісне об’єднання, без поділу на більш вузькі спеціальності. Також впродовж ст., попри малочисельність, гончарі не об’єднувалися ні з представниками інших спеціальностей, ні з ремісниками магістратських сіл.

Полтава не була значним гончарним осередком — у місті проживала невелика кількість гончарів, які обслуговували потреби місцевого ринку.

Гончарський та бондарський цехи були найменшими в місті, якщо не рахувати цеху музик, який з’явився лише у другій половині століття. Також підрахунки показують, що в середньому один гончар обслуговував 80–90 домогосподарств полтавських мешканців.

Тепер докладніше проаналізую наведені дані (табл. 1). За компутом 1718 року у Полтаві серед такої категорії міщан, як “цєховіє полтавскіє людє”, яка в цілому налічувала 151 особу, у “цєхъ гончярскій” входило 12, що становить 8 % від їхньої загальної кількості[3]. Цех не був найменшим в цей час, адже ремісничі з’єднання кушнірів, ковалів та бондарів об’єднували ще меншу кількість осіб. Кількість гончарів за переписом, проведеним через три роки (1721 рік), зросла майже вдвічі й становила двадцять одну особу[4]. Це єдине значне зростання гончарського контингенту за все ст. Таке масове приписування до цехів може побічно свідчити про складну ситуацію в Гетьманщині в 20-ті роки XVIII ст. — завершення гетьманування Івана Скоропадського, встановлення влади Малоросійської колегії, періодичні посилання козаків на примусові роботи до Росії. Масове приписування міг викликати сам характер проведеної 1721 року ревізії, яка встановлювала, в першу чергу, соціальний стан мешканців. Натомість документ 1722 року (податкова відомість Гаврила Карташова) включала виключно цеховиків, тому більш реально відображає кількість членів цеху. За “Генеральним описом Лівобережної України” у 1765–1766 роках (далі — “Генеральним описом”) в Полтаві було 12 гон-

Таблиця 1

	1718	1721	1722	1765–1766	1798–1800
Кількість гончарів	12	21	13	9 + 3 підданих ремісників	11 (разом з позацеховими та пічниками)

чарів[5]. З них 9 (75 %) були записані до цеху, виступали власниками домогосподарств. Троє майстрів (25 %) були підданими, проживали в домогосподарствах власника. У 1798–1800 роках у місті з населенням 7153 особи (без дітей) налічувалося 11 ремісників, які належали до категорії "горшечники и печники"[6]. Наведена кількість гончарів навряд чи може ілюструвати Полтаву як значний гончарний осередок, проте свідчить про безперервність розвитку ремесла в означений період. Отже, гончарський цех Полтави не був великим, кількість гончарів, вірогідно, визначали потреби місцевого ринку. Логічного вірогідного збільшення гончарів у другій половині століття пропорційно до загальної кількості міщан не відбулося, що можна пояснити розкладом цехової організації, появою нецехових ремісників, підданих-гончарів, збільшенням у побуті заможних жителів скляного та мануфактурного фаянсового посуду.

Прізвища гончарів вдалося встановити на такі часові зрізи — 1718, 1721 та 1765–1766 роки (табл. 2).

А дані по гончарських родинах 1760-х років у таблиці 3.

Цехмістром гончарського цеху Полтави в 1710–1720-х роках був Ярема Ісаєнко. Питання про те, хто був цехмістром у 1760-х роках, ускладнюється тим, що укладачі "Генерального опису" не вказали на цей факт у документі. В публікації витягу з чолобитної 1766 року, опублікованої Михайлом Бужинським[7], цехмістром гончарським вказаний Данило Городчаненко, якого немає в "Генеральному описі". Єдиним, з ким можна його ототожнити, є Данило Прокопієвич, оскільки тут в якості прізвища могло бути записане по-батькові, крім того він єдиний з гончарів мав робітника та двох учнів, що додатково може вказувати на його майновий та соціальний статус. Також важливо, що в окремих списках 1766 року цехових людей Данило показаний як Смілянський зять. Родина Смілянських входила до цеху впродовж всього століття, при цьому місце в цеху, окрім синів Грицька та Олексія, зяті доньок Павла Смілянського Іван та Данило.

У цьому зв'язку зупинюсь на питанні успадкування цехових прав, професійної майстерності дітьми від батьків. Вважається, що для родичів цеховика, особливо його синів, вступ до цеху був полегшеним. Вони фактично від народження вважалися потенційними його членами[8], використовуючи характерне для багатьох соціальних сфер право спадковості, родинну функцію допомоги дітям у досягненні певного соціального статусу. Серед майстрів виділяється кілька осіб пов'язаних родинними стосунками: Павло і Грицько Смілянські, прізвище яких одразу вказує на те, що вони могли бути уродженцями Сміли, або суміжної території; Дмитро та Прокоп Коч-

Таблиця 2

Гончарі Полтави XVIII ст.

1718 рік	1721 рік	1765 рік	1766 рік
Цеховіє людє Ярема цехмистръ Павло Смілянский Роман Гончаръ Грицько Гончаръ Прокопъ Кочкалденко Голубиха вдова Мирунъ Гончар Дмитро Кочкалда Семенъ Гончар Кондратъ Лобко Василь Зирка Мотря Холодувна	Цеховіє людє тягліє Ярема Исаєнко цехмистръ Павло Смілянский Игнатъ Волощенко Пилипъ Зирка Грицько Смілянский Микита Матвіенко пешіє Дмитро Кочкалда Процикъ Кочкалда Михайло Кошляченко Миронъ Лисий Романъ Онищенко Иванъ Павловъ зятъ Яковъ Балацких Семен Гапчичъ Маря Климовна вдова Олена Титчиха вдова Маря Остапиха вдова Клим Кривий Василь Безуглий Мотря Холодувна вдова Иван Різниченко	Цехові Алексей Мовченко Герасим Зорченко Савва Савченко Данило Прокопієвич *(у нього учні — Корней Івановъ, Касянъ Лукяновъ)* Василь Харченко *(у нього робітник — Антонъ Гончаренко, учень — Павелъ Хупавенко)* Иван Харченко Степан Терновъ Гарасимъ Рачковский Василь Охоеертенко Піддані Прокопъ Бердникъ (в нього учень — Кирило Зенченко) Терентий Пирченко (у нього робітник — Федоръ Голубенко, учень — Петръ Гончаренко) Никифоръ Бутенке (у нього робітник — Павелъ Никитинъ)	Цехові Алексей Смолянской полк Васил Бойченко Вдова Зерчиха Савка Савченко Данило Смолянский зять Васил Смолянченко Гарасим Рачковщенко Яков Харченко з сином Антоном

Таблиця 3

Гончарі Полтави другої половини XVIII ст.
(за "Генеральним описом Лівобережної України" 1765–1766 років)

Прізвище	Соціальний статус	Місце прожи-вання (вулиця)	Тип домо-господарства	Вік	Сімейний стан / ім'я дружини	К-ть дітей	Місце народ-ження	Стан здо-ров'я	К-ть робітни-ків / учнів
Герасим Зорченко	цеховик	Стрітенсь-ка	двір одна хата	25	одружений / Марфа Пилипівна	2	не вказане	здоро-вий	—
Прокіп Бердник	посполитий підданий судді Григорія Сахновсь-кого	Стрітенсь-ка	підварок займав одну хату	50	одруже-ний/ Маря Калініна	2	Полтава	здоро-вий	1
Василь Харченко	цеховик	Стрітенсь-ка	двір хата, комора	25	одружений / Олена Іванівна	—	не вказане	здоро-вий	1/1
Терентій Пірченко	посполитий підданий полкового обозного Андрія Руновсь-кого	Стрітенсь-ка	підварок займав одну хату	40	одружений / Анна Харитонів-на	3	Полтава	здоро-вий	1/1
Никифір Бутенко	посполитий підданий бунчукового товариша Федора Зіньковсь-кого	Спаська	підварок займав одну хату	30	одружений / Пелагія Федорівна	—	Полтава	здоро-вий	1
Іван Харченко	цеховик	Спаська	двір дві хати, комора	70	одружений / Степани-да Тихонівна	2 сини, 2 онуків	не вказане	"в ста-рости дряхл"	—
Степан Тернов	цеховик	Архан-гельська	двір хата, комора	45	одружений / Авдотя Микитівна	1	не вказане	здоро-вий	—
Герасим Рачковсь-кий	цеховик	Михайлів-ська	двір хата, комора	40	одружений / Аксінія Матвіївна	1	не вказане	здоро-вий	1
Василь Охо-фертенко	цеховик	Михайлів-ська	двір дві хати, комора	40	одружений / Маря Павлівна	3	не вказане	здоро-вий	0/3
Данило Прокопіє-вич	Цеховик, вірогідно цехмістр	Михайлів-ська	двір хата, комора	30	одружений / Ірина Іллівна	3	не вказане	здоро-вий	1/2
Савва Савченко	цеховик	Михайлів-ська	двір хата, комора	25	неодруже-ний, жив із сестрами	—	не вказане	здоро-вий	—
Олексій Мовченко	цеховик	Самойлів-ська	двір хата, комора	40	одружений / Марина Климен-тіївна	2	не вказане	здоро-вий	—

калди, батько та син, на що вказує суфікс "–енко" у прізвищі Прокопа, зазначеного так 1718 року; Василь та Пилип Зірки, які могли бути братами чи батьком та сином відповідно. Попри те, що переписи 1721 та 1766 року відділяє лише 44 роки, порівняння прізвищ гон-

чарів, зафіксованих ними, не показує осіб, пов'язаних родинними стосунками, окрім згаданих Смілянських. Перевірка єдиного Івана (Івана Павлового зятя та Івана Харченка) зазначених в обох джерелах, показала, що це різні особи, адже тестя Харченка звали Тихон. Це дивно, адже Іванові Харченку в 1765 році було вже 70 років й зазначався як "тутошній урожденецъ", тобто у 1721 році він мав вже 26 років, проте до гончарського цеху не входив. У переписові 1765–1766 років знаходимо лише двох людей з однаковими прізвищами — це вже згаданий Іван Харченко та Василь Харченко. Чи були вони родичами, достеменно сказати, за браком джерел, неможливо. У Івана Харченка було двоє дорослих одружених синів — 26 та 35 років, які проживали разом в батьковому господарстві. Василь же Харченко мав в той час 25 років та мешкав окремо на іншій вулиці.

В цілому ж віковий розподіл гончарів, який вдалося здійснити на основі "Генерального опису" 1765–1766 років, виглядає таким чином: віковий діапазон від 25 (2 особи) — до 70 років (одна особа). Найбільше гончарів віком 40 років. Середній показник віку становить 38 років.

Серед інших особливостей та змін, які відбулися до 60-х років ст., виділяються такі. По-перше, "Генеральний опис" вперше фіксує серед залежної категорії суспільства — "підданих" — майстрів-гончарів. Піддані проживали у домогосподарствах власників, займаючи одну хату, проте всі вони мали найманих робітників та учнів, що навчалися в них гончарної майстерності, отже, вірогідно, працювали вільно на ринок, сплачуючи власнику встановлену норму відробітку.

По-друге, згідно з "Генеральним описом" 1765–1766 років до цеху перестали включати жінок, які раніше виступали повноправними братчиками. Тут треба зробити невеликий відступ від основної канви, щоби побіжно торкнутися питання жінок. Проблема взаємовідносин жінок із українськими цеховими братствами часів середньовіччя — раннього модерну фактично не досліджена. Хоча безумовно, що виділення з "нової соціальної історії" "історії приватного життя", яка, оминаючи матеріалізм традиційної етнографії, концентрується на відношенні людей до речей, явищ повсякдення, соціальному і родинному образі людини та розвитку "історичної фемінології", яка вивела на історичну арену жінок, сприятиме цьому процесу. 1718 року до гончарського цеху Полтави входило дві жінки: вдова Голубиха та Мотря Холодувна, яка лише через два роки зазначена як вдова, 1721 року — чотири вдови. Принагідно зауважу, що входження жінок до цехів є суто українським явищем, адже, як відомо, цехи європейських міст (так звані класичні цехи "міст в мурах") складалися виключно з чоловіків. В традиційних суспільствах нерівність між статями визначалося в першу чергу відносинами власності. Так само й відносини власності визначали місце та статус у цеховій корпорації. Високий статус жінки сформувався завдяки родинній економіці середньовіччя, але з початком нового часу втратив стійкість[9]. Проте не треба забувати, що цехи — явище, власне, середньовічне. Отже, маємо протиріччя, коли для середньовічної економіки високий статус жінки є природним явищем, але існують заборони щодо їх рівноправної участі в складовій цієї економіки — цеховому житті.

Тому тільки чоловіки, а не жінки могли посідати місце в системі управління. Щоправда, відомі приклади існування цехів (кравецьких, ткацьких, хлібопекарських), в яких працювали жінки-майстрині[10]. Переважно ж до цехів включали вдів майстрів, прагнучи таким чином допомогти дружинам померлих братчиків, в тих поодиноких випадках, коли жінка, що не була вдовою, входила до цеху, як-то згадана Мотря Холодувна, то визначити її статус та місце в цеху, на підставі наявних на сьогодні джерел, важко: вона мусила бути власницею домогосподарства, адже тогочасні переписи фіксували прізвища виключно цих осіб, можливо, працювала гончаркою чи малювальницею, або ж була родичкою поважного майстра тощо.

Вірогідно, за вдовами зберігалося місце у цеху, цехові права. Адже зяті майстрів і підмайстри, що одружувалися із вдовами колишніх братчиків, користувалися привілеями, подібними до дітей майстрів[11]. В такому випадку саме цей аспект (зятівство зокрема) виходило на перший план у фіксації особи. Наприклад, в компуті 1721 року знаходимо пішого цеховика Івана, без зазначення прізвища. З великою долею ймовірності можна припустити, що він — "Иван Павлов зять", є зятем єдиного Павла у гончарному цеху — поважного майстра із гончарської родини Павла Смілянського. Отже, саме одруження, вірогідно, принесло цій людини можливість

інкорпорації до цеху, адже професія була приданим нареченої. Василь Балушок твердить, що внаслідок існуючих у цехах монополій на спеціальність шлюби, як правило, укладалися в межах однієї чи суміжних професійних груп[12]. Даних для полтавських гончарських родин на сьогодні замало, щоб підтвердити чи спростувати цю гіпотезу. Проте родинна тяглість, прослідкована вище, певною мірою свідчить на користь цієї тези. Також зауважу, що у XVIII ст. у зв'язку із розкладом цехової організації, активною роботою партачів та в цілому соціальними змінами, ці шлюбні регламентації зникають.

Слід відзначити, що, згідно з "Генеральним описом", один з гончарів був письменний[13] — це підданий полкового обозного Андрія Руновського Терентій Пірченко, що рідко зустрічалося серед міських ремісників того часу. Адже за підрахунками історика Юрія Волошина, за "Генеральним описом" 1765–1766 років грамотних ремісників у Полтаві (тих, хто власноруч підписувався в переписові) було лише 3,1 % (тобто лише шість осіб з 194 ремісників — власників домогосподарств)[14]. Логічним було б припустити, що ця особа виконувала обов'язки писаря цеху, які полягали у складанні листів, зачитуванні статуту тощо.

Всі цехові гончарі володіли дворами. Вони розподілилися лише на три типи за своєю структурою: одна хата — 1; одна хата, одна комора — 6; дві хати, одна комора — 2 домогосподарства. Порівняння цих типів, із загальним розподілом дворів за своєю структурою, дає змогу стверджувати, що гончарі проживали у найпростіших домогосподарствах, які складалися із найнеобхідніших компонентів — житла та господарської споруди. Це засвідчує невисокий майновий статус цехових гончарів. Середня заселеність форштадтових дворів визначається в межах показника 6,9, а заселеність гончарських дворів менша, вона становить — 5,5. Таким чином вони типологізуються як середньозалюднені домогосподарства. Зважаючи, що у підварках родини гончарів займали лише по одній хаті, то розрахунок їх заселеності — 5,3, наближується до загальноміського показника 5,4. Тобто, в заселеності гончарських домогосподарств не спостерігається відмінностей від загальноміських тенденцій, вона, як і в інших випадках, коливається відповідно до типу сім'ї, яка її населяла. Дещо меншу залюденість гончарських дворів вірогідно можна пояснити необхідністю виділення певного обсягу житлових приміщень для виробництва.

Виходячи з того, що "Генеральний опис" років містить інформацію для характеристики типів сімей, саме його доцільно використати для їхнього аналізу, який проведений за типологією П. Ласлетта.

Наші підрахунки показують, що в Полтаві серед гончарів на момент укладання "Генерального перепису" набули поширення чотири з п'яти виділених дослідниками форм сімейної організації (табл. 4). Провідне місце посідала нуклеарна або проста родина — 58,3 % . На другій позиції знаходилися складні та розширені родини — 16,7 % . І лише одна родина являла собою домогосподарство, що не утворює сім'ї, це так звана безструктурна родина. У порівнянні із чисельним розподілом усіх родин, що проживали у місті, таке відсоткове співвідношення родин гончарів не виявляє жодних невідповідностей та особливостей, а цілком вписується у загальну демографічну структуру полтавського міського населення. За виключенням дещо меншого відсотка складних (мультифоктальних) родин.

Співвідношення сімей за чисельністю показує, що домінують сім'ї з кількістю осіб 3 та 5 (усього таких родин гончарів було по три), на другій позиції — родини з чотирьох та шести членів. Більшість з цих сімей являли собою

Таблиця 4

Типологія сімей гончарів

Типи сімейної організації	Кількість			
	К-ть родин гончарів	%	Загальна кількість сімей міста	%
Проста родина	7	58,3	393	53,5
Розширена родина	2	16,7	111	15,2
Складна родина	2	16,7	184	25
Одинаки	0	0	40	5,4
Без структури (не утворює сім'ї)	1	8,3	7	0,9

класичне ядро — подружжя з дітьми. Немає жодного випадку, коли б таке ядро було неповним, тобто вдови чи вдівці із дітьми. Найбільшою була складна батьківська сім'я Івана Харченка, яка складалася із 70-річного цеховика, його 65-річної дружини та двох їх одружених синів: 35-річного Андрія, його двох дітей і 26-річного Антона. Отже, відображене господарство складається з трьох ядер і є прикладом класичної патріархальної сім'ї, яка ще не вичерпала можливостей росту.

Ще однією складною формою сімейної організації було домогосподарство з шести осіб 25-річного одруженого Василя Харченка, який не мав дітей, проте з ним проживала його сестра "женка" з двома доньками, яке являє собою домогосподарство зі вторинною родиною по боковій лінії. Родина Герасима Зорченка типологізується як розширена по висхідній лінії, а Терентія Пірченка — розширеною по боковій лінії, оскільки з ним проживала племінниця. Єдиною безструктурною сім'єю є домогосподарство Сави Савченка, яке складалося з трьох осіб: 25-річного гончаря та двох його незаміжніх сестер 15 та 17-ти років.

Таким чином, провідне місце посідала проста родина, проте інколи гончарі проживали складними та розширеними родинами. Відсутні домогосподарства, що складаються з однієї особи, звісно, вибірка доволі мала, проте логічним поясненням цього явища є етнографічно зафіксовані випадки того, що до занять гончарним промислом залучалася вся родина, оскільки самостійно гончарювати важко. Отже, спостерігаємо перевагу нуклеарної родини над складною, яка переважала серед сільського населення Центральної Європи до XIX ст. та водночас була більш характерною для тих родин, які займалися ремеслами та промислами[15].

Окрім родини, в домогосподарстві проживали робітники майстра та учні. Їхня кількість для гончарських родин невисока. Робітників переважно наймали по одному. Учнів було більше — від одного до трьох. В універсалі Павла Герцика від 1677 року, даному ткацькому цеху, серед загальних правил цехового життя вказувалося на жорстке дотримання кількості учнів, яких у майстра мало бути не більше двох[16]. Проте, вірогідно, у XVIII ст. ці чіткі заборони були зняті. Адже, наприклад, у 1760-х роках у гончаря Василя Охофертенка було вже троє учнів, які офіційно зазначені у "Генеральному описові". Як стверджує Леся Данченко, учнями набирали дітей віком від 8–10 років, строком на 4–6 років[17]. Вік полтавських учнів коливається в межах 8–15 років. При цьому найменших, восьмирічних учнів, було аж 44 %. Цей показник доволі значний, проте не входить у протиріччя із даними по інших містах. Так, наприклад, підрахунки Ігоря Сердюка за переписом Стародуба показують, що серед 50 учнів ремісників всіх спеціальностей більшість (82 %) були віком 12–14 років[18]. Всі учні в перепису зазначені як робітники, які "*взяти все на изучение гончарному мастерству без оплати…*"[19], що ілюструє твердження Василя Балушка, що учні в ранньомодерній Україні використовувалися майстрами для виконання різних господарських робіт[20].

Учні ставали незамінними помічниками для тих гончарів, які не мали своїх синів працездатного віку, або ж мали проблеми зі здоров'ям. Серед полтавських гончарів лише один мав 10-річного сина та учня такого ж віку; троє не мали ні синів, ні учнів (двом було по 25 років, одному — 45, тому, вони, вірогідно, справлялися самі); один (70-річний Іван Харченко) не мав учнів, проте у нього були сини й онуки; двоє мали сина й не мали учнів; решта (більшість — 6 осіб) мали або малолітніх синів, або ж лише доньок, тому навчали хлопців гончарству.

Отже, детальне дослідження родин полтавських гончарів відкриває ряд маловивчених аспектів життя ремісників ранньомодерного міста Гетьманщини демографічного, соціально-топографічного, економічного, доповнює відомості з організації цехового життя, розкладу цехового устрою у другій половині XVIII ст. Також дає змогу вирішувати різні проблеми в галузі дослідження гончарства як цілісного культурно-історичного явища, в тому числі й гончарства окремих населених пунктів раннього модернового часу.

Джерела та література

1 *В. М.* Полтавскіе цехи в конце 17-го и начале 18-го века // Киевская старина. — 1893. — № 2. — С. 497–501.

2 *Пошивайло О.* Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / Олесь Пошивайло — К.: Молодь, 1993. — С. 75.

3 Інституту рукопису Національної бібліотеки Україн імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУ). — Ф.І: (Лазаревського) — Спр. 54480. — Арк. 9 зв. — 10.
4 ІР НБУ. — Ф. І: (Лазаревського) — Спр. 54481. — 11–11 зв.
5 ЦДІАК України. — Ф.57: (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.) — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 175 зв., 177 зв., 182 зв. — 183, 201 зв., 206, 210, 212 зв., 213, 214, 214 зв., 306.
6 Топографічний опис Лівобережної України в 1798–1800 рр. // Описи Лівобережної України. — К.: Наук. думка, 1997. — С. 64–65.
7 *Бужинський М*. З історії полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767 рр.) / Михайло Бужинський // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К.: Друкарня УАН, 1927. — Кн. XI: 1927. — С. 184.
8 *Балушок В*. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / Василь Балушок. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 83.
9 *Пушкарева Н. Л.* От “His-story” к “Her-story”: рождение исторической феноменологии / Н. Л. Пушкарева // Адам & Ева. Альманах гендерной истории. — М., 2001. — № 1. — С. 42–45.
10 *Балушок В*. Вказ. праця. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 15.
11 *Балушок В*. Вказ. праця. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 83.
12 *Балушок В*. Вказ. праця. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 86.
13 Докладніше про рівень писемності мешканців Полтави див: *Волошин Ю*. Писемність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису) / Юрій Волошин // Київська академія. — К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. — Вип. 5. — С. 143–154.
14 *Волошин Ю*. Вказ. праця. — С. 150.
15 *Волошин Ю*. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. — Полтава: АСМІ, 2005. — С. 227, 259.
16 *В. М*. Полтавскіе цехи в конце 17-го и начале 18-го века // Киевская старина. — 1893. — № 2. — С. 500.
17 *Данченко Л*. Народна кераміка Наддніпрянщини / Леся Данченко. — К.: Мистецтво, 1969. — С. 77.
18 *Сердюк І*. “Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ”: діти в населенні Лівобережного українського міста / Ігор Сердюк // Краєзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 199.
19 ЦДІАК України. — Ф.57: (Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.) — Оп.2. — Спр.1. — Арк. 213.
20 *Балушок В*. Вказ. праця. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 19.

Оксана Коваленко

Гончарские семьи Полтавы XVIII в.

В статье подана характеристика семей гончаров Полтавы XVIII в. Установлена численность гончарного цеха на протяжении столетия. Рассмотрены семейные отношения в пределах цеховой организации, унаследование цеховых прав, профессионнального мастерства детьми от родителей, место женщин в цехе. Выявлены особенности и изменения условий жизни гончарских семей до 60-х годов XVIII в. Осуществлены разделение домохозяйств гончаров и типологизация семей по структуре.

Ключевые слова: *гончары, цеховая организация, типологизация, Полтава.*

Oksana Kovalenko

The Pottery’s families in Poltava XVIII c.

In the article, the families of the pottery’s workshop of the Poltava XVIII century are considered. The dynamics of quantitative development of the pottery’s workshop are analyzed. Also, the families’ relations within the limits of workshop association, inheritance of workshop rights, professional trade, by children from parents, place of women in a workshop are considered. The features and changes in the life of the potters is to 60th of XVIII age are found. The distributing of the potters’ households is established and his typology is considered.

Key words: *potters guild organization, typology, Poltava.*

V
ПОВСЯКДЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ВЕРСТВ

УДК т3 (4 УКР — 4 ЧЕН) 5, 01

Анна Гедьо (м. Донецьк)

ЗАПОВІТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ НІЖИНСЬКОЇ ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У статті на прикладі аналізу архівних матеріалів фонду "Ніжинський грецький магістрат" Державного архіву Чернігівської області подається характеристика заповітів — приватних за змістом актів, аналізуються елементи, що становили форму даних документів у XVIII — першій половині XIX ст., формулюється призначення даних документів та зазначаються правові взаємовідносини між сторонами, які їх укладали. Визначаються інформативні можливості даного джерела для вивчення повсякденного життя греків м. Ніжина.

Ключові слова: *греки, ніжинський магістрат, заповіти, Ніжин.*

Вивчаючи і аналізуючи глобальні історичні події, життя і діяльність великих особистостей, ми часто не звертаємо уваги на життя тих, які не мали високих державних посад, казкових маєтків і визначних досягнень. А не враховуючи деякі суспільні особливості, важко пояснити причини тих чи інших історичних подій. Останнім часом в українській історичній літературі зростає зацікавлення повсякденним життям, оточенням та внутрішнім світом людини в історичному контексті. У згаданих студіях на перший план виступають масові джерела. До такого типу джерел належать заповіти, унікальність яких полягає у поєднанні двох компонентів. Найперше це тестамент — правовий акт, яким розподілялося майно і визначались спадкоємці. У той же час це — своєрідний підсумок земного життя людини.

Саме ця група документів містить цікаві і важливі відомості про повсякденне життя, а також відображає певні особливості світогляду і, відповідно, специфіку свого часу. Але цим інформація, яку можна отримати із заповітів, не обмежується. Наприклад, на основі заповітів можна вивчати родинні та сімейні відносини, а також традиції та звичаї, які були поширені в цей час і мали вплив на людину та її родину. У документах цього типу відображається оточення іноземців, атмосфера, яка панувала у їх середовищі.

Роль тестаменту як важливого юридичного документа і водночас підсумку земного існування людини зумовила його багатоплановість як джерела. Проте дослідження заповітів у сучасній історичній науці представлені нечисленними статтями та публікаціями. Окрім того, ці джерела фактично не використовуються дослідниками і майже не залучались до вивчення життя грецьких родів м. Ніжина та й греків загалом, хоча й наявні роботи, в яких використовувались зазначені джерела.

Вивченням заповітів займався польський історик XIX ст. В. Лозінський. У своїй книзі "Львівський патриціат і міщанство у XVI–XVII століттях"[1] автор описує життя відомих львівських патриціанських родин, їх історію і діяльність. В дослідженні автор використовував значну кількість джерел, у тому числі і заповіти відомих міщан. Зокрема з їх допомогою висвітлено матеріальний рівень родин та їх членів. Загалом у своїй книзі автор намагався дослідити і показати середовище львівських міщан, передати атмосферу Львова, специфіку світогляду його мешканців (базуючись на заповітах.) Однак у праці добре висвітлено лише життя католицьких родин, відомості про впливові руські та вірменські роди є фрагментарними й уривчастими.

Польський історик С. Гжибовський у своїй статті про єврейські епітафії стверджує, що, порівнюючи заповіти поляків і євреїв, можна отримати цікаві відомості про ментальні особливості кожного з народів, порівняти стиль життя їх окремих представників, а також відмінності християнського світогляду і світогляду представників юдейського віросповідання. Дослідник зазначає, що, незважаючи на усталеність правових норм складення заповітів, між християнськими і єврейськими документами існує різниця перш за все у світосприйнятті й ставленні до життя[2].

Серед поодиноких розвідок, що стосуються дослідження змісту заповітів, слід зазначити роботи А. Барловської[3], Л. Демченко[4], Я. Кочеркевич[5].

Метою даної розвідки є вивчення інформаційного потенціалу заповітів для дослідження повсякденного життя Ніжинської грецької громади.

Історія перебування греків у м. Ніжині та створення ними грецької громади бере свій початок від середини XVII ст. Саме тоді в економічному житті Української держави з'явилися грецькі купці, які поступово прибрали до рук майже всі торговельні шляхи. У цей час на території України утворився вакуум у торгівлі через те, що традиційні зв'язки було розірвано, а місцеве населення було зайняте у бойових діях. Саме греки заповнили цю лакуну. Спочатку грецькі купці приїжджали в Україну на певний час, а з середини 70-х рр. XVII ст. почали оселятися.

Греки обрали місцем свого поселення Ніжин не випадково — він був одним з великих міст України і завдяки вдалому географічному розташуванню відігравав роль важливого торговельного центру.

Грецькі купці з'явилися в економічному житті Української держави у другій половині XVII ст. Спочатку вони приїздили сюди на певний час, а з середини 70-х рр. XVII ст. — поступово оселяються у м. Ніжині. Саме тут почала організовуватися грецька громада. Українські гетьмани та царська влада всіляко сприяли торгівельній діяльності греків, надаючи їм гетьманськими універсалами та імператорськими указами значні пільги.

Сьогодні у фонді 101 — "Ніжинський грецький магістрат" Держархіву Чернігівської області зберігається 92 справи, пов'язані з духовними заповітами XVIII — першої половини XIX ст. Саме ця група документів містить цікаві і важливі відомості про повсякденне життя ніжинської грецької громади, а також відображає певні особливості світогляду і, відповідно, специфіку свого часу. Однак цим інформація, яку можна отримати з заповітів, не обмежується. Наприклад, на основі заповітів можна вивчати родинні та сімейні відносини ніжинських греків. У документах цього типу відображається оточення греків м. Ніжина, атмосфера, яка панувала у їх середовищі.

Заповіти — це невичерпне джерело відомостей про повсякденне людське життя. Вивчаючи його з різних точок зору і розглядаючи у різних аспектах, можна отримати відомості щодо побуту, економічного стану, складу родини та інші цінні й цікаві факти. Аналізуючи текст даних документів, його особливості, можна скласти уявлення про світогляд членів Ніжинської грецької громади, їхнє ставлення до життя та смерті, фактори, які мали значний вплив на їхнє повсякденне існування, а відповідно — світосприйняття. Нерідко заповіт ставав важливим доказом, який впливав на хід судових процесів та суперечок між спадкоємцями, а також справ, які торкались поділу майна, підтвердження прав на маєтки, сплати боргів тощо. Їхній аналіз свідчить, що згідно з правовими нормами того часу вимагалося складення заповіту у письмовій формі, підписання спадкодавцем, виконавцем волі спадкодавця або священиком, засвідчення заповіту у судових органах.

Заповіт, як і кожний юридичний документ, мав свій визначений формуляр. Для нього характерна тричастинна структура: вступний протокол, есхатокол (зміст документа), заключний протокол.

Вступний протокол розпочинався з інвокації: "Во имя пресвятой Троицы Отца и Сына и Святаго Духа Аминь; одержимый тяжкою болезнью при старости уже лет моих, разсуждая о часе смертном, коего никто из человеков пройти или минуть не может; в случае смерти моей по воле Божьей от сей болезни приключится мне могущей, за нужное нахожу будучи еще при полном моем уме и твердой памяти, сим моим духовным завещанием сделать распределение: о движимом и недвижимом имении моем собственными моими трудами приобретенном"[6].

В інтитуляції згадувалось ім'я тестатора, прізвище чи прізвисько, рідше — його професійна приналежність, походження.

Контекст — найінформативніша частина заповіту, якій притаманні роздуми про смерть і вічне життя, розповіді (інколи детальні та емоційні) про стосунки з дітьми, дружиною, родичами, про важливі події життя тощо. Його складовими частинами були: аренга — філософські або юридично сформульовані причини складення акту, нарація — формула з визначенням стану фізичного і розумового здоров'я тестатора.

Диспозиція, основний зміст тестаменту, розпочиналась засвідченням віри і розпорядженнями щодо душі і тіла. Вона умовно поді-

ляється на декілька частин, які наявні у кожному заповіті у довільній послідовності:

- розпорядження щодо тіла: виділення сум на похорон, вказівки де і як поховати тіло;
- розпорядження щодо душі: пожертви на храми, монастирі, виділення грошових сум чи іншого майна на милостиню, обіди убогим та інші побожні вчинки;
- розподіл рухомого та нерухомого майна між спадкоємцями: перелік речей, кому з близьких і скільки віддати, а хто вже одержав свою частину;
- список кредиторів і боржників, із зазначенням заборгованих чи позичених грошових сум або речей;
- призначення екзекуторів (виконавців) заповіту та опікунів дружині, неповнолітнім дітям та незаміжнім дочкам.

Диспозиція переважно завершувалась декларацією права тестатора у випадку одужання змінити, доповнити або скасувати останню волю.

Есхатокол (заключний протокол) складався з двох частин. Перша — підписи автора і свідків, які були присутні при укладенні документа. Вони включають прізвище, ім'я, посаду присутніх урядовців та свідків. Датація вказувала рік, місяць, день (число) складення заповіту, інколи навіть годину.

Як правило, заповіт починався з духівниці, в якій автор заповіту зазначав, де він хоче знайти останній спочинок, скільки грошей виділити на похорон, на службу Божу за упокій душі, а також на різноманітні пожертви на храм, убогим, хворим та калікам.

Інколи заповіт за своїм стилем значно відрізнявся від принципів життя того, хто складав його. А пожертви на храм та убогих були продиктовані швидше страхом перед Божим судом, смертю та вічними муками. Втрата блаженного життя вважалася найгіршою карою людини за її гріхи. І забуваючи про нього у повсякденному існуванні, вони намагалися наблизитись до нього хоча б перед обличчям смерті.

У стилі складання духівниці помітні деякі особливості світогляду людей того часу, глибока релігійність, велике значення церкви і релігії у їхньому житті. Після духівниці йдеться про розподіл майна серед дітей та близьких родичів (якщо вони були). Тут вказано, хто, скільки і що отримав, а тим, хто ще не отримав своєї частки, вона виділяється з майна помираючого. І поза сухими даними про матеріальний рівень сім'ї, інколи, отримуємо цікаві відомості про життя родини, про стосунки між членами, про їх побут і повсякденне життя. А також про те, як впливали великі історичні події на життя звичайних людей, на їхню долю.

За переліком майна можна визначити рівень побуту та добробуту ніжинських греків. Так Іван Кліца детально перераховує, скільки він витратив на утримання своїх дітей. З його ж заповіту дізнаємося, що у нього їх було семеро: шість синів і донька. Розпоряджатися всім своїм майном заповідач дозволяє своїй другій законній дружині Анастасії Федорівні. В заповіті також наголошується: "попечению и усердия ея предоставляю произвесть воспитание, образование и пристроение к делу детей наших, равно при выдаче когда Богу угодно будет в замужье дочери дать ей приличное по ея усмотрению и произволу приданое. Сыновьям же моим завещаю иметь к матери их совершенное повиновение, и самопроизвольно от нее ничего не требовать; ибо полному ея усмотрению и произволу предоставляю дать кому из них какой удел капитала. По смерти же ея, имеют они разделиться всем оставшимся движимым и недвижимым имуществом по равной между собою части; изключая того, когда бы не дай Боже за недобропорядочное поведение его мог быть удален матерью его от участия в наследстве"[7].

Отож даний заповіт є не лише переліком майна ніжинського грека Івана Кліци. Це маленька хроніка життя однієї сім'ї, де коротко і дещо фрагментарно автор розповів про долю своїх дітей і дружини, про свої повсякденні клопоти, турботи і переживання. Це опис живою мовою про побут людей цієї епохи, який, хоча і приблизно, але передає атмосферу того часу.

Заповіт Апостола Ксіди є також важливим джерелом до вивчення соціально-побутових відносин. Опираючись на текст даного заповіту, можна припустити, що Апостол Ксіда був вдівцем і не мав прямих спадкоємців. Тому своє майно він залишає своєму брату Стерію Ксіді та племінникам. Значну частину свого капіталу він заповідає на користь грецьких церков — 300 руб., для роздачі найбіднішим грецьким родинам — 200 руб. Та на придане двом бідним дівчатам з грецьких родин — 2 400 руб. 74 коп.[8].

Іноді духовні заповіти були адресними. Про це свідчить листування між ніжинським греком Іваном Клицою та колезьким асесором Георгієм Кравенди, з приводу духовного заповіту гречанки Ганни Єскуциної, за яким після її смерті гроші повинні бути розділені між двома дівчинами-сиротами під час їх виходу заміж. З її капіталу, що становив 2 503 руб. 88 коп. значна частина пішла на її поховання та інші богоугодні справи, після яких до виплати дівчинам-сиротам у придане залишилося лише 443 руб. 88 коп.[9].

У випадках, коли майно померлого грека було великим та передавалося у спадщину малолітнім дітям або душевно хворим, для контролю за витратою коштів з цього джерела доходів Ніжинський грецький магістрат призначав опікуна, як це було у справі про призначення опікуном над майном дітей померлої дружини ніжинського громадянина Косіора Сороскіна грека Гаджієва[10].

Дуже часто в своїх заповітах греки залишали гроші бідним грекам, чим значно підтримували членів грецької громади. Прикладом цього є архівна справа 1799 р., в якій йдеться про духовний заповіт Івана Кірьянова і відшкодування сиротам грошей, які повинні були зберігатися в грецькому магістраті[11]. Вдовам та сиротам заповідала 200 руб. Олена Гуляєва[12], 600 руб. сріблом — Павло Паскалі[13].

Життя тоді було бурхливе і сповнене небезпек, тому заповіт іноді писався перед самою смертю. Кожна людина намагалась передати своє майно до рук тих людей, які його не втратять, а використають його доцільно і на благо собі та іншим. І кожен спадкодавець прагнув справедливо розділити майно поміж спадкоємцями. Тому досить часто людина, склавши заповіт, жила ще багато років. А за цей час змінювалися і обставини і ставлення до оточуючих її людей. Отож право змінювати зміст заповіту було необхідне, продиктоване самим життям.

Право змінювати заповіт могло використовуватись декілька разів впродовж життя. Наприклад, ніжинський грек Іван Самарджі змінював зміст свого заповіту тричі. Зберігся лише третій, який доповнює два попередніх і датується 1827 р.[14].

Отже, заповіт міг змінюватися кілька разів впродовж життя, відображаючи зміни обставин буття, ставлення до світу та оточуючих. Духовні заповіти обов'язково затверджувалися Ніжинським грецьким магістратом, свідченням чого є значна кількість справ у фонді Держархіву Чернігівської області під назвою: "Рапорты и прошения о подтверждении духовных завещаний".

Часто заповіти були причиною чисельних судових позовів. Прикладом цього є справа 1788 р. "Переписка с черниговским наместническим правлением по иску грека Бездоны Константина и других кредиторов к Сталевскому Юрию о вексельных долгах и наложении ареста на имущество"[15]. Сутність цієї справи полягала в тому, що ніжинський грек Костянтин Сталевський у своєму заповіті все своє майно заповідав дружині, двом синам та незаміжній доньці. Заміжня донька нічого не отримала. Після смерті батька старший син Юрій взяв у борг 230 руб. на два місяці і обіцяв "на греческом диалекте данным от себя" повернути борг з процентами по 1 коп. на місяць з карбованця. Однак борг своєчасно не був повернений, і тоді кредитор Костянтин Бездона звернувся до Ніжинського грецького магістрату з проханням зобов'язати Юрія Сталевського повернути борг. Магістрат в цій справі виніс рішення, що якщо боржник не поверне гроші до Різдва 1787 р., за борги забрати будинок. Сталевський на суді зазначив, що, згідно з заповітом його батька, будинок належить не йому, а родині. Тоді магістрат виніс рішення, що будинок не можна віддати за борги, тому що він має багато власників і згідно з указом Правлячого Сенату від 15 червня 1761 р. На 12 березня 1787 р. борг з відсотками склав вже 372 руб. 66 коп. І магістрат виніс рішення заключити боржника під варту. Тільки втручання і допомога родини допомогла Юрію Сталевському уникнути карної відповідальності[16].

Заповіти обов'язково мали підпис заповідача або, у випадках тяжкої хвороби, його духовного отця: "Сие завещание мое от жены и детей моих да будет соблюдено во всем свято и нерушимо. Составлено оное мною по доброй воле моей в городе Нежине 1821 года марта 8 дня — к которому при упрошенных мною свидетелях подписуюсь. Нежинский грек Иван Анастасьев Клица но за слабостью по словесному и рукоданному прошению подписал я духовный его отец нежинских греческих церквей иеромонах Григорий Сихни. Что сие духовное завещание составлено нежинским греком Иваном Анастасьевым сыном Клицою в полном его уме и памяти, и за слабостью его по его прошению подписано вместо его духов-

ным его отцом греческой нежинской церкви священником иеромонахом Григорием Сихни"[17].

Загалом заповіт є цінним джерелом насамперед для вивчення побуту греків, умов їхнього життя. За описом майна, який є у заповітах, хоча і приблизно, можна реконструювати і уявити, як облаштовувались приміщення всередині, які меблі використовувались, який одяг вони носили. Заповіти подають цікаву інформацію щодо того, які тканини користувалися попитом і які були найбільш вживаними, а також інші цікаві риси, звичаї, уподобання людей того часу.

З допомогою заповітів ми маємо змогу заглянути у повсякденне, "живе" буття людей, які вже давно відійшли. Власне вони творили тогочасне суспільство, його структуру, його життя, культуру і специфіку, та й зрештою обличчя епохи.

Вивчення повсякденного життя іноземців в Україні, специфіки їх середовища на основі заповітів потребує подальшого вдосконалення та розвитку. Це широке поле для досліджень, до того ж з великою джерельною базою. На жаль, у нашій історичній науці ця тема оминалась і не досліджувалась, або обмежувалась лише вивченням економічних сторін.

Але не забуваймо, що за визначеними шаблонами та сухим переліком майна криється яскраве та багатогранне життя членів Ніжинської грецької громади, та особлива атмосфера, яка панувала в місті. І що суспільство творили живі люди, а не сіра аморфна маса. А кожна людина, як особистість, має свій світогляд і свій світ.

Джерела та література:

1 *Лозинський В.* Львівський патриціат і міщанство у XVI–XVII століттях. — К., 1890.
2 *Кочеркевич Я.* Побут львів'ян XII ст. (джерелознавчий аналіз заповітів) // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2003. — Т. 10. — С. 56.
3 *Барловська А.* Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 1998. — № 1. — С. 54–59; її ж. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами духовних заповітів // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 33–36.
4 *Демченко Л.Я.* Заповіт княжни Гальшки Острозької // Острозька давнина. — Львів, 1995. — Т. 1. — С. 110–111; її ж. Тестаменти княжого роду Збаразьких // Архіви України. — 1996. — №. 4. — С. 26–36; її ж. Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 2. — К., 1997. — С. 35–65.
5 *Кочеркевич Я.* Побут львів'ян XVII ст. (джерелознавчий аналіз заповітів) // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2003. — Т. 10. — С. 56–58.
6 Державний архів Чернігівської області. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 2695. — Арк. 30.
7 Там само. — Спр. 2695. — Арк. 30 зв.
8 Там само. — Спр. 4123. — Арк. 21–21 зв.
9 Там само. — Спр. 2866. — Арк. 1–1 зв.
10 Там само. — Спр. 4090. — Арк. 7.
11 Там само. — Спр. 2523. — Арк. 1 –1 зв.
12 Там само. — Спр. 2794. — Арк. 12.
13 Там само. — Спр. 3244. — Арк. 45.
14 Там само. — Спр. 2988. — Арк. 37–48.
15 Там само. — Спр. 115.
16 Там само. — Арк. 43–87.
17 Там само. — Спр. 2695. — Арк. 31 зв. -32.

Анна Гедё

Завещания как источник по истории повседневной жизни нежинской греческой общины XVIII — первой половины XIX в.

В статье на примере анализа архивных материалов фонда "Нежинский греческий магистрат" Государственного архива Черниговской области подается характеристика завещаний — частных по форме и содержанию актов, анализируются элементы, которые составляли форму данных документов в XVIII — первой половине XIX в., формулируется назначение данных документов и подчеркиваются особенности правовых взаимоотношений между сторонами, которые их составили. Определяются информационные возможности данного вида источников для изучения повседневной жизни греков г. Нежина.

***Ключевые слова:** греки, нежинский магистрат, завещания, Нежин.*

Anna Gedio

The testaments — private acts on the history daily life of Nizhin Greek community XVIII — first half of the XIX century

The testaments — private acts on their maintenance — are characterized on the example of analysis of the archived materials of Nizhin Greek City council fund of the State Record office of Chernigor region; the elements which made the form of these documents in the second half of the 18[208] — 19[208] centuries are analyzed, these documents setting is formulated and legal mutual relations between the sides/ which concluded them are marked. Determines the information capabilities of the source for the study of everyday life of the Greeks of the city.

Key words: *Greeks, Nezhin magistrate, probate, Nezhyn.*

УДК 94 (477): 394 "19"

Інна Петрова (м. Донецьк)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІЙСЬКОВО-ТОПОГРАФІЧНИХ ОПИСІВ XIX СТ.

У статті розглядається повсякдення життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів Чернігівської та Херсонської губерній (XIX ст.). Проаналізовано методику упорядкування військово-топографічних описів (60-х рр. XIX ст.), їх джерельну базу та інформаційні можливості. На сторінках статті представлено інформацію з військово-топографічних описів щодо становлення традиційних обрядів та звичаїв місцевого населення, конструктивних особливостей житлових та господарських приміщень, формування традиційного одягу місцевих мешканців, режиму харчування українського населення та приготування страв.

Ключові слова: *селяни, топографічні описи, Чернігівська губернія, Херсонська губернія.*

Повсякденне життя кожного народу — це матеріальне втілення його масового менталітету. Це сфера прояву накопиченого народом за століття його розвитку життєвого та культурного досвіду. Повсякденне у житті є рідним, звичним та інтуїтивно зрозумілим. До повсякденної культури зазвичай відносять внутрішню та зовнішню специфіку житла, одяг, їжу, характер трудової діяльності, побутові звички та забобони, розваги тощо — тобто усе те, що формує яскравий самобутній культурний всесвіт кожного етносу. Вивчення повсякденного життя українців допомагає дослідити їх свідомість, зрозуміти душу народу. На жаль, довгий час історичного розвитку українських земель аж до XIX ст. окремих розвідок з історії культури та побуту українського селянства не створювалося, і збагнути буденне життя українців можна було лише через поодинокі свідчення тогочасних мандрівників або за археологічними даними. У XIX ст. разом з суто етнографічними студіями питання повсякденного побуту побіжно вивчалися і в інших різноманітних розвідках (у матеріалах географічних експедицій, звітах губернських статистичних комітетів та в інших описово-статистичних джерелах). Провідне місце серед описово-статистичних джерел, у яких детально розглядаються питання буденного життя українських селян, посідають військово-топографічні описи України XIX ст.

До творчої спадщини організаторів та учасників військово-топографічного обстеження українських земель як до джерела з історії України у своїх працях неодноразово зверталися відомі російські та українські дослідники — М. Андреєв[1], О. Дружиніна[2], В. Кабузан[3], С. Водотика[4], О. Бойко[5], В. Констянтинова[6] та ін. Однак матеріали військово-топографічних описів щодо становлення традиційних обрядів та звичаїв місцевого населення, конструктивних особливостей житлових та господарських приміщень, формування традиційного одягу місцевих мешканців, режиму харчування українського населення та приготування страв на довгий час залишалися поза увагою дослідників (виняток становить праця С. Водотики "Історія Херсонщини XII–XIX ст."). І тому автор цієї статті ставить за мету дослідити особливості повсякденного життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів Чернігівської (автор — М. Домонтович) та Херсонської (автор — О. Шмідт) губерній.

Військово-топографічні описи України стали результатом тривалого та планового обстеження території Російської імперії співробітниками Генерального штабу протягом усього XIX ст. На сьогодні відомі чотири групи військово-топографічних описів різних як за часом свого походження та методикою збору інформації, так і інформаційними можливостями. Найбільш інформативними військово-топографічними описами Російської імперії є описи, складені у другій половині XIX ст., після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. Саме закінчення цієї війни підписанням Паризького мирного договору (18(30) березня 1856 р.) надало можливість Генеральному штабу російської армії відновити практику упорядкування узагальнюючих військово-топографічних описів. Так, 3 листопада 1856 р.

генерал-квартирмейстер Генерального штабу В. Лівен виступив на його засіданні з доповіддю "Об издаваемых по высочайшему повелению при Департаменте Генерального Штаба военно-статистических описаний", в якій наполегливо рекомендував поновити вивчення регіонів Російської імперії з урахуванням військових потреб армії, й представив нову концепцію упорядкування військово-топографічних описів. Запропонована концепція ґрунтувалася на таких методологічних засадах: 1) В. Лівен вимагав розширити коло досліджуваних питань з соціально-економічної та політичної історії регіонів, оскільки нове видання призначалося не тільки для квартирмейстерів російської армії, але й для широкої громадськості (окрім останнього розділу "Спеціальні відомості"); 2) збільшити в описах кількість наглядних матеріалів (надати карти, плани видатних будівель, малюнки сільськогосподарських знарядь та традиційних костюмів місцевих мешканців); 3) залучити до упорядкування військово-топографічних описів спеціалістів з різних галузей науки, наприклад, співробітників Імператорського географічного товариства; 4) не розробляти нової програми військово-топографічних обстежень та дозволити кожному офіцеру використовувати програмні документи, досвід та результати попередніх військово-топографічних досліджень[7]. Тобто спочатку генерал-квартирмейстер В. Лівен вважав, що потрібно лише виправити та доповнити матеріали загальноросійського обстеження 1848–1852 рр., оскільки, на його думку, інформація з попередніх описів була вже явно застарілою (наприклад, матеріали статистичного обліку міського населення датувалися 1838 р.). З метою виправлення цих недоліків він доручив генерал-майору І. Вуїчу скласти як зразок для подальших досліджень оновлений військово-топографічний опис Харківської губернії. За основу цього опису В. Лівен рекомендував взяти військово-статистичний огляд Харківської губернії 1850 р. капітана Мочульського.

В іншому документі "Инструкция дивизионному квартирмейстеру 4 легкой кавалерийской дивизии для дополнения военно-статистического описания Харьковской губернии" В. Лівен, окрім І. Вуїча, залучив до виконання цього доручення квартирмейстерів 4 та 6 кавалерійській дивізій російської армії. Дивізіонному квартирмейстеру четвертої кавалерійської дивізії було доручено перевірити інформацію по Харківському, Вовчанському, Куп'янському, Старобельському, Ізюмському повітах та чотирьох округах Українського військового поселення. Також квартирмейстер зобов'язувався повністю переробити описи повітових міст, алфавітні переліки населених пунктів, в яких планувалося подальше розквартирування військ, доповнити мапу губернії (зазначити усі назви річок, вказати напрямки доріг, кількість промислових підприємств), надати плани видатних будівель, малюнки сільськогосподарських знарядь та традиційних костюмів місцевих мешканців тощо. Особливого доповнення потребували матеріали щодо описів Муравського та Рибінського шляхів, Валуєвської та Салтівської транспортних доріг. Також квартирмейстеру 4 легкої кавалерійської дивізії рекомендувалося зустрітися з професорами Харківського університету П. Гулак-Артемовським, Н. Борісяком, В. Лапшиним та В. Кочетовим з метою ознайомлення з останніми працями цих вчених з історії, геології та статистики, природознавства Харківської губернії. Квартирмейстер 6 кавалерійської дивізії за наказом В. Лівена уточнював інформацію про економічний та людський потенціал Лебединського, Зміївського, Богодухівського, Сумського, Охтирського, Валківського повітів, про розташування та протяжність Сагайдачного та Ромадановського шляху, Павлоградської та Київської транспортних доріг. Також В. Лівен рекомендував відвідати губернське місто Харків, зустрітися з професором В. Лапшиним та ознайомитися з його кліматичними та метеорологічними спостереженнями за останні роки (з 1849 по 1856 р.)[8].

Вже 7 травня 1857 р., коли усі попередні організаційні моменти були з'ясовані, з Генерального штабу до Головнокомандуючого 1 армією, командирів окремого гвардійського корпусу, Резервного Кавказького, окремого Оренбурзького, Сибірського корпусів, командуючого військами у Фінляндії, у Східному Сибіру надійшов лист про початок узагальнюючого обстеження усіх регіонів Російської імперії. Аналогічні інформаційні листи отримали деякі державні службовці (міністри фінансів, юстиції, внутрішніх справ, державної власності, головнокомандуючий почтовим департаментом, керівник шляхами сполучення та громадськими будинками тощо). На останніх покладався обов'язок відповідати на усі запити, що будуть надходити від офіцерів-

квартирмейстерів. Надалі В. Лівен надсилає з бібліотеки Генерального штабу у військові підрозділи, що були визначені як організатори та виконавці топографічних робіт у районах їх дислокації, військово-топографічні описи 1848–1852 рр., які потребували уточнення та доповнення. Так, командуючому 5 армійським корпусом для складання нових описів Катеринославської, Таврійської губерній та Бессарабської області надійшли такі додатки: матеріали до військово-топографічного огляду Катеринославської губернії, упорядковані генерал-майором О. фон Руге у 1853 р., 1854 р. та у 1856 р. під час зйомок цього району; військово-статистичний огляд цієї ж губернії (автор М. Герсеванов); додаток до надрукованого опису Бессарабської області (упорядник Гівнев фон Гросталь, 1852 р.); по одному екземпляру надрукованих військово-статистичних оглядів вищезазначених губерній. Разом з указаними документами також надійшли правила упорядкування та виправлення описів, програма статистичного та військово-статистичного опису Кутаїської губернії, програма 1847 р. для підготовки військово-топографічних описів, спеціальні та маршрутні карти Катеринославської і Таврійської губерній, а також Бессарабської області[9].

Доки кропітка робота з упорядкування нових військово-топографічних описів тривала на місцях, керівництво постійно працювало над вдосконаленням методики проведення нового обстеження. 9 травня 1857 р. військовим міністром були затверджені нові "Правила составления и дополнения статистических и военно-статистических описаний губерний и областей Российской империи, для нового четвертого издания, утвержденная Военным министром"[10]. Пізніше Голіцин представив на розгляд військового керівництва ще один документ організаційного характеру — "Примерную программу статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи"[11]. 20 жовтня 1857 р. було затверджено "Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом". У цих документах не тільки було окреслено основні напрями вивчення губерній Російської імперії, але й визначено строки завершення цих робіт[12].

Відповідно до "Правил составления и дополнения статистических и военно-статистических описаний губерний и областей Российской империи" В. Лівен планував завершити обстеження усіх регіонів Російської імперії до 1 травня 1858 р. Однак описування губерній просувалося досить повільно. До 31 травня 1857 р. залучилися до виконання описових робіт лише дивізійні квартирмейстери: 4 піхотної дивізії капітан Нікольський (Київська губернія), старший ад'ютант 3 армійського корпусу штабс-капітан Лещинський (Волинська губернія), дивізійний квартирмейстер 6 піхотної дивізії Вітковський (Подільська губернія), квартирмейстер 5 піхотної дивізії штабс-капітан Сологуб (Люблінська губернія), квартирмейстер 7 піхотної дивізії капітан Тарасенков (Варшавська), квартирмейстер 2 піхотної дивізії штабс-капітан Ямонт (Плоцька), помічники старшого ад'ютанта 1 армійського корпусу штабс-капітани Неміра (Августовська губернія) та Корева (Віленська), підполковник Кебеке (Радомська), старший ад'ютант 2 армійського корпусу штабс-капітан Вишневський (Смоленська), дивізійні квартирмейстери 8 та 9 піхотної дивізії капітан Попроцький (Калузька губернія) та Пейхер (Орловська), дивізійний квартирмейстер 9 легкої кавалерійської дивізії Шулешкін (Курська)[13]. В інших військових підрозділах до упорядкування уточнюючих описів приступили ще пізніше.

Така повільність у підготовці військово-топографічних описів була зумовлена певними об'єктивними чинниками: 1) кавказький регіон постійно потерпав від військових конфліктів з місцевим населенням; 2) місцеві чиновники та керівники інших військових підрозділів несвоєчасно надавали необхідну описову інформацію (прикладом може слугувати відмова командуючого 5 округами Київського та Подільського військових поселень надати матеріали про кількість дворів військових поселян; 3) деякі квартирмейстери перебували у службових відрядженнях або у тривалих відпустках за місцем проживання. Так, квартирмейстер 14 піхотної дивізії М. Шитніков, який працював над упорядкуванням військово-топографічного опису Таврійської губернії, на початку липня 1857 р. знаходився у відряджені у Варшаві. Також деякі квартирмейстери були вимушені паралельно вирішувати свої поточні справи: складали карти районів дислокації, працювали над забезпеченням військових підрозділів фуражем та провіантом тощо. Окрім цих причин, несвоєчасне виконання картографічних робіт та проведення описування територій та-

кож було спричинено неукомплектованістю особистого складу військових підрозділів — в деяких дивізіях взагалі не було призначено квартирмейстерів. Наприклад, до 12 липня 1857 р. не було зайнято вакансію квартирмейстера резервної дивізії окремого Кавказького корпусу, який повинен був займатися складанням опису Катеринославської губернії. Аналогічна ситуація склалася у 10 піхотній дивізії 4 армійського корпусу. І тому під тягарем цих обставин керівництво Військово-статистичного відділу Генерального штабу прийняло рішення про продовження строків упорядкування військово-топографічних описів. За новим наказом топографічне обстеження усіх губерній потрібно було завершити до 1 січня 1859 р.[14].

Але, як свідчить "Отчет Военного министерства за 1859 г.", наказ від 5 липня 1857 р. про обстеження територій Російської імперії не було виконано у повному обсязі[15]. Протягом 1859 р. військово-статистичні роботи розпочалися тільки у 39 губерніях та областях Російської імперії (у цьому році було закінчено лише описи Рязанської та Псковської губерній). У 1860 р. обстеженню підлягало вже 54 губернії, а в 1861 р. — 58. Не задоволений таким станом речей, у 1861 р. Д. Мілютін наказав підготувати ретельний звіт про виконання військово-статистичних робіт у державі, з чітким поясненням обставин, внаслідок яких наказ військового міністра не виконувався, які заходи пропонуються для виправлення цієї ситуації та в який термін описування буде завершено. У надісланому звіті зазначалось, що Військово-статистичний відділ на початок 1861 р. отримав і підготував до друку матеріали чотирьох регіонів — Воронезької, Катеринославської, Віленської губерній та Бессарабської області. Протягом 1861 р. планувалося завершити обстеження 23 губерній, у тому числі п'ятьох українських — Волинської, Київської, Подільської, Харківської та Херсонської. У 1862 р. Військово-статистичний відділ повинен був завершити процес редагування описових матеріалів 18 губерній, у тому числі Полтавської та Чернігівської. У 1863 — 1864 рр. планувалося отримати комплект статистичних матеріалів з 8 губерній (Вологодської, Варшавської, Люблінської, Полоцької, Радомської, Орловської, Тобольської губерній та Великого князівства Фінляндії). У той же час, як свідчить цей звіт, у деяких губерніях та областях взагалі не приступили до виконання наказу Д. Мілютіна[16]. Так, тільки у 1865 р. планувалося відправити керівників експедицій в Архангельську та В'ятську губернії. У цьому ж році офіцери 6 армійського корпусу повинні були обстежити Астраханську губернію, офіцери Кавказької армії — Бакинську, Тьорську, Кубанську, Шемаханську та Єреванську області, а також Прикаспійській край. Офіцери оренбурзького корпусу відповідали за описування Оренбурзької та Томської губерній. Останніми в Російській імперії обстеженню підлягали Єнісейська та Якутська губернії, Амурська та Приморська області.

Однак графік проведення робіт так і не був виконаний. До 1864 р. було надруковано тільки 13 описів і ще 9 готувалися до друку[17]. А після реорганізації Військового міністерства у 1863 р. взагалі було поставлено питання про доцільність проведення таких широкомасштабних заходів. Статистична комісія Військового міністерства після чергового вивчення ситуації, що склалася з обстеженням губерній і підготовкою описів, прийняла рішення про припинення з 1 липня 1864 р. описових робіт. Описи, які будуть надіслані до Статистичної комісії до 1 липня, планувалося надрукувати за встановленим графіком, незакінчені статистичні розвідки передавалися до Генерального штабу для остаточного редагування або надсилалися до місцевих статистичних комітетів[18]. Таким чином, за сім років з 79 губерній були описані тільки 25 (до 1868 р. усі ці описи вийшли друком, у тому числі й описи Катеринославської, Херсонської та Чернігівської губерній).

Незважаючи на такий стан речей, надруковані військово-топографічні описи українських земель (60-х рр. XIX ст.) відрізняються від попередніх описово-статистичних матеріалів високим ступенем інформативності, особливо з питань культури та побуту українського народу. П'ятий розділ кожного опису ("Внутренний (частный) и внешний (гражданский и общественный) быт местного населения") присвячено повсякденному життю населення Російської імперії — сімейним звичаям, традиціям та народним святам, що були поширені на території тієї чи іншої губернії, особливостям традиційного одягу місцевого населення, режиму харчування та приготування страв. Для написання цього розділу автори описів, наприклад М. Домонтович (автор військово-топографічного опису Чернігівської губернії),

залучив значну кількість джерел та літератури: статистичний опис Стародубського округу державних селян (1854 р.), етнографічний нарис м. Олександрівки, опис м. Олишевки Козелецького повіту, опис с. Юриновки Новгород-Сіверського повіту, опис Бобровської дачі (Чернігівського повіту) тощо.

Досить точні відомості етнографічного характеру містять військово-топографічні описи Чернігівської та Херсонської губерній про традиційне помешкання українців. Згідно з відомостями М. Домонтовича, садиба українського селянина частіше складалася з таких елементів: двокамерна або трикамерна хата, хлів, комора, клуня та баня (останні зустрічалися лише у північних повітах). Житлові помешкання зводилися з різних будівельних матеріалів: у північних районах Чернігівської губернії частково було поширено зрубне житло (здебільшого будували з сосни, берези, осини), у південних повітах будували каркасне житло. Каркас заповнювали деревом та глиносоломою або плетінням з великою кількістю глиносоломи. Двокамерна хата була прямокутної форми: довжина її не перевищувала 12, ширина — 8, висота — 3,5 аршина. Двокамерне житло складалося з хати та неопалюваних сіней, трикамерне — хати, комори та сіней (останні розташовувалися у центрі споруди). У бідняцьких хатах основним елементом її інтер'єру була вариста піч, вона займала внутрішній кут хати з боку від вхідних дверей. Уздовж дверей стояли довгі широкі лави, навпроти дверей ставили стіл, а по діагоналі від печі влаштовували парадний кут, в якому розміщували ікони, що були прикрашені вишиваними рушниками та квітками. Уздовж тильної стіни, між піччю та причілковою стіною, будували дерев'яний настил, так званий піл, який використовувався у якості ліжка для усієї сім'ї. Зліва біля дверей робили полиці для хатнього начиння (здебільшого посуду). Селянській двір огороджували тином, біля двору іноді в південних повітах за браком деревини замість хліва будували повітки. За двором будували клуні, які у південних повітах виключно використовувалися для молотьби зернових культур. Клуні мали низький зруб або взагалі його не мали, але обов'язковим елементом такої клуні був високий дах. Клуня також була прямокутної форми: від 4 до 5 саж. у ширину та 8 сажень у довжину[19].

На Херсонщині в другій половині XIX ст. житло селян було доволі різноманітним "від просторового, високого кам'яного будинку, схожого на будинки колоністів,... до сирої, тісної землянки, в якій мешкають державні та власницькі селяни південних повітів"[20]. Хати мали переважно форму витягнутого прямокутника розмірами у довжину 9–12 аршин, у ширину 7–8 аршин. Як зазначає автор військово-топографічного опису Херсонської губернії О. Шмідт, панівним на той період стає трикамерне житло, яке складалося з хати, сіней та комори. Основним будматеріалом на той період була глина з очеретом, хмизом і соломою — саман (необпалена цегла), глиносолом'яні вальки вагою 8 — 10 кг. Фундаменту не було, підлога була глиняною, дах — двосхилий або глиняний. Піч робили з глини, дикого каменю, цегли-сирцю або заводської цегли, дах покривали переважно соломою й очеретом. Надалі в описі О. Шмідта достатньо досконало описано процес будівлі каркасу майбутньої хати-мазанки. Спочатку в землю вбивали стовпи з розвилкою вгорі, на них клали скріплені связі, вздовж клали сволок завтовшки більше 20 см, впоперек — 2–3 вужчі сволоки. На поперечні сволоки клали лати, потім ставили крокви, зв'язуючи їх по два кінці, з розпорами. Поставивши декілька кроків на в'язках, прибивали до цих крокв розколоті жердини — підлатники. Дірки між сохами і щілини переплітали очеретом або хмизом, обмазували ззовні та зсередини. На стелю клали солому і зверху засипали землею. У середньому собівартість такої мазанки сягала 40 крб. У південних повітах Херсонської губернії замість глини використовували вапняні плити, тому автоматично зростала собівартість цієї будівлі до 75 крб., але в той же час збільшувались строки придатності цього помешкання для використання до 50 років. Надворі українські селяни викопували для зберігання зерна так звані хлібні ями. Робота над ямою зазвичай займала чотири дні для двох працівників. Яма обмазувалася глиною та обпалювалася. Перед зсипкою збіжжя дно ями вкривалося соломою. Для кожного виду зернових була окрема яма. При правильній експлуатації така яма могла слугувати господарям до 15 років.

Житлові приміщення селяни опалювали кізяками (у середньому сім'я з Херсонського повіту спалювала за опалювальний період 3 кубічних сажня кізяка), соломою та хмизом. У Тираспольському та Одеському повітах замість кізяка та соломи використовували сухі

гілки та виноградну лозу, очерет. Якщо людина не мала достатньої кількості худоби, то була вимушена збирати або купувати кізяки (сажень кращого кізяка коштував від 1 крб. 43 к. до 2 крб. 40 коп. сріблом). Іноді українські селяни житлові приміщення опалювали хмизом зі старого тину або будяками — кураєм. Курай виростав у другій половині літа, коли він всихав, його легко збирали граблями у копни (вартість копни завдовжки 10 і завширшки 24 сажні, а заввишки 7 аршин сягала щонайменше 12 крб. сріблом). Помешкання освітлювали сальними свічками або за допомогою каганця.

Упорядники військово-топографічних описів Херсонської (О. Шмідт) та Чернігівської губернії (М. Домонтович) досить детально охарактеризували процес формування та еволюції одягу українських селян. За їх спостереженнями, традиційний костюм українського селянина складався з верхнього, натільного, поясного та нагрудного одягу, взуття та головних уборів. У повсякденному житті українські селяни Чернігівської губернії здебільшого одягали коротку свиту з невисоким коміром, сорочку, шаровари, взимку — кожух. Чоловіча сорочка мала тунікоподібний крій, на грудях був прямий розріз — пазушка. Верхній одяг (свита) виготовлявся з доморобного сукна чорного, коричневого або сірого кольору, зверху свита застьобувалася шкіряним або металевим ґудзиком, у талії стягувалася бавовняним паском, знизу мала кишені. Чоловіки, що мешкали у південних повітах, частіше одягали довгу свиту з каптуром (кирею), який захищав голову та шию від негоди. Узимку більшість українців носили кожух або байбарак — хутряне вбрання, покрите сукном. Традиційним взуттям українських селян були личаки та чоботи. Серед основних чоловічих головних уборів М. Домонтович називає кучму та бриль, які були поширені майже на всій території Лівобережної України[21]. Буденний одяг українських поселян Херсонської губернії влітку складався з сорочки, шаровар з грубого домашнього сукна, свити з відлогою (ширяк), взимку одягали кожух, штани з сукна або з молодої овчини та рукавиці. Влітку замість чобіт чоловіки носили постоли.

У повсякденному житті жінки Чернігівської губернії одягали традиційну плахту, сорочку, фартух-запаску, в особливих випадках (на свята) — довгу свиту, розшиту по боках фалд синіми або червоними шнурками, узимку віддавали перевагу шубам з відкидним коміром. У буденні дні заміжні жінки на голову пов'язували хустку, у святкові дні намітку — прямокутну довгу хустку, виткану з білого полотна. Мешканки Херсонщини одягали довгу сорочку з широкими рукавами, що збиралися унизу, та відрізним станом: верхня частина була виконана з тонкого саморобного матеріалу, нижня з грубого домашнього полотна. На цій території поясний жіночий одяг був представлений дергою, фартухом-запаскою. На сорочку українки одягали ситцеву юпочку або керсетку, поверх юпки частіше носили свиту. На Херсонщині такий традиційний жіночий костюм заміжні українки прикрашали ланцюжками з великими хрестами, дівчата носили намисто з медальйонами або монетами, ланцюжки з образами. Для дівчат Херсонщини типовим у буденному житті було поширено заплітання волосся в одну косу, а на свято заплітали дві коси, які обгортали навколо голови та прикрашали зачіску різнокольоровими стрічками та квітами. Заміжні жінки у якості головного убору частіше носили очіпок[22].

Їстівний раціон українських селян був доволі різноманітним. Його основу становив хліб. Так, населення південних повітів Чернігівщини випікала хліб переважно з жита, мешканці Мглинського та Суражського домішували до хлібного тіста конопляні висівки. На Херсонщині заможні селяни їли хліб з жита, бідняки до житньої муки додавали ячмінне борошно, або взагалі пекли хліб з ячмінного борошна. Окрім хліба, українські селяни Херсонської губернії споживали борщ, вареники, кашу (частіше варили пшоняну, кукурудзяну та пшеничну), юшку, галушки, локшину, затірку. За спостереженням М. Домонтовича, на Чернігівщині борщ найчастіше готували з буряка, капусти, моркви, картоплі та цибулі. Заправляли його салом, на свята — м'ясом[23]. Улітку з овочів на Херсонщині споживали огірки, редьку, цибулю, часник, також смакували динями та кавунами (останні їли з хлібом). Взимку вживали квашену капусту, огірки, буряк та кавуни. Під час свят до столу ставили обрядову їжу, асортимент якої визначався традиційними для того чи іншого свята продуктами, та спиртні напої — наливки та медовуху. На Херсонщині улюбленою святковою і недільною стравою була локшина — зварене у воді чи молоці порізане

тонкими довгими смужками тісто, замішане з пшеничного борошна на яйцях.

Також важливим елементом побутового та культурного життя українців було дотримання релігійних обрядів та аграрно-календарних свят. Укладачів військово-топографічних матеріалів передусім цікавили відомості про поширення язичницьких вірувань та традицій в українському середовищі. Народні звичаї та вірування українця Чернігівщини навіть у XIX ст. залишалися язичницькими. Як вказував автор опису: "За своїм розумінням та віруванням у таємниці природи він не далеко відійшов від своїх пращурів і його повсякденне життя продовжує йти за стародавнім порядком". Наголошувалося, що в українських обрядах язичницькі вірування й свята тісно переплетені. Весілля, хрестини та інші обряди завжди відбуваються із стародавньою урочистістю, попри значні витрати. До залишків язичництва відносили поширений на Чернігівщині культ бога полів Дідька, якого селяни уявляли з солом'яним батогом (цим батогом він, за повір'ям, розхитував хліби й трави). У деяких повітах перед початком посівної селяни співали йому хвалебні пісні, а після закінчення жнив частину незжатих колосків залишали на полі як дарунок для Дідька. Це колосся називали бородою, його переплітали червоною смужкою, прикрашали квітами, навколо спалювали траву і в її середину вкладали шматочок хліба та жменьку солі, співаючи при цьому: "Оце тобі борода, хліб, сіль та вода!"[24]. Після закінчення жнив женці робили з жита вінок та приносили його додому власника ниви. Цей вінок освячувався в церкві в день Преображення Господнього та зберігався під образами. Також на українських землях було поширене повір'я про існування численної кількості знахарів та відьом. М. Домонтович детально розповів про створення магічних ляльок. Цих ляльок робили, сплітаючи з колосків на ниві та заговорюючи їх. Щоб позбутися ворожої магії ляльок, викликали священика або ворожку, котра скеровувала магію на ту відьму, яка робила ляльку.

Поважали українці і церковні свята, хоча під час більшості свят польові роботи не припинялися, окрім великих свят на кшталт Пасхи чи Трійці, а також свята Палія (св. Пантелеймона — 27 липня), за яким працювати було не можна, бо "Палій попалить", тобто обов'язково повинна була зчинитися пожежа. Автор зауважив, що українці "святкують набагато менше свят, ніж росіяни". Народні розваги зазвичай зводилися до вечорниць, досвіток та ін., де молодь "спілкувалася та співала пісень"[25].

Таким чином, достатньо широка інформаційна база військово-топографічних описів, постійне вдосконалення методів збору та опрацювання інформації, розширення методологічних підходів до аналізу джерел забезпечили їм високий рівень науковості та інформативності, особливо з питань повсякденного життя українців та представників етнічних меншин. Укладачам вдалося досконало описати процес формування чоловічого та жіночого традиційного вбрання українців, охарактеризувати особливості усної народної творчості, календарні свята та обряди, зміни в архітектурній забудові селянських поселень, визначити конструктивні особливості житлових та господарських приміщень, встановити режим харчування українського населення та приготування страв.

Джерела та література

1 *Андреев Н. В.* Географические труды офицеров Генерального штаба (1836 — 1868) и их значение для развития географии в России: Автореф. дисс. канд. геог. наук — М., 1963. — 18 с.

2 *Дружинина Е. И.* Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. — М.: Наука, 1981. — 215 с.

3 *Кабузан В.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719–1858 гг.). — М.: Наука, 1976. — 306 с.

4 *Водотика С. Г.* Історія Херсонщини XII–XIX ст.: Навчальний посібник. — Херсон: Айлант, 2003. — 160 с.

5 *Бойко А. В.* Топографічні описи Південної України початку XIX століття // Південна Україна XVIII–XIX століття. Запоріжжя, 1996. — Вип.2. — С. 28–30.

6 *Константинова В. М.* Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України у першій половині XIX ст. // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П. Д. Осипенко, Історія. — Бердянськ, 2000. — С. 44–52.

7 Російський Військово-історичний архів (надалі РДВІА). — Ф.38. Департамент по Генеральному штабу. — Оп. 5. — Од. зб. 719а. Ведомости сведений для составления статистических описаний губерний европейской части России и Царства Польского и переписка с военным министром и генерал-квартирмейстером генерального штаба по этому вопросу. — Арк.6.
8 Там само. — Арк. 69.
9 Там само. — Арк. 93.
10 Російський Військово-історичний архів (надалі РДВІА). — Ф.38. Департамент по Генеральному штабу. — Оп. 5. — Од. зб. 719а. Ведомости сведений для составления статистических описаний губерний европейской части России и Царства Польского и переписка с военным министром и генерал-квартирмейстером генерального штаба по этому вопросу. — Арк. 155–182.
11 Примерная подробная программа Статистических описаний губерний и областей Российской империи. — СПб., 1858. — С. 1–58.
12 Російський Військово-історичний архів (надалі РДВІА). — Ф.38. Департамент по Генеральному штабу. — Оп. 5. — Од. зб. 719а. Ведомости сведений для составления статистических описаний губерний европейской части России и Царства Польского и переписка с военным министром и генерал-квартирмейстером генерального штаба по этому вопросу. — Арк. 335–350.
13 Там само. — Арк. 190.
14 Там само. — Арк. 198.
15 Русское военное обозрение // Военный сборник. — 1864. — № 3. — С. 80.
16 Отчет Военного министерства за 1859 год // Военный сборник. — 1862. — № 5–6. — С. 81.
17 Исторический очерк деятельности Военного управления в России с 1865 по 1880 гг. — СПб., 1880. — Т.4. — С. 109.
18 Русское военное обозрение // Военный сборник. — 1864. — № 3. — С. 4.
19 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. подполковник Генерального штаба М. Домонтович. — СПб., 1865 — С. 549.
20 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба полковник А. Шмидт. — Спб., 1863. — Ч.1. — С. 501.
21 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. подполковник Генерального штаба М. Домонтович. — СПб., 1865 — С. 550.
22 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. Генерального штаба полковник А. Шмидт. — Спб., 1863. — Ч.1. — С. 505.
23 Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. подполковник Генерального штаба М. Домонтович. — СПб., 1865. — С. 551.
24 Там само. — С. 534.
25 Там само. — С. 537.

Инна Петрова

Повседневная жизнь украинских крестьян по материалам военно-топографических описаний XIX в.

В статье рассматривается повседневная жизнь украинских крестьян по материалам военно-топографических описаний Черниговской и Херсонской губерний (XIX в.). Проанализирована методика составления военно-топографических описаний (60-х гг. XIX в.), их источниковая база и информационные возможности. В содержании статьи представлена информация из военно-топографических описаний, касающаяся становления традиционных обрядов и обычаев местного населения, конструктивных особенностей жилищных и хозяйственных помещений, формирования традиционного костюма местных жителей, режима питания украинского населения и приготовления блюд.

Ключевые слова: *крестьяне, топографические описания, Черниговская губерния, Херсонская губерния.*

Inna Petrova

Daily life of the Ukrainian peasants according to materials of military-topographical descriptions of the XIXcentury

The summary: The daily life of the Ukrainian peasants according to materials of military-topographical descriptions of the Chernigov and Kherson provinces (XIX c) is examined in the article. The technique of ordering military-topographical descriptions (60th XIX c), their source base and information possibilities is analysed. The information from military-topographical descriptions concerning formation of traditional ceremonies and customs of local population, design features of housing and economic premises, formation of traditional clothes of local inhabitants, a diet of the Ukrainian population and preparation of dishes is presented on article pages.

***Key words**: peasants, topographical descriptions, Chernigov province, Kherson Province.*

УДК 316.343.652 (477)(09)

Ігор Коляда (м. Київ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВИЙ АСПЕКТ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.)

У статті проаналізовані матеріально-побутові аспекти повсякденного життя різних груп освітянської інтелігенції протягом другої половини XIX ст.

Ключові слова: *освітянська інтелігенція, професорсько-викладацький склад, слухачі, студенти.*

Історію певної епохи неможливо відобразити без картини повсякдення. Якщо розглядати картини повсякдення суспільства в цілому через так званий історіоскоп*, то в нас вийдуть лише його найзагальніші риси. У даному ж випадку нас цікавитиме повсякденне життя, його матеріально-побутовий аспект конкретної соціальної верстви — інтелігенції, а ще точніше освітянської інтелігенції. Проблема її матеріально-побутового забезпечення має велике суспільне значення, оскільки вона впливає на якість ретрансляції отриманих нею знань, цінностей та ідеалів у маси, насамперед нове, підростаюче покоління. Слід зазначити, що проблема належного матеріально-побутового забезпечення була актуальна не тільки для другої половини XIX ст., її гострота і важливість присутня і в наш час. Тому розгляд повсякдення освітянської інтелігенції минулого не тільки цікавий, а й потрібний з огляду на матеріальні складнощі у середовищі інтелігентних кіл сучасної України, насамперед освітян.

Деяких сторінок повсякдення та матеріально-побутових аспектів життя освітянської інтелігенції у своїх дослідженнях торкалися Д. Багалей, Г. Петровський, В. Лейкіна-Свірська, О. Ілюха, О. Драч, Г. Касьянов, І. Сучков, Н. Шип[1], проте, комплексної картини повсякдення і зокрема матеріально-побутового аспекту досі не було відтворено. Це і зумовлює мету нашого дослідження, наукова новизна якого полягає у спробі відтворити матеріально-побутові аспекти життя різних соціальних груп освітянської інтелігенції.

Аналізуючи зміни соціальної природи робітників розумової праці у другій половині XIX — на початку XX ст., неможливо уникнути з'ясування питання щодо матеріально-побутових умов життєдіяльності та життєвих стандартів освітянської інтелігенції: сільських учителів, учителів гімназій, професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів.

Поміж представниками розумової праці, які перебували на державній службі, відносно високий життєвий рівень мала вузівська професура.

Науково-педагогічна інтелігенція, яка працювала в Україні у другій половині XIX ст., налічувала у своїх лавах близько 1 000 осіб: Харківський університет — 341 (1860–1890-ті роки), Університет св. Володимира у Києві — 171 (1857–1883), Новоросійський в Одесі — 143 (1865–1890), Ніжинський історико-філологічний інститут імені князя Безбородька — 49 осіб (1875–1900)[2]. Функціонування вищих навчальних закладів у Російській імперії загалом й у її українських губерніях зокрема регламентувалося статутами, що їх упродовж XIX ст. було ухвалено чотири (1804, 1835, 1863, 1884).

Нечисленний загін науково-педагогічної інтелігенції виконував соціальне замовлення щодо підготовки фахівців для різних галузей промисловості та сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я, а також провадив наукові дослідження. За чиновною ієрархією професор був статським радником (V клас за "Табелем про ранги"), ректор — дійсним статським радником (IV клас). Фахівці даної категорії переважно походили з дворян. У Київському університеті вони домінували над вихідцями з чиновництва й духовенства, у Харківському — упродовж усього XIX ст. становили більшість професорсько-викладацького складу на юридичному факультеті.

* Інструмент-термін, використаний Л. Гумільовим для означення предмета історичного розгляду: від історії людства в цілому до історії окремої людини.

Загалом науково-педагогічна інтелігенція отримала місця у “Табелі про ранги” й була офіційно зарахована до державних службовців — чиновників — за “Статутом Академії наук” й “Статутом університетів Росії” (1803, 1804)[3].

Професорсько-викладацькі кадри відносилися до високооплачуваної категорії населення. За “Загальним статутом імператорських Російських університетів” 1863 р., оклади професорсько-викладацького складу збільшилися у порівнянні з 1835 р. майже удвічі: ординарний професор отримував 3 000 руб. річно, екстраординарний — 2 000, доцент — 1 200 (плюс “квартирні” й “харчові”). Проте реально їхнє фінансове становище погіршилося у півтора рази, оскільки ціни на основні товари й продукти збільшилися майже утричі[4]. Асигнування на утримання викладацького штату Київського св. Володимира, Харківського й Новоросійського в Одесі (без медичного факультету) університетів, за статутом 1884 р., становили відповідно 371 730 руб., 342 747 та 243 050 руб. Загалом по всіх університетах імперії ця сума виявилася меншою у порівнянні з показниками 1863 р.[5].

Викладачі, крім посадової платні, отримували гонорар. Розміри гонорару визначалися без урахування якості й кількості витраченої праці, а залежали від кількості слухачів/студентів. Відповідно — на факультетах, де навчалося більше студентів, й розміри винагороди були вищими.

Так, наприклад, питання щодо викладацьких гонорарів, які отримувалися з сум, що їх, у свою чергу, сплачували студенти за слухання лекцій, розглядалося комісією, що її 1897 р. створила рада Харківського університету. Комісія дійшла висновку, що найбільший піврічний гонорар отримували професори юридичного факультету (421 руб.), оскільки вони доволі часто викладали по два предмети. На медичному факультеті гонорар становив 396 руб., фізико-математичному — 230 руб. Чи не найнижчим він був на історико-філологічному факультеті — лише 26 руб. Приват-доценти юридичного факультету отримували гонорар у розмірі 124 руб. за півріччя, їхні колеги з історико-філологічного факультету — 15 руб. Члени комісії К. Андреєв, Д. Багалій, І. Міклашевський, М. Сумцов запропонували скасувати систему гонорарів й підвищити натомість професорські оклади[6].

Наведені дані засвідчують нестабільність й хисткість матеріального становища вузівської вітчизняної інтелігенції.

З часом платня професорсько-викладацького складу поступово, але неухильно зростала. Зрозуміло, що не варто абсолютизувати формальних показників — вони мають аналізуватися у загальному контексті зростання індексу споживчих цін. Якщо взяти до уваги тільки одне джерело заробітку — заробітну платню, — то 1913 р. ординарний (штатний) професор вищої школи підросійської України отримував пересічно 6 000 руб., екстраординарний — 3 600–4 200 руб., асистенти вузів — 1 800 руб. річно[7]. Як на той час, це були доволі серйозні гроші. Крім того, додатковий прибуток давали гонорари за статті, монографії, підручники тощо, хоча варто зауважити, що нерідко наукова література друкувалася без авторських гонорарів, а то й їхнім власним коштом із відповідним зазначенням — “надруковано коштом автора”.

Виразним прикладом того, як можна було поєднувати за умов антиукраїнської реакції в Росії наприкінці XIX ст. стрімке кар’єрне сходження щаблями ієрархізованої чиновницько-педагогічної “драбини” й відповідне поліпшення власного матеріального становища з притлумленим, але системним служінням українській справі, може слугувати біографія Володимира Павловича Науменка (1852–1919)[8].

Один з найвідоміших вихованців В. П. Науменка, майже через тридцять років після убивства педагога київською ЧК 1919 р., добрим словом згадував свого колишнього директора гімназії: “Гімназія, в яку мене, по довгих сімейних нарадах, віддано, була приватна. Директором її був Володимир Науменко, давній голова Київської української “Громади” і редактор журналу “Киевская старина”. Дуже прикро згадати, що чоловік цей заплямував безнадійно свою сиву голову участю (у 1918 році) в гетьманському уряді, але несправедливо було б закреслювати той факт, що саме він зробив із “Киевской старины” дорогоцінну скарбницю української культури. А педагог з нього був надзвичайно талановитий. Він викладав російську мову й літературу. В моєму класі викладачем він не був, але іноді приходив до нас і давав лекції. В третьому класі прочитав він нам пушкінського “Мідного вершника” і “Полтаву” — кращого читання я не чув, — а в четвертому заміняв інколи ми-

лого нашого словесника Олексія Левицького. І які то були лекції! Левицький сідав під час них на задню лаву і слухав разом з нами, — було що й послухати! За програмою це були лекції з "церковно-слов'янської мови", але Науменко обертав їх у прецікаві виклади порівняльного мовознавства, говорив з нами дуже приступно й популярно, але — розкривав широкі обрії...

Олексій Левицький вартий доброї згадки хоча б за те, що в ті люті часи реакції (після 1905 року) сміливо твердив нам, що українська мова — мова самостійна, а не діалект, не "наречие"... Науменко ж, "лисиця" і "хитрий Улліс", як його називано в Старій Громаді, уникав самого слова "український" і говорив так: "Кто живал в наших малороссийских деревнях, тот знает" і т. ін.[9].

Атестат, що його виписали В. П. Науменку у жовтні 1914 р., коли він остаточно залишив педагогічну ниву, сухо, але виразно змальовує етапи його кар'єрно-педагогічного зростання. З огляду на джерельну цінність документа у контексті заявленої нами теми, подаємо його майже повністю із незначними скороченнями "Предъявитель сего, бывший директор частной, с правами правительственных, мужской гимназии "Общества содействия среднему образованию в г. Киеве", действительный статский советник Владимир Павлович Науменко, родился 7 июля 1852 г., православного исповедания. Имеет ордена: Св. Владимира 4-й ст., Св. Анны 2-й и 3-й ст. и Св. Станислава 2-й и 3-й ст. и серебряную медаль в память царствования ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III-го. Содержания получал: жалованья — 1800 р., столовых — 1800 р., квартирных — 900 р. и за уроки 300 р., итого 4800 р. в год. По происхождению сын статского советника [...]. Окончил полный курс в ИМПЕРАТОРСКОМ университете Св. Владимира, по историко-филологическому факультету и от совета оного получил: а) аттестат от 22 августа 1873 г. за № 1663 об утверждении его в звании действительного студента помянутого факультета по славяно-русскому отделу и б) свидетельство от 6 мая 1880 г. за № 568 на звание учителя гимназии и прогимназии, с правом преподавать русский язык и словесность. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 31 июля 1873 г. за № 6879 определен в Киевскую 2-ю гимназию учителем приготовительного класса [...]. С ВЫСОЧАЙШЕГО разрешения в награду усердной службы получил 200 рублей 1875 г. декабря 26-го. Указом Правительствующего Сената 26 июня 1878 г. (№ 72) утвержден в чине коллежского асессора, со старшинством со дня вступления в службу, т. е. с 1873 г. июля 31. Состоял секретарем педагогического совета Киевской 2-й гимназии с 1878 г. октября 13 по 1889 г. октября 18-го. Сверх настоящей должности был преподавателем русского языка и словесности в Киевской Министерской женской гимназии с 1873 г. сентября 1-го по 1894 г. августа 16 [...]. Указом Правительствующего Сената от 5 сентября 1879 г. за № 133 произведен в надворные советники, со старшинством с 1877 г. июля 31-го.

По разрешению Г[осподина] Министра Народного Просвещения в награду отлично-усердной службы по женской гимназии получил 200 руб. 1879 г. января 19. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР по удостоению Комитета Г[оспод] Министров ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу и особые труды его орден Св. Станислава 3 степени 1879 г. декабря 28. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 21 января 1880 г. за № 1081 перемещен исправляющим должность учителя русского языка и словесности в ту же гимназию, с обязательством приобрести свидетельство на звание учителя означенных предметов [...]. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 18 мая 1880 г. за № 5454 утвержден в занимаемой должности учителя русского языка и словесности в Киевской 2-й гимназии [...]. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 31 мая 1880 г. за № 5834 назначен ему высший оклад жалованья в 900 руб. за 12 нормальных уроков со дня утверждения его в должности, т. е. с 1880 г. мая 17. Сверх должностей по гимназиям, преподавал русский язык и словесность в коллегии Павла Галагана с 1880 г. августа 13 по 1882 г. августа 1 [...]. Указом Правительствующего Сената от 3 февраля 1882 г. за № 10 произведен в коллежские советники [...]. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР по удостоению Комитета Г[оспод] Министров ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу по Киевской женской гимназии орден Св. Анны 3-й степени 1883 г. мая 15. Указом Правительствующего Сената от 11 июня 1886 г. за № 66 произведен в статские советники [...]. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР по удостоению Комитета Г[оспод] Министров ВСЕМИЛОСТИ-

ВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу орден Св. Станислава 2 степени 1888 г. декабря 28. Сверх занимаемой должности преподавателя в Киевской 2-й гимназии, состоял преподавателем русского языка и словесности в Киевской Фундуклеевской женской гимназии с 1889 г. и в Киевском Владимирском кадетском корпусе с 1893 г. августа 15. ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОР ВСЕМИЛОСТИВЕЙШЕ соизволил пожаловать ему за отлично-усердную службу орден Св. Анны 2 степени 1893 г. января 1. Попечитель Киевского учебного округа предложением от 8 октября 1894 г. за № 7845 разрешил ему, на основании § 58 устава гимназий и прогимназий, производить высший оклад жалованья в 1250 руб. в год за 12 нормальных уроков с 1894 г. сентября 1. Получил серебряную медаль для ношения на груди на ленте ордена Св. Александра Невского, ВЫСОЧАЙШЕ учрежденную 26 февраля 1896 г. в память Незабвенного ЦАРЯ-МИРОТВОРЦА, в Бозе почивающего ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III 1897 г. октября 6. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 1 января 1898 г. за № 1 награжден орденом Св. Равноапостольного князя Владимира 4 степени [...]. Попечитель Киевского учебного округа предложением от 20 марта 1898 г. за № 3279 разрешил производить ему с 26 февраля 1898 г. выдачу высшего оклада жалованья в 1500 руб. в год за 12 нормальных уроков с предоставлением ему, согласно § 57 Устава гимназий 1871 г., звания заслуженного преподавателя [...]. Предложением Попечителя Киевского учебного округа от 16 июня 1898 г. за № 6449 оставлен на службе в занимаемой им должности еще на пять лет, сверх 25-летнего срока по учебной части Министерства Народного Просвещения с 1898 г. июля 31. Г[осподин] Товарищ Министра Народного Просвещения предложением от 11 ноября 1898 г. за № 27687 назначил ему за 25-летнюю его службу в пенсию полный оклад жалованья, присвоенного должности старшего учителя Киевских гимназий, по штатам 17-го апреля 1859 г., по 650 руб. в год, сверх содержания на службе, со дня выслуги 25-летнего срока, т. е. с 1898 г. июля 31. Предложением Управляющего Киевским учебным округом от 28 июля 1903 г. за № 11312 уволен, согласно прошению, от занимаемой им должности, с мундиром, присвоенным последней должности, с 1903 г. августа 1. Предложением Министерства Народного Просвещения от 26 сентября 1903 г. за № 30049 назначена ему за выслугою 30-летнего срока прибавка в размере 1/5 доли пенсии — 130 руб. с 1903 г. августа 1. Предложением Министерства Народного Просвещения от 28 мая 1905 г. разрешено ему открыть в г. Киеве на свои средства мужскую гимназию с 1905 г. июля 1. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 9 декабря 1905 г. за № 94 утвержден в должности директора содержимой им гимназии [...]. Предложением Министерства Народного Просвещения от 10 февраля 1911 г. за № 20 оставлен на службе еще на пять лет со дня выслуги 35-летнего срока, т. е. с 1910 г. декабря 9. Предложением Г[осподина] Товарища Министра Народного Просвещения от 9 апреля 1912 г. за № 1415 назначена ему вторая прибавка к пенсии, составляющая 1/5 доли основной (650 руб.) пенсии, — 130 руб. в год, со дня выслуги пятилетия в ныне занимаемой должности с 1910 г. декабря 9. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 28 января 1913 г. перемещен директором частной мужской гимназии "Общества содействия среднему образованию в г. Киеве" 1913 г. января 1. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 1 января 1914 г. за № 1 произведен за отличие в действительные статские советники. ВЫСОЧАЙШИМ приказом по гражданскому ведомству от 1 августа 1914 г. за № 55 уволен, согласно прошению, от службы, с мундиром, занимаемой им должности присвоенным [...]"[10].

Таким чином, наприкінці власної сорокарічної педагогічної кар'єри Володимир Павлович Науменко мав наступне доволі пристойне утримання: оклад 1 800 руб., харчових — 1 800 руб., квартирних — 900 руб. й за уроки — 300 руб., що становило річно 4 800 руб.[11]. Отримавши чин 4-го класу — дійсного статського радника, він перейшов до генеральського розряду за "Табелем про ранги". Відтак звертатися до нього належало: "Ваше превосходительство".

Життєвий рівень основної маси інтелігенції, насамперед учительства, у порівнянні з науково-освітянською елітою, був значно нижчим. В той час як міністерські чиновники від освіти, директори гімназій, шкільні інспектори мали посадові оклади не менші, а іноді й більші за професорські (випадок В. П. Науменка — наочне тому підтвердження), то середньорічний заробіток земських учителів,

наприклад, Полтавської губернії, наприкінці XIX ст. становив річно 200–240 руб.[12]. У відповідності з даними перепису початкових шкіл імперії Романових, що відбувся 1911 р., середня заробітна платня сільського учителя сягала 343 руб. на рік, його міський колега пересічно отримував 528 руб.[13]. Подібним був середній заробіток й переважної більшості лікарів, особливо міських. Втім подібні заробітки уможливлювали цим фаховим групам інтелігенції підтримувати релятивно високий життєвий рівень, вищий, ніж більшості підданих Російської імперії. За оцінкою Г. В. Касьянова, тогочасна українська інтелігенція, основна її маса, змикалася за своїми життєвими стандартами з тими міськими верствами, що їх на Заході окреслюють терміном “середній клас”[14].

Як вже вище зазначалося, матеріальне становище сільської інтелігенції мало власну специфіку й відрізнялося від її міських колег.

Так, наприклад, у перші роки після здійснення реформи 1861 р. заробітна платня сільського народного учителя коливалася у межах 30–120 руб на рік[15]. Наприклад, 1871 р. максимальна річна платня учителів Миргородського повіту Полтавської губернії сягала 120 руб. Наприкінці XIX ст. середній річний оклад сільського педагога дещо зріс й становив від 240 до 300 руб.[16]. Назагал зарплатня сільського вчителя була вищою у південних українських губерніях, що пояснювалося регіональною специфікою, тобто значно вищим рівнем включення вітчизняного Півдня у соціально-економічні відносини буржуазного типу[17]. Порівняльний аналіз прибутків педагогів з цінами другої половини XIX ст. дає підстави стверджувати про перевищення витрат над пересічною платнею учителя, отже засвідчує неможливість для народного учителя прохарчувати родину, не кажучи вже про придбання пристойного одягу, наймання комфортного помешкання, формування власної книгозбірні[18].

Ще менше отримували учителі парафіяльних шкіл. Їхні оклади аж до 1896/97 навчального року становили річно 120 руб., й лише відтоді були збільшені до 180 руб. на рік. Научитель Закону Божого діставав щорічно 40–60 руб. заробітної платні[19].

Після революції 1905–1907 рр. й початку запровадження загальної початкової освіти з 1909 р. на офіційному рівні була встановлена законом від 3 травня 1908 р. фіксована норма основного окладу учителів й учительок початкової школи, яка складала 360 руб. на рік[20]. Цей закон обумовлював мінімальний оклад законовчителів у 30 руб. за кожен комплект учнів. Причому початковий оклад періодично збільшувався на 10 % надбавки за кожні п’ять років роботи[21].

Матеріальний стан учителів середньої школи був набагато кращим, ніж народних учителів. Їх істотною перевагою була наявність службових і пенсійних прав. У середній школі Міністерства народної освіти учитель з вищою освітою отримував щороку 900 руб. заробітної платні. Зацікавленість у викладацькій діяльності викликали надбавки до заробітної платні у розмірі 400 руб. за кожні 5 років стажу. Крім того, якщо педагог відпрацьовував 20 років у школі, то його грошове утримання збільшувалося на 2 500 руб. Проте якщо в нього не було вищої освіти, то надбавка становила лише 750 руб. річно. Одначе цим матеріальне стимулювання праці викладача середньої школи не обмежувалося. Коли учитель, крім вищезгаданих 20 років, відпрацьовував ще 20, то йому призначалася надбавка у розмірі 1 550 руб. додаткового річного утримання. Ще однією особливістю доходів педагогів середньої школи було те, що переважна більшість їх давала додаткові приватні уроки. Щоправда, ці заробітки не становили головної статті їхніх доходів, проте щорічно приносили до вчительського бюджету близько 60–75 руб.[22].

Варто зауважити, що грошове утримання викладачів гімназій дозволяло не лише безбідно жити, а й надавало можливість займатися наукою, зокрема під час перебування на вакаціях за кордоном. Повертаючись додому, вони привозили колекції мінералів, зразки флори та фауни[23].

У 1913 р., напередодні Першої світової війни, були запроваджені систематичні п’ятирічні надбавки за стаж, надавалися пільги для навчання дітей педагогів та ін.[24]. Як почасти небезпідставно вважає авторитетна дослідниця питання Н. А. Шип, сільські учителі до певної міри перебували навіть у вигіднішому становищі за міських колег. Адже сільські педагоги користувалися земельними ділянками (не менше 1 десятини), що їх обробляли самі або ж віддавали в оренду. Траплялися випадки, коли окремі сільські громади й товариства доплачували учителям від 10 до 50 руб. у вигляді щорічної допомоги[25].

Архівні джерела засвідчують, що учителі сільських початкових шкіл отримували у період Першої світової війни й 240, й 288, й 600, й 1044, й навіть 1190 руб. на рік[26]. Отже, коливання рівнів "воєнної" учительської зарплатні сягало, згідно з цими даними, пропорції 1: 5. Рівень зарплати залежав від багатьох обставин — навантаження, освіти, стажу, проробленого на одному місці часу, відомства, що до нього належала школа, тощо. У будь-якому разі становище учителів не було стабільним, що засадничо тривіально констатувати за умов війни, економічної розрухи й галопуючої інфляції.

Матеріальне становище учителя за умов Першої світової війни значною мірою залежало від регіону, в якому він/вона працювали. Тому й не дивно, що його (становище) по-різному оцінюють сучасні учені-історики. Так, наприклад, якщо вітчизняний дослідник О. Драч стверджує, що Перша світова війна спричинила значне скорочення бюджету міністерства народної освіти Російської імперії[27], то його російський колега О. Ілюха, навпаки, зазначає, що за умов воєнного часу *кожний учитель* (sic!) отримував так звані "воєнні надбавки" у розмірі 1120 руб. на рік[28].

Як зазначали самі сільські учителі, у 1916/17 навчальному році на належні їм 40 руб. у місяць (річна зарплатня 480 руб.) вже годі було прожити. Тому вже з перших днів другої російської революції (з 1 березня 1917 р.) посадові оклади вчителів зросли й складали 600 руб. на рік[29].

За мізерних статків учителю було важко утримувати родину, давати належну освіту власним дітям. Саме тому насамперед 1910 р. з 153 тис. учителів Російської імперії обох статей перебували у шлюбі лише 30,7 % [30]. На думку сучасника тієї доби, відомого педагога й літератора С. В. Васильченка (1878–1932), вихованця Коростишівської учительської семінарії, сільський учитель мав лише три можливості одружитися, а саме: взяти шлюб з "дяківною", "урядниківною" або ж "селянкою" — відповідно до зазначених категорій сільських наречених й статусу їхніх батьків. Перші два варіанти пророкували йому, за С. Васильченком, "доживати свій вік посеред горілки, сільських пересудів і вести свій нікчемний скотячий, нікому не нужний труд у школі, дожидаючи начальства та екзаменів, немов кари господньої". Не рятувала становища й дружина з сільських дівчат, оскільки вона "не підніма, а ще більше підрива авторитет учителя в селі". Бо спершу вона слухає свого вченого мужа, соромиться його, учиться у нього, але з появою дітей й додаткових клопотів — сміливішає й бере чоловіка "в оборот": мовляв, треба працювати й сім'ю глядіти, а не газети читати. І, як підмічав С. Васильченко, одружений з селянкою учитель мав йти за нею, бо "усі люди в селі — усі її сторонники", а він "із своїми замірами, із своїми питаннями один у селі, як палець"[31].

Вочевидь вищенаведена картина "вибору без вибору" для сільського педагога, який мав намір одружуватися, занадто песимістична, але й насправді, за певних обставин дилема одруження для сільського учителя перетворювалася на болючу проблему вибору поміж жертовною (й невдячною?!) працею задля народу й особистим щастям. Ідеалістом був далеко не кожний сільський педагог. Але ідеалістів у цьому середовищі все ж таки не бракувало.

Учителі перебували у гіршому соціальному становищі у порівнянні з іншими категоріями робітників розумової праці. За "Табелем про ранги" учительська посада відповідала XIV класу — найнижчому, але під різними приводами адміністрація зволікала з присвоєнням цього чина, що тривало зазвичай упродовж кількох років. В той же час випускники педагогічного інституту при Рішельєвському ліцеї (дворянському навчальному закладі) отримували чин IX класу, якщо прослужили 6 років на посаді наглядачів чи ад'юнктів, а вихованці училища правознавства й політекономії при цьому ж ліцеї чин IX класу діставали одночасно з випуском[32].

Пересічна тривалість педагогічної служби сільського учителя була зазвичай меншою, аніж у його міського колеги, й становила назагал 6–8 років. Відтак значною була плинність кадрів сільських педагогів й перманентно великою — кількість незайнятих вакансій. Найстійкішими, за визначенням В. Р. Лєйкіної-Свірської, виявляли себе випускники учительських семінарій й учительки з єпархіальних шкіл[33]. 20-річна педагогічна праця надавала право на пенсію у розмірі третини учительської платні, 25-річна — двох третин, 30-річний педагогічний стаж дозволяв отримувати пенсію у розмірі 100 % зарплатні. Втім, з кожних 100 учителів допрацьовували до 25-річного педстажу лише 5–6 осіб (відповідно 5–6 %)[34].

Траплялися випадки, коли учитель залишав школу після 10 років роботи, школу, "яку він любив і з якою звикся "усією душею", й вступав до числа студентів Київських вищих комерційних курсів, щоби покращити у майбутньому власне матеріальне становище й отримати сприятливішу кар'єрну перспективу[35]. Аби отримати додаткові джерела заробітку, сільські педагоги масово підпрацьовували у земствах (зокрема, збирали й опрацьовували статистичні дані), наймалися помічниками писарів, виконували іншу малокваліфіковану канцелярську роботу[36].

Правове становище учителя було невисоким. Дипломовані випускники вчительських семінарій звільнялися від багатьох особистих повинностей, але це все рівно було меншим привілеєм, ніж ті, що їх собі міг дозволити чиновник вже найнижчого — 14-го рангу. Цей ранг натомість учитель міг отримати лише після 12 років бездоганної праці. За інших обставин він повертався до податного стану[37].

У власній практичній діяльності учитель залежав від численних представників влади. За ним пильно стежили інспектори, священики, сільські та повітові урядовці й поліція[38]. За свідченням сучасників: "Чим розумніший, освіченіший і більш відданий своєму обов'язку був учитель, тим швидше він викликав підозру у свого начальства і суворо осуджувався яким-небудь поліцейським шпигуном, як підбурювач до підривної діяльності і розбещувач молоді. Якщо він, навпаки, неук і бездара, п'яниця і ледар, його ніколи не обвинуватять, що він вовк у овечій шкурі і таємний революціонер"[39].

Мінімальною мірою покарання, що до неї вдавалися жандарми, якщо не могли довести причетність того або іншого учителя до революційного руху, було брутальне й неумотивоване переведення його до іншої школи; другим ступенем покарання — позбавлення роботи з оповіщенням усіх шкільних адміністрацій щодо його політичної неблагонадійності й позбавлення права бути народним учителем; третій ступінь — ув'язнення й заслання до Сибіру[40].

Перевірка на політичну благонадійність була обов'язковою фактично для всіх мешканців села, які прагнули обіймати учительські посади[41]. На початку XX ст. це було особливо актуально для влади, адже досвід попередніх десятиліть засвідчив, що інтелігенція бере активну участь в антиурядових акціях.

Дослідники відзначають, наприклад, участь у народницькому русі пересічних учителів[42]. В. Й. Борисенко подає випадки, коли революційна пропаганда народників-учителів охоплювала одразу декілька повітів Лівобережної й Слобідської України. Мала вона місце і в Катеринославській, Київській, Подільській та Таврійській губерніях[43]. Дослідник також наводить дані, згідно з якими упродовж 1860–1880-х років 142 народних учителів за революційну діяльність або за підозрою щодо участі у ній було позбавлено посад, а найактивніші засуджені до різних термінів ув'язнення й заслання до віддалених місцевостей Російської імперії.

Відтак випускника університету, який повертався до рідного села наприкінці 1880-х років, щоби учителювати, батько відмовляв від цієї невдячної справи у таких виразах: "Школа — се ось що: се праця з ранку до вечора, що після неї й ніг не підволочеш; се — мізерна плата — яких 15–20 рублів на місяць, що їх до того ти по два, по три місяці не одержуватимеш з управи; се — тісна, брудна твоя хатина, що на неї старшина з писарем по місяцю не даватиме дров; се — п'яний старшина або писар будуть ходити до тебе в школу та показувати, що вони твоє начальство [...]"[44].

Поряд з владними структурами цькувало гуманітарну інтелігенцію села й православне духовенство. Один з учителів характеризував діяльність тогочасного сільського духовенства таким чином: "Отці церковні, корисливі, живуть майже в розпусті, займаються кляузами й очевидними наклепами, не шкодуючи ближнього свого"[45]. Під час широкомасштабного учительського з'їзду у Москві (29 грудня 1902 р. — 6 січня 1903 р.), що на ньому були репрезентовані й українські учительські товариства, висувалися вимоги щодо звільнення учителя від нагляду духовенства й попечителів училищ за політичною, моральною та релігійною ознакою, а також — унезалежнення його від сільських властей[46].

З урахуванням вищенаведеного можна стверджувати, що в окреслений період завершився процес формування загального соціально-психологічного портрета освітянської інтелігенції як самостійної соціальної верстви. У цей час освітянська інтелігенція вже була настільки численною, що можна говорити й про її масову поведінку, масову психологію, загальний, зі спільними рисами, портрет цьо-

го суспільного феномену.

Отже, урядники міністерства освіти, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів звично зараховувались до заможних прошарків освітянської інтелігенції. Середній життєвий рівень мали учителі гімназій. На нижчих щаблях матеріального добробуту перебували сільські учителі.

Джерела та література

1 *Петровський Г.* З революційного минулого. — М., 1958. — 210 с.; *Лейкина-Свирская В.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — М.,1981. — 285 с.; *Илюха О.* Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. — СПб., 2003. — С. 426–443.; *Драч О.* Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX — початок XX ст.) // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської обл. — Черкаси: Ваш Дім, 2004.; — Вип.9. — С. 48–50.; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX ст.: соціально-політичний портрет. — К.,1993. — 176 с.; *Сучков И.* Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX вв. // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 65–73; *Шип Н.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. — К.,1991. — 172 с.

2 *Лейкина-Свирская В. Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — М.: Мысль, 1971. — С. 181.

3 Див.: *Марголис Ю. Д., Тишкин Г. А.* Отчизне на пользу, а россиянам во славу: Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII — начале XIX в. — Л., 1988. — С. 193.

4 *Птуха М. В.* Очерки по истории статистики в СССР: В 2-х т. — М., 1959. — Т. 2. — С. 100.

5 *Багалей Д. И.* Экономическое положение русских университетов. — СПб., 1914. — С. 8–10.

6 Див.: Записки императорского Харьковского университета 1898 г. — Харьков, 1898. — Кн. 1. — С. 10.

7 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 2717. — Оп. 1. — Спр. 166. — Арк. 239 (далі — ЦДАВО України).

8 Докладніше про нього див., напр.: *Панкова Є. В.* Володимир Науменко (1852–1919) // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 90–102.

9 *Рильський М.* Із давніх літ // Рильський М. Поезії: В 3-х т. — К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1946. — Т. І: Лірика. — С. 45–46.

10 Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 68428. — Арк. 13–14 зв. (далі — ЦДАГО України).

11 ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 68 428. — Арк. 13.

12 Див.: Начальное народное образование в Полтавской губернии. — Полтава, 1894. — С. 37–39.

13 *Лейкина-Свирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. — М., 1981. — С. 65.

14 *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX ст.: соціально-політичний портрет. — С. 19.

15 *Драч О.* Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. — Черкаси, 2005. — Вип. 9. — С. 48.

16 *Борисенко В. Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 51;

17 *Драч О.* Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 — Історія України. — Харків, 2001. — С. 118.

18 *Заволока М.* Загальноосвітня школа України в кінці XIX — на початку XX ст. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. — С. 39.

19 *Илюха О.* Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / О. Н. Ансберг и др. (сост.); Р. Ш. Ганелин (отв. ред.). — СПб.: Санкт-Петер. ин-т истории РАН, Санкт-Петер. научное об-во истори-

ков и архивистов, 2003. — С. 433.
20 *Миронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII — нач. XX веков): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2-х т. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 2. — С. 294.
21 *Сучков И. В.* Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX вв. // Отечественная история. — 1995. — № 1. — С. 65.
22 *Сучков И. В.* Назв. праця. — С. 68; Державний архів Житомирської обл. — Ф. 183. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 172; Державний архів м. Києва. — Ф. 176. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 3–21.
23 *Анисимов А.* Киев и киевляне: Я вызову любое из столетий. — К., 2002. — Т. 1. — С. 171.
24 Див.: *Илюха О.* Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. — С. 434; Драч О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць. — Черкаси, 2005. — Вип. 9. — С. 50.
25 Див.: *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Ин-т истории Украины АН УССР; Отв. ред. В. Г. Сарбей. — Киев: Наук. думка, 1991. — С. 57.
26 Державний архів Черкаської обл. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 2; Спр. 9. — Арк. 13; Спр. 10. — Арк. 7; Спр. 18. — Арк. 1а; Спр. 24. — Арк. 1
27 *Драч О.* Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX — початок XX ст.) // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської обл. — Черкаси: Ваш Дім, 2004. — С. 163.
28 Див.: *Илюха О.* Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. — С. 434.
29 Державний архів Харківської обл. — Ф. 307. — Оп. 1. — Спр. 1а. — Арк. 32 зв.
30 *Лейкина-Свирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. — С. 65.
31 Васильченко С. Записки вчителя (Уривки) // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. ред. доц. С. А. Литвинова. — К.: Рад. школа, 1961. — С. 499.
32 Див.: *Михневич И. Г.* Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 г. — Одесса, 1857. — С. 100.
33 *Лейкина-Свирская В. Р.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. — С. 65.
34 *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. — С. 57.
35 Державний архів Черкаської обл. — Ф. 3990. — Оп. 2. — Спр. 162. — Арк. 19.
36 Див.: *Сурин П.* Сельскохозяйственные учреждения при народных школах // Школьное хозяйство. — 1896. — № 2. — С. 83–89.
37 *Лейкина-Свирская В. Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — С. 169–170.
38 Див.: *Борисенко В. Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. — К., 1980. — С. 52.
39 *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. — С. 36–37.
40 Там само. — С. 38.
41 Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 31 зв., 52–53.
42 Там само. — Арк. 81–82.
43 *Борисенко В. Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. — С. 97.
44 *Грінченко Б.* На розпутті // Грінченко Б. Твори: В 2 т. — Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. Повісті / Упорядкув. В. В. Яременка; Приміт. А. Г. Погрібного, В. В. Яременка; Вступ. ст. і ред. тому А. Г. Погрібний. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 410.
45 Державний архів Черкаської обл. — Ф. Р-3990. — Оп. 2. — Спр. 162. — Арк. 9.
46 *Лейкина-Свирская В. Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. — С. 67.

Игорь Коляда

Повседневная жизнь украинской педагогической интеллигенции: материально-бытовой аспект (вторая половина XIX в.)

В статье проанализированы материально-бытовые аспекты повседневной жизни различных групп педагогической интеллигенции в течение второй половины XIX в.

Ключевые слова: *педагогическая интеллигенция, профессорско-преподавательский состав, слушатели, студенты.*

Igor Kolyada

Everyday life Ukrainian educational intellectuals: material and household aspects (second part of the nineteenth century)

In the article has analyzed material and everyday life problems of different groups of educational intelligence during second half of the 19[208] *centure.*

Key words: *pedagogical intelligentsia, faculty, students.*

УДК 94(477.7):281.9“18”

Наталія Діанова (м. Одеса)

ХЕРСОНСЬКА ЄПАРХІЯ НАПРИКІНЦІ XIX СТ. (на матеріалах міста Берислава)

У статті проаналізовано становище православної церкви в Херсонській єпархії наприкінці XIX ст. на прикладі міста Берислава. Показано особливості соціального та релігійного життя міського населення. Розглянуто внесок православного духовенства в розвиток освіти і культури.

Ключові слова: *Херсонська єпархія, Берислав, православна церква, духовенство, населення, освіта.*

Невелике місто Херсонської губернії, яким був Берислав наприкінці XIX ст., представляє науковий інтерес для дослідження Херсонської єпархії через призму мікроісторії. Там певною мірою висвітилися процеси, які були притаманні для церковно-релігійного життя Південної України в цілому.

В зазначений період розпочалася нова сторінка в історії Херсонської єпархії. Її характерною ознакою було подальше піднесення православ’я, яке супроводжувалося церковним будівництвом, зростанням мережі церковно-парафіяльних шкіл, поширенням місіонерської діяльності. Ще зберігався значний вплив православної церкви на суспільне і культурне життя південного регіону, але при цьому з’являлось все більше факторів, які вказували на наявність серйозних кризових явищ. Про це свідчить значна активізація діяльності різноманітних протестантських течій і сект на території єпархії, які залучали в свої ряди православних парафіян. Ситуація ускладнювалась негативним ставленням, байдужістю, а іноді й ворожістю до церкви та духовенства з боку частини населення. Церква не змогла пристосуватися до нових умов часу і тих змін, які відбувалися в суспільстві, а тому втрачала певну кількість своїх парафіян. Найбільш яскраво це проявлялося у містах, де все більшого розмаху набували ідеї матеріалізму, які впливали на світогляд міських жителів.

Об’єктивне і всебічне висвітлення процесів, які відбувалися наприкінці XIX ст. в Херсонській єпархії, є актуальним завданням для сучасної історичної науки. Воно зумовлене відсутністю належного висвітлення даної проблеми в історіографії. В дореволюційний період до неї звертались історики церкви, які були священно- та церковнослужителями Херсонської єпархії: А. Лебединцев, Ф. Міляновський, С. Петровський, В. Лобачевский та інші [1]. Написані в контексті позицій офіційної православної церкви їх праці присвячені в основному історії окремих храмів чи парафій та діяльності Херсонських архієпископів.

Серед світських істориків значний внесок у розробку церковної історії Південної України зробив М. Мурзакевич, який на основі широкої джерельної бази дослідив деякі аспекти діяльності Херсонської єпархії. В основному вони торкалися першої половини XIX ст., але деякі його доробки мали відношення й до другої половини цього століття[2].

Історії православної церкви присвячені праці Ф. Лялікова, в одній з яких він описав визначні пам’ятки Воскресенської церкви м. Берислава[3].

В радянський період питання, пов’язані з церковною історією, порушувались надзвичайно рідко і, зазвичай, через призму упередженості та безкомпромісного атеїзму.

Лише наприкінці XX ст. з’явилися дослідження, присвячені історії церкви в Південній Україні, де розглядаються окремі питання життєдіяльності єпархії в зазначений період. Важливе місце серед них посідають роботи О. Тригуба, О. Федорчук і Г. Степаненко[4]. Однак, не дивлячись на помітне пожвавлення у висвітленні теми, наукова розробка ще не здійснена, що обумовлює її актуальність.

Джерельною базою представленої роботи являються матеріали Державного архіву Одеської області (ДАОО) та опубліковані документи.

Метою даної статті є дослідження історії розвитку Херсонської єпархії наприкінці XIX ст. Для цього ставиться завдання розглянути загальні тенденції і особливості в становищі православної церкви у зазначений період на прикладі міста Берислава.

Важливими документами для аналізу церковно-релігійного життя єпархії є повідомлення архієпископів про огляд окремих церков і монастирів, надіслані до Херсонської духовної консисторії. Вони дають підставу стверджувати, що наприкінці XIX ст. за зовнішнім благополуччям, пишнотою храмів і богослужінь все яскравіше вимальовувались серйозні проблеми, які мали місце в єпархії. Про це писав у своєму звіті 1884 р. архієпископ Херсонський і Одеський Никанор (Бровкович), який відвідав деякі церкви Одеського, Ананьєвського, Єлисаветградського та Херсонського повітів. Відзначаючи загальне позитивне враження відносно проведення богослужінь та управління церквою, він звертав увагу на низький рівень освіченості переважної більшості сільського духовенства, яке зовсім не займалось просвітницькою діяльністю серед парафіян. Це зумовило відсутність належних знань православної віри серед значної частини дорослого населення. Лише учні парафіяльного училища, в якому навчалося 20 хлопчиків і 3 дівчинки (на 2 000 жителів) змогли порадувати знаннями Євангелія. Така ситуація, що склалася в багатьох населених пунктах Херсонської губернії, сприяла успішному поширенню штундизму, основою якого, за словами одного із представників цієї течії, була "безграмотність православної людини, її низька моральність, пияцтво, відсутність стабільних позицій в сімейному та громадському житті"[5].

Посилити релігійний дух, який значно ослаб у народі наприкінці XIX ст., церква надіялась за допомогою церковно-парафіяльних шкіл, які контролювала створена при Синоді училищна рада. Згідно з "Правилами про церковнопарафіяльні школи" (1884 р.) вони мали стати осередком розповсюдження вчення православної віри і християнської моралі для населення[6]. На шпальтах "Херсонских епархиальных ведомостей" (ХЕВ) друкувалися щорічні звіти про їх діяльність в межах єпархії, що вказує на важливість цього питання для єпархіального керівництва.

Цілком слушним є твердження О. Тригуба про те, що церковно-парафіяльні школи давали не лише порівняно міцні знання з основних предметів і відіграли позитивну роль в поширенні грамотності, але й сприяли зростанню культурно-освітнього рівня населення Південної України[7].

Певну уяву про загальний стан Херсонської єпархії наприкінці XIX ст. дають документи про її огляд, здійснений архієпископом Іустином (Охотіним) у 1899 р. Згідно з указом Херсонської духовної консисторії від 26 липня 1899 р., виконуючий обов'язки благочинного 2-го Херсонського округу, священик Володимир Новицький подав рапорт архієпископу про становище православної церкви та її парафіян у м. Бериславі.

Берислав — місто з багатовіковою історією, яке отримало свою назву в 1784 р., коли розпочалася його розбудова на руїнах татарської фортеці Кизикирмен у складі Російської імперії. Наприкінці XVIII ст. його населення складало всього 640 осіб, які були переселенцями з українських губерній. Розташоване на правому березі Каховського водосховища, неподалік від Херсона, воно відігравало помітну роль в економічному розвитку Південної України. Впродовж XIX ст. Берислав перетворився на значний перевалочний пункт у торгівлі хлібом. Його населення зросло з 6 403 осіб (у 1858 р.) до 12 000 (у 1899 р.). В конфесійному плані переважну більшість жителів становили православні (10 000 осіб), близько 2 000 осіб — іудеї, 10 — католики, 4 — уніати і 3 — розкольники (безпоповці)[8].

Повсякденне життя міського населення було досить складним. Торгівля зосереджувалася в основному в руках євреїв, за винятком десятка православних купців, які торгували товарами для селянського побуту, вином і пивом.

Основна кількість православного населення проживала на хуторах, орендуючи землю в міської думи, якій належало 3 390 десятин. Невелика частина жила в місті, наймаючись на роботи по перевантаженню хліба в магазини та на судна. Здебільшого це робили жінки, які від тяжкої та виснажливої праці часто хворіли і рано старіли.

Чоловіки віддавали перевагу заняттю рибальством, судноплавством, ремеслами та візництвом. Наприкінці XIX ст. в Бериславі діяло 100 майстерень і невеликих підприємств, в тому числі два цегельні заводи, завод по переробці риби, чимало ковальських, слюсарських, бондарських, колісних та інших майстерень, де працювало всього 156 робітників[9]. В. Новицький писав, що все православне населення мріє покращити свій матеріальний стан і виїхати з Берислава в пошуках кращої долі, зважаючи на несприятливі кліматичні умови, шкідливі для здоров'я людей. Проте переважна більшість жителів могла про це лише мрія-

ти. Бідняки, які влітку жили на хуторах, а то й просто на полях, взимку тулилися в жалюгідних будиночках, не маючи вдосталь харчів і потерпаючи від хвороб.

Благочинний зазначав, що населення віддане православ'ю і любить свої храми. Цьому сприяло близьке розташування Бізюкова і Корсунського монастирів, які часто відвідували бериславці. Але при цьому він вказував на падіння моральності серед місцевих жителів, що проявлялося в пияцтві, крадіжках, заздрощах, бійках, розпусті тощо. В. Новицький пов'язував це з негативним впливом заробітчан та різних пройдисвітів, які приїздили на сезонні роботи з різних губерній імперії[10].

Проте подібна ситуація мала місце не лише в Бериславі, але й на всій території Херсонської єпархії. В 1889 р. архієпископ Никанор з прикрістю говорив про низький рівень народної моральності та небажання православних парафіян навчати своїх дітей грамоті. Дехто віддавав їх у 10-річному віці в найми за 15 крб. в рік або за 25 коп. в день. Навіть якщо діти й ходили до школи, то батьки неохоче відпускали їх туди лише з 1 листопада по 1 березня. Відмовлялися навіть від пропозиції священика про безкоштовне навчання. В цей час німецькі переселенці, євреї, татари всіляко дбали про освіту для своїх дітей, вбачаючи в ній запоруку їхнього майбутнього.

Великого поширення в єпархії, за свідченням архієпископа, набуло пияцтво. Парафіяни не соромилися влаштовувати п'яні дебоші, лихословити тощо. Через пристрасть до спиртного вони втрачали свій достаток, силу, здоров'я, моральність і честь. Все це негативно впливало на стан православ'я, культури та громадського патріотизму[11].

Проповідь архієпископа Никанора, в якій він торкався цієї злободенної проблеми, набула широкого резонансу в суспільстві. Вона була актуальною для різних регіонів Російської імперії. Одним із підтверджень цього є лист до "Херсонских епархиальных ведомостей" П. Алєксєєва, який служив на сході Росії. Впродовж десяти років він не зустрічав там п'яного єврея, бурята чи китайця, в той час як жодне свято не обходилось без п'яних бійок, затіяних православними росіянами[12].

Тож питання про християнську моральність гостро стояло на всій території країни. Підняти її рівень серед жителів Берислава церква сподівалась за допомогою початкових навчальних закладів, бібліотек і Товариства тверезості.

У місті діяло 11 навчальних закладів. Серед них: Бериславське двокласне парафіяльне чоловіче училище, в якому на 1898/99 навчальний рік навчався 201 хлопчик (179 православних і 22 іудеї); Бериславське початкове жіноче училище, в якому налічувалось 147 дівчаток (120 православних і 27 іудеїв), два Бериславські початкові училища змішаного типу, де здобували освіту 138 православних хлопчиків і 74 дівчинки. Деякі навчальні заклади знаходились за межами міста, але належали до парафії Воскресенської церкви. Це Козацьке сільське початкове училище, в якому навчалися 87 православних (69 хлопчиків і 22 дівчинки) та четверо лютеран і Бургунське сільське початкове училище, де налічувалось 29 хлопчиків і 7 дівчаток. Дремайлівське сільське початкове училище (17 хлопчиків і 11 дівчаток) належало до парафії Введенської церкви.

При місцевих церквах діяли три школи грамоти, де навчалось 119 учнів жіночої та чоловічої статі. Проте рівень освіти там був значно нижчим, ніж у церковно-парафіяльних школах. Загалом же початковою освітою було охоплено близько 814 дітей. У всіх навчальних закладах законовчителями працювали представники місцевого духовенства[13].

У зазначений період у Бериславі діяло три парафії і чотири церкви: Воскресенська, Успенська, Введенська та церква Всіх святих (на міському кладовищі). Найбільшою була Воскресенська церква, яка перенесена до міста із запорозької фортеці Переволочної і освячена 29 вересня 1784 р.[14]. До її парафії належали 3200 міських жителів і до 2000 осіб із чотирьох навколишніх сіл та деяких хуторів.

На особливу увагу заслуговує духовенство зазначених церковних храмів. Благочинний Новицький дав високу оцінку їх церковної та просвітницької діяльності. Настоятель Воскресенської церкви протоієрей, кандидат Богослов'я Іоан Воскресенський, зарекомендував себе чудовим проповідником, проявляв ревність і старанність під час служби. В недільні дні та свята він проводив народні морально-релігійні читання в приміщенні двокласного училища та в школі грамоти при своїй церкві. Протоієрей наглядав за роботою міської бібліотеки та народними читаннями в чотирьох пунктах міста. Парафіяни не скаржились на нього і висловлювали свою повагу.

Священик Воскресенської церкви Василь Клопотовський добросовісно викладав Закон Божий у міській початковій школі та земській школі в с. Козацькому. Щонеділі та в свята здійснював релігійно-моральні читання в міському початковому училищі.

До штату церкви входили диякон Димитрій Лисогоров, який одночасно працював учителем у місцевій церковній школі, та два причетники: Петро Ящиковський та Іоан Горянов.

Належним чином зарекомендував себе священик Успенської церкви Євген Басанський. Він працював законовчителем і завідувачем місцевою школою грамоти. Диякон цієї церкви Григорій Шпаковський особливої старанності не проявив ні в церковній, ні в освітній діяльності. Причетник Іоан Бешляга відзначився старанністю, поєднуючи церковну службу з роботою вчителя в місцевій школі.

Священик Введенської церкви Василь Голоносов теж поєднував службу з викладацькою діяльністю в двох міських початкових училищах, де викладав Закон Божий. Крім цього, успішно проводив народні читання. Диякон Микола Бартенєв організував хороший церковний хор із парафіян.

При приписаній до Воскресенської парафії церкві Всіх Святих служив заштатний священик Олександр Калюжний, який користувався заслуженим авторитетом у жителів міста.

Попри високу оцінку діяльності, послужний список декого із духовенства був далеко не бездоганним. Напередодні служби в Бериславі до судової відповідальності двічі притягувалися: священик І. Воскресенський, якого покарано сплатою штрафу, та священик Василь Клопотовський, якому заборонено священнослужіння і понижено до причетника. Диякон Микола Бартенєв теж притягувався до судової відповідальності і змушений був сплатити штраф [15]. Наведені дані дають підставу говорити, що кризові явища торкнулися не лише парафіян, але й частини духовенства, яке покликано служити взірцем духовної чистоти і високої моральності.

Таким чином, православна церква міста Берислава, яка належала до Херсонської єпархії, наприкінці XIX ст. продовжувала відігравати важливу роль у громадському та культурному житті суспільства, робила позитивний внесок у розвиток початкової освіти. Заслуговує на увагу її прагнення підняти на належний рівень християнську мораль та зміцнити православну віру серед населення. Для неї характерними були загальні тенденції, які проявлялися в Херсонській єпархії. Ознаки кризи, яка все більше охоплювала всі верстви населення, значною мірою позначилися на церковно-релігійному житті міста та всієї єпархії в цілому.

Джерела та література

1 *Лебединцев А.* Столетие первой в Одессе церкви, нынешнего кафедрального собора // Новороссийский телеграф. — 1892. — № 5543; *Миляновский Ф.* Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. — Одесса: типография Е. И. Фесенко, 1902; *Петровский С.*, прот. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения 14 ноября 1795 г. 25 мая 1808 г. — 25 мая 1908 г. Историческое описания по вновь изданным документам, сообщенным А. М. Гамовым. — Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1908; Петровский С., прот. Семь Херсонских архиепископов. — Одесса: тип. Е. И. Фесенко, 1894; *Лобачевский В.* Летопись прихода с. Ольшанки Св. Иоанна Милостивого церкви // Прибавление к ХЕВ. — 1893. — № 3. — С. 37–51; № 7–8. — С. 147–157; № 9. — С. 198–205.

2 *Мурзакевич Н.* Материалы для истории Новороссийской православной иерархии // ЗООИД. — Т. 9. — Одесса, 1875. — С. 283–296.

3 *Ляликов Ф.* Достопримечательности Воскресенской церкви в г. Бериславе // ЗООИД. — Т. 1. — Одесса, 1840. — С. 606.

4 *Тригуб О. П.* Історія Херсонської єпархії (1775–1918). — Автореф. дис… канд. історичних наук: 07.00.01. — Миколаїв, 2000; *Степаненко Г. В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX — початок XX ст.): Автореф. дис… канд. історичних наук: 07.00.01. — К. 2002; *Федорчук О. О.* Православ'я в становленні культури півдня України (кінець XVIII — початок XX століття): Автореф. дис… канд. історичних наук: 07.00.01. — Донецьк, 2005.

5 Состояние Херсонской епархии в 1884 г. /

Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский. — Одесса, 1884. — С. 29.

6 Задача церковно-приходской школы // Прибавление к ХЕВ. — 1889. — № 4. — С. 101.

7 *Тригуб О. П.* Історія Херсонської єпархії (1775–1918). — С. 14.

8 ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 4046. — Арк. 8.

9 Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область / Зав. ред. В. М. Кулаковський. — К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. — С. 145.

10 ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 4046. — Арк. 9.

11 Поучение преосвященного Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского на молебствии 14 сентября 1889 г., в день празднования столетия завоевания турецкой крепости Хаджибея, переименованного потом в Одессу // Прибавление к ХЕВ. — 1889. — № 19. — С. 553–556.

12 Борьба против пьянства составляет один из важнейших вопросов современной России / П. Алексеев // Прибавление к ХЕВ. — 1889. — № 24. — С. 764–765.

13 ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 4046. — Арк. 8–10.

14 *Ляликов Ф.* Достопримечательности Воскресенской церкви в г. Бериславе // ЗООИД. — Т. 1. — Одесса, 1840. — С. 606.

15 ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 4046. — Арк. 10–12.

Наталья Дианова

Херсонская епархия конца XIX в. (на материалах города Берислава)

В статье проанализировано положение православной церкви в Херсонской епархии в конце XIX в. на примере города Берислава. Показаны особенности социальной и религиозной жизни городского населения. Рассмотрен вклад православного духовенства в развитие образования и культуры.

Ключевые слова: *Херсонская епархия, Берислав, православная церковь, духовенство, население, образование.*

Natalia Dianova

The Kherson Diocese in end of XIX century (on the material of Beryslav city)

The situation of the orthodox church in the Kherson diocese in the end of XIX century on an example Beryslav city has been researched in the article. Feature of a social and religious life of local population was shown in the article. The contribution of orthodox clergy to a development of education and culture was considered.

Key words: *Kherson diocese, Beryslav, orthodox church, clergy, population, education.*

УДК 94: 379.8.093 (477.75) "1870/1917"

Діана Аверіна-Лугова (м. Сімферополь)

ЯВИЩА АНТИКУЛЬТУРИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗАПОВНЕННЯ СФЕРИ ДОЗВІЛЛЯ ГОРОДЯН КРИМУ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто комплекс явищ суспільного життя, які, входячи до сфери дозвілля городян Криму, справляли гостро негативний вплив на стан фізичного та психічного здоров'я міських жителів. Виокремлено такі складові антикультури, як алкоголізм, проституція, гра в азартні ігри, паління.

Ключові слова: *антикультура, Крим, алкоголізм, проституція, азартні ігри, паління, дозвілля.*

"Антикультура" — термін, який не має сталого значення та набуває виразних семантичних відтінків залежно від позиції окремого дослідника. Це можна пояснити не тільки варіативністю тлумачень протилежного за змістом поняття "культура", але й порівняно "молодою" традицією вживання цього слова. Одним з можливих варіантів розкриття значення поняття є визначення останнього в контексті праксеологічного підходу, тобто шляхом фіксації відношень, в яких перебувають вказаний феномен та людська діяльність: у цьому сенсі антикультурою є комплекс явищ, дія яких справляє негативний вплив на стан фізичного та психічного здоров'я людини.

Наприкінці XIX — на початку XX століття термін "антикультура" був практично невідомим, проте комплекс суспільних проблем, які згубно впливали на добробут у державі, не залишався поза увагою спеціалістів, переважно лікарів та громадських діячів. Ці негативні чинники, витоки та наслідки яких аналізувалися у відповідній літературі, отримали узагальнюючу назву — "розпуста", а окремими складовими цього "суспільного лиха" були, на переконання більшості дослідників, алкоголізм, азартні ігри та проституція ("венеризм") (цей перелік інколи доповнювався такими складовими, як туберкульоз, сифіліс та "нервовість"[1]).

У вказаний період дозвілля городян (тобто позаробочий час, яким володіли жителі Кримських міст, за вирахуванням часових витрат, необхідних для здійснення невідкладних справ) в різному обсязі заповнювалося елементами антикультури ("розпусти" в термінах того часу), тобто такими явищами, які ставали причиною соматичних та психічних розладів, небажаних соціальних наслідків тощо. Зловживання алкоголем, гра в азартні ігри та інші шкідливі звички спотворювали духовне та громадське життя кримських міст, обмежували можливості інтелектуального та культурного розвитку городян, перешкоджаючи повноцінному відпочинку та відновленню психічних та фізичних сил.

Той факт, що алкоголізм мав ознаки катастрофи загальноімперського масштабу, був усвідомлений багатьма російськими дослідниками ще наприкінці XIX століття[2], а вже на початку XX століття такі вчені, як М. Шипов[3], О. М. Коровін[4], Д. М. Бородін[5], впевнено пропагували здоровий спосіб життя, підводячи під свої роздуми переконливе наукове підґрунтя.

Слід визнати, що державна влада не залишалася осторонь культурної трагедії, проте причини фінансового характеру унеможливлювали вирішення проблеми на загальноімперському рівні. Ні декларативна ліквідація кабаків у 1885 році та створення натомість трактирів і винних лавок, ні поетапне впровадження державної винної монополії (та її розповсюдження на територію Таврійської губернії в 1896 році) значним чином не відбилися на кількості споживаних алкогольних напоїв і на їх якості.

Попри те, що термін "алкоголізм" практично не згадувався на сторінках тогочасних кримських газет та архівних матеріалів, проблема нераціонального споживання алкогольних напоїв була знайома жителям Криму. Існування стародавніх традицій споживання алкоголю, що сягали своїм корінням часів грецьких міст-держав, та співіснування на території півострова християн і мусульман не

вберегло місцеве населення від “зловживання горілчаними виробами” (саме під таким словосполученням назване явище було “закодоване” в документах регіонального значення). Через неможливість співставлення відповідних статистичних даних та відсутність прямих свідоцтв, висновки щодо розповсюдження алкоголізму в Криму можна зробити, прийнявши за аксіому соціально-економічну тотожність Російської імперії та Таврійської губернії як цілого та частини, а також узявши до уваги наявні наслідки патологічної психічної та фізичної залежності — бродяжництво та злочинність.

Як перше, так і друге соціальне явище ускладнювали повсякденне життя кримських городян. Крадіжки, нанесення тілесних ушкоджень, посадові злочини, “злочини проти порядку управління”, убивства й державні правопорушення, дуелі (“двобої”)[6], “підробка монети”[7], тобто всі ті протиправні вчинки, здійснення яких тягло за собою кримінальну відповідальність, збурювали спокій у містах, а особи, чия провина була доведена в судовому порядку, відбували покарання у відповідних установах. Загалом значення показника злочинності (кількість засуджених на 100000 населення) у Таврійській губернії наприкінці XIX — на початку XX століття наближалося до середньостатистичного по Російській імперії та становило 103 одиниці[8]. Зрозуміло, що скоєння більшості злочинів не можна пояснити схильністю правопорушників до алкоголізму, проте значний відсоток суспільно небезпечних вчинків здійснювався, безсумнівно, у стані алкогольного сп’яніння, тобто алкоголізація населення виступала чинником загострення криміногенної ситуації в містах півострова.

Окрім названих свідоцтв, доказом інтенсивного споживання алкоголю населенням Кримського півострова можна вважати комплекс документів з питань організації торгівлі горілчаними виробами, що були підготовані майже всіма міськими думами півострівної частини Таврійської губернії (вимоги до облаштування торгових приміщень[9], постанови щодо режиму роботи торгівельних установ тощо). У згаданих нормативних актах були викладені вимоги щодо оснащення й інтер’єру приміщень, правила поводження персоналу установ по відношенню до відвідувачів. Так на окрему згадку заслуговує стаття, яка регламентувала дії оточуючих в разі сп’яніння відвідувача та передбачала їх активну участь у його подальшій долі в тому значенні, що вказана особа мала бути передана поліції чи супроводжена до місця проживання[10].

Аналіз наявних даних також дає змогу зробити припущення про повільне поширення пивного алкоголізму. На відміну від горілки, рівень споживання якої залишався відносно стабільним, обсяги реалізації пива (та вина) в Криму до 1913 року стабільно зростали. Торгівля цими алкогольними напоями здійснювалася в пивних крамницях, на оптових складах і льохах виноградних вин, у трактирних закладах, ренськових льохах, фруктових і дріб’язкових крамницях, що спеціалізувалися на продажі вино-горілчаних виробів, у буфетах при клубах, театрах, садах, а також на тимчасових експозиціях, що були зорганізовані саме для продажу вищезазначених видів слабоалкогольних напоїв, тобто простір збуту пива практично збігався з селитебною міською площею.

На користь гіпотези про наявність у міського населення звички до ненормованого споживання пива свідчать також дані про те, що в різні періоди часу в містах Кримського півострова функціонувало більше десяти великих пивоварних заводів, які пропонували споживчу кілька десятків сортів пива різної міцності (“Імперіал”, “Баварське”, “Віденське”, “Монополь”, “Чорне”, “Столове” та ін.). Проте, попри широкий асортимент пива, якість напою місцевого розливу викликала обґрунтоване нарікання санітарного нагляду. Дослідження, проведене в 1895 році в Севастополі, продемонструвало, що пивні склади не були пристосовані для зберігання пива (як і посуд, в якому воно знаходилося, та пристрої, за допомогою котрих його розливали), тому їх власники з метою запобігання псування напою широко використовували консерванти, зазвичай саліцилову кислоту[11]. При проведенні аналогічного дослідження в Сімферополі було визначено, що відсоток недоброякісної продукції перевищив 80 % (1907 рік)[12]. І це незважаючи на те, що ще в 1901 році акцизними статутами були закріплені особливі правила, якими набір компонентів для виготовлення пива обмежувався солодом, водою, хмелем та дріжджами.

Після введення заборони на продаж міцних алкогольних напоїв та виготовлення пива міцністю вище за 3,7 по Траллесу від 2 серпня та 11 листопада 1914 року[13], якість пива неухильно знижувалась. Так санітарними служ-

бами у 1915 році було констатовано, що пиво, яке надходило у продаж, містило в собі домішки, котрі спричиняли одурманюючий та шкідливий вплив на здоров'я[14], а обсяги реалізації подібного "модифікованого" напою помітно збільшилися.

Що стосується вина, без якого неможливо собі уявити дозвілля жителів Криму, до введення заборони на споживання алкоголю показник недоброякісних вин кримського виробництва був відносно постійним і становив у середньому 25 %[15], хоча кримські вина — і "південнобережні", і вина долин (балаклавські, вина долин Феодосійського й Сімферопольського повітів), — традиційно вважалися винами високої якості. При проведенні аналізів співробітниками авторитетної Магарачської енохімічної лабораторії при Микитському ботанічному саду в зразках вина неодноразово була визначена наявність саліцилової кислоти та сахарину[16].

Різке збільшення обсягів недоброякісної алкогольної продукції було спровоковане вже згаданими постановами Ради міністрів (від 2 серпня, 24 вересня та 13 жовтня 1914 року) про заборону на купівлю міцних напоїв окрім як за "особливими дозволами для медичних, технічних і ін. потреб"[17] та клопотаннями "про заборону, в інтересах протверезіння народного життя, продажу горілки й горілчаних виробів назавжди"[18], ініційованими муніципальною владою, які викликали непередбачувану реакцію суб'єктів сфери збуту горілчаних виробів. У 1916 році заборона на продаж спиртних напоїв була поширена на вино, але було очевидно, що намагання влади скоротити обсяги споживаних алкогольних напоїв були марні: ринок затопили фальсифікати, розквітла спекуляція алкоголем[19].

Таким чином, всі викладені дані змушують зробити висновок про низький рівень культури пиття жителів кримських міст, проявами чого були невибагливість городян відносно якості споживаної продукції, а також їх низька інформованість щодо негативного впливу алкоголізму на біологічне та соціальне буття людини.

Явищем, розповсюдження якого вчені початку XX століття пов'язували з алкоголізмом, була проституція: на думку деяких дослідників, більшість повій (більш ніж 80 %) походила з родин алкоголіків[20], а "споживачі" послуг сексуального характеру зазвичай були алкоголезалежними[21].

Спроби регламентації проституції, які мали місце в середині та другій половині XIX століття, продемонстрували стійкість цієї реалії до зовнішніх впливів: "Правила власницям будинків розпусти" (1844 р.)[22], "Правила публічним жінкам" (1874 р.)[23] мали обмежений регулятивний потенціал і спонукали владу та громадськість на місцях до вироблення власних методів боротьби з проституцією[24].

Слід зазначити, що проституція існувала в кожному кримському місті, а "торгівля тілом" здійснювалася приблизно за однакових умов, тобто розгляд цієї проблеми на прикладі одного міста (м. Сімферополя) є припустимим.

Чи дійсно ситуація з розповсюдженням проституції в Сімферополі наприкінці XIX — на початку XX століття була настільки критичною? Ми можемо ствердно відповісти на це питання. Попри формальне скорочення кількості зареєстрований повій (для порівняння: у 1891 році до проституції були залучені 142 особи[25], у 1904 році — 85 осіб[26], у 1911 році — 67 осіб[27]), продаж сексу реалізовувався в місті на засадах втаємничення. Причини переходу проституції "в тінь" знаходились в соціально-економічній та морально-етичній площинах, окрім того, не останню роль у цьому процесі зіграло надто скрупульозне дотримання поліцією по відношенню до повій "букви закону" та намагання впровадити контроль силовими методами.

Законодавчий дозвіл на інтенсивне втручання був наданий поліції на початку XX століття. У 1903 році були видані "*Правила для проституток, содержательниц домов терпимости и поднадзорных притонов разврата*"[28], в основу яких були покладені принципи, розроблені на з'їзді з обговорення заходів проти сифілісу (1897 рік). Згідно з правилами був закріплений поділ поліцейського й санітарного нагляду між двома структурами: поліцейським комітетом і санітарним бюро. Слід зазначити, що формально основна увага приділялася саме санітарній складовій нагляду, тобто тим питанням, які стосувалися турботи про здоров'я повій[29], однак в дійсності домінантою виступав саме контроль з боку поліції.

Муніципальною владою текст циркуляру був адаптований до місцевих умов. 8 червня 1909 року Сімферопольським лікарсько-поліцейським комітетом було проведено засідання, під час якого був вироблений загальний

план дій з оптимізації діяльності комітету, котрий через брак кадрів та досвіду створення подібних організацій мав замінити санітарне бюро з нагляду за проституцією.

Всупереч намаганням лікарів, стурбованих неможливістю взяти під свій контроль функціонування будинків, діяльністю повій-одиначок та, як наслідок, поширення венеричних хвороб, жінки уникали кваліфікованої медичної допомоги. До того ж сам медичний огляд повій був недосконалим. Наприклад, рішення кип'ятити інструменти було прийняте санітарною комісією лише в 1912 році[30] (до того часу речі стерилізували за допомогою слабкого розчину карболової кислоти), а мізерна сума, яка виділялася на утримання пункту огляду (1 крб. 25 коп. на місяць[31] у 1911 році) наводить на думку про неможливість діагностики початкових стадій венеричних хвороб.

Окрім того, умови проживання в будинках розпусти наприкінці XIX століття не були задовільними: за винятком умовно "елітних" установ, де повії були забезпечені окремою кімнатою, а їх потреби обслуговували служниця та прачка. Працівниці "нижчого класу", окрім безпосередніх обов'язків, брали на себе функції ведення господарства. Заробіток повіям виплачувався у вигляді речей, вартість яких була невиправдано завищена власницями будинків. Останніми була також запроваджена система пільг, якими могла користуватись повія в разі виконання нею додаткових доручень, а саме, спонукання клієнтів до придбання вино-горілчаних, кондитерських виробів та інших продуктів харчування на місці. У разі захворювання із заробітку повії вираховували кошти, сплачені за проходження курсу лікування з відсотками[32].

На початку XX століття принципових змін в організації побуту повій не сталось. Типовий будинок розпусти мав такий вигляд (з матеріалів огляду будинку Р. Бонгарт[33] комісією у складі поліцмейстера, в. о. міського голови, городового лікаря та представника військового відомства від 20–23 жовтня 1910 року): установа розміщувалась у кількох флігелях та сараях, вікон та виходів до сусідніх дворів не мала, з вулицею сполучалась єдиними воротами, внутрішнє облаштування приміщень було вкрай спрощеним[34].

Психологічний клімат в "зоні впливу" будинків розпусти та всередині них був жорстким. 23 січня 1909 року поліцмейстером Грюнбергом був поданий рапорт про випадок самогубства (отруєння карболовою кислотою) повії Г. Жарашової, який стався у будинку розпусти С. Окрент. У рапорті була зафіксована інформація про невдалу спробу самогубства повії того ж будинку, М. Білозерової, що була зроблена тижнем раніше[35].

Як було зазначено, формально правила для повій припускали "щадне" відношення до жінок, залучених до даного бізнесу. Теоретично повії могли залишати будинки за власним бажанням, а будь-які фінансові претензії власниць борделів до своїх "співробітниць" підлягали судовому розгляду й не могли ставати на перешкоді зміни жінкою свого соціального статусу. Однак процедура відмови повії від звичного способу заробітку супроводжувалася рядом складнощів бюрократичного й соціально-побутового характеру. Виходячи з того, що в становому відношенні селянки становили безумовну більшість зареєстрованих повій, тобто були не пристосовані до міського середовища (у 1891 році з 74 повій 41 жінка належала до селянського стану, 32 — до міщанського, 1 була шляхтянкою[36]), шансів почати життя з чистого аркуша в них було небагато.

Міська громада несхвально реагувала на неспроможність відповідних структур контролювати розповсюдження проституції[37], однак дієві заходи з обмеження негативного впливу цього елементу антикультури на повсякдення городян на початку XX століття не були вироблені.

Ситуація з поширенням азартних ігор розвивалася за схожим сценарієм. Спроби з боку державної влади виключити алеаторні угоди, тобто ситуації, в яких учасники розраховують на везіння, зі сфери дозвілля городян чи обмежити участь широких верств міського населення у вищеназваних розважальних заходах робилися неодноразово. Так у 1875 році Державною думою була затверджена постанова про заходи щодо скорочення числа лотерей, що встановлювала максимальний розмір грошової суми, яку могли отримати від продажу квитків, співвідношення проданих і виграшних квитків (1:100 — за кількістю та 1:2 — у грошовому вираженні) й забороняла розповсюдження лотерей під час народних і громадських гулянь (винятки становили лотереї-алегрі, що проводилися з благодійною метою)[38].

Більше того, гра в азартні ігри на великі суми грошей переслідувалася в карному по-

рядку. Але в дійсності клуби й різні товариства надавали своїм членам можливість заповнювати своє дозвілля в будь-який, навіть протизаконний, спосіб. У тих поодиноких випадках, коли поліцмейстери ставали свідками забороненої події, довести провину гравців було неможливо: суми виграшів значно занижувалися, а сам факт гри трактувався як порушення статуту клубу — і не більше[39].

Окрім того, на території Російської імперії діяли обмеження на придбання гральних карт. Право виробництва й монопольного продажу карт ("гральних, ворожильних, дитячих та ін.") належало Опікунській раді Відомства установ імператриці Марії. Відповідно до законодавства, клуби, що купували гральні карти, могли використовувати дві колоди ("одну гру") після розкриття бандеролі всього один раз, а "розіграні" карти повинні були повертатися в Управління з продажу (при цьому покупець одержував 10 % знижку при купівлі нових колод). У тому випадку, якщо мав місце документально підтверджений факт повторної гри картами з розкритої колоди, клуби сплачували штраф на користь "відкривачів порушення"[40]. Однак на практиці правило одноразової гри не виконувалося: гравці, сплачуючи певну суму за сеанс гри, одержували карти у власність, а після гри збували колоди скупникам старих карт (прислузі), тобто поставляли карти на вторинний ринок[41].

На місцевому рівні також періодично здійснювалися заходи з обмеження "гральної" активності городян. Наприклад, на початку XX століття Сімферопольською міською думою були змінені правила гри на тоталізаторі, мінімальна ставка була збільшена з 1 до 10 рублів, що дозволило різко скоротити кількість ставок. Слід відмітити, що до внесення змін гра на тоталізаторі користувалася великою популярністю: "шум, гамір, жахлива тиснява й штовханина"[42] супроводжували щорічні перегони, які були визначною подією в житті Сімферополя. Видовищним було не тільки саме змагання, що проводилося в різних номінаціях з урахуванням віку й порід коней, але й вручення призів під акомпанемент військового оркестру та в присутності президента Таврійського скакового товариства й губернатора.

Що стосується паління, то згубність цієї звички ще не була усвідомлена суспільством. Наприкінці XIX століття кримські періодичні видання з занепокоєнням друкували матеріали щодо рівня врожайності тютюну та занепаду цієї галузі сільського господарства, песимістично вживаючи таке поняття, як "криза тютюнництва". Більше того, гласні Сімферопольської думи регулярно висловлювали своє занепокоєння не тільки з приводу фінансових наслідків цього явища, які болісно вразили власників тютюнових насаджень, але й соціально-психологічною складовою цього процесу, тобто порушенням традиції виховання в населення звички до споживання якісного тютюну[43].

Таким чином, діяльність городян Кримського півострова у позаробочий час була спрямована на відновлення та інтенсифікацію індивідуальної психічної й фізичної активності, але вихід за межі будення в деяких випадках збігався із виходом за межі культурного простору, а способи заповнення сфери дозвілля городян залежали від персональних фінансових можливостей, культурних і духовних уподобань.

Джерела та література

1 *Грановский Л. Б.* Общественное здравоохранение и капитализм (туберкулез, алкоголизм, венеризм, нервность и условия борьбы с ними) / Л. Б. Грановский. — М.: Тов-во "Печатня С. П. Яковлева", 1907.
2 *Сикорский И. О.* Алкоголизм и питейное дело / И. О. Сикорский. — Киев, 1897.
3 *Шипов Н.* Алкоголизм и революция / Н. Шипов. — СПб., 1908.
4 *Коровин А. М.* Государственная дума и всероссийский алкоголизм / А. М. Коровин // Вестник трезвости. — СПб., 1906.
5 *Бородин Д. Н.* Алкоголизм и проституция / Д. Н. Бородин. — СПб.: Санкт-Петербургская коммерческая типо-литография, 1910.
6 Крымский вестник. — 1896. — 6 февраля. — С. 3.
7 Державний архів в Автономній республіці Крим (ДААРК). — Ф. 376. — Оп. 6. — Спр. 283. — 279 арк.; ДААРК. — Ф. 376. — Оп. 6. — Спр. 284. — 301 арк.
8 Города России в 1910 году [електронний ресурс] / Режим доступу: http: // www.

gumer.info/bibliotek_Buks/History/Stat/44. php
9 ДААРК. — Ф. 522. — Оп. 1. — Спр. 1562. — Арк. 5.
10 Там само. — Арк. 6.
11 Крымский вестник. — 1896. — № 48. — С. 4.
12 Известия Симферопольской городской думы. — 1907. — № 7–8. — С. 105.
13 ДААРК. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 969. — Арк. 22.
14 Там само. — Арк. 21.
15 Известия Симферопольской городской думы. –1909. — № 1–2. — С. 89.
16 ДААРК. — Ф. 156. — Оп. 1. — Спр. 26. — 48 арк.
17 ДААРК. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 970. — 3 арк.
18 ДААРК. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 981. — 3 арк.; ДААРК. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 904. — 5 арк.; ДААРК. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 784. — 6 арк.
19 ДААРК. — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 6816. — 14 арк.
20 Проституция и аболиционизм. Доклад русскому Сифилидологическому и Дерматологическому обществу проф. М. Тарновского. — СПб., 1888. — С. 170.
21 *Бородин Д. Н.* Алкоголизм и проституция / Д. Н. Бородин. — СПб.: Санкт-Петербургская коммерческая типо-литография, 1910. — С. 70–89.
22 Систематический свод постановлений Симферопольской городской думы за 41 год (1871 — 1911 гг.) / [сост. Л. Я. Александров]. — Симферополь: Типография Г. М. Эпеля и Ф. Т. Коршунова, 1912. — Том II. — С. 868.
23 ДААРК. — Ф. 197. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 4.
24 Протоколы заседаний и труды общества Симферопольских врачей за 1890/1891 г. — Т. 3. — Симферополь: Таврическая губернская типография, 1892. — С. 8–9.
25 *Корсаков В. В.* Проституция в Симферополе / В. В. Корсаков // Протоколы заседаний и труды общества Симферопольских врачей за 1890/1891 г. — Т. 3. — Симферополь: Таврическая губернская типография, 1892. — С. 63.
26 ДААРК. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 567. — Арк. 6.
27 ДААРК. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 15.
28 ДААРК. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 567. — Арк. 3.
29 ДААРК. — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 4741. — Арк. 1.
30 Известия Симферопольской городской думы. — 1912. — № 1–2. — С. 7.
31 ДААРК. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 15.
32 *Корсаков В. В.* Проституция в Симферополе / В. В. Корсаков // Протоколы заседаний и труды общества Симферопольских врачей за 1890/1891 г. — Т. 3. — Симферополь: Таврическая губернская типография, 1892. — С. 69.
33 Рахіль Бен'ямінoвна Бонгарт, 38 років, паспорт за № 157 був виданий Кишиневською міщанською управою, орендувала будинок у М. Масякіної.
34 ДААРК. — Ф. 48. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 53.
35 Там само. — Арк. 45.
36 *Гидалевич А. Я.* Медико-топографическое описание г. Симферополя / А. Я. Гидалевич. — Симферополь: Типография газеты "Крым", 1891. — С. 106.
37 ДААРК. — Ф. 48. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 58.
38 ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 27276. — Арк. 69.
39 ДААРК. — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 4447. — Арк.2.
40 ДААРК. — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 2516. — Арк. 27.
41 ДААРК. — Ф. 162. — Оп. 2. — Спр. 2516. — Арк. 70.
42 Крымский вестник. — 1890. — № 88. — С. 2.
43 Крымский вестник. — 1890. — № 76. — С. 1.

Диана Аверина-Луговая

Явления антикультуры как элемент заполнения сферы досуга горожан Крыма в конце XIX — в начале XX столетия

В статье рассматривается комплекс явлений общественной жизни, которые, входя в сферу досуга горожан Крыма, оказывали резко негативное влияние на состояние физического и психического здоровья городских жителей. Выделены такие составные антикультуры, как алкоголизм, проституция, игра в азартные игры, курение.

Ключевые слова: *антикультура, Крым, алкоголизм, проституция, азартные игры, курение, досуг.*

Diana Averina-Lugova

Phenomena of anticulture as the element of leasure time of Crimean city dwellers in the end of the XIX — beginning of the XX century

The article is devoted to the complex of the phenomena of public life, which entered into the sphere of leisure time of townspeople and carried out the negative influence on mental and physical health of city dwellers. Such elements of anticulture as alcoholism, prostitution, gambling, smoking are analyzed.

Key words: *anticulture, Crimea, alcoholism, prostitution, gambling, smoking, leisure time.*

УДК 94(477.54): 316.347

Тетяна Арзуманова (м. Харків)

МОВНІ ТА КУЛЬТУРНІ ТРАДИЦІЇ НА СЛОБОЖАНЩИНІ НАПРИКІНЦІ XIX СТ. (на прикладі Харківської губернії)

Стаття присвячена дослідженню мовних та культурних традицій в Харківській губернії наприкінці XIX ст. Зроблено висновок про перетворення Харкова на російськомовне місто через чисельне домінування етнічних росіян та зміну етнічної ідентифікації українців-міщан, які під впливом стереотипу про розвиненість та культурність російської "міської" мови, на відміну від сільської української, намагалися позбутися своїх коренів, мови, традицій.

***Ключові слова**: русифікація, етнічна ідентифікація, Слобожанщина, великороси, малороси.*

У сучасній українській історіографії провідним напрямом досліджень виступає регіональна історія. Сучасні регіональні дослідження дають змогу відійти від традиційних підходів історичного краєзнавства, національної історії, зосередитися на вивченні регіону як соціокультурної цілісності, проаналізувати особливості менталітету місцевих жителів, ступінь збереження ними традиційної культури[1].

Харківська губернія, кордони якої майже повністю збігаються з історико-культурним регіоном Слобожанщина, у XIX ст. в етнічному аспекті являла собою поліетнічне середовище, місце зустрічі двох культур — української та російської. Вивчення етнічної історії Харківської губернії в другій половині XIX ст. дає змогу проаналізувати особливості культурного, етномовного, соціально-економічного розвитку даного регіону протягом XX — початку XXI ст.

Джерельну базу дослідження складають мемуари сучасників, дослідження етнографів, в яких було визначено характер відносин між українцями та росіянами в Харківській губернії, проаналізовано причини початку русифікації регіону[2]. Цінним джерелом виступають і матеріали переписів населення Харківської губернії. Вони дозволяють простежити мовну картину в регіоні, бо під час переписів етнічна належність респондентів визначалась на основі питання про рідну мову (мову повсякденного спілкування)[3].

Д. Багалій став одним з перших засновників регіональних досліджень Слобожанщини. Аналізуючи етнічний склад Харківської губернії, історик описав особливості етнічного та етномовного розвитку Харкова, визначив сутність та причини початку русифікації міста та її вплив на етнолігвістичний та етнокультурний розвиток краю[4].

В радянській історіографії дослідники уникали питання детального дослідження процесів русифікації на українських землях у складі Російської імперії[5]. А в сучасній українській історіографії історики зосереджують більшу увагу на вивченні розвитку національних меншин на території регіону, поза їх увагою залишаються питання впливу російської меншини на зміни в розвитку мовних та культурних традицій Харківської губернії наприкінці XIX ст.[6].

У першій половині XIX ст. на території Харківської губернії домінували моноетнічні російські та українські поселення, що було обумовлено українським та російським векторами колонізації Харківщини протягом другої половини XVII — XVIII ст. Як зазначає Д. І. Багалій, у XVII ст. спостерігалося дві хвилі колонізації краю: західно-руська (українська) та північно-руська (російська).

Першими поселенцями в даному регіоні стали росіяни. Щоб посилити захист південних кордонів Росії від татарських навал, царський уряд у першій половині XVII ст. присилав у степи загони російських "старожилих людей", які створювали пости "станично-сторожової" служби, а згодом і поселення, на зразок поселень центральних регіонів Московської держави.

Уряд заохочував людей селитися вздовж річок Оскол й Дінець без будь-яких повинностей за умови несіння вартової служби, однак російським кріпакам селитися тут було заборонено. Втікачів від поміщиків карали і повертали додому. Заселення південних рубежів

Московського царства росіянами було повільним через брак бажаючих служити на кордоні, а тим більше залишатися на постійне місце проживання. (Так, у 1647 р. діти боярські чугуївської вартової служби вздовж річки Уди заснували села: Введінське, Тернове, Покровське, Васіщеве, П'ятницька, Тетлега, Кочеток, Шубіно. Всі села отримали назву або від побудованих в них церков, або від прізвищ перших поселенців (Прокопія Васіщева, Шубіна).

Небажання росіян обживати цей край примусило царський уряд сприяти заселенню краю етнічними українцями, які, рятуючись від політичного, соціально-економічного, національного та релігійного гніту в Речі Посполитій, просили притулку в Московській державі.

Українці захоплювали ділянки орної землі, засновували хутори, будували млини, розводили свійську худобу, займалися промислами. З центральних та західних регіонів етнічної України переселенці принесли з собою культуру, побут та звичаї, які продовжували розвивати на нових землях. Саме українці і стали корінним населенням Слобожанщини (згодом — Харківської губернії).

Таким чином, Слобідська Україна з самого початку заселялась і росіянами, і українцями. Однак якщо українці переселялися в ці землі добровільно, шукаючи захисту від гноблення польських панів, то росіяни здебільшого селилися урядом примусово.

Серед росіян — добровільних поселенців можна виділити лише розкольників та кріпаків: вони шукали притулку в незаселених південних землях. Масовому переселенню кріпаків з Росії перешкоджали служилі люди, які ловили та повертали втікачів до поміщицьких маєтків.

Старообрядці, які тікали від релігійних утисків у Росії, утворювали цілі села, значно сприяючи російському заселенню території Слобожанщини (понині в Харківській області існують села, засновані старообрядцями, наприклад, село Старовірівка Нововодолазького району).

З 1720-х років у межах Харківської губернії почали селитися російські поміщики, які отримували землю за службу або купували. У власні помістя вони вивозили з Росії й кріпаків. Незаселеність Дикого поля у XVIII ст., а отже дефіцит робочої сили, змушували феодалів залюбки приймати кріпосних селян-утікачів і з центральних губерній Росії — росіян, і з Гетьманщини — українців.

Однак, як свідчать джерела, Харківська губернія належала до числа губерній з домінуючим сільським українським населенням. Невелика кількість росіян — селян проживала компактно в селах, однак в основному вони були представлені у містах. Характерною особливістю Харківської губернії стало домінування російського елемента, російської культури в містах. Зростання урбанізаційних процесів зумовило великий попит на спеціалістів у будівельній галузі: каменярів, штукатурів, теслярів, столярів, покрівельників та інших. Відсутність власних спеціалістів зумовила хвилю імміграції працівників будівельних професій з міст Росії. Поряд з будівельниками великий попит у місті відчувався на професійних майстрів з виготовлення одягу та взуття, виробництва карет та на багато інших професій. Цей попит і задовольнявся завдяки приїзду до Харкова спеціалістів з російських міст. Приїжджаючи на заробітки до Харкова, багато з них залишалися тут, перевозили власні родини.

Великим сегментом виробничої діяльності росіян з XVIII ст. стає сфера торгівлі та сфера обслуговування. Серед купців Харкова в 1799 р. близько 25 % були росіяни, їх випереджали євреї, греки[7].

Торгівля стала тією сферою діяльності, яка на Слобожанщині відобразила відмінність у економічному розвитку росіян та українців. Якщо росіяни іммігрували в міста Харківської губернії з метою професійного заняття комерцією, то для сільського українського населення зазвичай було притаманно розвивати торгівлю як додаткове другорядне заняття: виробники сільськогосподарської продукції торгували надлишками свого виробництва на базарах, ярмарках.

Частка росіян у Харківській губернії зросла з початком запровадження військових поселень російської армії на початку XIX ст. Місто Чугуїв стало центром Слобідсько-Українського військового округу. Згідно з планом реформування армії солдат разом з родинами розселяли в селах поруч з селянами. Отже, в Харківській губернії були розселені родини солдат з Росії[8].

До другої половини XIX ст. визначити кількість представників певних народів на території Харківської губернії неможливо через відсутність статистичних досліджень. Пере-

пис 1864 р. дозволив дослідити мовну картину в Харківській губернії, бо етнічна належність респондентів визначалась на основі даних про рідну мову (можна припустити, що респондентам ставилось питання про мову повсякденного спілкування).

За матеріалами перепису українці становили 91, 5 % населення, а росіяни — 8, 3 % населення губернії[9]. На нашу думку, певна кількість українців, особливо тих, хто мешкав у Харкові, визначили мовою свого повсякденного спілкування мову російську і на основі цього були віднесені до групи великоросів. До росіян скоріш за все були віднесені і представники інших народів — євреїв, поляків, німців та інших, які також мовою свого спілкування називали російську. (За даним перепису лише 0, 18 % населення губернії були віднесені до категорії інші (не росіяни і не українці.)

Підтвердженням даної гіпотези служить той факт, що найбільша частина всіх росіян Харківської губернії (40, 5 %) мешкала в Харківському повіті. На жаль, перепис 1864 р. не дає даних окремо по Харкову, але, на нашу думку, більшість росіян і віднесених до цієї категорії українців та представників інших національностей мешкали саме у Харкові, як в економічному та освітньому центрі.

Російські села були найбільш представлені в Харківському, Богодухівському та Куп'янському повітах, де частка етнічних росіян становила відповідно 27,7 %, 16,2 % та 13,5 % населення.

Дані про етнічну структуру Харкова з'явилися після проведення перепису населення міста у квітні 1879 р. Так, росіяни становили 60,3 % населення, українці — 29,2 %, німці — 2 %, поляки — 1,26 % та інші етноси[10]. Серед росіян в Харкові спостерігалось значне домінування чоловіків над жінками: 57 %. Це можна пояснити тим, що в другій половині XIX ст. Харків перетворився на економічний центр, куди на роботу почали приїжджати вихідці з етнічних російських губерній — Курської, Воронезької, Орловської та інших. Також можна передбачити, що українці — чоловіки, які мали освіту, ідентифікували себе із росіянами. Серед жінок рівень письменності був значно нижчий, тому українки та представниці інших етносів визнавали мовою спілкування свою рідну мову.

Таким чином на початку XIX ст. росіяни становили незначну кількість сільського населення Харківської губернії: "Великоросійські поселення зустрічаються гніздами серед суцільного українського населення Харківської губернії"[11]. Ці села були в основному заселені росіянами протягом XVII–XVIII ст. В подальшому росіяни іммігрували до міст Харківської губернії, в першу чергу до Харкова. І саме під впливом російської міграції міста поступово почали втрачати свій український колорит, мову, культурні традиції.

З піднесенням міст частка росіян зростала серед міщан (за рахунок приїзду до Харкова та повітових міст робітників, купців, військових, чиновників та освітян).

До другої половини XIX ст. взаємопроникнення та синтез російської та української культур були мінімальні через відсутність жвавих економічних й особистих контактів між представниками двох народів. Дуже нечастими були випадки екзогамних шлюбів між ними[12].

Як зазначали сучасники, відносини між селянами — росіянами і українцями не завжди були добросусідськими: "малорос називає великороса москалем та кацапом, а великорос, у свою чергу — хохлом, нерідко з епітетом "безголовий"... Шлюби між великоросами та малоросами надзвичайно рідкісні"[13].

"Відносини між українцями та великоросами — ділові, в цілому — холодні. Села живуть поряд, місцями навіть вулиці — поряд. Однак на кожній — особлива мова, особливий одяг, відсутні спільні гулянки, шлюби вкладаються тільки серед одноплемінників"[14].

Певною мірою антагоністичні стосунки між даними етносами характеризують і усні джерела — поширені на Харківщині прислів'я та приказки: "Тату! Тату! Чорт лізе до хати! — Мовчи, синку, нехай лізе, аби не москаль!" або "З москалем знайся, а камінюку за пазухою держи!"[15]. "Хохол тупіше ворони, але хитріше чорта", "Хохол не збреше, та й правди не скаже", "Де два хохла, там три гетьмана", "Коли хохол народився, єврей заплакав"[16].

М. Сумцов описував поширену в XIX ст. на Слобожанщині казку, "вигадану москалями", що на "хохле чортова голова": "якось апостол Петро побачив, що "хохол" б'ється з чортом, розгнівався і позрубував їм голови, але милосердний Господь наказав йому понадівати їм голови знов. Петро поспішивсь та й переплутав голови: на чорта надів "хохлацьку", а на "хохла" — чортову. Таким здається великоросам їх менший брат". Дослідник зазначав, що "ворожа казка зайшла навіть в Харківщину і

інколи "малороси" її росказують сміху раді, не почуваючи й не помічаючи тут гостро ворожого глузування над ними самими" [17].

Серед українців Слобожанщини було поширене повір'я, що всі росіяни — теслярі знаються з нечистою силою, тому їх ніколи не запрошували на будівництво нових осель, щоб не наворожили[18].

Особливості розвитку культури, менталітету росіян та українців на Слобожанщині цікавили сучасників, які залишили порівняльні характеристики двох народів: "Одежда на малорусе опрятнее и чище, чем на русском; лаптей он не носит, а ходит в чоботах. Пища его менее груба, чем русского — он любит преимущественно растения: мяса ест мало, исключая свинного сала, которое составляет его любимое кушанье"[19]. Відмінність між українцями і росіянами була і в побудові сім'ї — на відміну від великої патріархальної сім'ї росіян, у українців "женатый сын отделяется от отца, хотя это и розоряет его хозяйство"[20].

Росіяни та українці компактно проживали у моноетнічних селах, однак в умовах зростання урбанізаційних процесів в Російській імперії в XIX ст. росіяни та українці поступово почали впливати на формування міської культури, мовну та культурну традиції.

Незважаючи на чисельне домінування росіян у структурі населення Харкова, до середини XIX ст. це місто було українським, його населення зберігало українську мову, український національний одяг, українські звичаї та традиції[21].

Як зазначав Д. Багалій, росіяни в Харкові мешкали в середині XIX ст. на Москалівці та в центрі міста. "Совершенно особый мир, не походивший на прочие окраины Харькова, представляла собой старая Москалевка. Хозяином положения тут был "москаль", отставной солдат". Солдати у відставці працювали "за кров" (невеличкі присадибні ділянки, які отримували в розстрочку) у Федота Карпова на фабриці, в лавках[22]. "Сам Федот Андреевич держался старой веры и был ее покровителем в Харькове". Окрім солдат, росіяни переважали серед чиновників, представників органів влади. Так, вихідцем із Смоленської губернії був губернатор М. Каховський, вихідцем із Ярославської — П. Трубецькой[23].

Майже повністю росіянами було представлено харківське купецтво: "Малоросс — плохой промышленник, а торговать он предпочитает тем, что у него под рукой. Конкурировать с великороссом в промыслах и торгах, требующих особой оборотливости, он был не в состоянии. А такой оборотливости требовали харьковские рынки... нужны были и сношения с фабрикантами, заграничными фирмами, умение пользоваться кредитами, постоянные передвижения с места на место, а ко всему этому у малоросса не было воспитано привычки условиями его предыдущей жизни (крестьянина)"[24].

Великими купецькими династіями у Харкові були Карпови, Павлови, Кузіни. Всі ці купці були родом із російських губерній (переважно старообрядцями). Наприклад, Акін Павлов був родом із Коломенського повіту Московської губернії. Кузьма Кузін був вихідцем із північних губерній Російської імперії[25].

Вихідцями із російських губерній була значна кількість харківських підприємців. Так, Микита Полуектов — власник фабрики з виробництва цукерок, зміг добитися реалізації товарів на ринках півдня та сходу Росії, Кавказу, Закавказзя. Конкурував з Полуектовим завод Д. Кромського (харківського підприємця — вихідця з Курської губернії). Значні прибутки кондитерської фабрики давали змогу Д. К. Кримському займатися благодійністю — він постійно допомагав міському самоврядуванню рідного міста Корочі (Курська губернія), жертвував кошти на благоустрій міста, відкриття навчальних закладів, допомагав сиротам, інвалідам, людям похилого віку[26].

Росіяни працювали і на залізниці. Після відкриття залізничного вокзалу за річкою Лопанню (сучасний Південний вокзал у Харкові) райони Лисої та Холодної Гори, Гончарівки були майже заселені росіянами, робітниками залізниці. Проведення Балашовської залізниці та будівництво паровозобудівного заводу змінило сільський характер округи, "вытеснило из этих мест хатки и клуни, а вместе с ними и последние остатки малороссийской речи"[27].

Можна припустити, що в Харкові, а також в повітових містах, відбувалась тенденція відмови міщан-українців від власної етнічної належності, мови та ідентифікація з російською народністю через вживання російської мови як повсякденної. "Средняя и высшая школа, служба играют большую роль в смысле отделения от родного края, от отчей семьи, иногда с презрительным отношением к "мужику",

его языку, одежде, мировоззрению, ко всему прошлому его края"[28].

Тенденції збільшення кількості росіян та поширення сфери вживання російської мови в Харкові та в Харківській губернії демонструють матеріали загального перепису населення Російської імперії в 1897 р. Він дав змогу встановити, що на території Харківщини проживала значна кількість народів. Цей регіон, на відміну від сусідніх етнічних російських (Курської, Воронезької), або етнічно українських губерній (Полтавська) був заселений представниками різних національностей. Всього на території Харківської губернії мешкали представники 45 народів: українці — 80,62 %, росіяни — 17,69 %, білоруси — 0,41 % (слов'янські народи разом становили — 98,72 % населення), євреї — 0,51 %, німці — 0,36 %, поляки — 0,24 %, татари — 0,05 %, вірмени — 0,02 %, цигани — 0,01 % [29].

Росіяни переважали у структурі Харкова (63,3 %) та в структурі населення більшості міст Харківської губернії наприкінці XIX ст. (за винятком Лебедина (41,8 %) та Старобільська (48 %)[30].

Чисельність росіян в ряді повітових міст переважала над їхньою чисельністю у селах даних повітів. Так, наприклад, у Сумах мешкало 24 % росіян, а в селах Сумського повіту — 7 %; в Ізюмі — 20, 5 %, в Ізюмському повіті — 12 %; Старобільську — 20, 2 %, в Старобільському повіті — 14, 9 %. Абсолютну більшість населення росіяни становили в Чугуєві — 88 % населення[31].

Якщо в середині XIX ст. росіяни в Харківській губернії складалися в основному з місцевого населення (про це свідчить домінування жіночого населення над чоловічим серед росіян по всіх повітах), то вже перепис 1897 р. засвідчив певну перевагу чоловічого населення серед росіян по ряду повітів губернії, що вченими пояснюється як приток мігрантів на роботу, навчання, службу.

Зростання кількості росіян в Харкові та Харківській губернії було зумовлено розвитком промисловості в другій половині XIX ст. Промислове піднесення краю в другій половині XIX ст. зумовило приплив на роботу росіян із ряду етнічних російських губерній. Під час перепису 1897 року мешканці Харкова вказували на те, що вони є уродженцями інших губерній: Курської (47598 осіб), Воронезької (9275 осіб), Орловської (9807 осіб), Московської (3329 осіб)[32].

Найбільш представлені росіяни були на великих промислових підприємствах Харкова. Так, наприклад, в 1897 р. 25 % робітників були особами, які прибули до міста на роботу на промислові підприємства (Харківський паровозобудівний завод, завод Гельферіх — Саде та ін.). Серед них переважали росіяни. А в 1902 р. частка таких робітників — іммігрантів на харківських підприємствах становили вже 43, 4 % [33]. Багато кваліфікованих робітників-металістів та інженерів прибували на ХПЗ із Москви, Санкт-Петербурга, Брянська та Калуги.

Ми припускаємо, що росіянами були записані також і українці — робітники великих підприємств через їх русифікацію. На думку Д. Багалія, "чимало українців просто не признавали себе українцями, бо не знали, хто вони такі, а інші, поробившись свідомими перевертнями, навмисно записували себе руськими". Історик також стверджував, що під час перепису "многие харьковские малороссы устыдились" свого "хохлацкого происхождения"[34].

З піднесенням чисельності росіян в Харківській губернії поступово в регіоні зникав український національний одяг, традиції, мова, їм на зміну приходила російська мова і культура.

Про зміну культури Харкова, його русифікацію у другій половині — наприкінці XIX ст. свідчив сучасник К. Щелков: "Со временем все в Харькове изменилось и утратило свой национальный характер. Тепер трудно встретить коренную жительку Харькова в национальном костюме, и только старухи носят свои дукачи (червонцы и рубли) и монисто. Все типичное помешалось с Великорусским"[35].

Причину таких етнічних змін у Харкові К. Щелков вбачав у масовій імміграції росіян: "Харьков с переселением сюда с коммерческой целью множества великорусских семейств утратил все свое родное. ... Харьков по характеру его жителей нельзя причислить ни к русским, ни к украинским городам..."[36]. Д. І. Багалій також звернув увагу на важкість визначення національності харків'ян з другої половини XIX ст.: "щось середнє між малоросом та великоросом"[37].

Міграція до Харкова значної кількості росіян у 1870–1890-х рр. зумовили зміну етнічного та етнокультурного середовища регіону. Харків поступово почав втрачати своє українське обличчя: забувалися українська

мова, українські традиції, побут. До Харкова переїжджали російські чиновники, офіцери російської армії, купці, робітники з етнічних російських губерній. "Обрусение Харькова вызывалось и самим его географическим положением, делавшим из него центр для торговых сношений русского севера с югом"[38].

Поступово російські купці та промисловці переїжджали на постійне місце проживання до Харкова, витісняючи місцевих жителів або на околиці міста (де була можливість продовжувати традиційний спосіб життя — городництво та землеробство), або поступово асимілюючи їх: "Старый слобожанин не был привычен к городской жизни, да и у него, земледельца и мелкого торговца "дрибязкой" и средств не было для того, чтобы содержать свой дом в пристойном для города виде"[39].

Але навіть на околицях міста українців "настигала и покоряла" російська культура. В другій половині XIX ст. взаємодія російської та української культур створила із харків'ян особливий тип: "Население Харькова составляет смесь русского и малорусского племен. Дворяне и чиновники на половину из того и другого племени, купцы почти все русские ..., преимущественно выселившиеся из Калужской, Тульской и Московской губерний, половина мещан русские... Как наречие здешних малороссиян не есть настоящее этого племени, так не может быть названо чистым, правильным наречие здешних русских"[40].

Остаточно перетворення Харкова на російське місто було звершено русифікаторською політикою в галузі освіти. Шкільна освіта після реформи 1860-х рр. стала значно доступнішою для пересічних міщан: "Детишки входили в народную школу украинцами, а выходили из нее хорошо знающими "грамотный" язык, подчас стыдящимися своей родственной связи с "необразованным" простонародьем... Мать — булочница с Холодной горы говорила еще по-малороссийски, но ее сынок, прошедший через школу, излагал свои мысли непременно "по-образованному". Мамашина речь, особенно при посторонних, его шокировала"[41].

Як свідчать сучасники, на початку 1880-х років "Харків майже зовсім втратив тип малоросійського міста... В Харкові навіть серед простолюду дуже рідко доводиться чути українську мову, яка колись панувала... Теперішні городяни... говорять майже всі російською мовою з домішками малоросійських слів та зворотів, в середніх станах перевага російській мові стає майже виключною, і нарешті, у вищих освічених класах малоросійські відтінки мови зникли зовсім, і тільки хіба у вимові російської букви "г" деяких харківців видає їх малоросійське походження"[42]. "Грустно слышать речь отставшую от малорусской и не приставшую к великорусской. ... Хотя и в настоящее время, как и давно когда-то, с моечного плота слышится национальная песня, но уже как-то сдержанно, боязливо раздается она по реке..."[43].

Протягом другої половини XIX ст. в містах Харківської губернії, а особливо у Харкові, швидкими темпами відбувалася русифікація регіону, позиції російської мови зміцнювалися через панівну роль російської мови в суспільстві та зростання кількості росіян у структурі населення краю.

Знання російської мови було необхідне українцям для кар'єри, ведення бізнесу. Проте замість двомовності (знання російської та української мови, та їх активного вживання в громадському житті) в містах почала панувати російська мова та стереотип про те, що саме російська мова є мовою міста та високого культурного рівня. А "украинское наречие" — це селянська мова, яку вживають лише "некультурные", "необразованные".

Намагання потрапити в коло російської еліти, позбавитися почуття меншовартості через причетність до української культури (яка сприймалася як селянська, неповноцінна) спонукало частину українців відмовлятися від своєї мови, традицій і називати себе великоросами під час перепису 1897 р., визначати російську мову як рідну.

Ці фактори зумовили поширення російської мови в регіоні, визначили домінування російської культури й традицій. За словами сучасників, наприкінці XIX ст. в Харкові з'явився цілий прошарок українців, "успевших усвоить себе от русских одни только пороки. ... Жили они роскошно, стараясь подражать горожанам, одевались в щегольские жупаны, смешивая покрой малороссийский с русским"[44]. Відмову від традиційного національного одягу в Харкові в першу чергу демонстрували саме українці. "Великороссы оказались более консервативными. Они большей частью сохранили старинные одежды, особенно женщины. Украинки усвоили повсеместно городские костюмы, причем именно женщины более всего. Старинные плахты, запаски, парчевые очипки, красные и желтые

сафьяновые сапоги встречаются редко. Взамен пошли новомодные корсетки, юбки, жилеты, ботинки, галоши”[45].

Українці відмовлялись від мови і культури добровільно, прямої дискримінації за своїм етнічним походженням (як, наприклад, євреї) в Російській імперії вони не зазнавали. Однак в цій державі були створені всі умови для того, щоб поступово асимілювати українців. Малоросів розглядали як плем’я росіян (в перепису 1897 р., наприклад народ “русские” ділився на такі групи, як великороси, малороси та великороси). Українську мову забороняли та вказували на її неповноцінність, на те, що це лише діалект російської мови з домішкою польських слів. Це і спонукало етнічних українців приховувати своє етнічне походження, відчувати власну другорядність, “некультурність”, сором за своє “сільське походження”[46].

Особливо на прикладі Харкова другої половини XIX ст. чітко простежується формування стереотипу, що росіяни (в Харківській губернії вони були переважно міщанами з досить високими показниками письменності, освіти) є носіями розвиненої, культурної, “міської” мови, а українці (“хохли”) — вихідці із села, неписьменні, некультурні. Серед харків’ян набула поширення тенденція приховування українського походження та української мови, прагнення ідентифікувати себе із “великоросами”. Поступово така група українців забувала й українську мову, й українські традиції, своє коріння, повністю асимілювала з росіянами, російською мовою та культурою.

В аспекті вивчення змін в етномовному та етнокультурному розвитку українських міст в Російській імперії наприкінці XIX ст. актуальним залишається питання порівняння темпів русифікації і визначення ступеня впливу етнічних росіян на ці процеси.

Джерела та література

1 *Верменич Я.* Локальні виміри сучасного історичного пізнання: спроби типологізації / Я. Верменич // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико-методол. проблем іст. регіоналістики // В. Смолій. — К.: Ін-т історії України, 2009. — Вип. 3. — С. 9 — 40; *Зінкевич Н.* Локальна історія: виклики і перспективи / Н. Зінкевич // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико-методол. проблем іст. регіоналістики // В. Смолій. — К.: Ін-т історії України, 2010. — Вип. 4. — С. 27 — 46.

2 *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історично-етнографична розвідка / М. Ф. Сумцов. — Харків: Вид-во “Союз”, 1918. — 240 с.; *Щелков К. П.* Харьков. Историко-статистический опыт / К. П. Щелков. — Харьков, 1880. — 72 с.; Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родиноведению / Под ред. В. И. Ташева,А. С. Федоровского,Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — 350 с.

3 Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. — Харьков, 1864. — 338 с.; Харьковский календарь на 1883 год. — Харьков: Издание Харьковск. Губернского статист. комитета, 1883. — 127 с.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — С.-П.: Издание Центр. стат. ком-та мин-ва внутр. дел, 1904. — Т. XLVII: Харьковская губерния. — 304 с.

4 *Багалей Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (1655 — 1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2-х т. — Репринт изд. — Харьков, 1993. — Т. 2. — 982 с.

5 *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине / В. И. Наулко. — К.: Наук. думка, 1975. — 276 с.

6 *Мухіна І. Г.* Участь національних меншин у суспільно-політичному та економічному житті Харківської губернії (XIX — початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2006. — 232 с.

7 Городские поселения в Российской империи. — С.-П.: Б. И., 1865. — Т. 5. — Ч. І. — С. 22.

8 Городские поселения в Российской империи. — С.-П.: Б. И., 1865. — Т. 5. — Ч. І. — С. 307.

9 Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. — Харьков, 1864. — С. 124–127.

10 Харьковский календарь на 1883 год. — Харьков: Издание Харьковск. Губернского статист. комитета, 1883. — С. 152 — 159.

11 Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по ро-

диноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — С. 244.
12 *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історично-етнографична розвідка / М. Ф. Сумцов. — Харків: Вид-во "Союз", 1918. — С. 50.
13 Статистическое описание Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. — 1861. — № 6. — С. 50.
14 Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родиноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — С. 262.
15 Статистическое описание Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. — 1861. — № 6. — С. 50.
16 *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. — М.: Госуд. Изда-во иностран. и национ. словарей, 1956. — Т. IV. — С. 563.
17 *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історично-етнографична розвідка / М. Ф. Сумцов. — Харків: Вид-во "Союз", 1918. — С. 23
18 Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родиноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — С. 268.
19 *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історично-етнографична розвідка / М. Ф. Сумцов. — Харків: Вид-во "Союз", 1918. — С. 23
20 Там само. — С. 24.
21 *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. — Харків, 1990. — С. 216.
22 *Багалей Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2-х т. — Репринт изд. — Харьков, 1993. — Т. 2. — С. 127, 130.
23 Там само. — С. 172.
24 Там само. — С. 131.
25 Там само. — С. 165, 169.
26 Там само. — С. 172.
27 Там само. — С. 131.
28 Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родиноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — С. 262.
29 Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — С.-П.: Издание Центр. стат. ком-та мин-ва внутр. дел, 1904. — Т. XLVII: Харьковская губерния. — С. 13.
30 Там само. — С. 130 — 143.
31 Там само. — С. 144 — 155.
32 Там само. — С. 13.
33 *Воскресенский А. А.* Революционная борьба рабочих Харьковского Паровозостроительного завода (1895 — 1917 гг.). Краткий исторический очерк. — Х.: Изд-во Харьк. Гос. Ун-та им. А. М. Горького, 1958. — С. 6, 15.
34 *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. — Харків, 1990. — С. 217 — 218; Багалей Д. И. История Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалей, П. Миллер. В 2-х т. — Репринт изд. — Харьков, 1993. — Т. 2. — С. 132.
35 *Щелков К. П.* Харьков. Историко-статистический опыт / К. П. Щелков. — Харьков, 1880. — С. 61.
36 Там само. — С. 59.
37 *Багалей Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2-х т. — Репринт изд. — Харьков, 1993. — Т. 2. — С. 61.
38 Там само. — С. 131.
39 Там само. — С. 132.
40 Там само. — С. 131.
41 Там само. — С. 132.
42 Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. — Харьков, 1864. — С. 69.
43 *Багалей Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. В 2-х т. — Репринт изд. — Харьков, 1993. — Т. 2. — С. 132.
44 Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. Пособие по родиноведению / Под ред. В. И. Ташева, А. С. Федоровского, Н. Ф. Сумцова. — Харьков: Союз, 1918. — С. 262.
45 Там само. — С. 269.
46 *Каппелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений / А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. — М.: Школа "Языки школьной культуры", 1997. — С. 130, 135.

Татьяна Арзуманова

Языковые и культурные традиции на Слобожанщине в конце XIX в. (на примере Харьковской губернии)

Статья посвящена исследованию языковых и культурных традиций в Харьковской губернии в конце XIX в. Сделан вывод о преобразовании Харькова в российскоговорящий город в силу значительного численного доминирования этнических россиян и смены этнической идентификации украинцев-мещан, которые под влиянием стереотипа о развитости и культурности российского "городского" языка в отличие от сельского украинского стремились избавиться от своих корней, языка, традиций.

Ключевые слова: *руссификация, етническая идентификация, Слобожанщина, великороссы, малороссы.*

Tetiana Arzumanova

The linguistic and cultural traditions at Slobozhanshina region in late XIX century (on Kharkiv's province example)

The article is devoted to research of linguistic and cultural traditions in the Kharkiv province in the end of XIX century. Research results testify that Kharkiv became a Russian spoken city with Russian culture strong positions because of the great number of ethnic Russians. Also a lot of Ukrainian habitants in Kharkiv lost their ethnic authentication under the stereotype about developed Russian Language and peasant Ukrainian Language.

Key words: *Russian language assimilation, ethnic authentication, Slobozhanschina, velikorosy, malorosy.*

УДК 94 (477) “1906/1912”

Володимир Милько (м. Київ)

РЕГІОНАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕПУТАТІВ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ І–IV ДЕРЖАНИХ ДУМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1906–1917)

На основі широкої архівної бази розглянуто регіональну діяльність депутатів від українських губерній та міст в період роботи І–IV Державних Дум Російської імперії (1906–1917). Визначено причинно-наслідкові зв’язки між особливостями роботи певного парламентарія на місцевому рівні і думською тактикою його фракції.

***Ключові слова:** Російська імперія, Державна Дума, депутати, українські губернії.*

Критика застарілих методів історичного дослідження, наприклад, методології радянського періоду, та намагання звільнитися від риторичних ілюзій ідеалізму незмінно ведуть до перегляду традиційних канонів та використання різноманітних наукових альтернатив. Досить часто це набуває форм звичайного фрагментування цілісного історичного явища або заміни оцінки звичайним описом. Однак результативним незмінно залишається розгляд окремих історичних ракурсів у співвідношенні та взаємозв’язку з макропроцесами та оціночними судженнями, що виводяться на основі традиційних логічних схем. Тому, обравши метою дослідження аналіз регіональної діяльності депутатів від українських губерній та міст І–IV Державних Дум Російської імперії, ми будемо намагатися простежувати причинно-наслідкові зв’язки між особливостями роботи певного парламентарія на місцевому рівні і думською тактикою його фракції, між рівнем електоральної підтримки та формуванням позитивного / негативного іміджу Думи в суспільстві і т. д.

Актуальність вказаної теми пов’язана також з необхідністю виявлення зв’язку між парламентською роботою депутатів та їхньою регіональною діяльністю, що дає змогу на сучасному етапі державотворчого розвитку України реально оцінювати вплив роботи народних обранців серед виборців на успішне вирішення назрілих проблем законодавчого характеру.

Історіографія проблеми, незважаючи на наявність широкого кола історичних та політологічних праць з історії Державної Думи Російської імперії та українських аспектів її діяльності, нечисленна і обмежується, головним чином, дослідженнями, у яких акцентовано увагу на регіональному рівні проблеми лише у ході аналізу виборчого процесу [1]. Однак залучення широкої архівної бази дало змогу нам виконати поставлені наукові завдання[2].

Зважаючи на те, що джерельною базою пропонованого дослідження є таємні жандармські звіти та донесення, що фіксували опозиційність депутатів від українських губерній та міст, в центрі нашої уваги буде знаходитися насамперед регіональна діяльність опозиційних парламентаріїв: представників фракцій кадетів, трудовиків та соціал-демократів.

Регіональна діяльність депутатів від українських губерній та міст у І–IV Державних Думах Російської імперії не могла виходити за хронологічні межі існування самих Дум. Однак це логічне положення цілком приймається нами з одним застереженням щодо депутатського корпусу І–ІІ Державних Дум. Зокрема, незважаючи на передчасний і несподіваний розпуск парламенту царськими указами, деякі депутати певний період після розпуску Думи продовжували позиціонуватися на місцях як виразники народних інтересів. Про це красномовно свідчать таємні жандармські звіти, у яких доводилось до відома вищих керівних органів та посадовців про те, що радикально налаштована частина парламентаріїв, незважаючи на позбавлення їх депутатських мандатів, розгорнула активну агітаційну діяльність у регіонах, що була пов’язана з їхнім попереднім депутатським статусом.

До того ж питання доцільності встановлення нагляду над окремими колишніми народними обранцями залежало насамперед від його опозиційної або проурядової позиції у парламенті. А саме політична ідентифікація

депутатів задавала тон роботи Думи, тобто впливала на характер її відносин з урядом. Так, за декілька днів до розпуску І Державної Думи у націоналістичній пресі почали з'являтися повідомлення про невідворотність дострокового припинення повноважень парламенту у зв'язку із опозиційним характером роботи його депутатського корпусу.

Більше того, однією із "нових революційних витівок" І Думи була названа саме робота у регіонах депутатів, суть якої полягала у "таємній та відкритій революційній пропаганді" [3]. Враховуючи провокаційний та шовіністичний характер подібних публікацій, вважаємо за необхідне навести кілька витягів із них. Так, монархічна газета "Киевлянин" "революційну пропаганду" думців подавала так: "У Житомирі два члени Думи, надіслані з метою відмінити вибори по Волинській губернії і провести до Думи декількох євреїв від цієї губернії, перед натовпом житомирських єврейчиків закликали підтримати повстання, коли Дума зробить заклик до нього… У Подільській губернії Гнатенко (депутат від цієї губернії. — *М. В.*) спровокував варварську розправу над селянами і селянками зграєю терористів: трьох селян та двох селянок натовп їх же односельчан, які протягом декількох годин знущались над ними, наносячи їм тяжкі тілесні травми, повторюючи побиття по декілька разів тільки-но нещасні приходили до тями; в результаті одного з них було забито до смерті, а інші мають надію на одужання…"[4]. В іншому випадку, за повідомленням названої газети, організація мітингу депутатами від Київської губернії кадетом С. Френкелем та соціал-демократом З. Вировим спричинила напад селян Уманського та Черкаського повітів на драгун, викликаних з метою розігнати несанкціонований владою масовий публічний захід[5].

Якщо не звертати увагу в цілому на антисемітське забарвлення цитованої публікації та розуміючи суб'єктивність оціночних суджень націоналістичної газети про роботу депутатів-українців селянського походження, то інформацію про особливе наростання соціальної активності у період роботи І Думи (що нерідко вело до конфліктів та зіткнень) і намагання згаданої категорії парламентаріїв скасувати результати виборів в окремих регіонах, що були проведені з явними порушеннями виборчого законодавства, можна сприймати як об'єктивну.

Напередодні розпуску І Державної Думи деякі селянські депутати відвідали рідні губернії з метою звітування перед виборцями про результати своєї діяльності. Про це, зокрема, свідчить виявлене нами донесення заступника начальника Полтавського губернського жандармського управління (далі — ГЖУ) по Рівненському, Гадяцькому, Миргородському і Зіньківському повітах від 21 вересня 1906 р., у якому повідомлялося, що на початку липня 1906 р. (тобто за декілька днів до розпуску Думи) в м. Гадяч приїзджали депутати від Полтавської губернії трудовик М. Онацький та кадет П. Чижевський: "Онацький закликав селян не купувати землі, оскільки вона буде їм подарована… Чижевський повідомляв, що Державна Дума нібито оприлюднить відозву до народу, за якою в разі бездіяльності уряду, він здобуде реальні можливості відстоювати свої права, вимагати покращення свого становища… Підтверджується, що Чижевський говорив селянам, що справи у Державній Думі йдуть добре і вона виступає за перехід усіх державних, надільних, церковних і приватновласницьких земель у володіння селянства"[6].

Виявлені і проаналізовані нами архівні матеріали засвідчують, що діяльність депутатів Дум значно виходила за рамки їхніх депутатських повноважень та партійних функціональних обов'язків. Фактично депутати від опозиційних фракцій Конституційно-демократичної партії, трудовиків та соціал-демократів проводили моніторинг настроїв сільського населення щодо діяльності Думи, з'ясовуючи ступінь довіри до неї та підтримки в регіонах.

З розпуском І Державної Думи значно активізується регіональна діяльність вже колишніх депутатів. 10 липня 1906 р. депутати (близько 220 чол.) розпущеної Думи, у тому числі і депутати від українських губерній, в знак протесту проти оголошеного Маніфесту від 9 липня 1906 р., за яким достроково припинялись повноваження Думи, затвердили звернення "Народу від народних представників" (так звана Виборзька відозва або Виборзький маніфест), у якому закликали населення до актів громадянської непокори (не платити податки, не відбувати військову повинність та ін.) до моменту призначення виборів до наступної Думи[7]. З метою ознайомлення широкої громадськості з цим актом, частина парламентаріїв (переважно колишні члени

опозиційних Конституційно-демократичної, трудової та соціал-демократичної фракцій) від українських губерній та міст, що брали участь у Виборзькій нараді, роз'їхалися по рідних губерніях. Варто відмітити, що в подальшому особам, які підписали Виборзьку відозву (180 чол.), було заборонено займатися політичною діяльністю, відтак і бути обраними до Думи наступного скликання, проти них також було відкрито кримінальну справу.

Незважаючи на відсутність висновків слідства (попереднє слідство тривало близько семи місяців), вже через декілька днів після схвалення Виборзької відозви департамент поліції міністерства Внутрішніх справ розіслав в усі губернські жандармські управління та охоронні відділення шифровані телеграми наступного змісту: "Зважаючи на наявні в Департаменті відомості про те, що колишні члени Думи, які входили до складу трудової і соціалістичних груп, планують зайнятися посиленою антиурядовою агітацією, Департамент за наказом Пана Міністра просить встановити нагляд за зазначеними особами і при встановленні фактів їхньої злочинної діяльності притягати до відповідальності, дотримуючись при цьому відповідної процедури при збиранні необхідних доказів"[8]. Подібна посилена увага з боку правоохоронних органів до діяльності колишніх опозиційних депутатів, на наш погляд, була обумовлена відсутністю у поліції конкретної та підтвердженої фактами інформації про їхню опозиційну діяльність після розпуску Думи. Відтак, намагаючись попередити можливу антиурядову пропаганду та агітацію, розсилка і виконання цитованих інструкцій деякою мірою постає як звичайний запобіжний захід.

Архівні матеріали демонструють, що неофіційне спостереження над опозиційними депутатами лівих переконань носило постійний характер, тому їхнє перебування та діяльність на місцях не залишались без пильної уваги з боку місцевих жандармів. Такі дії поліційних органів мали під собою певне підґрунтя: особи, обрані депутатами до II Державної думи, відразу ж розпочинали активну політичну діяльність, яка часто набирала опозиційного характеру. Так, у черговому жандармському звіті повідомлялось, що новообраний депутат-трудовик від Київської губернії З. Чоповенко відразу почав активно поширювати серед селян свого виборчого округу нелегальну літературу (брошури "Несколько слов о присяге", "Как мужик у всех у долгу остался"), закликаючи їх складати накази Державній думі щодо їхнього бачення розв'язання аграрного питання: "... обійшов біля Булаїв (рідне село) поселення: Співенці, Васильківці, Педаси і Жидівці, у яких збирав по декілька селян, роздавав їм брошури і прокламації, виймаючи їх з котомки (сумки. — *Авт.*), що висіла у нього за спиною, причому переконував селян складати на зборах накази про свої земельні потреби і ці накази надсилати в Думу"[9]. Наявність у поліції компрометуючих матеріалів попереднього слідства щодо антиурядової діяльності депутата-трудовика З. Чоповенка дозволило їй після розпуску II Державної Думи та втрати ним депутатського імунітету недоторканності відкрити проти нього кримінальну справу й притягнути до відповідальності, засудивши до річного ув'язнення, яке він відбував у Бердянській в'язниці, де і помер від тифу 6 березня 1909 р.[10].

Такі дії з боку парламентаріїв опозиційних фракцій не були поодинокими. Так, селянин С. Нечитайло, їдучи до Петербурга після обрання депутатом II Думи, під час зупинки потяга на залізничній станції Шпола, прямо на сходах вагона звернувся до присутніх з промовою, у якій наголосив, що "він їде в Думу рятувати народ від урядового гніту, і тому вимагає для Думи підтримки на місцях, яке допоможе членам Думи відстоювати народні інтереси, оскільки тираном уся Росія залита народною кров'ю"[11]. Станційні жандарми та поліцейський наглядач, зважаючи на депутатську недоторканність, у цей час могли лише спостерігати за такими безперешкодними діями С. Нечитайла. Така ситуація повторювалася майже на кожній станції Київської губернії, через яку проїжджав згаданий парламентарій.

Неможливість поліційних органів перешкоджати антиурядовій агітації новообраних депутатів Державної Думи не означала втрати державою з боку її каральних і судових органів можливостей розправи над опозиційно налаштованими підданими. Після завершення повноважень Думи або за обставин її розпуску чиновники губернських жандармських управлінь віднаходили механізм притягнення депутата, який за їхніми даними вів антиурядову пропаганду, до юридичної відповідальності.

Показовим у цьому відношенні є справа депутата від Київської губернії дворянина І. Ки-

рієнка, члена соціал-демократичної фракції. 20 квітня 1907 р. він прибув поїздом до Умані з багажем, що викликав підозру жандармського унтер-офіцера залізничної станції. Після його огляду було виявлено 1 000 екземплярів брошури "злочинного змісту" під назвою "Дії соціал-демократичної фракції 2-ої Державної Думи"[12]. Однак, склавши відповідний прокол, унтер-офіцер, не маючи права конфіскувати брошури, був змушений просто відпустити депутата. Останній відразу ж почав розповсюджувати виявлену брошуру серед пасажирів вокзалу. Після передачі протоколу прокурору Уманського окружного суду та отримання дозволу на обшук готельного номера І. Кирієнка, судовим слідчим було вилучено до 800 примірників згаданих брошур, однак все ж таки його не було притягнуто до кримінальної відповідальності[13]. Хоча у відповідності зі ст. 129 Кримінального Уложення Російської імперії від 1903 р. такі дії І. Кирієнка (проголошення промови, складання, зберігання або редагування творів антиурядового змісту) каралися адміністративним засланням[14].

Незважаючи на конфіскацію брошур підбурливого змісту та перебування під слідством, депутат І. Кирієнко продовжував свою опозиційну пропаганду та агітацію. Так, 23 квітня 1907 р. він прибув у с. Даглівку Уманського повіту, де зібрав мітинг і, за жандармськими свідченнями, виголосив промову, закликаючи до збройного повстання. Наступного дня подібні збори з його ініціативи відбулися у повітовому містечку Тальне. Більше того, якщо у першому випадку слухачі розійшлися відразу після прибуття поліцейського урядника, то в другому, п'ятитисячний натовп почав жбурляти каміння в загін кінної поліції, і розійшовся лише після попереджувальних пострілів у повітря[15].

26 квітня І. Кирієнко відвідав Катеринополь Звенигородського повіту, де виступив перед місцевими жителями разом з іншим депутатом від Київської губернії М. Воєнним. Останній у своїй промові наголошував: "Ви нас обрали до Думи, але не лише ми, а і ви складаєте Думу. Допомагайте нам, пишіть свої накази, підписуйте і надсилайте до нас, щоб ми могли знати, що вам потрібно. Земля буде вся ваша, не переселяйтесь і не залишайте землі, оскільки ви згадуватимете свою батьківщину з могилами своїх предків і будете жалкувати про це. Міністрів тепер нам не треба, ми самі міністри, земля вся в наших руках і ми все зробимо, але повинні діяти спільно і об'єднатися в єдине ціле"[16].

Зважаючи на недоторканність депутата М. Воєнного, жандарми не могли перешкодити йому виступати перед населенням. Так, депутати та їхні слухачі після кожного прибуття наряду поліції лише змінювали місце своїх зборів, переходячи з однієї площі на іншу.

Після приїзду з Катеринополя І. Кирієнко ввечері наступного дня (27 квітня 1907 р.) організовує багатолюдні збори вже безпосередньо в м. Умань, у парку "Софіївка", зустрівшись перед тим з робітниками місцевого заводу. Про результативність агітаційної роботи депутата свідчить той факт, що 29 квітня під час від'їзду з Тального до Петербурга його проводжав 2-тисячний натовп[17].

Архівні матеріали засвідчують, що така суспільно-політична активність депутата І. Кирієнка не була поодиноким явищем, характерним виключно для Київської губернії: і в інших регіонах парламентарії II Думи, що входили в основному до складу кадетської або соціал-демократичної фракції, Трудової групи, відкрито демонстрували свою опозиційність. Формами її вияву були антиурядова агітація та пропаганда, проведення масових зборів та мітингів, розповсюдження нелегальної літератури тощо. Підтвердженням цього є наступні форми регіональної суспільно-політичної активності депутатів-трудовиків: Литвиненко поширював нелегальні брошури в с. Козин Київського повіту, І. Красилюк, Д. Лагно та Є. Чигирик виголошували революційні промови; депутат К. Маляренко проводив агітаційну роботу серед робітництва та ін.[18].

Небезпеку для себе урядові кола Російської імперії продовжували вбачати у парламентаріях і після розпуску II Думи та втрати ними свого офіційного статусу. Тому обов'язком поліції українських губерній та міст було встановлення над ними таємного поліційного нагляду. Так, з повідомлення Київського повітового ісправника про прибуття 7 липня 1907 р. (Дума була розпущена 2 липня 1907 р.) в с. Глеваха колишнього депутата-трудовика від Київської губернії П. Снігиря ми дізнаємося, що за ним відразу ж був встановлений відповідний нагляд[19].

Особлива увага зверталась на тих парламентаріїв, чия депутатська недоторканність не дозволяла у час виконання ними депутатських повноважень притягнути їх до криміналь-

ної відповідальності. Звичайною ж практикою таємної поліції щодо таких депутатів було проведення обшуку відразу після їхнього повернення до рідного міста / села (як це було, напр., у випадку з І. Красилюком). Нині, коли ж парламентарій втрачав свій депутатський імунітет, йому доводилось відповідати за свої попередні дії навіть при відсутності фактичних доказів антиурядової діяльності після розпуску Думи.

Прагнучи убезпечити себе від можливої антиурядової агітації та пропаганди з боку радикально налаштованих депутатів розпущеної Думи, царський уряд пішов на рішучий крок: заарештував всіх членів соціал-демократичної фракції II Державної Думи за звинуваченням у зв'язках із забороненою РСДРП. Серед них були такі депутати від українських губерній та міст: Г. Білоусов (Катеринославська губ.), М. Вовчинський (Київська губ.), І. Гуменко (Київська губ.), І. Кирієнко (Київська губ.), І. Нагих (Катеринославська губ.), П. Приходько (Чернігівська губ.), П. Рибальченко (Харківська губ.), В. Сахно (Київська губ.), Г. Федоров (Київська губ.) та М. Фомичев (Таврійська губ.) [20].

Такі дії влади мали стратегічні наслідки у майбутньому: арешт названих осіб унеможливив їх обрання депутатами III Державної Думи, а значить сприяв формуванню лояльного до неї депутатського складу.

Розглядаючи особливості регіональної діяльності депутатів від українських губерній та міст III–IV Державної Думи, необхідно вказати, що архівні матеріали містять досить змістовну інформацію про роботу членів соціал-демократичної фракції в регіонах. Це було пов'язано з їх опозиційністю у Думі і, відтак, посиленою увагою до них з боку місцевих жандармських чинів. Зокрема, начальник Київського охоронного відділення був заздалегідь проінформований про прибуття до Києва парламентарія від Харківської губернії III Думи В. Шурканова з метою інформування виборців про парламентську роботу соціал-демократичної фракції та збирання інформації про діяльність київського осередку партії[21].

Однак слід відмітити, що регіональні установи міністерства Внутрішніх справ Російської імперії в українських губерніях здійснювали моніторинг не лише відвідин парламентаріїв-опозиціонерів, а й представників проурядових фракцій. Так, 27 квітня 1910 р. заступник начальника Катеринославського ГЖУ детально звітував про візит до Маріуполя голови III Державної Думи октябриста О. Гучкова, якого супроводжував П. Каменський, депутат-октябрист названої губернії[22]. За інформацією цього чиновника, на зустріч візитерам виїхала депутація від міста, яка просила О. Гучкова відвідати Маріуполь, оглянути порт і підтримати клопотання біржового Комітету про зміну шляху проектованої залізниці Саратов — Міллерово у частині прокладання її не через Таганрог, а Маріуполь. Після огляду порту, на честь голови Думи, було влаштовано урочистий обід, кількість присутніх на якому складала майже 100 чол.[23].

Джерела засвідчують, що регіональна діяльність депутатів-опозиціонерів та проурядових парламентаріїв дещо відрізнялася за своїм характером. Перші, незважаючи на поліційні обмеження, намагалися насамперед проінформувати своїх виборців про результати думської роботи. Натомість представники проурядових фракцій, поряд з ознайомленням із внутрішніми проблемами певного населеного пункту, брали учать у пишних урочистостях та банкетах, витрати на організацію яких відшкодовувалися за рахунок місцевих бюджетів. Однак варто враховувати і те, що депутати націоналістичних та проурядових фракцій формували більшість у III Державній Думі й, користуючись підтримкою уряду, мали відповідно суттєві адміністративні важелі для вирішення різноманітних питань місцевого характеру (що забезпечувало їм також додаткові дивіденди на виборах).

Регіональна діяльність парламентаріїв від українських губерній та міст IV Державної Думи відзначена особливою активністю депутата-більшовика від Катеринославської губернії, члена соціал-демократичної фракції (пізніше — соціал-демократичної робітничої фракції) Г. Петровського. Не зупиняючись детально на характеристиці його діяльності, зазначимо, що за період з грудня 1913 р. по липень 1914 р. жандармським управлінням Катеринославської губернії було зафіксовано його п'ять візитів, під час яких депутат організовував збори місцевих робітників, проводив таємні зустрічі тощо[24]. Подібний характер мали і поїздки іншого соціал-демократа М. Муранова (Харківська губ.), а також І Тулякова, що представляв у III Думі область війська Донського[25].

Незаперечним є той факт, що особливості регіональної активності парламентаріїв Дер-

жавної Думи будь-якого скликання і будь-якої партійно-фракційної характеристики залежали від їхньої політичної ідентифікації. Відповідний зв'язок був нами добре простежений на прикладі опозиційних депутатів та їхньої опозиційної діяльності, однак така ситуація у повній мірі стосується і парламентаріїв проурядових фракцій. Так, члени фракції націоналістів В. Демченко, А. Савченко та М. Чихачев у середині січня 1914 р. прибули до Києва з метою організації засідання Клубу націоналістів (13 січня), де вони виступали з доповідями антисоціалістичного та промонархічного спрямування[26].

1917 рік став переломним для самої Російської імперії і змінив статус деяких її інституцій. Цікавою у цьому контексті є виявлена нами історія, пов'язана з депутатом-октябристом IV Державної Думи від Чернігівської губ. Є. Судієнко, яка демонструє зміну загальної суспільної атмосфери після закриття (відповідно до Указу російського імператора Миколи II від 25 лютого 1917 р.) п'ятої сесії IV Державної Думи і трапилася восени 1917 р., тобто вже у період формального існування Думи.

За донесенням прокурора Стародубського окружного суду від 18 вересня 1917 р., 2 вересня 1917 р. у с. Очкіно Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, службовець і наглядач за працюючими у маєтку депутата Є. Судієнко військовополоненими, солдат Васильченко затримав на потраві посівів поміщика-парламентарія двох телят місцевого селянина. Незважаючи на те, що селянська худоба була повернута власнику за наказом економа маєтку, ображений селянин доніс на солдата Васильченка як дезертира, якого і було затримано за прострочений на 1 місяць і 21 день військовий білет. Дізнавшись про цю подію, поміщик-депутат Є. Судієнко негайно повернувся до маєтку із свого сусіднього хутора Олександрівського, "знаючи звичку очкінських селян бити службовців економії" [27]. Однак його поява у судовому відділенні, де тримали Васильченка, викликала тільки роздратування як місцевих селян, так і поліцейських. Спроби Є. Судієнко скористатися зі свого депутатського становища та звільнити ув'язненого Васильченка завершились побиттям його самого поліцейськими Дідовським, Корж, Шаповалом і Щетенським при бездіяльності помічника комісара Чеканова. Більше того, недоторканного по законодавству депутата IV Державної Думи Євгенія Судієнко (разом з теж побитим солдатом Васильченком) було відправлено під конвоєм до Хільчанського волосного управління, яке знаходилося на відстані 12 верств (близько 13 км)[28]. І лише втручання керівництва повітового жандармського управління припинило свавілля щодо парламентарія. Його було звільнено з-під варти та розпочато слідство вже над названими особами, причетними до його затримання. Прагнучи не загострювати ситуацію та мати громадську підтримку місцевого населення в умовах революційного часу, Новгород-Сіверський повітовий комісар Кононенко просив помічника прокурора Забродського пом'якшити покарання для притягнутих до відповідальності поліцейських чинів, наголошуючи, що "позбавлення свободи є мірою надто суровою і такою, що дискредитує Тимчасовий уряд в очах громадськості"[29]. Подібне звернення надійшло 23 вересня 1917 р. до прокурора Стародубського окружного суду і від в. о. губернського комісара Тимчасового уряду Д. Дорошенка[30]. На підтримку затриманих виступили також місцевий селянський з'їзд, Новгород-Сіверський комітет партії соціалістів-революціонерів та Новгород-Сіверська Рада Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів, які вимагали розгляду цієї справи в Новгород-Сіверському окружному суді, а не у Стародубі, як того вимагала прокуратура[31].

На жаль, архівні джерела з інформацією про подальший перебіг справи нами не були виявлені, однак наявні відомості дають змогу зробити певні висновки. Так, побиття депутата формально існуючої IV Думи Є. Судієнка свідчило про відсутність авторитету до його особи не лише серед соціально активного місцевого селянства, а й представників поліцейської влади в умовах реформування державного управління та зумовленого цим правового хаосу. Невирішеність аграрного питання також не посилювали симпатії місцевих селян до парламентарія, який залишався для них поміщиком та великим землевласником. З іншого боку, архівні дані у цій справі говорять про наростаючі протиріччя між державними інституціями та витвореними революцією органами народного самоврядування, зокрема між повітовими органами прокуратури, з одного боку, та Новгород-Сіверською Радою Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів і губернським комісаром — з другого. І така ситуація складалась не лише у Чернігівській губернії, оскіль-

ки, починаючи з кінця літа — початку осені 1917 р. в українських губерніях встановлюється фактичне тривладдя: органи влади Тимчасового уряду на місцях, Ради Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів та Центральна Рада[32]. При цьому в різних регіонах їхні впливи відповідно також були різними.

Таким чином, аналіз наявного комплексу архівних матеріалів дає змогу констатувати досить активну регіональну діяльність депутатів від українських губерній та міст I–IV Державних Дум. І незважаючи на те, що як опозиційним, так і проурядовим парламентаріям була не лише властива політична демагогія, а й відмінність у формах і методах роботи на місцях, ними усвідомлювалась дієвість роботи на місцях, безпосереднє контактування з виборцем, прагнення краще зрозуміти його потреби, що сприяло радикалізації політичних вподобань електорату. Такі процеси, поступово руйнуючи консервативну імперську систему, наближали її крах.

Джерела та література

1 *Білокінь О. І.* Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. І. Білокінь. — Х., 2001. — 20 с.; *Бурда І. О.* Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / І. О. Бурда. — К., 2004. — 17 с.; *Доморослий В. І.* Діяльність української парламентської громади в І та ІІ Державних Думах (1906–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В. І. Доморослий. — К., 1994. — 23 с.; *Глушковецький А. Л.* Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / А. Л. Глушковецький. — Чернівці, 2008. — 20 с.; *Киян М.* Представительство от украинских губерний в Государственной Думе Российской империи I и II созывов (1906–1907 гг.) / М. Киян. — Х.: Основа, 1997. — 191 с.; *Коник О. О.* Діяльність селянських депутатів з України в І та ІІ Державних Думах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. О. Коник. — К., 1994. — 25 с.; *Попик В. И.* Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / АН УССР. Институт истории; Отв. Ред. В. Г. Сарбей / В. И. Попик — К.: Наукова думка, 1989. — 100 с.; *Реєнт О. П.* Українці у Державній Думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 318–333; *Циганюк М. А.* Тактика політичних партій та організацій Російської імперії під час виборів до І Державної думи в Україні / М. А. Циганюк // Проблеми історії України XIX — поч. XX ст. — 2005. — № 9. — С. 264–274.

2 Центральний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАУК). — Ф. 275, Оп. 1; Ф. 313, Оп. 2; Ф. 317, Оп. 2Ф. 320, Оп. 1; Ф. 386, Оп. 1 та ін.

3 Обзор печати // Окраины России. Т. І. — 9 июля 1906 г. — № 19. — С. 330.

4 Обзор печати // Окраины России. Т. І. — 9 июля 1906 г. — № 19. — С. 330.

5 Обзор печати // Окраины России. Т. І. — 9 июля 1906 г. — № 19. — С. 330.

6 ЦДІАУК. — Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 440. — Арк. 201.

7 *Родионов Ю. П.* "Следственное дело по Выборгскому воззванию" как исторический источник / Ю. П. Родионов // Проблемы историографии, источниковедения и исторического краеведения в вузовском курсе отечественной истории: Материалы V регион. Науч.-методич. конф. посвящ. 30-летию ист. фак. Омск. гос. ун-та / Отв. ред. А. П. Толочко. Омск: Омск. гос. ун-т, 2004. — С. 155.

8 ЦДІАУК. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 1003. — Арк. 21.

9 ЦДІАУК. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 1003. — Арк. 131–131 зв.

10 Бывшие депутаты / В России (телеграммы наших корреспондентов) // Русское слово. — 7 марта. — 1909 г. — № 146. — С. 2 (електронний ресурс — http: // starosti.ru/archive. php?m=3&y=1909).

11 ЦДІАУК. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 1003. — Арк. 178.

12 Там само. — Арк. 171.
13 ЦДІАУК. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 1003. — Арк. 171 зв.
14 Российское уголовное право. Курс лекций: в 3 т. Т. 1. Общая часть / А. В. Наумов. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2007. — С. 126–127.
15 ЦДІАУК. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 1003. — Арк. 171 зв.
16 Там само. — Арк. 171 зв.
17 Там само. — Арк. 176.
18 Там само. — Арк. 259, 336, 353, 462 зв.
19 ЦДІАУК. — Ф. 386. — Оп. 1. — Спр. 1003. — Арк. 52.
20 Там само. — Арк. 487.
21 ЦДІАУК. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 1944. — Арк. 2.
22 ЦДІАУК. — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 2398. — Арк. 55.
23 Там само. — Арк. 55 зв.
24 ЦДІАУК. — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 2950. — Арк. 32 зв, 112, 236, 288, 364, 385.
25 Там само. — Арк. 205, 217, 227, 233, 288.
26 ЦДІАУК. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 431. — Арк. 41.
27 ЦДІАУК. — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 6046. — Арк. 2.
28 Там само. — Арк. 3.
29 Там само. — Арк. 7.
30 Там само. — Арк. 9–10.
31 Там само. — Арк. 21.
32 *Гай-Нижник П. П., Солдатенко В. Ф.* Організація управління в УНР доби Центральної Ради / П. П. Гай-Нижник, В. Ф. Солдатенко // Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. — К.: Ніка-Центр, 2009. — Т. 1. — С. 433–434.

Владимир Милько

Региональная деятельность депутатов от украинских губерний I–IV Государственных Дум Российськой империи (1906–1917)

В статье на основе широкой архивной базы рассмотрена региональная деятельность депутатов от украинских губерний и городов в период работы I–IV Государственных Дум Российськой империи (1906–1917). Определены причинно-следственные связи между особенностями работы определенного парламентария на местном уровне и думской тактикой его фракции.

Ключевые слова: *Российска империя, Государственная Дума, депутаты, украинские губернии.*

Volodymyr Milko

Regional activities of the deputies of the Ukrainian provinces and cities I–IV of the State Duma of the Russian Empire (1906–1917).

On the basis of wide base are observed regional activities deputies of Ukrainian provinces and cities in the period of the I-IV State Duma of the Russian Empire (1906–1917). Determined connection between features of a particular member of parliament at the local level and Duma tactics of it's fraction.

Key words: *The Russian Empire, the State Duma, the deputies, the Ukrainian province.*

УДК 355 (477.43)“1917/1920”

Вадим Стецюк (м. Кам’янець-Подільський)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЗАЛОГИ КАМ’ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО (1917–1920 РР.)

У статті характеризується повсякденне життя кам’янецької залоги в добу революційних перетворень 1917–1920 рр., аналізуються такі його аспекти, як побут військовослужбовців, випадки їх протиправних дій, участь військових у культурному житті тощо.

Ключові слова: *залога, Кам’янець-Подільський, гарнізонний комітет, житлове питання, правопорушення військових.*

Однією з малодосліджених сторінок історії Української революції 1917–1920 рр. є функціонування залог як специфічних армійських структур. Варто зазначити, що значний ступінь мілітаризації Російської імперії, зосередження великих військових контингентів на її західних кордонах призвели до того, що залоги Подільської, Волинської та, меншою мірою Київської, губерній завжди були важливим чинником життя регіону. Так, Кам’янець-Подільський на початку XX ст. був важливим осередком дислокації частин російської армії — станом на 1913 р. тут дислокувались 47-й піхотний Український полк, 1-й Лінійний Кубанського козачого війська та 1-й Волзький Терського козачого війська полки, а також штаб 2-ї Зведеної козачої дивізії[1]. Існувала відповідна інфраструктура — казарми, лазарет, достатня кількість квартир для офіцерів тощо.

Ситуація докорінно змінилась в роки першої світової війни. В місті, яке знаходилось відносно недалеко від лінії фронту, було розташовано чимало військових частин та інституцій, розгорнуто мережу шпиталів. Вже у цей час у місті стала помітною нестача житлових приміщень (як квартир, так і казарм). Щоправда, на інших сторонах життя військовослужбовців обставини військового часу фактично не позначились, оскільки більшість частин перебували у місті, так би мовити, транзитом — пробувши тут кілька днів, вони вирушали на фронт. Позитивну роль відігравало і перебування в місті вищих штабів (протягом 1916 р. в Кам’янці дислокувався штаб IX армії, а згодом — Південно-Західного фронту).

Після Лютневої революції ситуація в Кам’янецькому гарнізоні почала поступово змінюватись. Навесні 1917 р. розпочався процес самовільного покидання вояками фронту, що після поразки літнього наступу Південно-Західного фронту набув масового характеру. Вже наприкінці липня начальнику гарнізону довелось видати наказ, який дозволяв силою зброї запобігати проникненню в місто вояків з ешелонів, які проходили залізничну станцію Кам’янець[2]. Також робились спроби хоча б якось контролювати побутову культуру військовослужбовців — накази начальника залоги забороняли розміщення обозів на вулицях, в садах та скверах, а в тих місцях, де їх вже було розміщено, наказувалось негайно ліквідувати та провести прибирання[3].

Окрім побутових, мали місце й проблеми з дисципліною з ідейних міркувань. Наприклад, одна з маршових рот, укомплектована вояками-українцями, відмовилась слідувати до 56-ї піхотної дивізії, дізнавшись, що в її складі відсутні українізовані частини; особовий склад роти висловив прохання натомість відправити до будь-якої українізованої частини[4]. За кілька днів аналогічний підрозділ повторився із військовослужбовцями-поляками[5].

Ще однією новою рисою в житті Кам’янецької залоги стало створення різноманітних рад, комітетів тощо. Щоправда, гарнізонний комітет зорганізувався у Кам’янці відносно пізно, в серпні 1917-го, однак намагався посісти достойне місце в житті вояцтва — було налагоджено поширення преси, насамперед партійної, проводив розслідування справ, до яких були причетними військовослужбовці тощо.

Саме слідчі справи гарнізонного комітету дають змогу простежити різноманітні деструктивні явища в житті залоги. Насамперед різко зросла кількість злочинів, здійснених військовослужбовцями. Наприклад, 16 грудня 1917 р. ад’ютант начальника залоги вилу-

чив і передав у гарнізонний комітет чотири револьвери, які водії 3-го санітарного транспорту Всеросійського союзу земств і міст намагались продати за 360 руб. на міському ринку. На жаль, не відомо, яке покарання було призначено шоферам, однак у протоколі зафіксовано, що покупці — кам'янецькі обивателі Давид Асістер та Іван Зубов — не тільки не були покарані, але й їм повернули вилучені кошти[6]. Дещо раніше гарнізонний комітет змушений був чимало сил та часу затратити на розслідування справи про крадіжку селянином Йосипом Терлецьким пари чобіт у солдата Омеляна Бесанка, що перебував у нього на квартирі, так і не дійшовши висновку, хто з двох фігурантів зводить наклеп на іншого[7].

Показовою з точки зору характеристики революційної епохи є розслідувана гарнізонним комітетом справа старшого робітника 136-го дорожнього загону Олександра Передуха (Паредуха), затриманого 23 січня 1918 р. міською міліцією та доставленого в гарнізонний комітет за звинувачення у незаконному зберіганні зброї (носив при собі незареєстрований револьвер). Затриманий пояснив, що зазначений револьвер придбав на базарі у солдата за 40 рублів (щоправда, на початку допиту зазначив, що це відбулось у Почаєві, а потім — що у Житомирі), після того як на околиці Почаєва його пограбували троє невідомих[8].

Взагалі продаж вояками казенного майна набув таких масштабів, що зумовив віддання наказу командуючого фронтом про призначення чергових від гарнізонних комітетів, а в базарні дні — ще й додаткових команд під керівництвом офіцерів, на ринки для запобігання подібній торгівлі[9].

Розлад армійського механізму дійшов до того, що начальник караульної команди при повітовому військовому начальнику змушений був просити своє командування вплинути на міську управу щодо відновлення електропостачання на міській гауптвахті, де через відсутність елементарних побутових умов почався страйк заарештованих[10].

Цікава з точки зору характеристики епохи ситуація склалась в Кам'янці та його околицях наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Формально у Кам'янці-Подільському було проголошено радянську владу, однак в околицях міста активно діяли війська армії УНР — українізовані частини 12-го армійського корпусу та партизанський загін імені Кармалюка[11]. Водночас в місті та його околицях продовжували перебувати частини 3-го Кавказького корпусу, а також активно формувались польські добровольчі формування. Як не парадоксально, на певних етапах ці частини досить непогано вживались одна з одною, або ж просто намагались не помічати одне одного до чергового витка конфлікту. Скажімо, поляки тривалий час визнавали більшовицьку владу (щоправда, з обмовкою, що самі не вважають себе її підданими, а є іноземцями і на території України перебувають тимчасово). Щоправда, після початку австро-угорського наступу більшовики, побоюючись польсько-австрійського конфлікту, роззброїли загін, однак вже за кілька днів він знову відновився у Кам'янці[12]. Ще цікавіше склалась доля укомплектованого волзькими татарами і башкирами батальйону 205-го піхотного Шемаханського полку, який "застряг" у Кам'янці в період розвалу фронту, тому змушений був спершу визнати радянську владу, а напередодні вигнання з Кам'янця більшовиків батальйон підняв повстання, посприяв українським частинам у визволенні міста і був реорганізований у Кам'янець-Подільський мусульманський табір (батальйон) армії УНР[13]. Підрозділ дислокувався в місті до травня 1918 р., коли в рамках заходів з реорганізації українського війська він, як і решта мусульманських формувань, був переведений до Одеси, а звідти планувалось його переправлення морем до Криму[14].

В період розвалу імперської армії до Кам'янця було відведено низку формувань Румунського та Південно-Західного фронтів — штаб 25-го армійського корпусу, 12-та і 78-ма піхотні дивізії[15]. Однак в добу Гетьманату більшість частин з міста перевели в місця запланованої дислокації; у ході формування армії Української Держави у Кам'янці розмістили лише 9-й (з серпня 1919 р. — 7-й) Подільський піхотний полк, 4-й кінно-гарматний полк та штаб 2-ї Подільської прикордонної бригади[16]; щоправда, водночас продовжували нести свою службу чисельні охоронні підрозділи, створені після звільнення міста від більшовиків. Функціонування залоги в цей час повернулось в усталені рамки — перед командуванням дислокованих у місті частин постали питання приведення до ладу казарменого фонду, відновлення норм статутної дисципліни тощо. Наприклад, 10 вересня 1918 р. начальник залоги полковник Вяземцев своїм на-

казом створив комісії з офіцерів та лікарів дислокованих у місті частин “по огляду усіх помешкань займаємих військовими частинами м. Камянець-Подільськ”[17]. В середині того ж місяця було створено аналогічну комісію для реквізиції приміщень на потреби залоги[18] (останній крок видається нелогічним, оскільки у місті збереглись у непоганому стані казарми, а чисельність військ була незначною через неукомплектованість штатів).

Досить цікавою є також ситуація довкола утримання арештантів. Падіння дисципліни в період пертурбацій 1917-го року стало перепоною на шляху командування залоги, що намагалась відновити порядок у військах. Показовою в цьому відношенні є ситуація довкола гарнізонного арештного будинку. Штабовий суд у Кам’янці-Подільському, що розпочав роботу на початку серпня 1918 р., на першому засіданні розглянув справу козака М. Федоровича, що в ніч на 26 червня заснув на посту біля арештного будинку, засудивши до 2,5 місяців ув’язнення[19]. Очевидно, ситуації в сфері несення караульної служби це не покращило, оскільки в наказі начальника залоги від 20-го вересня знову вказувалось на недоліки в охороні арештного будинку[20].

Наголошувалось в цих наказах і на інших недоліках — відсутності елементів “чиношанування” (нерідко військовослужбовці відмовлялись віддавати честь старшим за званням)[21], відсутності реєстрації військового транспорту[22].

Помітне місце в житті залоги займали заходи щодо впорядкування та збереження військового майна, що вивільнялось в ході демобілізації. Частина цього майна (вози, одяг, взуття тощо) активно розпродавалась населенню. Водночас для охорони майна суто військового призначення, а також для впорядкування запасів було створено склади в приміщеннях казарм, земських інституцій тощо, а охорона цих складів стала однією з головних функцій розміщених у місті охоронних підрозділів (навіть після прийнятого у вересні рішення про ліквідацію охоронних сотень, командування II армійського корпусу вирішило тимчасово їх зберегти в якості “команд для вартування майна”)[23].

Після приходу до влади Директорії ці формування, як і інші частини колишньої гетьманської армії, мали скласти основу нового війська. Однак розгортання їх у повноцінні бойові частини так і не завершилось до захоплення у квітні 1919 р. Кам’янця-Подільського більшовиками.

При захопленні міста частинами Червоної армії частина військовослужбовців перейшла на бік більшовиків. Наприклад, владу “червоних” визнали військовослужбовці 2-го учбового куреня на чолі з командиром Середою. Про порядки, що панували в цій частині, свідчить той факт, що повітовий воєнком змушений був вилучити зброю у вояків, щоб вони не роз’їжджались із нею по домівках[24]. Крім того, збереглись згадки про запровадження в частині двох командних мов (до української додалась російська)[25].

Новий етап в історії кам’янецької залоги розпочався в червні 1919 р., коли місто стало головним тиловим осередком армії УНР. Слід відзначити, що до такої відповідальної ролі місто явно не було готове: внаслідок евакуації до Кам’янця державних структур та значної кількості цивільного населення наростали кризові явища в житті міста і гарнізону — в місті зосереджувалась велика кількість військовослужбовців, що уникали служби на фронті; серед них процвітали азартні ігри, мали місце випадки зловживання становищем (наприклад, незаконні обшуки), факти дезертирства з розташованих у місті частин[26]. Були й інші проблеми — не вистачало казарм для розміщення козаків та квартир для офіцерів, не було належним чином налагоджено постачання[27].

Звісно ж, така ситуація не могла задовольняти керівництво УНР, яке не могло дозволити подібних речей у тимчасовій столиці України. Показово, що новим начальником залоги у цей час став особисто військовий міністр УНР Г. Сиротенко, а за тиждень його змінив генерал Федір Олександрович Колодій, що до цього командував Південно-Східним фронтом військ УНР[28]. Головним завданням, що постало перед новопризначеним начальником, було впорядкування внутрішнього життя дислокованих у тимчасовій столиці частин.

Очоливши кам’янецьку залогу, генерал Колодій доклав зусиль для ліквідації зазначених недоліків: наказано всім існуючим клубам зареєструватись у штабі залоги і у дводенний термін надати для ознайомлення свої статути; реорганізовано систему перевезень по місту; категорично заборонялось формувати будь-які частини й видавати оголошення про призов до війська без узгодження з командуванням залоги[29].

Вже 15 липня, повернувшись з відрядження (генерал знайомився з частинами, дислокованими вздовж Дністра), Федір Олександрович видав черговий наказ, в якому піднімає цілий ряд питань: реорганізація військового судівництва в місті, інформування військовослужбовців гарнізону про створення двох нових військових шпиталів, організація при штабі залоги підрозділу, що займався збором галицьких старшин (чимало їх опинилось в місті в період відступу УГА за Збруч), їх матеріальним забезпеченням та відправкою у розпорядження Начальної Команди УГА[30].

Чи не найбільш гострою проблемою серед тих, що стояли перед командуванням залоги, була житлова — невелике місто виявилось "окупованим" різноманітними частинами, установами, біженцями. Тому майже в кожному наказі начальника залоги наголошувалось на покаранні для власників житла за неповідомлення про житлові вакансії, кілька разів уточнювався механізм видачі ордерів на житло та порядок користування ними, казармовий фонд ділився між наддніпрянськими і галицькими частинами тощо[31].

Більше того, фактично саме в руках військових властей опинились питання оплати за житло, дотримання санітарних норм жителями міста тощо. Наприклад, згідно з наказом начальника залоги ч.68 від 30 липня 1919 р. вартість житла становила від 7 до 15 карбованців за квадратний сажень підлоги в залежності від району міста та наявності меблів; водночас обумовлювалось, що у випадку, коли в помешканні або дворі буде бруд, мешканець має право сплачувати тільки 65 % належної суми, решту виплачуючи тому, "на котрому лежить обов'язок очистки двора і вигребних ям"[32].

Не менших зусиль вимагала справа обліку військових кадрів, що перебували в місті. У травні 1919 р. українське військо зазнало низки важких поразок на всіх фронтах; частини, підрозділи і навіть окремі вояки пробивались на Поділля з різних сторін, нерідко переживаючи карколомні зміни, реорганізації, злети і падіння. Наприклад, 3-я Залізна стрілецька дивізія, створена з розрізнених підрозділів, що залишились після розгрому дивізії Синьожупанників, Запорозького корпусу, куреня буковинців, що утекли з-під румунського гніту, певний час перебувала у складі Галицької Армії, рахуючись її 16-м загоном, потім 2-ю і нарешті 3-ю дивізією армії УНР[33]. Нерідко частини просто зникали, "згораючи" у боях. Їх вояки або вступали до інших формувань, або ж просто відступали у тил, чекаючи подальших наказів командування. Таким чином, значна кількість придатних для бойового використання осіб не брала участі в боях або ж використовувалась нераціонально (наприклад, армія гостро потребувала інженерів, а колишні юнаки Київської військової інженерної школи після розгрому розсіялись по різних частинах). Тому штаб Кам'янець-Подільського гарнізону постійно проводив заходи щодо обліку офіцерів та осіб необхідних військових спеціальностей (шоферів, лікарів і молодшого медперсоналу, авіаторів і авіатехніків)[34].

Слід зазначити, що будь-які заходи в даному напрямку виявлялись сізіфовою працею через небажання багатьох військовозобов'язаних ставати на військовий облік, грубі порушення з боку командирів частин тощо. Показовою є історія козака Зиновія Довзія, котрий наприкінці березня 1919 р. самовільно покинув 2-й учбовий курінь, в якому проходив службу, та "пристав" до Чугуївської військової школи, спровокувавши чималу (і доволі роздратовану) переписку між командуванням 2-ї запасної бригади та зазначеного навченого закладу[35].

Щоправда, на заваді чіткому обліку військовослужбовців іноді ставало й саме командування залоги та збройних сил загалом, які постійно створювали, реорганізували, перейменовували різноманітні військові одиниці.

Нарешті, ще одним важливим напрямком роботи начальника гарнізону було підтримання в частинах, дислокованих у місті, належного рівня дисципліни і боєздатності. Він повів боротьбу проти розташованих у місті розважальних закладів, в яких велись азартні ігри, боровся з дезертирством, незаконними конфіскаціями, які дозволяли собі окремі командири частин, іншими порушеннями статутних норм[36].

Перетворення Кам'янця на головний тиловий осередок українського війська сприяло активізації в місті культурного життя, розгорнули свою роботу культурно-просвітницькі установи двох українських армій, діяльність яких спрямовувалась на виховання в особового складу патріотизму, поширення знань з історії України, її культури тощо. У місті виходив спеціалізований часопис — "Стрілець", призначений для військовослужбовців УГА.

У його редакції працювали висококпрофесійні кадри, що розгорнули активну і різнопланову роботу. Очолював редакцію у досліджуваний період відомий громадський діяч та публіцист О. Назарук[37].

Надзвичайно активною була видавнича діяльність. Наприклад, видавництвом Культурно-освітнього відділу Головного управління Генерального штабу була видана брошура полковника В. Цівчинського "Яким повинен бути український старшина"[38]. Окрім цієї брошури, В. Цівчинський підготував брошуру "Яким повинен бути український козак", котра, однак, так і не побачила світ до евакуації Кам'янця[39]. Для ознайомлення вояцтва з славетними сторінками історії України було видано брошуру "Як жив український народ"[40].

Значна видавнича робота велась також установами УГА, насамперед редакцією часопису "Стрілець", яка започаткувала серію "Бібліотека "Стрільця".

Для старшин і козаків проводились лекції, курси тощо. До їх проведення залучали викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету, відомих громадських діячів, котрі у популярній формі розповідали воякам про українську культуру, літературу, історію[41].

Говорячи про культурне життя, варто відзначити ще одну його своєрідну сторінку — чимало козаків і старшин активно долучались до письменницької, видавничої, викладацької роботи. Так, П. Богацький керівництво Кошем охорони республіканського ладу поєднував із літературознавчими дослідженнями, публікувався в кам'янецькій пресі, зокрема, видав у часописі "Слово" резонансну статтю "Ленін в освітленню його партійних товаришів", написану на базі жандармських рапортів (доступ до них Богацький мав, працюючи керівником київської міліції)[42]; Сотник УГА В. Геринович влітку 1919 р. перейшов працювати до Кам'янець-Подільського українського університету[43]; начальник залоги брав активну участь в діяльності Подільського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва і Державного військово-історичного музею[44].

Ще одну сторону життя залоги можна поставити поруч із культурним життям — активна участь у різноманітних торжествах та державних святах. Скажімо, під час Шевченківських днів 9–10 березня 1919 р. в урочистій ході та молебні брали участь, між іншим, і дислоковані у Кам'янці військові частини[45]. 28 червня того ж року, напередодні дворічних роковин I Універсалу, військовий міністр Г. Сиротенко наказав "всім військовим частинам м. Камянця і співробітникам всіх інституцій Військового Міністерства в цей день взяти активну участь у святкуванні роковин цього великого історичного дня в відродженню України, згідно роспорядку, виробленому Міністерством Преси і Інформацій"[46]. Масштабні урочистості відбувались у Кам'янці й 14 жовтня, коли очільники держави, чиновники, а також військовослужбовці 1-го Рекрутського полку приносили присягу на вірність Україні[47].

Загалом слід визнати, що залога Кам'янця-Подільського в період перебування тут державного центру УНР навряд чи відповідає еталонному визначенню гарнізону. Водночас вона являє собою рідкісний приклад життя міської залоги в умовах перманентних бойових дій та боротьби з різноманітними внутрішніми проблемами.

Джерела та література

1 Памятная книга Подольской губернии на 1911 год. Сост. В. В. Филимонов. Издание Губернского Статистического Комитета. — Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского Правления, 1911. — С. 45–48.
2 Центральний державний архів вищих органів влади (далі — ЦДАВО). — Ф. 1906. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 4.
3 Там само. — Арк. 6.
4 Державний архів Хмельницької області. — Ф. 298. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 21.
5 Там само. — Арк. 16.
6 ЦДАВО. — Ф.1906. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2.
7 Там само. — Арк. 1.
8 Там само. — Арк. 8, 9.
9 ЦДАВО. — Ф. 1906. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 8.
10 ДАХО. — Ф. 298. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 65.
11 *Ківерчук Ю.* Від Автономії до Суверенности // За Державність. — Вип. 10. — Торонто, 1964. — С. 34.
12 *Папакін А.* Формування Польських військ в Україні у 1917–1918 рр.: дис... канд. іст.

наук: 07.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2007. — С. 119.
13 *Комнен І*. Звільнення Кам'янця-Подільського від большевиків у 1918 році // За Державність. — Вип.11. — Торонто, 1966. — С. 68–69.
14 *Тимченко Я*. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. — К.: Темпора, 2009. — С. 370.
15 *Луговський О.* Формування Збройних Сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах (далі — ВІА). — Ч. 6. — Київ, 2003. — С. 43.
16 Справочна книга Армії й Фльоти України. — К., 1918. — С. 58.
17 ЦДАВО. — Ф. 2234. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 2.
18 Там само. — Арк. 3 зв.
19 Подольская мисль. — 1918. — 6 авг. (24 июля). — С. 2.
20 ЦДАВО. — Ф. 2234. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 5.
21 Там само. — Арк. 9.
22 Там само. — Арк. 8.
23 Там само. — Арк. 13.
24 ЦДАВО. — Ф. 2293. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5.
25 Там само. — Арк. 5.
26 Робітнича газета. — 1919. — 13 лип. — С. 1.
27 Там само. — С. 1.
28 Громада. — 1919. — 8 черв. — С. 1.
29 Робітнича газета. — 1919. — 13 лип. — С. 1.
30 Трудова громада. — 1919. — 20 лип. — С. 2.
31 Трудова громада. — 1919. — 13 лип. — С. 1; 20 лип. — С. 2; 3 верес. — С. 3.
32 ЦДАВО. — Ф. 2296. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
33 *Денисюк Ж*. 3-я Залізна дивізія Армії УНР. Начерк бойового шляху // ВІА. — Ч. 4. — Київ, 2002. — С. 5.
34 Трудова громада. — 1919. — 8 серпня. — С. 2.
35 ЦДАВО. — Ф.2293. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3зв.
36 Трудова громада. — 1919. — 13 серпня. — С. 2; Україна. — 1919. — 22 серпня. — С. 2.
37 *Назарук О.* Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. — Відень: Український прапор, 1920. — С.112.
38 *Цівчинський В*. Яким повинен бути український старшина. — Кам'янець: Видавництво Культурно-освітнього відділу Головного управління Генерального штабу, 1919. — С.1.
39 *Тимченко Я*. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). — К.: Темпора, 2007. — С. 467.
40 Як жив український народ. — Кам'янець: Культурно-освітня управа Головного управління Генерального штабу, 1919. — 16 с.
41 *Завальнюк О. М*. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. — С. 207.
42 *Животок А*. Історія української преси. — К.: Наша культура і наука, 1999. — С. 263.
43 Трудова громада. — 1919. — 14 серп. — С. 2.
44 Шлях. — 1920. — 20 квіт. — С. 1.
45 Освіта. — 1919. — № 6. — С. 20.
46 ЦДАГО. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 21 зв.
47 *Шандрук П*. Сили доблесті. — К.: Вища шк., 1999. — С. 80.

Вадим Стецюк

Повседневная жизнь гарнизона Каменца-Подольского (1917–1920 гг.)

В статье характеризуется повседневная жизнь каменецкого гарнизона в период революционных преобразований 1917–1920 гг., анализируются такие его аспекты, как быт военнослужащих, случаи их противоправных действий, участие военных в культурной жизни и прочее.

Ключевые слова: *гарнизон, Каменец-Подольский, гарнизонный комитет, жилищный вопрос, правонарушения военных.*

Vadym Steciuk

Daily Life of Kamenets-Podolsky's garrison (1917–1920)

Article is dedicated the daily lives Kamenets-Podolsky's garrison in the time a revolutionary transformation 1917–1920. Analyzed the military life, crimes, cultural life of garrison and more.

Key words: *Kamenets-Podolsky, garrison, garrison committee, military housing*

УДК 94: 316.343.63 +34. “1920/1930”

Людмила Кушнір (м. Донецьк)

ПОВСЯКДЕННІ РЕАЛІЇ РОБІТНИЧИХ СІМЕЙ ДОНБАСУ У 1920–1930-Х РОКАХ

У статті розглянуто зміни у шлюбно-сімейному законодавстві радянської України у 1920–1930-х роках, які вплинули на формування морально-етичних засад родинних стосунків, зокрема в Донбасі. Приділена увага таким важливим проявам повсякденного життя, як незареєстровані шлюби, розлучення, сплата аліментів, аборти, домашнє насилля, подружня зрада тощо.

***Ключові слова:** Донбас, шлюбно-сімейне законодавство, шлюб, сімейні практики, сімейне майно, аліменти.*

Масштабні соціально-культурні зміни суспільства в період становлення радянської влади включали трансформацію статусу різних соціальних груп і категорій громадян. Вони призвели до таких явищ, як зміна структури родини, системи соціальних гарантій, становища жінок та чоловіків у сфері економіки та політики й у приватній сфері. Основою змін стали офіційні декларації про всемогутність державного конструювання радянської людини. Держава, яка спиралась на комуністичну ідеологію, створювала модель нових відносин. Тому нашою метою є висвітлення та аналіз змін і наслідків, які відбулись у царині сімейно-шлюбних стосунків у 1920–1930-ті рр.

Сімейна політика радянської держави будувалася на основі ідеології рівності (класової і статевої) і запереченні буржуазних форм шлюбу і сім’ї, була зосереджена на питаннях регуляції шлюбно-сімейних стосунків працюючих жінок, а також на питаннях охорони і матеріальної підтримки материнства і дитинства. Сім’я в радянському суспільстві була інститутом, з одного боку, що успадкував колишній авторитарно-патріархатний стиль внутрісімейних стосунків, а з другого — інститутом, що стрімко модернізувався під впливом трансформаційних імпульсів нової держави.

Період 20-30-х рр. ХХ ст. характеризується ліберальним законодавством і легітимацією ряду заборонених раніше індивідуальних прав і свобод. Після Жовтневого перевороту проголошувалося, що створюються матеріальні і соціально-політичні передумови для розвитку сім’ї на основі справжньої моногамії. Одними з перших законодавчих актів радянської влади стали декрети про шлюб і сім’ю. Юридично встановлювалася рівноправність між жінкою і чоловіком у вирішенні всіх нагальних сімейних питань. Передбачалося, що саме таким шляхом будуть досягнуті об’єктивні передумови для формування і існування родини: не на матеріальному розрахунку, а на взаємному коханні подружжя, пошані і особистій прихильності один до одного членів сім’ї і отримає розвиток духовно-психологічна сторона взаємин, тобто особисті відносини у шлюбі стануть основними. Змінилася і господарсько-економічна сутність родинних стосунків. Вважалось, що в цілому в умовах побудови нового суспільства такі передумови можуть створюватися лише в результаті неподільного панування суспільної соціалістичної власності, повної ліквідації безробіття і усунення чужої підневільної праці. Але гарантом рівноправності жінок виступала все ж таки її економічна незалежність. Крім того, передумовами для дійсної участі жінки в усіх сферах життя суспільства повинні були служити відповідні закони і різноманітні матеріальні гарантії, що забезпечуються державою, тобто все те, що створювало стійке становище жінки в сім’ї як рівноправного її члена.

18 грудня 1917 р. був виданий декрет ВЦВК і РНК РРФСР “Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів цивільного стану”, а 19 грудня 1917 р. — Декрет ВЦВК і РНК РРФСР “Про розірвання шлюбу”. Політика, що проводилася на українських землях, зокрема в Донбасі, не була самостійною, а визначалася центральними органами влади. На територію республіки розповсюджувалася дія законодавчих актів, витриманих у руслі загальносоюзної політики. Декрет від 18 грудня 1917 р. проголошував секуляризацію шлюбу і усував церкву від його укладення. Церковний

шлюб ставав приватною справою і не породжував ніяких прав і обов'язків для тих, хто бажав його укласти. Реєстрація шлюбу покладалась на органи радянської влади. Декрет звільняв шлюб від колишніх обмежень — приналежності до певної віри, національності тощо. Завдяки такій політиці в СРСР на практиці був створений один з найперших в світі емансипаторських проектів відносно жінок і дітей — система соціального забезпечення. Емансипації жінок багато в чому сприяли введення полегшеної процедури розлучення. Декрет від 19 грудня 1917 р. відмінив складний процес і ввів свободу розірвання шлюбу під контролем держави. Прохання про його розірвання могло надходити від подружжя або одного з них. Воно подавалось до місцевого народного суду. Шлюб розривався суддею одноосібно у присутності подружжя без обговорення мотивів. За заявою подружжя відділ реєстрації шлюбів і народжень проводив запис і видавав відповідне свідоцтво. З відома подружжя суддя визначав, у кого з батьків залишалися неповнолітні діти і хто з них і якою мірою повинен нести витрати на утримання дітей. Він також вирішував, чи зобов'язаний чоловік, і в якому розмірі, надавати кошти на утримання своїй колишній дружині. За відсутності між подружжям згоди ці питання вирішувалися в громадському порядку. Проведення в життя закріплених декретами положень зажадало повнішого і всестороннього регулювання шлюбно-сімейних відносин. Це зумовило необхідність розробки докладного законодавчого акту в цій царині. У вересні 1918 р. був прийнятий перший Кодекс законів РРФСР про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне і опікунське право, який підтвердив всі основні положення декретів 1917 р. Кодекс не визнавав фактичний і церковний шлюб — його необхідно було реєструвати в РАГСі. Позашлюбні діти зрівнялися в правах з дітьми, народженими у шлюбі. Спрощувалася процедура розлучення. Так, розлучення по взаємній згоді відбувалося у РАГСі, а за заявою одного з подружжя — у суді. Проте судова процедура була спрощена: справи слухалися без участі засідателів, а у разі неприсутності подружжя справа про розлучення слухалася заочно. В 1919 р. був створений Кодекс законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне і опікунське право УСРР.

Реалії сімейних практик і в місті, і в селі були пов'язані з жебрацьким існуванням залишених (розлучених) матерів з неповнолітніми дітьми. Бо при спрощеній процедурі розлучення, нерозвиненості соціальних служб і відсутності обов'язкової і фіксованої підтримки з боку держави жінки, особливо з неповнолітніми дітьми, були економічно залежні від своїх чоловіків. Проблема посилювалася введенням до сімейного кодексу 1918 р. дореволюційної норми сімейного права про роздільне володіння подружжям майна. Йшлося про те, що ані чоловік, ані дружина не мали права користуватися і управляти майном одне одного без спеціальної згоди. Розповсюдження цих, в цілому прогресивних, норм права привело до несподіваних результатів. У випадку розлучення передусім страждали інтереси непрацюючих жінок, бо вони, не маючи власного доходу і майна, також не мали права і на частину сімейного майна, бо згідно з кодексом 1918 р. шлюб не створював спільності майна подружжя. Ця норма права приводила до великої економічної залежності жінок (особливо жінок з дітьми) від чоловіків, бо переважна більшість жінок у 20-х рр. XX ст. не працювала і не мала власних прибутків. Ситуація змінилася тільки в 1926 р., коли був прийнятий новий Кодекс про шлюб, сім'ю та опіку. В результаті той з подружжя, хто не мав окремого прибутку, отримував права на частину майна сім'ї[1]. Також цей кодекс визнавав фактичні шлюби — тепер їхня реєстрація стала не обов'язковою. Зареєстровані і незареєстровані, але фактично існуючі, вони були порівняні і давали подружжю однакові права[2].

Морально-етичні складові шлюбних відносин входили до кола інтересів осередків жіночої активності — відділів партійних комітетів по роботі серед жінок, створених в УСРР на початку 1920-х рр. На засіданнях жінвідділів, а також на делегатських зборах, точились дискусії з приводу доцільності реєстрації шлюбу. Так, деякі жінки висловлювались за "можливість існування шлюбу без реєстрації,... приймаючи до уваги, що в майбутньому комуністичному суспільстві шлюбу як фактичної реєстрації не буде, а сімейні відносини будуть наближені до ідеальних"[3]. Тоді як переважна більшість стояла на позиціях, що "в силу традиційного впливу, а також з огляду на те, що шлюб тісно пов'язаний з економічними умовами, і головне, наприклад, під час розлучення, — поділ майна. Тому реєстрацію шлюбу потрібно зберегти. Але,... це не виключає права жити у незареєстрованому шлюбі.

Жінкам потрібно згуртуватися між собою, не зазіхати на щастя чужої родини"[4].

У 20-х роках було багато таких шлюбів, і вони не реєструвалися, як правило, тому, що на цьому наполягали чоловіки. Жінвідділи часто фіксували ситуації, коли чоловіки умовляли жінок на фактичний брак, або використовуючи їх релігійні відчуття і проводячи обряд вінчання в церкві, або посилаючись на нові погляди на шлюб як вільний від взаємних зобов'язань. За новим Кодексом чоловіки повинні були після розлучення протягом року допомагати дружинам, якщо вони в цьому мали потребу через безробіття, хворобу або за іншими причинами. Тим часом дружини теж повинні були допомагати чоловікам, які мають у цьому потребу. Праця жінок в домашньому господарстві і догляд за дітьми прирівнювалися до праці чоловіків у суспільному виробництві. Було підвищено вік для жінок, які брали шлюб — з 16 до 18 років. Ще більше спрощувалася процедура розлучення[5].

До поля зору жіночих рад потрапляли випадки, коли чоловіки не бажали рахуватись з законами, не виконували своїх обов'язків по відношенню до сім'ї та дітей. Наприклад, за зверненням домогосподарки було виявлено, що службовець Краматорського заводу (Артемівська округа) надіслав своїй дружині фальшиву довідку про те, що він нібито згорів, затвердивши її підписами начальника міліції та начальника пожежної команди, для того, щоб не сплачувати аліменти. Загального осуду отримували і такі випадки, коли чоловік кидав жінку, не бажаючи її утримувати, під різними приводами. Прикладом такого ставлення є лист селянки — дружини партійця до редакції газети "Луганська правда": "У вересні приїхав мій чоловік у відпустку з Луганська, привіз гостинці рідним, а на мене з дітьми не звертає уваги. Він мені заявив: "Я ось здобув освіту, мені треба дружину вчену, а тебе я прошу залишити зал". Після від'їзду чоловіка стан жінки погіршився, вона голодувала. Невдовзі вона поїхала до чоловіка в Алчевськ, куди його перевели працювати. Вони прожили разом деякий час, та незабаром він її вигнав, дав гроші лише на залізничний квиток, а потім надіслав документи з розлучення та пропонував своїм батькам прогнати вже вагітну дружину з дому[6]. Жінради надавали допомогу також і в таких випадках, коли чоловіки виганяли дружин з хати, на даючи офіційного розлучення[7].

Важливе місце займала проблема існування домашнього насилля. Жінки скаржились на те, що чоловіки не дають своїм дружинам брати участь у громадському житті, тому що вони вважають, що жінка повинна займатись тільки хатнім господарством. Наприклад, в селі Василівці Павловського району селянку — голову КНС "чоловік витяг із засідання за косу"[8]. У протоколах засідання жіночих організацій постійно зустрічаються репліки пересічних селянок і робітниць про тих, що "сімейний стан заважає громадській роботі", "кількість випадків побиття чоловіками своїх дружин не зменшилась", "це свого роду "виховування" квітне так само, як і кілька років тому". Так, на шахті № 8, пос. Чулковка партійці Ландага і Чинарьов, "виховуючи" жінок, побили їх до напівсмерті[9]. На засіданні районної жіночої конференції Павлівського району, яка відбулася 6 березня 1927 р., одна з делегаток О. Супліченко заявила: "Особисто я працюю організатором на станції Кринична, за це мене чоловік побив і вигнав з хати, і заразом прошу конференцію дати мені пораду, як бути, інакше я зважуся сьогодні накласти на себе руки о 10 годині вечора"[10].

Законодавча рівність залишалась декларованою, бо реалії сімейних практик, при полегшенні процедури розлучення, вели до повного перенесення відповідальності за дітей на жінок. Крім того, слід зауважити, що у радянської держави не було ресурсів для здійснення оголошених програм емансипацій по звільненню жінок від побутових проблем і від відповідальності за виховання дітей[11].

До 1920 р. зберігалася кримінальна відповідальність за аборти. Але проблема абортів загострилася: зросла їхня кількість, а невідповідні умови проведення викликали зростання смертності жінок. Тому радянська держава в 1920 р. вимушена була дозволити аборти, що здійснювалися в лікувальних установах за медичними і соціальними показниками. Відповідна ухвала підкреслювала, що визнання штучного аборту є тимчасовою мірою. Законодавці виходили з того, що сім'я бажає мати багато дітей, проте цьому поки заважають соціальні умови. У міру подолання наслідків громадянської війни причини для абортів зникнуть, а народжуваність почне зростати. Політика держави з самого початку була орієнтована на стимулювання високої народжуваності. Легалізація абортів при цьому була тимчасовою мірою, покликаною зберегти

фертильність жінок і підсилити контроль над репродуктивною сферою. Зважаючи на зростання кількості абортів і небезпеку нелегальних операцій, держава поступово обмежила їх доступність. У листопаді 1924 р. було видано урядову ухвалу про створення абортних комісій для видачі дозволів на безкоштовний аборт. В ухвалі називалися категорії жінок, що мали пріоритетне право на переривання вагітності: безробітні-одиначки, робітниці-одиначки, які мають дитину, багатодітні робітниці, зайняті на виробництві, багатодітні дружини робітників. Ухвала, що встановила черговість в праві на аборт, цілком відмовляла в особистих мотивах для переривання вагітності[12]. До абортних комісій, окрім лікарів та акушерок, входили і представниці жінвідділу[13]. Але далеко не кожна жінка зверталася в комісію за дозволом, щоб не піддаватися принизливій процедурі розгляду її проблеми. Комісії часто забороняли переривати вагітність, коли це було дійсно необхідно, що зрештою змушувало жінок звертатися до лікарів, які нелегально практикували вдома. Крім того, багато жінок не довіряли безкоштовній медицині.

У другій половині 1920-х рр. контроль над репродуктивною сферою зберігся і навіть посилився. Оскільки абортні комісії діяли тільки в містах, Наркомздрав СРСР циркуляром від 17 березня 1925 р. дозволив дільничним лікарям самостійно вирішувати питання про проведення аборту за соціальними і медичними показниками. У 1926 р. Наркомздрав заборонив аборти після 3 місяців вагітності, вагітним вперше за відсутності життєво важливих медичних показників; раніше 6 місяців після попереднього аборту. З кінця 1920-х рр. у ряді випадків за аборти стала стягуватися платня, розмір якої визначався залежно від соціальної приналежності жінки: для робітниць — від безкоштовного надання медичної послуги до 7 карбованців 50 копійок (якщо зарплата перевищувала 100 карбованців), для кустарниць — 10 карбованців; для "нетрудового елементу" — 16 карбованців; для селянок — від безкоштовного до 5 карбованців[14].

При обмеженні доступності абортів на першому плані була, мабуть, турбота про здоров'я жінки, але об'єктивно дані заходи свідчать про прагнення держави контролювати репродуктивну сферу. Обмежувальні заходи щодо аборту поєднувалися з широкою пропагандистською кампанією, направленою на роз'яснення його шкідливості для здоров'я. Аж до 1936 р., коли аборти були заборонені і могли здійснюватися тільки у виняткових випадках (якщо вагітність створювала загрозу здоров'ю жінки або за наявності у батьків важких спадкових захворювань), вони залишалися одним з головних засобів регулювання народжуваності[15].

Отже, в 1920–1930-х рр. права особи на планування сім'ї, кількість дітей та час їх народження узурпувалися державою. Актуальними залишались такі проблеми, як дотримання процедури розлучень та рішення питань щодо розподілу майна та утримання неповнолітніх дітей, виплати аліментів, в тому числі у випадку непрацездатності жінки; морально-етичні складові шлюбного життя, наприклад, доцільність проведення абортів, боротьба з насиллям в сім'ї, пияцтвом, подружньою зрадою тощо.

Джерела та література

1 *Рабжаева М. В.* Семья в русском обществе: исторический и социокультурный анализ. [Электронный ресурс] / Рабжаева М. В. — Режим доступа: http: // www. gender-cent. ryazan. ru/rabzhaeva1. htm

2 Законодательство о правах женщин в СССР: сборник нормативных актов. — М.: Политиздат, 1975. — С. 5.

3 Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф. п. 1. Донецький губернський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. (1918–1925). — Оп. 1. — Од. зб. 2232. Протоколы заседаний окрженотделов… — 90 арк. — Арк. 2.

4 Там само. — Арк. 3.

5 *Харчев А. Г.* Брак и семья в СССР / Харчев А. Г. — М.: Политиздат, 1964. — С. 153.

6 Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. Центральный комитет Коммунистической партии Украины (документы отделов ЦК КП(б)У. Часть I. (1918–1923)). — Оп. 20. — Од. зб. 3020. Обзоры Информационного отдела ЦК КП(б)У о работе среди женщин. (1929). — 41 арк. — Арк. 7.

7 ДАДО. — Ф. п. 1. Донецький губернський комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. (1918 — 1925). — Оп. 1. — Од. зб. 2239. Планы и отчёты Губернского

отдела по работе среди женщин. (1924). — 113 арк. — Арк. 10.
8 Там само. — Арк. 9.
9 Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. Центральный комитет Коммунистической партии Украины (документы отделов ЦК КП(б)У. Часть I. (1918–1923)). — Оп. 20. — Од. зб. 3020. Обзоры Информационного отдела ЦК КП(б)У о работе среди женщин. (1929). — 41 арк. — Арк. 8.
10 Державний архів Луганської області. — Ф. р. 243. Луганський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Луганськ, Луганського округу (7 березня 1923 — 2 вересня 1930 рр.). — Оп. 1. — Од. зб.129. Циркуляры ВУЦИКа о состоянии работы Советов и о мероприятиях по их оживлению, об организации межокружных курсов секретарей сельских советов. Выводы инспекторов окрисполкома по обследованию работы райисполкомов среди женщин. (1927). — 117 арк. — Арк. 4.
11 *Рабжаева М. В.* Вказ. праця. — Режим доступа: http: // www. gender-cent. ryazan. ru/rabzhaeva1. htm
12 *Дулов А.* Брак, семья, материнство в государственной политике БССР / Дулов А. // Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. научных статей / под ред. И. Р. Чикаловой. — Мн.: БГПУ, 2004. — Выпуск 3. — С. 134.
13 ДАДО. — Ф. 11. Мариупольский окружной комитет КП(б)У (1923–1930).— Оп. 1. — Од. зб. 126. Протоколы 2-го Мариупольского окружного съезда работниц и сельячеек, заседаний коллегии окрженотдела, делегатских собраний и женорганизаторов округа. Отчёты районных женорганизаторов. (1926). — 186 арк. — Арк. 8.
14 Женский труд на Украине. Сборник статей по женскому труду / под ред. М. Кустелян. — Полтава: Вопросы труда, 1926. — С. 77.
15 *Дулов А.* Вказ. праця. — С. 135.

Людмила Кушнир

Повседневные реалии рабочих семей Донбасса в 1920–1930-х годах

В статье рассматриваются изменения в брачно-семейном законодательстве советской Украины в 1920–1930-х годах, которые оказали влияние на формирование морально-этических основ семейных отношений, в частности в Донбассе. Уделено внимание таким важным проявлениям повседневной жизни, как незарегистрированные браки, разводы, уплата алиментов, аборты, домашнее насилие, супружеская измена и т. д.

Ключевые слова: *Донбасс, брачно-семейное законодательство, брак, семейные практики, семейное имущество, алименты.*

Ludmila Kushnir

Everyday realities of working families of Donbas of 1920–1930th

Changes in the marriage legislation of soviet Ukraine in 1920–30ss of the XXth century which influenced forming of moral-ethic principles of family relations, in particular in Donbas were examined in the article "Everyday realities of working families of Donbas in 1920–30ss" written by Kushnir L. V. Attention was paid to such demonstrations of everyday life as unregistered marriages, divorces, payment of alimony or domestic violence, and conjugal infidelity.

Key words: *Donbass, marital and family law, marriage, family practice, marital property, alimony.*

УДК 94(477) “192/193”

Нані Гогохія (м. Луганськ)

КУЛЬТУРА МАСОВИХ СВЯТ ТА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В 1930-Х РОКАХ

У статті аналізується зміст і функції радянської культури масових свят доби тоталітаризму та їх вплив на українське суспільство 1930-х років.

Ключові слова: *тоталітаризм, радянські масові свята, культура святкування, символіка свята, радянська обрядовість.*

Попри те, що свято часто протиставляється повсякденності у якості відпочинку від буденного існування, перерви в ньому, неможливо не помітити того факту, що у тоталітарному суспільстві свята виконують більш широкі завдання. Свято протистоїть, але водночас і співіснує з повсякденністю. Особливістю тоталітарного свята було те, що воно виступало ніби справжньою формою самого життя, яку не просто розігрували, а якою жили майже по-справжньому. Воно конструювало той вигаданий світ, який начебто існував у Радянському Союзі. Тому неможливо розглядати історію радянської повсякденності у відриві від святкової культури тоталітаризму.

Свята структурують життя людини, супроводжуючи від початку до кінця життя, вони відіграють важливу роль у процесі її інтеграції в соціум. Утверджуючи соціальні порядки, норми, художні та етичні ідеали, свято, таким чином, прилучає суспільство до традиції[1]. І ця властивість свята повною мірою була використана в період 1930-х рр., коли свята стали одним з найважливіших елементів офіційної культури. Елементом настільки важливим, що їх підготовка та проведення вважалися однією з першочергових справ, і міцно зайняли своє місце серед таких питань черги денної, як хлібозаготівлі, будівництво нових об’єктів промисловості, колективізація тощо всіх партійних та радянських органів від сільради до ЦК.

Радянська історіографія не дуже активно займалася дослідженням історичного аспекту створення і функціонування радянських свят. Частіше зустрічалися роботи пропагандистського, методичного або художньо-аналітичного характеру, в яких аналізувався феномен свята як соціального явища, визначалась його роль в розвитку радянської культури та мистецтва[2]. Сьогодні російські вчені досить плідно вивчають святкову культуру на регіональному рівні[3]. Серед сучасних закордонних дослідників необхідно назвати німецького історика М. Рольфа, чия робота “Радянські масові свята” нещодавно побачила світ російською мовою[4]. В ній автор простежив процес створення в Радянському Союзі “червоного календаря” та формування специфічної культури масових свят, за допомогою яких диктатура прищеплювала суспільству свої ідеологічні та культурні стандарти. М. Рольфу зразком у підготовці та проведенні свят слугувала Москва, з якою він порівнює святкування у провінції — Воронежі, Новосибірську та Кемерові, архівами яких автор користувався. Святкова ж культура українського суспільства тільки починає потрапляти у поле зору українських істориків[5], її розвиток у період становлення тоталітаризму є проблемою маловивченою, тому науково актуальною. Отже, предмет нашого дослідження — тоталітарна культура святкування. Мета дослідження — визначити функції та змістовне навантаження масових свят, з’ясувати характер їхнього впливу на українське суспільство 1930-х рр.

Збагнувши, що свято — вельми ефективний засіб впливу на громадську думку, уряд одразу почав запроваджувати нові “радянські” свята, які стали обов’язковими по всій країні. Вже в перші роки радянської влади починають святкувати 12 березня — день повалення самодержавства, 18 березня — День Паризької комуни, 1–2 травня — День Інтернаціоналу, 7–8 листопада — роковини пролетарської революції та ін.[6]. Поруч з упровадженням нових свят правляча партія поступово починає ідеологічну роботу щодо витіснення з життя старих дореволюційних, причому характерно, що не лише імперських, що було б логічним, а й суто народних — а це вже символізувало повний розрив з усіма традиціями.

У деяких випадках держава робила це директивно, а інколи — у відповідь на "прохання трудящих"[7]. У 1930 р. всі 12 Великих релігійних свят були виключені з календарів.

Зрозуміло, що створити нові свята — було лише половиною справи. Свято — це урочисте відзначення знаменних подій, яке включає розважальні елементи та деякі обрядові дії. Тому важливим моментом, що дозволяв максимально використати ці свята у пропагандистських цілях, була трансформація самої форми святкування, витворення відповідного ритуалу, який набув би уніфікованого характеру. Ритуал покликаний стабілізувати суспільство. Всі, хто бере в ньому участь, змушені виконувати свою роль. При цьому важливу роль відіграє знаково-символічна система свята. Символічний простір охоплює всю сукупність ідей, понять, що втілені в словах або інших невербальних знаках, яка містить коди масового сприйняття, реакції та поведінки. Ця сукупність не випадковий набір елементів, вона має певну структуру, свої площини змістів. Завдяки певним символам людина могла ідентифікувати себе з певною групою, що народжувало почуття або захищеності та згуртованості (у соціально адаптованих, конформних громадян), або невпевненості та страху з бажанням інтегруватися (у маргінальних верств суспільства). Символіка радянських свят мала бути зрозумілою і прозорою. Виробники нової культури свята хотіли донести символічними засобами певний меседж до своєї цільової аудиторії.

Радянські ритуали конструювали радянський соціум, впорядковували його, демонстрували нові цінності. А. Луначарський у праці, присвяченій святам, визначив, що "справжнє свято повинно бути організованим", "народні свята повинні поділятися на два акти, що істотно різняться один від одного. На масовий виступ, …який передбачає рух мас з передмістя у напрямку єдиного центру, …де здійснюється якась центральна дія типу піднесеної символічної церемонії. Другий акт — є свято більш інтимного характеру або у зачинених приміщеннях, оскільки кожне приміщення повинно перетворитись у своєрідне революційне кабаре, або у відкритих: на платформах, вантажівках, бочках тощо", "масам треба надати максимум радощів, музики, видовищ, веселощів"[8].

В УРСР діяла ціла низка органів, що розробляли сценарії та програми конкретних свят у відповідності до настанов центру. На рівні республіки цим займалися, в першу чергу, ВУЦВК, ЦК ЛКСМУ та ЦК КП(б)У, та їхні відділи агітації та пропаганди. Для підготовки до свят постановами Президії ВУЦВК створювались спеціальні Центральні урядові комісії, на місцях діяли обласні, міські, районні та заводські[9]. Центральні комісії збирались впродовж місяця (а іноді й двох) напередодні свята, затверджували програми, виносили спеціальні ухвали про проведення заходу, які містили рекомендації у формі наказу про елементи святкування[10]. Головами комісій зазвичай були представники ВУЦВК Г. Петровський або Ю. Войцехівський, членами в різні роки заступник голови РНК І. Шелехес, Секретар ЦК ЛКСМУ С. Андреєв, Секретар ЦК КП(б)У М. Попов, завідувач Агітпропу А. Хвиля (після 1933 р. ще й як представник НКО), завідувач відділу піонерів ЦК ЛКСМУ Г. Фурман, голови Харківського (до 1934 р.) або Київського обкомів КП(б)У, ЛКСМУ, представники ВУРПС, ТСО-Авіахіму, Істпарту, відділів народної освіти, ради фізкультури тощо[11]. Реалізація святкових програм здійснювалася за участі органів влади всіх рівнів та різноманітних громадських організацій, представники яких були присутні під час всіх засідань Центральної комісії. Одним з головних організаторів свят на місцях були місцеві комітети ЛКСМУ. Так, у 1934 р. Київський Обком ЛКСМУ організував і провів низку великих демонстрацій — першотравневу, звільнення Києва від поляків, початок і кінець навчального року, МЮД, маневри. Комсомольські лідери організували спартакіаду, близько 10 зльотів авіамоделістів, МОДРу тощо. Один з відповідальних за свята ватажків ЛКСМУ А. Вайшенкер написав у звіті на ім'я Секретаря ЦК КП(б)У, що під час підготовки "ми… працювали як прокляті з 6, 7, 8 години ранку і цілу ніч"[12]. Отже, підготовка до свят вважалась політичним завданням першочергової ваги, за яке перед центром відповідав ЦК КП(б)У і Уряд республіки.

Квінтесенцією тоталітарного свята сталінської доби, яке мало найефективніший вплив на суспільство, можна вважати масові демонстрації середини 1930-х рр. — грандіозні багатотисячні марші з портретами "вождів" перед трибунами, де привітно посміхались ті самі "вожді", що здавались такими близькими й майже рідними усім пролетарям країни. Сценарії таких свят почали розроблятись з

перших років радянської влади, вони включали загальні збори з обов'язковими доповідями, концертом, врочистим маршируванням містом. Одним з перших свят, відзначених новою владою, стало Перше травня. У 1918 р. в усіх контрольованих владою російських місцевостях відбулись багатолюдні мітинги, демонстрації, на яких виступали відомі більшовицькі лідери, робітники та військові. Вулиці та будинки міст і сіл були прикрашені прапорами, плакатами з революційними гаслами. У Москві в цей день з'явилась одна з перших радянських емблем "Серп и Молот", що потім стала основою Державного герба СРСР[13].

У 1930-х рр. свято Першотравня вже мало свою усталену форму святкування, свої атрибути і активно виконувало функцію пропаганди нового способу життя. Свято Першотравня мало безліч змістів і підтекстів, частина з яких були очевидними, підкресленими організаторами, частина — дещо прихованими, але не менш впливовими. Насамперед, зрозуміло, що це було інтернаціональне свято праці, наголос робився на солідарності з трудящими усього світу. Цю солідарність населенню пропонувалось висловити масштабно, глобально і пафосно — йдучи багатотисячними колонами одночасно по всьому простору радянської країни. "Розтягувалися ланки живих людських ланцюгів з широко розгорнутими крилами знамен, поспішали музиканти, діти-піонери, комсомолки в червоних хустинках, робітники, школярі, і всі вони швидко зливались у стрункі рухливі колони..., — писав кореспондент Луганської обласної газети, описуючи "першотравневе всесвітнє свято міжнародної солідарності, свято праці..." у 1929 р.[14]. Привітання від ЦК, ВУЦВК та Раднаркому у Луганську висловив Шліхтер, який у промові згадав про "тяжку боротьбу наших закордонних братів зі своїми гнобителями, про жертви, що надихають вірою в кінцеву перемогу[15]. Отже, це було і свято вшанування пам'яті жертв революційної боротьби у всьому світі: "Ми на зміну всі підемо, клятву здійснимо травневу", — співали піонери, йдучи святковими вулицями міст[16]. Тема боротьби пролетарів усього світу лишалася весь час лейтмотивом свята. Розповіді про демонстрації робітників у капіталістичних країнах обов'язково супроводжували святкові матеріали у пресі[17].

Не забували сценаристи свята й про демонстрацію успіхів радянського будівництва. Перше травня оголошувалось "торжеством наших перемог та ...підсумків"[18]. З початку 1930-х рр. до теми успіхів додалося прославлення великого вождя. У 1934 р. травнева преса рясніла матеріалами про те, що: "На вулицях і майданах сіл і міст Радянського Союзу відзвучали першотравневі рапорти всесвітньо-історичних успіхів єдиної в світі країни пролетарів. Велетенськими кроками, поборюючи всі труднощі, крокує наша країна до безкласового соціалістичного суспільства... багаточисленні колони трудящих СРСР демонстрували свою безмежну відданість більшовицькій партії та великому вождю товаришеві Сталіну"[19].

Першотравень використовувався також і для пропаганди нових міфів про відчайдушну і одностайну революційну боротьбу українських трудящих проти царського режиму. У художній або документальній формі до населення доносились героїчні розповіді про недалеке минуле. Батько маленького Петрика, героя оповідання, вміщеного у травневому номері "Луганської правди" (1929 р.), розповідає сину з приводу свята про свою героїчну молодість, боротьбу з білогвардійцями, загибель матері від рук бандитів. Син слухає і обіцяє собі бути гідним батькової слави[20]. З приводу свята преса публікувала також спогади старих більшовиків на кшталт оповідання робітника харківського заводу "Серп і молот" тов. Киянова "Як ми святкували перше травня", в якому він розповів про те, як до революції робітники міста збирались таємно у лісі, з яким захопленням слухали Артема, яку симпатію мали до більшовиків[21]. Не менш популярною темою в другій половині 1930-х рр. стала причетність вождя до всіх знакових історичних подій доби революції. У травневому номері дитячого журналу "Піонерія" за 1939 р. на другій сторінці було вміщено нарис Я. Гримайла "Перше травня", в якому розповідь про перше святкування супроводжувалась історією про Й. Сталіна, який у 1912 р. написав першотравневу листівку[22].

Під час святкування також плідно експлуатувався концепт "щасливого радянського дитинства" в контексті звеличення влади як захисника та кращого друга радянських дітей". Описуючи чергове святкування у 1934 р., республіканська преса зазначала: "Безмежна любов до дітей з боку комуністичної партії та уряду. Ось Першотравень у Харкові. Де ще, крім нашої країни, можна побачити такі щас-

ливі, радісні обличчя багатотисячної дітвори, що в стрічках та квітах крокує пліч-о-пліч з батьком — господарем нашої країни. Ось урядова трибуна. Кращі керівники партії й уряду — т. т. Косіор, Постишев, Петровський, щільно оточені дітьми, розпитують їх про життя, про їхні потреби. Для дітей СРСР широко відкриті двері парків, стадіонів, театрів, кіно, майданчиків, таборів, санаторіїв…”[23]. Завдання тиражування образу “вдячні владі щасливі українські діти на демонстрації” активно підхоплювалось на місцях. Вже наступного року напередодні травневого свята районний актив комсомолу Нікопольщини надіслав секретарю ЦК ЛКСМУ С. Андреєву листа з такою обіцянкою: “зобов’язуємося до 1 травня вивести колони своїх піонерзагонів усіх у галстуках з загоновими знаменами, ланковими прапорцями, горнами і барабанами[24]. Дитячі колони на демонстрації лишалися обов’язковим атрибутом дійства весь час існування радянської влади.

Але, попри всю свою заангажованість і пропагандивність, Першотравень в уяві більшості пересічних громадян асоціювався із весною, радістю, теплом і світлом. Навіть серед аматорських віршів, що сотнями надходили до газет, серед плакатних фраз і гасел можна було зустріти щирі рядки, в яких скрізь труднощі доби пробивався весняний, бадьорий настрій:

Пускай на затылке
Обшарпана кепка,
Пускай у подружек
Затаскан платок,
Сегодня смеемся
Дружно и крепко…[25]

Традиція “маївок”, що проводились на природі, давала можливість відпочити, зустрітися з друзями і побенкетувати “у складчину”. Ці теплі зустрічі додавали святу більше емоційності, затишності, що не могло не накласти свій відбиток на позитивне сприйняття як самого 1 травня, так і тих ідей, що завдяки йому доносила влада до населення республіки.

Але найбільш ідеологізованим було відзначення річниць Жовтневої революції. Урядові святкові комісії кожного року невпинно працювали, затверджуючи списки ударників і стахановців для нагородження, зміст доповідей на мітингах, святкові плакати, заслуховуючи звіти з підготовки місцевих комісій, беручи участь у розробці планів художнього оформлення міст, культурно-розважальних програм для трудящих та формулюючи політично актуальні гасла[26]. В результаті Жовтневі свята стали візитною карткою тоталітаризму, репрезентуючи всі основні міфи доби. Ось як описувала жовтневу демонстрацію в м. Сталіно місцева газета: “Біля Будинку Рад на трибунах стоять почесні гості. З різних районів Донбасу з’їхались знатні стахановці, …лікарі, інженери. …Демонстрація почалась. Попереду прапороносців повільно рухається панцирник із статуєю Леніна, оточеного озброєними робітником, матросом і солдатом. … Йдуть колони Сталінського заводу … з макетами домен, показниками успіхів. …Робітники несуть великий макет Конституції, цифри, що демонструють підвищення заробітку, портрети Сталіна. …Урочисто марширують школярі, за ними рухається Крейсер “Аврора”, виконаний юними техніками, …на вантажівці портрет Д. Ібаррурі, інсценування захисту Мадрида… колонам не видно кінця! Понад 80 тис. трудящих дві години йшли вулицями міста, демонструючи свою відданість партії, свою любов до великого Сталіна”[27]. Як бачимо, тут присутні всі актуальні на той момент символи часу, які пересічна людина мусила трактувати у відповідності до тієї системи координат, в якій вона існувала, правила цієї гри вона не вигадувала самостійно, їй вони давалися в готовому вигляді. “Знатні люди” — не керівники, а трудяги, правда не прості, а ті, що віддано працюють — маленька пересічна людина мала зрозуміти, що тільки від неї самої залежить, чи буде і вона колись в цих лавах. Озброєне оточення вождя натякає на тривожність ситуації, наявність у народу маси ворогів як внутрішніх, так і зовнішніх, породжує бажання захищати власні досягнення (які, очевидно, символізуються макетами домен, Конституцією і цифрами підвищення заробітку — для тих, хто ще не переконався, що стахановська нелюдська без відпочинку праця — єдиний шлях до нормального побутового існування. “Аврора” означала героїзацію недавнього історичного минулого, апеляцію до нового міфу про “Велику Жовтневу революцію” як початок Нової ери, новий відлік часу, що тепер поділявся на “до революції” і “після”. На додаток — обов’язкова тема надзвичайного радянського інтернаціоналізму — кон’юнктурне злободенне інсценування Громадянської війни в Іспанії — наші брати-іспанці б’ються за такий самий справедливий

лад, який ми побудували в себе. І над усім цим карнавалом підноситься фігура вождя, який незримо присутній, інакше, кому б демонстрували, за висловом кореспондента місцевої газети, "свою любов та відданість трудящі".

Спираючись на єдину ідеологію, масові свята об'єднували всіх громадян, незважаючи на національну приналежність. В один день, навіть одночасно, в єдиному пориві проходили вулицями своїх міст колони демонстрантів на всьому просторі Радянського Союзу. Українець, росіянин, поляк, єврей, молдаванин та представник інших народів поліетнічної України відчував велику духовну єдність із пролетарем будь-якої союзної республіки, що так само в цей час із плакатом або портретом у руках засвідчував своє захоплення й відданість владі.

Однак, не покладаючись лише на емоційне задоволення, уряд піклувався й про інший вид задоволення — для відчуття справжнього свята населення треба було нагодувати. У 1932 р. Центральна комісія зі святкування 15 річниці Жовтневої революції постановила "НКПостачу та ВУКСу негайно заздалегідь приступити до підготовки видачі робітникам як нормальних пайків, так і додаткових до Жовтневих свят" та "рекомендувати місцевим, кооперативним організаціям широко розгорнути децентралізовані заготівлі, які б дали додаткові ресурси для постачання робітників до Жовтневих свят[28]. Готуючись до 16 річниці Жовтня у 1933 р., Урядова комісія на чолі з Петровським постановила "НК Постачання, ВУКС, НК Легпрому і Вукопромраді у триденний термін розробити заходи, що забезпечать безперебійне і більш широке постачання всього населення до Жовтневого святкування продуктами харчування, промтоварами та ширвжитком. НК Постачання та ВУКС вжити заходів до покращення в ці дні робітничого постачання за рахунок білого хліба, м'ясних виробів, не допускаючи черг. Особливо покращити постачання дітей. Було вирішено також дати вказівку "НК Фінансів і Держбанку вжити заходів до ліквідації до Жовтневих днів заборгованості по заробітній платні на промислових підприємствах, колгоспах, МТС, МТМ, а також в закладах, особливо культурно-побутового значення"[29]. 22 квітня 1934 р. з ініціативи П. Постишева "задля задоволення підвищеного попиту на різні промтовари та продукти, у зв'язку з наступаючим Міжнародним святом 1 травня, а також з метою впровадження у побут трудящих Радянських передсвяткових базарів, що забезпечуватимуть не тільки товарне, а й культурно-побутове обслуговування трудящих, на Комунальному ринку м. Харкова відбувся перший передсвятковий базар. Цей захід мав такий успіх, що було вирішено збільшити час його проведення з 3 днів до 8[30]. В тому ж році до Жовтневих свят такі базари були влаштовані у 30 містах України[31]. У 1935 р., готуючись до 1 травня, ЦК ЛКСМУ постановою від 4 квітня притяг до підготовки і проведення передсвяткових базарів всі обкоми і міськкоми ЛКСМУ[32]. У 1936 р. з приводу 8 березня, Першого травня, роковин революції, Дня авіації тощо святкова комісія ЦК КП(б)У прийняла рішення "збільшити торгівлю всієї харчової мережі на 2 години", відзначивши, що "у великих промислових містах продуктові магазини повинні працювати до другої години ночі, промтоварні — до 22-ї години, на травневі свята чергові магазини працюють цілодобово", "всім торговим організаціям організувати продаж бутербродів, пиріжків, сосисок, тістечок, яблук, морозива, цигарок у спеціальних павільйонах, тачках, автомобілях, ларьках, обслуговувати демонстрацію і місця загальних гулянь"[33]. Спеціальна телеграма № 59/31оп за підписом голови РНК і секретаря ЦК КП(б)У наказувала торговельним організаціям "негайно *викинути* в магазини, базари, лотки харчові продукти, які є в запасі на базах"[34]. Отже, справжня організація радянського свята здійснювалась українськими чиновниками з урахуванням усіх факторів, що впливали на думки, настрій і почуття людини.

Таким чином, була вироблена форма масового свята, яка впродовж всього періоду формування тоталітаризму постійно вдосконалювалась і завжди використовувалась як можливість ефективного впливу на суспільство. За допомогою свята влада пояснювала реальність. Свята візуалізували соціальну та ціннісну ієрархію, спрямовували думки в майбутнє — відтворювали омріяний ідеальний світ. Свято не тільки мусило емоційно підбадьорити будівників соціалізму, а й донести певну інформацію до громадян. Не останню чергу в цьому відігравали обов'язкові доповіді та гасла, які містили кон'юнктурні "політично актуальні" вислови. Але головнішим було те, що за допомогою політичного свята була створена "матриця емоційних стереотипів"[35],

що формувалась з дитячого садка і була покликана закріпити на рівні рефлексів почуття захоплення, відданості й радості, не пов'язані з підключенням інтелектуальних центрів людини. Ефективним методом цього процесу було впровадження в масову свідомість стереотипних понять, які народжували такі ж стереотипні емоції. Пролетаріат, сприймаючи послання влади, мав відчувати гордість, захоплення, емоційне задоволення, класовочужі елементи — страх, пригніченість духу, бажання "влитися" до нової спільноти. У 1930-х рр. свята перестали бути приватною справою. Вони отримали державне й партійне освячення, стали тотальними, такими, що мали державну санкцію червоних днів у календарях, що пояснювалось надзвичайним виховним потенціалом свята. Радянське свято споріднювало людей різних національностей, поступово виконуючи важливу функцію гомогенізації суспільства і в той же час задовольняючи його потреби в позитивних емоціях. В українському суспільстві впровадження нової святкової культури стало засобом, який ефективно використовувала влада з метою його трансформації, що полягала насамперед у соціокультурних та ціннісних змінах. Панування у культурі святкування, контроль над символічним простором дозволяли формувати в масовій свідомості вигідну владі картину світу.

Джерела та література

1 *Некрылова А. Ф.* Традиции русской культуры в массовых народных праздниках / А. Ф. Некрылова // Традиционная народная культура: (сб. информ.- аналит. материалов) / Гл. информ.-вычисл. центр [ред. и сост. И. Горбатова]. — М.: ГИВЦ МК РФ, 1995. — 85 с. — С.15.

2 *Мазаев А. И.* Праздник как социально-художественное явление. Опыт историко-теоретического исследования / А. И. Мазаев. — М.: Наука, 1978. — 392 с.; *Руднев В. А.* Советские праздники, обряды, ритуалы. Л.: Московский рабочий, 1984. — 142 с.; *Немиро О.* В город пришел праздник. Из истории художественного оформления советских массовых празднеств / О. Немиро. — Л.: Аврора, 1973. — 111 с.

3 *Келлер Е. Э.* Праздничная культура Петербурга: Очерки истории / Келлер Е. Э. — СПб.: Михайлов, 2001. — 319 с.; *Малышева С. Ю.* Советская праздничная культура в провинции: пространство, символы, исторические мифы (1917–1927) / С. Ю. Малышева. — Казань: Рутен, 2005. — 398 с.; *Дианова Е. В.* Советские праздники 1920-х годов и центры традиционной культуры Карелии / Е. Дианова // Рябининские чтения. Материалы научной конференции по изучению народной культуры Русского Севера // http://kizhi.karelia.ru/specialist/pub/library/rjabinin2007/2_ethno/ dianova.htm.

4 *Рольф М.* Советские массовые праздники / М. Рольф. — М.: РОССПЭН. — 2009. — 439 с.

5 *Дмитрієнко М. Ф., Солонська Л. А.* Геортологія в системі спеціальних історичних дисциплін: теорія, джерела та методи досліджень / Дмитрієнко М. Ф., Солонська Я. А. // Український історичний журнал. — 2002. — № 3. — С. 34–61. Бутакова Є. Радянські фізкультурні та спортивні свята як об'єкт вивчення геортології: історико-джерелознавче дослідження на фотодокументах 20-х рр. ХХ ст./ Є. Бутакова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. — № 13. — С. 194–196.

6 Державний архів Луганської області. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 28

7 Центральний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф.1. — Оп.20. — Спр. 2960. — Арк. 61; Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 783. — Арк. 247 зв.

8 *Луначарский А. В.* О массовых празднествах, эстраде, цирке / А. В. Луначарский: Сб. — М.: Искусство, 1981. — 424 с. — С. 85–86.

9 ЦДАГОУ. — Ф. 7. — Оп.1. — Спр. 783. — Арк. 29, 73, 114, 254.

10 ЦДАГОУ. — Ф. 7. — Оп.1. — Спр. 837. — Арк. 163

11 ЦДАГОУ. — Ф. 7. — Оп.1. — Спр. 783. — Арк. 29, 73, 114, 254; Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 837. — Арк. 245; Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6836. — Арк.1

12 ЦДАГОУ. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1294. — Арк. 72.

13 *Шаповалов С. Н.* Советские революционные праздники в 1918–1920-е гг. // Теория и практика общественного развития. Исторические науки. Электронное периодическое издание. — 2010. — № 1 // http: //

www.teoria-practica.ru/index.php/2010–1/204–2010–03–30–04–36–45/421-shapovalov.
14 1 мая в Луганске // Луганская правда. — 1929. — 1 мая. — С. 8.
15 1 мая в Луганске // Луганская правда. — 1929. — 1 мая. — С. 8.
16 Когда плакал отец // Луганская правда. 1929. — 1929. — 1 мая. — С. 7.
17 Гасла першого травня пролунали на всесвіт // Дитячий рух. — 1934. — № 8. — С. 1.
18 1 мая в Луганске // Луганская правда. — 1929. — 1 мая. — С. 8.
19 Гасла першого травня пролунали на всесвіт // Дитячий рух. — 1934. — № 8. — С. 1.
20 Когда плакал отец // Луганская правда. 1929. — 1929. — 1 мая. — С. 7.
21 Як ми святкували перше травня // Піонерія. — 1936. — № 4. — С. 5.
22 *Гримайло Я*. Перше травня // Піонерія — 1939. — № 5. — С. 2.
23 Гасла першого травня пролунали на всесвіт // Дитячий рух. — 1934. — № 8. — С. 2.
24 ЦДАГОУ. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1306. — Арк. 15.
25 Бесхитростные строки // Луганская правда. — 1929. — 1 мая. — С. 7.
26 ЦДАГОУ. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 840. — Арк. 6–17.
27 Сталинский рабочий. — 1936. — 9 жовтня. — С. 1.
28 ЦДАГОУ. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 840. — Арк. 11.
29 ЦДАГОУ. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 840. — Арк. 15.
30 ЦДАГОУ.–Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6574. — Арк. 42–54.
31 ЦДАГОУ. –Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6574., — Арк. 56.
32 ЦДАГОУ. — Ф. 7. –Оп. 12. — Спр. 704. — Арк. 2.
33 ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6836. — Арк. 8.
34 ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6836. — Арк. 9.
35 *Щербинин А. И*. Тоталитарная индоктринация: у истоков системы. Политические праздники и игры / А. И. Щербинин // Политические исследования. — 1998. — № 5. — С. 79–96.

Нани Гогохия

Культура массовых праздников и украинское общество в 1930-х годах

В статье анализируется содержание и функции советской культуры массовых праздников периода тоталитаризма и их влияние на украинское общество 1930-х годов.

Ключевые слова: *тоталитаризм, советские массовые праздники, культура празднования, символика праздника, советская обрядность.*

Nani Gogokhiya

Culture of the mass holidays and Ukrainian society 1930th.

Becoming soviet culture of mass time holidays of totalitarianism and their influence are analyzed in Ukrainian society 1920–1930th.

Key words: *the totalitarianism, mass holidays, festive culture, soviet rite.*

УДК 94(477) "1956"

Олександр Лук'яненко (м. Полтава)

"СВІЙ СВОГО, ЩОБ І ЧУЖИЙ БОЯВСЯ": ПРОТИСТОЯННЯ У СЕРЕДОВИЩІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ УРСР ЧАСІВ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

У статті розглядається, як зможе відреагувати замкнений колектив на заклики політичних лідерів провести "чистки рядів" від авторитарних керманичів. Наскільки потужними будуть наслідки цих дій для сторін двох таборів: повсталого та звинуваченого? Чи знайде реакція та проблеми одного з провідних творців світогляду регіону відгуки у середовищі споріднених з ним установ та закладів? Ці питання однаковою мірою стосуються як сучасності, так і подій 1956 року — часу боротьби з культом особи, висвітлених у даній розвідці.

***Ключові слова:** десталінізація, культ особистості, освіта, інститут, керівники та підлеглі, політична свідомість.*

Далекі та одночасно близькі 1950-ті роки були не лише хронологічним переломом століття. У свідомості радянського суспільства їм судилося стати політичним та ідеологічним вододілом, що сколихне людську свідомість, залишивши після себе доволі суперечливий спадок. А все почалося з "життєвої банальності" — зміни політичного керівництва країни. Смерть Батька народів Йосипа Сталіна, оспівана та оплакана сотнями людей у радості та у скорботі залежно від ролі "Сонця Миру" у їхньому житті, не пройшла даремно для міжособистісних відносин в середині мікроколективів різних рівнів. Доволі специфічними на той час, як і нині, є кузні просвітницьких кадрів — педагогічні інститути країни. Вони з упевненістю можуть вважатися також і кузнями ідеологічних працівників, бо ніхто так ревно не виконує державне замовлення на формування "правильної" свідомості, як учителі, яким часто-густо доводиться втілювати у життя найнеймовірніші ідеї державників.

Ми розглянемо короткий, однак значущий період у бурхливому житті країни будівників комунізму — добу відкритого наступу на культ особи великого, хоч і покійного на той час, вождя. Вихід у світ "Постанови про боротьбу з наслідками культу особи..." 3 липня 1956 року підняв з дна суспільних відносин проблеми невдоволення автократичними нахилами керівництва, нерідкими відгуками на заклик боротися з залишками "культів усіх рівнів" були хвилі зведення особистих рахунків, які приносили свої плоди. Під гаслами хрущовських реформ нерідко проводилася кампанія усунення набридлих керівників, що доволі часто ставали черговою жертвою чиїхось інтриг. Нам важливо розглянути процеси, що супроводжували розвиток стосунків між керівництвом та підлеглими Полтавського педагогічного інституту як одного з найбільших гравців ідеологічного поля Полтавщини, провівши паралелі з іншими освітніми установами та організаціями міста. Особливо необхідним є виявлення методів та засобів, використаних працівниками на підтримку чи дискредитацію дирекції інституту. У сукупності це може проілюструвати результат запровадження політики десталінізації радянського суспільства на теренах Полтавщини.

Кінець літа — початок осені 1956 року був у прямому розумінні слова гарячою порою: підходив час політичних та господарських жнив. Відмінність була лише в одному. Жнива на ланах безмежної Батьківщини було влаштувати набагато легше, аніж зміни політичної свідомості населення. Так, студенти Полтавського педінституту перед початком новітніх перетворень та нових ідеологічних вливань чесно відробили 30.627 трудоднів на полях та ланах Полтавщини[1]. А в системі ідеології СРСР продовжувалися запеклі бої з культом особи. Щоб зміцнити роль партії, її керівництво у вересні почало викорінювати позитивну згадку про "вождя народів" навіть на міжнародному рівні. Нашвидкуруч було перейменовано міжнародні Сталінські премії на міжнародні Ленінські премії "За зміцнення миру між народами". Згідно з Указом Президії ЦК КПРС, диплом лауреата Ленінської премії і золота нагрудна медаль із зображен-

ням Володимира Ілліча вручалися навіть тим, хто одержав міжнародні премії ще за життя Йосипа Віссаріоновича[2].

На черзі стояло проведення звітно-виборних зборів у первинних організаціях усього Радянського Союзу. Партія, як завше, декларувала їх як демократичні основи своєї діяльності. Звісно, добиваючись підвищення "боєздатності" трудящих перед обличчям відомого тільки їй одній ворога[3]. Революційність і войовничість ідеології мала б знайти віддзеркалення на місцях, усередині стосунків подібних "боєздатних одиниць". І, треба визнати, що цього разу так бажана революційність мас подекуди зашкалювала, стикаючи між собою людей.

Звітно-виборні збори парторганізації Полтавського педагогічного інституту, заплановані на 5 число, відбулися 29 вересня 1956 року[4]. На них були присутні 62 члени КПРС та 3 кандидати у члени Компартії. Серед запрошених офіційних гостей виявилися секретар Полтавського обкому КПУ Г. Базилевич та секретар Жовтневого райкому міста Полтави О. Григор'єв[5]. Звичними для таких заходів були однотипні розповіді партійних представників інституту про здобутки і досягнення партосередку, про виконання поставлених XX з'їздом КПРС завдань. Це робилося повсякчасно і всюди. Навіть тогочасна творчість радянських людей не виходила за межі усталеного курсу:

"*Якби зміг — піднявся Ленін рідний наш,*
Глянув, як Вітчизна щастям розцвілась!.."[6] —

констатували юні та похилі поети та поетеси у своїх "звітах" до чергових партійних зборів у Країні Рад.

Переконанню у розбудові однозначно щасливого майбутнього, у тісній згуртованості "навколо своєї рідної Комуністичної партії" й одностайній підтримці її політики була присвячена доповідь секретаря партбюро ПДПІ Миколи Різуна[7]. Звучали вже заучені та звичні фрази про перебудову роботи кафедр інституту у світлі рішень XX з'їзду партії, про врахування постанови ЦК партії "Про подолання культу особи та його наслідків". Доволі переконливими здавалися слова про ліквідацію відриву у викладанні суспільних наук від практики комуністичного будівництва та підвищення політичної освіти молоді[8]. Початок зборів створив уявлення про дійсне згладжування всіх гострих кутів у відносинах та про єдиний творчий порив колективу ПДПІ до поставлених перед ним цілей. Ставлення до політики десталінізації — ніяке інше, окрім палкої підтримки. Розуміння боротьби з культом особи — лише в руслі, запропонованому Центральним Комітетом КПРС. Але певною мірою тут була і доля правди. Консерватизму та лояльності у полтавської інтелігенції було вдосталь. І якщо номенклатурні керівники інших районів Полтавщини критикували місцеву інтелігенцію за те, що вона "*всю свою діяльність зводить лише до виконання роботи по службі і майже зовсім не проводить роботи з населенням*"[9], то викладацький склад ПДПІ активно вдався до пропагандистських виступів з лекціями, доповідями і бесідами перед трудящими регіону. Так, найбільшу активність у пропаганді матеріалів XX з'їзду партії виявили кафедра історії та кафедра марксизму-ленінізму. Це виявилося у виступах у пресі, проведенні лекцій, теоретичних конференцій та двох обласних семінарів учителів історії[10]. Однак на зборах парторганізації ПДПІ довго слухати про перемоги на ідеологічному фронті представникам обласної і районної парторганізацій не довелося. На розсуд громади були запропоновані питання зведення особистих рахунків у межах педколективу.

З одного боку, цьому сприяли об'єктивні умови та побажання керманичів партії стосовно того, аби партійні збори проводилися так, "*щоб на них комуністи розгортали критику і самокритику, вчилися принципово розв'язувати питання господарської і партійної роботи, бути непримиренними до недоліків*"[11]. З іншого — суб'єктивні образи та специфіка роботи у колективі.

Все почалося із незадоволення викладачем філософії Борисом Лозовським досить побіжним оглядом у доповіді секретаря того, як насправді боролася інститутська парторганізація за проведення в життя рішень XX з'їзду КПРС. Потім викладач перейшов у наступ відкрито: "*Культ особи має місце і в інституті, — заявив він. — Це — культ директора, який діє одноосібово і в роботі з кадрами керується принципом особистісної симпатії*"[12]. Лунали також звинувачення на адресу директора, Михайла Семиволоса, у неодноразовому порушенні соціалістичної законності, зверхності, зведенні рахунків з незгодними (як то зі старшим викладачем кафедри історії Софією Каган: "*на зборах викладачів інсти-*

туту він нібито сказав: "Була Каган ... і немає"[13]). Посилаючись на те, що керівник за Статутом партії *"покликаний бути зразком високих моральних якостей, зразком самовідданого служіння справі"*, викладач кафедри політекономії намагався довести, що *"в біографії т. Семиволоса є "чорні плями"[14]*.

На його підтримку виступив колега, викладач основ марксизму-ленінізму, Григорій Мандич. Опинившись в опалі на початок нового навчального року, він нині стверджував, що *"критика в інституті була в загоні. Хто критикував директора, той зазнавав репресій"[15]*. Боротьба з культом особи розв'язала руки та язики незадоволеним керівником закладу. Основні зауваження, на які посилалися критики, як то не дивно, мало стосувалися справи приглушення критики чи поглиблення авторитаризму у діяльності Семиволоса. Причиною стало виявлення того, що у 1933 році директор покинув дружину з дев'ятиденним дитям на руках, нібито забравши 1500 карбованців та за весь цей час не сплачував аліментів. До цього приєдналися звинувачення у численних погрозах студентству з приводу і без.

Найбільше вражає спосіб збирання інформації, обраний новоявленими борцями з культом особи. Так, колеги по педінституту Мандич та Лозовський, представившись кореспондентами газети, завітали до колишньої дружини Михайла Семиволоса у Диканський район[16]. Довівши її до алкогольного сп'яніння, вони отримали ту інформацію, якою і оперували у протистоянні з "деспотичним" керівником. За свої антисоціальні діяння (та враховуючи суб'єктивний фактор), Семиволос був названий *"крадієм, проходимцем та розпусником"*. Не обійшлося і без вплутування і політичних проблем тогочасного СРСР: Михайло Васильович з вуст Мандича був прозваний *"берієвським годуванцем"[17]*.

Однак варто зазначити, що підтримку їм виказала невелика кількість присутніх. Та й прояв її був не такий відкритий та зухвалий, як самі виступи. Так, завідувач кафедри марксизму-ленінізму Дмитро Степанов лише натякнув, що *"необхідно ще наполегливіше боротися за остаточне подолання культу особи"[18]*, на тому і скінчивши роздачу порад.

Колектив фактично розколовся навпіл. Частина присутніх з розумінням ставилася до опозиціонерів. Інша стояла на позиціях захисту свого керівника. Так, викладач історії Петро Кикоть зауважував на звинувачення: *"Щодо культу особи" Семиволоса, то це неправда. Не бачу, щоб у нього були симпатії чи антипатії. Коли потрібно, то полає всіх"[19]*. На бік Михайла Семиволоса встали й присутні "віддані справі Комуністичної партії" Олександр Данисько, Іван Попик, Степан Данішев та інші[20]. Остаточну крапку було поставлено секретарем обкому КПУ Григорієм Базилевичем. Мовчання Семиволоса в атмосфері протистояння змусило його закінчити збори: *"Частина комуністів неправильно розуміє критику і, як вказує ЦК КПРС, перетворює критику в наклеп. Окремі комуністи під виглядом боротьби з культом особи підривають одноособовість в керівництві"[21]*.

Збори не вирішили абсолютно нічого. Замість констатації злагодженості в роботі вони продемонстрували гнилість професійних і міжособистісних взаємин. Багато в чому розпалюванню боротьби "за місце під сонцем" сприяло специфічне розуміння політики десталінізації тими, хто за родом професії відносився до інтелігенції Полтави.

Справедливості заради зауважимо, що подібне явище пошуку "офірного цапа" в особі вже набридлого певним працівникам начальника було зауважене не лише в стінах педагогічного інституту. Розмах, якого досягло це "полювання на відьом" у вигляді боротьби з культом особи, змусило у грудні 1956 року провести роз'яснювальну роботу з масами. А на сторінках газет з'явилися застереження: *"Викорінюючи формально бюрократичні методи керівництва, партія разом з тим рішуче засуджує тих, хто під прапором боротьби з наслідками культу особи доходить до анархістського заперечення ролі керівників взагалі"[22]*.

Описаний вище епізод з життя Полтавського педінституту середини 1956 року є лише однією з численних ілюстрацій того, яким чином державна політика "олюднення" тоталітарної машини впливала на "озвіріння" людських мас. Одна з проблем, яка витікає з цього — це проблема наслідків подібних випадів. На прикладі педагогічного колективу ПДПІ, ми бачимо чітку кампанію "прибирання" незгодних. Трапилося те, що можна назвати іронією долі. На початку 1952 року в особистому листку з обліку кадрів один з них рішуче написав: "коливань [у проведенні лінії партії] не було, в опозиції участі не брав"[23]. Попередні роки роботи обох представників но-

воспечених "розкольників" вибудували авторитет вірних партії та науці людей. Однак ситуація, що вибухнула у вересні 1956 року, перекреслила усі попередні здобутки. Тут, як ніде краще, видно практику зведення рахунків всередині малого замкненого колективу людей. Аналіз особистих справ постраждалих сторін конфлікту дозволяє з упевненістю говорити про формування суспільної свідомості та ставлення людей до своїх колег шляхом посиленого адміністративного тиску. Одним з елементів такого впливу була службова характеристика. Не дивно, що подальша доля "викинутих" могла скластися не так, як бажалося. З відданих справі Леніна-Сталіна чи то КПРС, вони натомість отримали доволі змістові доніх шкіл, які вийшли у більшості своїй з лона Полтавського педінституту; працівників Інституту удосконалення учителів області, МіськВНО та ОблВНО, які постійно перетиналися у своїй діяльності з тими ж проблемами, що і науково-педагогічний колектив ПДПІ. Маючи порівняльні дані за роки Хрущовського правління, нині звернемося до аналізу лише самого 1956 року, цікавого нам на даному етапі розгляду проблеми. Так, провівши контент-аналіз протоколів партзборів, отримаємо наступну картину:

Як виявилося, більшість розглядуваних нами освітніх закладів (66 % (15 з 26) виявили байдужість до проблеми пошуків лобістів

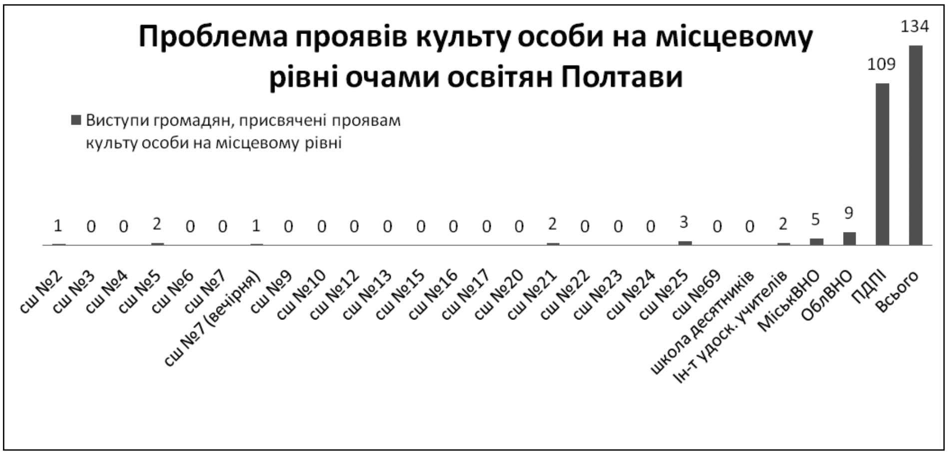

писки до свого портрета: "невитриманий, хворобливо сприймає критику, неодноразово мав партійні та адміністративні стягнення" чи то "допускав аморальні вчинки, пиячив, займався наклепами на робітників інституту..."[24]. Звичайно, говорити про достовірність подібних джерел порівняльному аналізі та виявленні причин та наслідків подібних явищ ми не можемо. Однак перший висновок є: кампанія по боротьбі з культом особи призвела до понівечення доль багатьох людей, напряму не залежних від політичних баталій нагорі.

Інша проблема, що постає з розглядуваної нами ситуації, це проблема тотожності реакцій у середовищі педагогічних працівників. Наскільки всезагальними були тенденції звинувачення місцевого керівництва у проявах "сталінщини"? Для цього ми звернулися до аналізу протоколів партійних зборів освітніх закладів міста Полтава. Ми мали змогу працювати з документами, що ілюстрували "звітну" думку партійців середніх загальноосвітідей тоталітарного контролю та створення власних культів на полтавських освітянських нивах. Натомість, інтерес 34 % інших установ до цієї проблеми можна пояснити, по-перше, наближеністю до сфер впливу на маси, а по-друге, наявністю в їхніх рядах безпосередніх обтяжених політичною чи то реальною адміністративною владою людей. В очі одразу впадає те, що значний відсоток виступів освітян міста з питання наявності культу особи на місцях (81,34 %) належить працівникам Полтавського педінституту. Це можна пояснити розмірами та чисельністю первинних партійних організацій. До того ж це у черговий раз доводить майже аксіоматичну істину про розкутість та дискусійну природу думки в середовищі вищої школи. Окремо варто сказати про те, що більшість цих ідеологічних баталій — звинувачень в огріхах "тоталітарних замашок" та виправдувальних вироках громадськості — лунали на адресу директора інституту, М. Семиволоса (91 зі 109 виступів, що

становить 83,46 % усіх виступів короленківців з цього питання та 67,91 % від загального числа обговорюваних учителями та викладачами керівничих перегинів в адмініструванні). Отже, можемо зробити наступний висновок: проблема місцевого культотворення була актуальною лише для 34 % освітянських колективів міста, а динаміка обговорення залежала від кола адміністративно-політичних повноважень та ідеологічно-просвітницької сфери впливу установи.

Однак, подібні дослідження породжують іншу проблему: наскільки адекватно сприймали освітяни відмінність між державною кампанією по очищенню політичної машини від "сталінських" елементів та звичайними кар'єрними війнами на низах? Картина виявилася не менш цікавою.

Другим "переможцем" у цій гонитві була середня школа № 6, що давала 31,48 % дискусійного матеріалу у розглядуваному нами полі. Що сприяло цьому? Напевне, найперше — це географія. Ні, не шкільний предмет, а банальне місце розташування школи. Як і тоді, вона розташовувалася у центрі міста, поруч з основними політично нестабільними та впливовими інституціями. До того ж за забором школи, як і нині, розпочиналася територія Полтавського педінституту, викладачі якого певною мірою опікувалися партійним осередком "менших братів", тому проблеми одних легко ставали проблемами інших. І, звичайно, друге, що вплинуло на такий ажіотаж у стінах школи, — це давні образи та переділ влади, який, як і за порогом ПДПІ, вплинув на ставлення до роботи директора та

Так, видно, що у порівнянні з самою проблемою місцевих культів, освітянські маси майже у 2,5 раза менше уваги звертали на питання хибного розуміння проблеми зведення рахунків з культотворцями міста. Так, лише 11,53 % (3 з 26) установ та організацій освіти Полтави приділили час обговоренню хибності звинувачень керівників та лідерів регіону. Знову-таки, лідируючі позиції у цій дискусії належать викладачам та студентам ПДПІ — 59,25 % усіх виступів освітян міста належать їм. Це не дивно з огляду на те, що вони були першими у списку пошукачів порушників демократичних основ праці та партійного життя. До того ж при детальному аналізі видно, що насправді колектив педінституту не вважав свої закиди безпідставними та надуманими (репліки щодо хибності новітнього "полювання на відьом-тоталітарних лідерів" лунали у стінах інституту у 3,2 раза менше, аніж обвинувальні вироки керівникам області, міста та alma mater).

голови парторганізації. Висновок, який напрошується з цих досліджень, простий: освітяни Полтави у більшості своїй були байдужими до проблем перетягування політичної ковдри. А в разі втручання у цей процес, попри намагання державників несвоєчасно розтлумачити значення поняття "боротьба з культом особи", люди не вважали себе стороною, що захищала хибні ідеали.

Як бачимо, 1956 рік поступово змінював свідомість населення УРСР. Розхитана постійними нововведеннями, гонитвою за зрадниками та ворогами народу, стабільність політичної свідомості громадян могла б бути поставлена під сумнів. Одним з наслідків подібних коливань політичного курсу були, як і тепер, війни за владу та авторитет всередині мікроколективів. А на війні, як відомо, усі засоби гідні використання. Не дивно, що ті, хто мав сіяти "добре, розумне, вічне", опинилися під прицілом зведення рахунків та, як наслідок, цілого плетива негативних відлунь

у їхній кар'єрі. Можливо, яскраві приклади, що були на слуху у середнього навіть за сучасними мірками міста Полтави, і зупиняли інших від подібних непередбачуваних кампаній пошуку істини, хай якою б вона не була.

Джерела та література

1 Державний Архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. Р-6829. Полтавське обласне товариство поширення політичного та наукового знання. — Опис 1. — Спр. 59. — арк. 64; ДАПО. — Ф. 12. Міський партійний комітет Комуністичної партії України міста Полтави. — Опис 1. — Спр. 733. — Арк. 221.

2 Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про перейменування міжнародних Сталінських премій у міжнародні Ленінські премії "За зміцнення миру між народами" // Зоря Полтавщини. — 8 верес. 1956. — № 177. — С.1.

3 Звіти і вибори в первинних парторганізаціях // Зоря Полтавщини. — 24 серп. 1956. — № 166. — С.1.

4 ДАПО. — Ф. 12. Міський партійний комітет Комуністичної партії України міста Полтави. — Опис 1. — Спр. 732. — Арк. 185.

5 ДАПО. — П 251. Первинні парторганізації Комуністичної партії України Октябрського району міста Полтави. — Опис 1. — Спр. 4829. Первичная парторганизация Полтавського государственного педагогического института имени В. Г. Короленко. Протоколы партсобраний. Протоколы партбюро. Планы работы и ведомости уплаты членських взносов (19.01.1956–20.12.1956). — Арк. 64.

6 *Бондаренко М.* Ленінській партії — привіт! / Марфа Бондаренко // Зоря Полтавщини. — 4 листоп. 1956. — № 218. — С. 2.

7 ДАПО. — Ф. 251. — Опис 1. — Спр. 4829. — Арк. 70; *Гарбуз П.* Комуністична партія Радянського Союзу — натхненник і організатор будівництва комунізму / Петро Гарбуз // Зоря Полтавщини. — 23 жовт. 1956. — № 208. — С.2–3.

8 *Іщук І.* Політичну освіту молоді — на вищий рівень! / І.Іщук // Зоря Полтавщини. — 14 верес. 1956. — № 181. — С.2.

9 *Терещенко А.* Як ми працюємо з інтелігенцією / А. Терещенко // Зоря Полтавщини. — 26 серп. 1956. — № 168. — С.3.

10 ДАПО. — Ф. 251. — Опис 1. — Спр. 4829. — Арк. 76; ДАПО. — Ф. Р-6829. — Опис 1. — Спр. 57. — Арк. 27.; За дальше підвищення якості роботи в системі партійної освіти // Зоря Полтавщини. — 30 верес. 1956. — № 193. — С.1; *Легенький І.* Поліпшити викладання історії в школі / І. Легенький // Зоря Полтавщини. — 21 серп. 1956. — № 164. — С. 3.

11 Партійні збори — школа виховання комуністів // Зоря Полтавщини. — 30 листоп. 1956. — № 234. — С.1.

12 ДАПО. — Ф. 251. — Опис 1. — Спр. 4829. — Арк. 89.

13 Там само.

14 *Шнейдерман Л.* Авторитет партійного керівника / Л. Шнейдерман // Зоря Полтавщини. — 21 груд. 1956. — № 248. — С.2; ДАПО. — Ф. 251. — Опис 1. — Спр. 4829. — Арк. 90.

15 ДАПО. — Ф. 251. — Опис 1. — Спр. 4829. — Арк. 91.

16 Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі — АПНПУ). — Ф. 2 Особові справи співробітників та професорсько-викладацького складу. — Опис. М-1. — Справа. Мандич Григорій Іванович (1947–1956 рр.). — Арк. 34.

17 ДАПО. — Ф. 19. Районний партійний комітет Комуністичної партії України Жовтневого району міста Полтави — Опис 1. — Спр. 230. — Арк. 81–82.

18 ДАПО. — Ф. 251. — Опис 1. — Спр. 4829. — Арк. 91.

19 Там само. — Арк. 90.

20 АПНПУ. — Ф.2. — Опис 1976. — Данисько Олександр Йонович. — Арк. 16; Там само. — Опис П-2. — Попик Іван Миколайович. — Арк. 17.

21 ДАПО. — Ф. 251. — Опис 1. — Спр. 4829. — Арк. 94.

22 *Малишев І.* Ленінізм про творчість мас і партійне керівництво / І. Малишев // Зоря Полтавщини. — 12 груд. 1956. — № 242. — С. 2.

23 АПНПУ. — Ф. 2. — Опис Л. — Лозовський Борис Йосипович (1950–1956 рр.). — Арк. 2.

24 Там само — Опис. М-1. — Справа. Мандич Григорій Іванович (1947–1956 рр.). — Арк. 34; Там само. — Опис Л. — Лозовський Борис Йосипович (1950–1956 рр.). — Арк. 33.

Александр Лукьяненко

“Свой своего, чтобы и чужой боялся”: противостояние в среде научно-педагогических работников УССР времен десталинизации

В статье рассматривается, как может отреагировать замкнутый колектив на призывы политических лидеров провести “чистку рядов” от авторитарных руководителей. Насколько далекоидущими могут быть последствия этих действий для сторон обоих лагерей: восставшего и обвиненного? Найдет ли реакция и проблемы одного из ведущих создателей мировоззрения региона отзывы в среде родственных учреждений и заведений? Эти вопросы в одинаковой мере касаются как современности, так и событий 1956 года — времени борьбы с культом личности, освещенных в данной статье.

Ключевые слова: *десталинизация, культ личности, образование, институт, руководители, подчиненные, политическое сознание.*

Oleksandr Lukyanenko

“Fight your comrades to frighten your enemies”: oppressions among pedagogical and scientific workers of the Ukrainian Soviet Socialist Republic during the destalinization period

How can the closed group of people react on the calls of the political leaders to start the clean-ups of their rows from the authoritarian chiefs? How big would be the results of these activities for the members of two camps: the rebelled and the abused ones? Would the reaction and problems of one of the leading consciousness creators of the region find the answer among the connected establishments? These questions are actual not only for the present days, but also for the events of the year 1956 — the starting year of personality cult fighting, covered in this research.

Key words: *destalinization, personality cult, education, institute, chiefs and the stuff, political consciousness.*

УДК 338.48–44(47+57–87)“1950/1980”

Олексій Попов (м. Сімферополь)

НЕБАНАЛЬНЕ ПОВСЯКДЕННЯ: ПІДГОТОВКА ДО ТУРПОЇЗДКИ ЗА КОРДОН У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ 1950–1980-Х РР.[1]

У статті розглянуто процес підготовки до туристської поїздки за кордон у СРСР 1950–1980-х рр. на формальному й неформальному рівнях, його інституційні засади, а також пов'язані з ним “тіньові” практики. Показано вплив ідеологічної парадигми радянського виїзного туризму на відбір кандидатів для здійснення зарубіжних подорожей.

Ключові слова: *виїзний туризм, СРСР, зарубіжна подорож, туристська путівка, ідеологія, “тіньова” економіка, корупція.*

За сталінських часів пересічні громадяни СРСР практично були позбавлені можливості виїхати за кордон з туристською метою. Радянські дослідники пояснювали відсутність виїзного туризму у той період ворожою політикою імперіалістичних держав, а також необхідністю економії іноземної валюти для потреб соціалістичної індустрії[2]. Але у сучасного історика не викликає сумнівів, що фактична заборона на поїздки за кордон для переважної більшості радянських громадян була одним з проявів панування тоталітарного режиму. До 1948 р. статут Всесоюзного акціонерного товариства (ВАТ) “Інтурист” навіть не декларував серед його завдань організацію поїздок громадян СРСР за кордон[3].

Проте з другої половини 1950-х рр. в умовах лібералізації суспільно-політичного життя й активізації контактів із зовнішнім світом зарубіжний (виїзний) туризм у СРСР поступово перетворюється на специфічний соціальний феномен. Він дістав інституційне оформлення й розвивався за логікою радянської бюрократичної системи у межах офіційно визначеної ідеологічної парадигми. Однак закордонні туристські подорожі громадян СРСР з часу своєї появи були пов'язані з деякими неформальними (“тіньовими”) практиками. Але ані у вітчизняній, ані в закордонній історичній науці ця тематика не знайшла ґрунтовного відображення. Дослідження О. Архипової[4], Г. Гарбар[5], А. Горсач (Gorsuch)[6], Н. Четиріної[7] та С. Шевиріна[8] не висвітлюють підготовку до турпоїздки за кордон як початковий етап специфічного соціального дійства, як небанальну подію радянського повсякдення.

Мета дослідження — розглянути процес підготовки до туристської поїздки за кордон у СРСР 1950–1980-х рр. на формальному й неформальному рівнях, показати очевидну невідповідність офіційної ідеологічної парадигми та реалій радянського повсякдення. Основне завдання дослідження — проаналізувати інституційний, ідеологічний та практичний (споживацький) аспекти даного феномену.

Починаючи з другої половини 1950-х рр., при республіканських, крайових і обласних радах професійних спілок почали діяти на постійній основі Відділи іноземного туризму (пізніше вони були реорганізовані у Відділи радянського туризму за кордон). Саме ці інституції на підставі отриманих від ВАТ “Інтурист” контрольних цифр на початку кожного року проводили розподіл наявних путівок по галузевих радах професійних спілок. Після цього інформація про наявність путівок передавалася безпосередньо до підприємств і установ, де здійснювався процес попереднього відбору претендентів. Пріоритет мали ударники соціалістичної праці, переможці соціалістичних змагань. Певне значення мало членство майбутніх мандрівників у лавах КПРС (КПУ) або ВЛКСМ. Наприклад, навесні 1985 р. Відділом міжнародних зв'язків Кримського обкому КПУ було поставлено завдання довести кількість комуністів серед учасників турпоїздок за кордон мінімум до 50 %[9], тоді як реальний показник “партійності” за попередні роки становив 28 %[10].

Передбачалося також, що претендент повинен був мати високі моральні якості, які дали б йому змогу гідно репрезентувати Радянський Союз та протистояти “руйнівному” впливу західної культури. Тому від кандидата на участь у туристській подорожі за кордон обов'язково вимагалася характеристика-рекомендація з місця роботи, яка підписувалася

особисто керівником установи або підприємства. Відповідно до "Инструкции про порядок оформления документов, связанных с выездом советских туристов" (1967) характеристика мала відображати політичний та моральний стан людини, її ставлення до праці, участь у громадській роботі, а також стосунки з колективом[11]. Для об'єктивності складання характеристики рекомендувалося обговорювати кандидатури потенційних вояжерів на загальних зборах трудового колективу, парткому або профкому, проте на практиці це відбувалося далеко не завжди.

Окрім характеристики-рекомендації, на кожного претендента подавалися анкета встановленого зразка, медична довідка, фотокартки. Форма анкети трохи відрізнялася для осіб, що виїжджали у капіталістичні та соціалістичні країни, проте обов'язково містила питання про партійність, факти засудження, знання іноземних мов, попередні поїздки за кордон, про закордонних родичів і перебування на окупованих територіях під час Великої Вітчизняної війни[12].

Підготовлені пакети документів від претендентів потрапляли до обласної ради профспілок, де відбувався їх аналіз на відповідність правилам оформлення, а також персонально розглядалася кожна кандидатура. Оскільки було можливе "відсіювання" когось із потенційних вояжерів, зазвичай на розгляд приймалися пакети документів і від декількох "резервних" кандидатур, що також мали бажання вирушити у подорож за вказаним маршрутом.

Обов'язковою процедурою було узгодження кандидатур потенційних туристів з партійними функціонерами. Для цього в усіх областях країни діяли Комісії з питань виїзду за кордон при обласних партійних комітетах. Наприклад, 1972 року такою Комісією Кримського обкому КПУ було розглянуто документи 2609 потенційних учасників туристських подорожей за кордон, з яких для 26 осіб виїзд не було дозволено[13]. Причиною для відмови могла стати компрометуюча претендента інформація, отримана від КДБ, правоохоронних органів або з інших джерел. Звичайно не дозволялися повторні зарубіжні поїздки за короткий проміжок часу.

Кандидатура керівника туристської групи, що призначалася наказом обласної ради профспілок, також підлягала обов'язковому узгодженню з обкомом КПРС (КПУ). Керівник групи мав право безкоштовно одержати путівку, але тільки у разі офіційного оформлення відпустки за основним місцем роботи на час подорожі. Зазвичай керівниками туристських груп призначалися партійні, профспілкові або комсомольські функціонери, а також працівники системи ВАТ "Інтурист"[14].

Можна зазначити, що кількість мандрівників за кордон, а також географія подорожей переважно залежали не від інтересів або платоспроможності трудящих Криму, а від того, які путівки і в якій кількості надавав центральний апарат ВАТ "Інтурист". Приклад Кримської області, яка мала середні показники за кількістю відправлених за кордон туристів серед інших регіонів Української РСР, дає уявлення про масштаби виїзного туризму в даний період. Так, 1959 року за туристськими путівкам за кордон було відправлено 155 мешканців Кримської області[15], населення якої становило на той час близько 1,2 млн. осіб (тобто 1 путівка у розрахунку на 7551 кримчанина). У 1979 р. за кордон виїхав вже 4 371 турист з Криму[16], тоді як населення області становило близько 2,1 млн. осіб (тобто 1 путівка у розрахунку на 488 кримчан). В цих умовах випадки неповного комплектування туристських груп траплялися досить рідко, переважно у разі запізнення інформації з боку ВАТ "Інтурист", коли до початку туру вже не можна було встигнути оформити необхідні документи за існуючою процедурою.

Тільки після узгодження списку туристської групи (зазвичай 20–30 осіб), а також затвердження керівника пов'язані з поїздкою документи надходили до ВАТ "Інтурист", відбувалася сплата вартості путівок, починалося оформлення колективних документів на виїзд (залежно від законодавства тих країн, куди подорожували туристи).

На цьому ж етапі відбувався процес структуризації туристської групи. Зазвичай для надання допомоги керівникові групи обирався староста, помічник старости, а також "скарбничий". З числа майбутніх туристів, що були членами компартії та мали досвід пропагандистської роботи, формувався т. зв. ідеологічний актив (4–6 осіб). Саме ці "активісти" мали виступати з промовами на "вечорах дружби" або інших зустрічах з іноземними громадянами, відповідати на "найгостріші" їхні запитання, робити записи у книгах відгуків тощо.

Специфічні обов'язки покладалися на членів т. зв. сувенірної групи (3–4 особи), які

відповідали за придбання радянських сувенірів, що вручалися іноземцям під час перебування за кордоном. Цьому питанню приділялася велика увага. Так, в інформаційному листі "Относительно организации советского туризма в Болгарию" (1970) міститься пряма рекомендація обласним радам профспілок стежити за тим, щоб туристи брали з собою у подорож альбоми та книги про життя В. І. Леніна, а також сувеніри, пов'язані з 25-ю річницею перемоги над фашизмом[17]. Для покупки сувенірів ще до початку подорожі кожний з майбутніх вояжерів наперед здавав певну суму грошей (3–5 руб.).

Кульмінацією підготовки до подорожі ставала інструктивна бесіда, яка зазвичай проводилася з майбутніми вояжерами в обласному комітеті профспілок. Тут до їхнього відома доводилися положення "Основных правил поведения советских граждан, выезжающих за рубеж", затверджених спеціальною постановою Секретаріату ЦК КПРС. Існувало два варіанти цього документа: більш "м'який" — для туристів, які прямували до країн "соціалістичного табору", та більш "жорсткий" — для осіб, яким судилося вирушити до капіталістичних країн. Зокрема, даний документ закликав радянських громадян під час перебування за кордоном максимально мобілізувати свою політичну пильність, оскільки "*...розвідувальні органи капіталістичних країн прагнуть використовувати у своїх інтересах такі слабкості окремих осіб, як схильність до спиртних напоїв, до легких зв'язків з жінками*"[18]. Цікаво, що пісня Володимира Висоцького "Инструкция перед поездкой за рубеж, или Полчаса в месткоме" (1974) є не чим іншим, як сатиричним переказом тексту "Основных правил поведения". Наприклад, рекомендація про стриманість від зловживання спиртними напоями в прочитанні знаменитого радянського барда звучить так: "*Будут с водкою дебаты — отвечай / "Нет, ребята-демократы, — только чай!*"[19]

Окрім моральних настанов, відповідальні особи, які проводили інструктаж, надавали майбутнім вояжерам інформацію про суспільно-політичне та соціально-економічне становище країн, що входили до туристського маршруту, про встановлений порядок перетину кордону тощо. Після цього кожна особа, що мала вирушити за кордон, підписувала документ, де брала на себе зобов'язання "*неухильно дотримуватися інтересів Радянської держави, суворо берегти державну таємницю, бути бездоганним у своїй особистій поведінці, високо нести честь і гідність громадянина СРСР*"[20]. Потенційні туристи, що з будь-яких причин не були присутніми на загальному інструктажі, автоматично виключалися зі списків групи[21].

Існування складної бюрократичної процедури перевірки й узгодження документів претендентів помітно збільшувало час підготовки до подорожі. Тому обласні ради профспілок вимагали від установ та підприємств надання повного пакету документів кандидатів на виїзд не пізніше, ніж за 3 місяці до початку поїздки у соціалістичні країни і за 6 місяців — до початку поїздки у капіталістичні країни[22].

У колективній монографії російських авторів "Советское зазеркалье. Иностранный туризм в СССР в 1930–1980-е гг." сфера міжнародного туризму справедливо називається "передовою позицією" "холодної війни". На її сторінках переконливо доведено, що в Радянському Союзі "*під час роботи з іноземними туристами глобальна ідеологічна боротьба фокусувалася на суперництві систем за кожну окремо взяту людину*"[23]. Ця ідеологічна парадигма знайшла своє віддзеркалення також у зарубіжному (виїзному) туризмі. Подерше, кожен радянський турист, що вирушав за кордон, розглядався як "промоутер" (від англ. promotion — просування, сприяння) "Країни Рад", тобто своїм зовнішнім виглядом, поведінкою, вчинками мав формувати позитивний імідж СРСР, сприяти поширенню соціалістичних ідей в усьому світі. По-друге, право здійснити вояж за кордон сприймалося як свідчення високої довіри до певного громадянина з боку влади, як своєрідне випробування на ідеологічну зрілість.

Прагнення радянських чиновників відправляти за кордон лише найкращих представників СРСР іноді набувало дуже цинічних проявів. У інструктивному листі з грифом "Таємно" щодо організації зарубіжного туризму зразка 1958 р. рекомендувалося "*не допускати до поїздки за кордон осіб з наявністю виражених зовнішніх фізичних вад*"[24]. Про те, що такий підхід зберігся аж до 1980-х рр., свідчить інтерв'ю Андрія Калініна, колишнього голови Бюро міжнародного молодіжного туризму "Супутник" ЦК ЛКСМУ. Він, зокрема, згадує ґвалт, викликаний включенням до складу однієї з туристських груп кульгавого юнака. Під час бесіди з А. Калініним пар-

тійний функціонер, що займався питаннями виїзду туристів за кордон, категорично заявив йому: *"у Країні Рад немає косооких хлопців та кульгавих дівчат! І бути не може!"*[25]

Окрім того, радянський турист, перебуваючи за кордоном, мав не тільки виглядати здоровим і щасливим, але й вміти аргументовано довести будь-якому іноземцю переваги соціалістичного ладу, відповісти на його запитання, пов'язані з радянською дійсністю. Саме тому на етапі підготовки до подорожі для майбутніх вояжерів організовували навчальні заняття за участі працівників обласної ради профспілок, працівників "Інтуриста", лекторів товариства "Знання". Необхідний мінімум інформації такого роду містився також у книзі "СССР: 100 вопросов и ответов" (вперше надрукована у 1977 році, згодом неодноразово перевидавалася). На її сторінках можна було знайти ідеологічно правильну відповідь на типові запитання іноземців, наприклад, чому в СРСР існує тільки одна політична партія[26]. В деяких областях Української РСР (Ворошиловградська, Полтавська) безпосередньо перед від'їздом за кордон учасники подорожі брали участь в екскурсії по обласному центру[27]. Найкращі екскурсоводи надавали "найсвіжіші" факти та цифри щодо досягнень області у соціалістичному будівництві.

Радянські юнаки і дівчата, що виїжджали за кордон по лінії міжнародного молодіжного туристського обміну, додатково мали підготувати і захистити у присутності спеціальної комісії реферат на одну з тем, затверджених наказом БММТ "Супутник" ЦК ЛКСМУ[28]. Для молодих людей, що вирушали до капіталістичних країн, а також країн, що розвиваються, рекомендувалося також проведення "імітацій політичних дискусій" задля того, щоб реально оцінити пропагандистські здібності кандидатів на виїзд[29].

Проте у реальному житті практичні, пов'язані з повсякденним побутом радянської людини міркування, зазвичай виявлялися сильнішими за "високу" ідеологію. Дуже часто покупка дефіцитних товарів іноземного виробництва розглядалася громадянами СРСР як основна місія подорожі за кордон. Однак кожен турист після перетину кордону одержував дуже обмежену кількість валюти т. зв. обмінного фонду, яка призначалася для "кишенькових витрат" у дорозі.

Прагнення привезти з-за кордону більше зарубіжних товарів змушувало радянських людей вдаватися до деяких практик, що вочевидь суперечили чинному законодавству. Стабільний попит за кордоном мали певні товари "made in USSR" — горілка, цигарки, чорна ікра, фотоапарати, електробритви, наручні годинники, ювелірні вироби. Проте чинні в СРСР митні правила обмежували вивезення цих товарів. Зокрема, дозволялося брати з собою не більше 1 літра лікеро-горілчаної продукції, 2 літрів вина, 250 цигарок тощо. Для особистого користування під час подорожі дозволялося брати з собою: фотоапарати — 2 шт. на особу, годинників з простого металу — 2 шт. на особу. Проте, як і у випадку з ювелірними прикрасами, усі ці речі необхідно було записувати у митну декларацію[30]. Тому багато радянських туристів брали з собою горілку і цигарки спеціально для продажу на "чорному ринку", а також прагнули уникнути декларування фотоапаратів та ювелірних прикрас. Але такі "хитрощі" іноді ставили під загрозу саму можливість перетину кордону. Наприклад, влітку 1982 року під час огляду на митному пункті Чоп в особистому багажі керівника транспортного підприємства одного з кримських міст було знайдено 9 пляшок горілки, які він категорично відмовився віддавати (!), після чого його було знято з маршруту[31].

Крім того, на "чорному ринку" соціалістичних країн, що мали найтісніші економічні зв'язки з СРСР (Болгарія, Румунія, Польща), існував стабільний попит на радянські рублі, які обмінювалися на місцеву валюту за більш вигідним курсом, аніж офіційний. Тому досить поширеною стала практика, коли під час перетину кордону цих країн громадяни СРСР намагалися нелегально провезти певні суми радянських грошей. Так, навесні 1979 року на засіданні Президії Кримської обласної ради профспілок розглядалося питання "Про факт групповой попытки вывоза туристами советских денег за рубеж". Приводом для цього став інцидент, коли під час митної перевірки кримської туристської групи, яка прямувала до Болгарії, у 7 туристів було вилучено не внесені до митної декларації кошти на суму від 60 до 300 рублів[32].

Звістка про те, що родич, сусід або добрий знайомий незабаром може вирушити за кордон, збуджувала "меркантильні" думки у головах окремих радянських громадян. Найбільш заповзятливі з них намагалися навіть використати чужу поїздку для отримання дефіцитних речей іноземного виробництва. Ха-

рактерний інцидент відбувся у 1962 р., коли турист з Ленінграда намагався розплатитися за товар в магазині одного з міст Німецької Демократичної Республіки грошовими купюрами зразка 1948 року, що на той час уже вийшли з обігу. Під час подальшого розгляду цього інциденту з'ясувалося, що цю купюру він одержав від одного зі своїх ленінградських товаришів і нелегально перевіз через кордон для придбання автомобільних фар[33].

Отже, багатоступенева система відбору гідних кандидатів на виїзд за кордон, створена у Радянському Союзі, діяла не дуже ефективно. Більше того, поступово здійснювалася своєрідна "корозія", деформація офіційної системи, навколо якої почали формуватися "тіньові" і навіть відверто корупційні практики. Цей процес посилився у 1970-ті рр., а свого апогею досяг у 1980-х рр., коли масштаби зарубіжного туризму в СРСР досягли "пікових" значень.

За результатами перевірок контролюючих органів, уже на межі 1960–1970-х рр. практично в усіх областях Української РСР було виявлено системні зловживання у сфері оформлення документів на виїзд за кордон. Найбільшого поширення набула практика, коли за рахунок підприємства повністю або частково сплачувалася вартість путівок для осіб, яким не було встановлено таких пільг (наприклад, керівникам підприємств). Адже згідно з постановою Президії ВЦРПС від 13 листопада 1970 р. підприємство могло сплатити не більше 30 % вартості путівки у капіталістичні країни (до 50 % — у соціалістичні країни), причому виключно тим працівникам, які були передовиками виробництва, переможцями соціалістичного змагання або ударниками комуністичної праці[34].

Ще одним поширеним порушенням був виїзд у подорож за кордон без оформлення відпустки, з нарахуванням такому туристові заробітної платні або навіть з видачею додаткових премій, компенсацією витрат на відрядження[35]. За результатами перевірки, проведеної органами народного контролю Української РСР, тільки у 1973 році було виявлено понад 1,4 тис. таких фактів, а загальна сума збитків становила не менш як 158,8 тис. руб.[36].

Найпрестижніші туристські путівки до капіталістичних країн або у зарубіжні круїзи нерідко розподілялися відповідальними особами серед "своїх" в обмін за надання тих або інших послуг. Наприклад, рішенням керівника Відділу радянського туризму за кордон, призначена для сільських трудівників путівка до капіталістичної Франції несподівано розподілялася профспілці працівників торгівлі і отримувалася директором великого універмагу, в якому особа, відповідальна за розподіл путівок, незабаром отримувала можливість купити дефіцитний меблевий гарнітур імпортного виробництва[37].

Проте навіть там, де не було відвертої корупції, явно простежувався формалізм, цілком характерний для радянської бюрократичної системи. Наприклад, здійснена у 1973 році перевірка організації зарубіжного туризму в Туркменській РСР показала, що більшість характеристик-рекомендацій на осіб, що вирушали за кордон, мала поверховий характер, іноді складалася лише з 2–3 речень[38].

У 1980-ті рр. формалізм і корупція в системі радянського зарубіжного туризму тільки посилювалися, хоча на рівні комісій з виїзду при обкомах КПУ все ж відбувався "відсів" певної частини претендентів, які мали невідповідний моральний стан, або оформили свої документи з порушеннями. Так, протягом 1981–1984 рр. Комісією з питань виїзду Кримського обкому КПУ було знято з розгляду кандидатури 645 осіб, характеристики-рекомендації яких було визнано необ'єктивними. Серед цих осіб, наприклад, був водій автобуса, якого до цього неодноразово карали за здійснення "лівих" рейсів, або майстер будівельно-монтажного управління, з вини якого відбувся випадок виробничого травматизму з важкими наслідками[39]. Зазвичай про такі факти партійним функціонерам ставало відомо завдяки письмовим "сигналам" пильних колег тих осіб, які рекомендувалися до виїзду за кордон[40].

Стан видачі дозвільних документів для турпоїздки за кордон у другій половині 1980-х рр. яскраво ілюструють факти, які стали відомі під час розслідування інциденту з неповерненням до Радянського Союзу туриста Н., інженера одного з автосервісних підприємств Львівської області. Здійснюючи круїзну подорож по Балтійському і Північному морях восени 1987 року, він самовільно зійшов на берег у порту Гамбурга (ФРН), після чого не повернувся на борт теплохода. Під час подальшої перевірки було встановлено, що практично усі виїзні документи Н. було оформлено з порушеннями. У медичній довідці, отриманій не за місцем проживання, не було відображе-

но факт недавно отриманої ним черепно-мозкової травми. Автобіографія і характеристика-рекомендація з місця роботи не містила інформації про розлучення та друге одруження Н., неправильно була вказана посада, яку він обіймав на виробництві. Характерно, що за відносно невеликий термін це був третій закордонний круїз радянського інженера — у 1982 р. він вже подорожував по Середземномор'ю, а у 1985 р. — по країнах Південно-Східної Азії[41].

Отже, у питаннях зарубіжного (виїзного) туризму, як і в багатьох інших сферах повсякденного життя радянського суспільства, висока ідеологічна парадигма, що спиралася на адміністративно-командні важелі впливу, суперечила справжнім бажанням та діям громадян СРСР. Вже на рівні підготовки до подорожі, як до небанальної події повсякдення, радянська ідеологія зазвичай витіснялася "на задній план" меркантильним інтересом. Водночас передчуття рідкісної можливості опинитися за кордоном здійснювало потужний вплив на емоційний стан потенційних вояжерів. Відбувалося своєрідне екзистенціальне випробування, витримати яке могла не кожна радянська людина. Восени 1971 року група трудящих Кримської області прибула до Ленінграда, що був для них початковим пунктом туристської подорожі до Фінляндії. Проте в ленінградському готелі відбувся скандальний інцидент за участю туриста К., хромувальника одного з сімферопольських заводів з більш як 20-літнім трудовим стажем, якому на етапі підготовки до поїздки було дано бездоганну характеристику-рекомендацію. Перебуваючи у стані сильного алкогольного сп'яніння, він влаштував бійку, ображав інших членів групи, "*виказував думку, що у Фінляндії на нього наша [радянська] влада не буде поширюватися, що він має намір продати [хутряну] шапку і поводитиметься так, як йому заманеться*"[42]. У цій ситуації було прийнято рішення про відсторонення К. від подальшої участі у подорожі. Для нього, як і для мільйонів радянських громадян, що ніколи навіть не були кандидатами на здійснення туристської подорожі за кордон, великий світ за межами "однієї шостої частини суші" так і залишився "terra incognita".

Джерела та література

1 Дослідження виконано за підтримки Фундації Герди Хенкель (Gerda Henkel Stiftung) (Дюсельдорф, Німеччина), проект AZ 08/SR/10.
2 *Кузьмин М. С.* Деятельность партии и советского государства по развитию международных научных и культурных связей СССР (1917–1932 гг.) / М. С. Кузьмин. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1971. — С. 32.
3 Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). — Ф. Р-9612. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 44.
4 *Архипова Е. П.* Некоторые аспекты развития советского выездного туризма в 1980–1991 гг. (на примере туристского обмена с капиталистическими странами) / Е. П. Архипова // Современные проблемы сервиса и туризма. — 2008. — № 1. — С. 36–43.
5 *Гарбар Г. А.* Ідеологічний характер зарубіжного (виїзного) туризму в Миколаївській області 70-х — першої половини 80-х рр. / Г. А. Гарбар // Гуманітарний журнал. — 2005. — № 5. — С. 68–73.
6 *Gorsuch A.* Time Travelers: Soviet Tourism to Eastern Europe / Anne Gorsuch // Turizm: The Russian and East European Tourist under Capitalism and Socialism / eds. A. Gorsuch and D. Koenker. — Ithaca; London: Cornell University press, 2006. — P. 205–226.
7 *Четырина Н. А.* Заграничный туризм в советское время / Н. А. Четырина // Миграции и туризм в России / под ред. Ю. А. Полякова. — М.: МГУС, 2007. — С. 348–355.
8 *Шевырин С. А.* "Проникновение наше по планете особо заметно вдалеке...": из истории зарубежного туризма в СССР / С. А. Шевырин // Ретроспектива. — 2010. — № 1. — С. 21–27.
9 Державний архів в Автономній Республіці Крим (ДААРК). — Ф. П–1. — Оп. 10. — Спр. 237. — Арк. 30.
10 Там само. — Спр. 49. — Арк. 164.
11 Там само. — Ф. Р-3776. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 5–6.
12 Там само. — Оп. 1. — Спр. 508. — Арк. 9–10.
13 Там само. — Ф. П–1. — Оп. 4. — Спр. 871. — Арк. 1–2.
14 Там само. — Ф. Р–3776. — Оп. 4. — Спр. 410. — Арк. 1.
15 Там само. — Спр. 25. — Арк. 92.
16 Там само. — Спр. 2445. — Арк. 13–14.
17 Там само. — Оп. 1. — Спр. 1417. — Арк. 29.

18 Основные правила поведения советских граждан, выезжающих за границу [електронний ресурс] // Режим доступу: http: // www. krotov. info/lib_sec/12_l/lub/yanka. htm.
19 *Высоцкий В.* Инструкция перед поездкой за рубеж, или Полчаса в месткоме [електронный ресурс] // Режим доступа: http:// vysotskiy. lit-info. ru/vysotskiy/stihi/589. htm.
20 ДААРК. — Ф. Р–3776. — Оп. 4. — Спр. 152. — Арк. 94.
21 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 2605. — Оп. 8. — Спр. 9493. — Арк. 183.
22 Отдых — это серьезно // Слава Севастополя. — 1984. — 4 февр.
23 *Багдасарян В. Э.* Советское зазеркалье. Иностранный туризм в СССР в 1930–1980-е гг. / В. Э. Багдасарян, И. Б. Орлов, Й. Й. Шнайдген, А. А. Федулин, К. А. Мазин. — М.: ФОРУМ, 2007. — С. 91.
24 ДААРК. — Ф. Р–3776. — Оп. 1. — Спр. 2493. — Арк. 13.
25 *Сметанская О.* [Интервью с Андреем Калининым] // Факты и комментарии. — 2006. — 28 июля.
26 Див. наприклад: СССР: 100 вопросов и ответов. — М.: Новости, 1980. — 127 с.
27 Див. наприклад: ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 9. — Спр. 178. — Арк. 18.
28 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 7. — Оп. 20. — Спр. 2041. — Арк. 21 зв.
29 Методические рекомендации в помощь организаторам молодежного туризма. — Алма-Ата, 1983. — С. 39, 52–53.
30 ДААРК. — Ф. Р–3776. — Оп. 1. — Спр. 1419. — Арк. 13–13 зв.
31 Там само. — Спр. 2445. — Арк. 12.
32 Там само.
33 ДАРФ. — Ф. Р–9520. — Оп 1. — Спр. 487. — Арк. 103.
34 О порядке предоставления рабочим, направляемым в составе туристских групп за границу, путевок на льготных условиях: Постановление Президиума ВЦСПС от 13 ноября 1970 г. // Сборник действующих постановлений ВЦСПС. — Т. 3. — М.: Профиздат, 1981. — С. 463–464.
35 ДААРК. — Ф. Р-3619. — Оп. 4. — Спр. 477. — Арк. 1–2.
36 Там само. — Спр. 1059. — Арк. 2.
37 Інтерв'ю з колишнім працівником Кримської обласної ради профспілок. Запис зроблений 14 квітня 2008 р. — Особистий архів автора.
38 ДАРФ. — Ф. Р–9520. — Оп. 1. — Спр. 1815. — Арк. 22–23.
39 ДААРК. — Ф. П–1. — Оп. 9. — Спр. 49. — Арк. 165.
40 Там само. — Спр. 186. — Арк. 3.
41 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 3211. — Арк. 20–21, 32.
42 ДААРК. — Ф. Р–3776. — Оп. 1. — Спр. 1631. — Арк. 1.

Алексей Попов

Небанальная повседневность: подготовка к турпоездке за границу в Советском Союзе 1950–1980-х гг.

В статье рассмотрен процес подготовки к туристической поездке за границу в СССР 1950–1980-х гг. на формальном и неформальном уровне, его институциональные основы, а также связанные с ним "теневые" практики. Показано влияние идеологической парадигмы советского выездного туризма на отбор кандидатов для осуществления зарубежных поездок.

Ключевые слова: *выездной туризм, СССР, зарубежная поездка, туристическая путевка, идеология, "теневая" экономика, коррупция.*

Oleksiy Popov

Unbanal every day life: preparation to the tourist tour abroad in the Soviet Union in the 1950s-1980s.

In the article the author analyses the process of preparation to the tourist trip abroad in the USSR in 1950–1980th at formal and informal level, his institutional bases and "shadow" practices related to it. Influence of ideological paradigm of soviet departure tourism on the selection of candidates going to foreign tour is showed.

Key words: *departure tourism, the USSR, foreign trip, tourist voucher, ideology, "shadow" economy, corruption.*

VI
ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ В ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

УДК 303.446.4–055.2 “1920/1930”

Ольга Лабур (м. Київ)

“НОВА ЖІНКА”: УНОРМОВАНІ ОБРАЗИ ЖІНКИ-СУСПІЛЬНИЦІ І ЖІНКИ-ТРУДІВНИЦІ В РАДЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ УКРАЇНИ 1920–1930-Х РОКІВ

У статті розглянуто процес унормування образів жінки-трудівниці та жінки-суспільниці як складових образу “нової жінки”. В центрі уваги репрезентація образів в радянській науковій, публіцистичній літературі, періодиці та жіночих журналах в України 1920–1930-х років.

Ключові слова: *“нова жінка”, жінка-трудівниця, жінка-суспільниця, радянська література, жіночі журнали, вербальна та візуальна репрезентація, гендерна ідеологія, Радянська Україна.*

Конструкт “нова жінка” з притаманною йому інверсією гендерних ролей (для жінок — зі сфери приватної в публічну) виник ще у XIX ст. на зорі актуалізації “жіночого питання”[1], однак в радянській літературі 1920–1930-х рр. він набуває особливого сенсу. Перш за все образ “нової жінка” стає не лише віддзеркаленням, а й засобом конструювання реальності. Агітаційно-пропагандистський характер літератури пропонує, а то й нав’язує певний регламентований стиль жіночої поведінки, визначає зовнішність і пов’язані з нею поняття краси, моральні якості, притаманні жінці нового типу, як визнають деякі науковці, “новій радянській жінці”[2]. Окрім того, репрезентація більшовиками себе як представників пролетарського руху спонукала їх орієнтуватися на “пролетарок” і суміжних з ними “робітниць-селянок” [3], нехтуючи іншими групами жінок (тими, що переймалися проблемами жіночої емансипації і були виявом “нової жінки” у XIX ст.) — інтелектуалок і буржуазних дам. Тож “нова жінка” в радянській літературі — це образ “трудящої” жінки в класовій риториці.

Формуванню образу жінки нового (пролетарського) типу передували історичні й ідеологічні обставини. Революційні перипетії 1917–1920 рр. актуалізували соціальну значимість жінок як соціальну силу[4]. Тепер від їх підтримки залежало не лише набуття, а й утримання влади. Кожна політична партія пропагувала свої проекти “суспільно активної жінки” або в організаційних зібраннях (кадети проводили з’їзди мусульманок, есери — українок, більшовики і меншовики — робітниць[5]), або в спеціалізованих виданнях для жінок. Успіхів досягли більшовики, створивши “сторінку робітниці” та “бібліотечку робітниці і селянки”. Проте більшовики визначили для себе таким об’єктом найскладнішу з точки зору соціальної інженерії групу жінок — робітниць міста і села, які були на їхню думку “вдвічі поневолені”[6]. Було запропоновано проект “нової жінки-будівника” соціалізму, яка мала “наздогнати” або “прирівнятися” до “вже підготовленого” до соціалізму чоловіка-пролетарія[7], тож мірилом “нової жінки” висувався чоловік і його модель суспільної значущості — праця і суспільна діяльність. Відповідно до них були визначені складові образу “нової жінки” — жінка-трудівниця і жінка-суспільниця.

Зауважимо, що звернення до образного уявлення при вивченні історії жінок радянської України не є новим в історіографії: до нього зверталися і зарубіжні (Л. Аствуд, А. Бородіна, Ю. Градкова), і вітчизняні вчені (Ю. Терещенко)[8]. Однак складність самого феномену “нової жінки” в радянські 1920–1930 рр. потребує одночасного використання різноманітних дослідницьких пошуків і підходів. Наш аналіз на основі порівняння текстів і зображень в радянській літературі буде орієнтований на такі складові образу, як жінка-трудівниця і жінка-суспільниця. Типологія використаних видань складається від масових друкованих для жінок до агітаційної і наукової літератури. До числа масових друкованих видань відносяться “Комунарка України”, “Селянка України”, “Общественница”, “Комсомолець України”, а також тимчасові — “Работница и крестьянка”, “Жінка в селі” та ін.

Образ жінки-трудівниці логічно витікає з ідеології "будівництва країни трудящих", де законодавчо "трудяща жінка або член родини трудящого мають всі права трудящих чоловіків, навпаки нетрудящу жінку цих прав позбавлено"[9]. Наукове обґрунтування його витікало з означення історичних типів жінок-трудівниць: перший тип (жінка-майстер) існував ще в середньовіччі, другий — робітниця, поневолена капіталізмом[10], а третій — в роки "будівництва соціалізму" передбачав усуспільнення трудової діяльності жінок[11]. Тож останній як образ вільної, позбавленої будь-якої дискримінації трудівниці ("активної будівельниці соціалізму") і мав з'явитися на сторінках жіночої та пропагандистської літератури. Його помітно вже по стилю написання "робочих" біографій жінок за "чоловічим" зразком, де головний сюжет складався навколо виробничого стажу та місця роботи ("працювати почала рано", "працювала там-то і там-то"[12]). Те ж саме спостерігалося і у сміховій культурі:

Я не богачка, не кулачка
И не захребетница,
Поднимай-ка, брат, повыше,
Я — красная работница![13]

Втім вимальовування образу виявилося справою складною, бо визначились його конфліктні, а часто й розривні з дійсністю риси. Перший конфлікт проявився у побудові самостійного або комплементарного образу жінки-трудівниці. Так, маємо на початку 1920-х рр. перевагу другого над першим: "жінка є великою помічницею робітнику в його праці і бере участь разом з ним у вирішенні питань заводського життя"[14]. Досить показовим став вислів, використаний в першому номері одного з найпопулярніших тоді жіночих журналів "Комунарка України", Л. Троцького: "Наші поразки — це відсутність портянок"[15]. З одного боку, визначалася значна роль жінок в перемозі, а з іншого (контекст видає себе) — перемогу отримала Червона Армія, де переважно чоловіки. Жінка знову-таки допомагала йому досягти цієї мети. Навіть пізніше, через чотири роки в тому ж журналі залишається комплементарна риторика: "Це вони (жінки. — *О. Л.*) дарували ласкаву посмішку і турботливий догляд червоноармійцю, мили, чистили і ремонтували червоного героя, який літав з одного фронту до іншого"[16]. Тому не дивно, що в перші роки радянської влади жіночу працю так і називали — "трудівниці тилу". Недосконалість жіночої праці виявилася і в постійних гаслах підвищувати свою кваліфікацію, а починаючи з 1924 р., року смерті В. Леніна — у закликах працювати "по-ленінські"[17], тобто повністю віддавати себе роботі.

В той же час відмічаємо чимало статей про героїнь праці, які виробляли дві, а то і три норми в день, не мали прогулів і працювали як передовиці[18], фактично вперше застосовуючи риторику стахановського руху. В рубриці "життя робітниці" стають помітні спроби унормування "нового" погляду на жіночу працю, стверджуючи, що вона може бути і "добрим слюсарем, і токарем" [19]. Символічним означенням самодостатності жіночої праці можна вважати впровадження термінів "робітниця від станка", а пізніше "робітниця від станка та плуга" при характеристиці професійності та підготовленості жінки. Тим не менш, в літературі, на наш погляд, в цей період відчутна невизначеність в оцінці значимості жіночої трудової діяльності, паралельному існуванні двох, протилежних за суттю і значенням образів жінки-трудівниці.

Інший конфлікт виявився у поширенні негативного уявлення про домашню працю як "отупляючу і дріб'язкову", направлену на індивідуальне, а не колективне господарство[20]. Відповідно до цього дружини робітників, що не працюють на виробництві, вважалися "некваліфікованою робочою силою" і дещо нижчими поряд з "робітницею від станка", і потребували організації з боку останніх[21]. Знеціненням жіночої праці вдома пронизані більшість статей про жінку-трудівницю, де на перше місце висувалась її виробнича діяльність. Однак, починаючи з другої половини 1920 рр., з'явилися статті-рекомендації, як краще вести господарство (прати різні за структурою тканини, пошиття одягу, чистка дзеркал, збереження продуктів, боротьба з гризунами[22]), як економити при розподілі сімейного бюджету[23], які страви краще, а головне корисніше готувати для родини[24]. Така тенденція засвідчила не лише перехід до подвійного навантаження на жінку вдома і на виробництві (з 1930-х рр. потрійного — "мати-робітниця", "мати-колгоспниця"[25]), а й зміну в підходах до домашньої праці жінок. При цьому вона не піднімала значення праці домогосподарки, а скоріше поверталася до старих патріархатних[26] цінностей, направляючи жінку на обслуговування чоловіка[27].

Третій конфлікт стосувався уявлення про сфери фемінізації робочої сили. Якщо на початку 1920-х рр. описувалися переважно традиційні — сфера обслуговування, текстильна промисловість та службовий сектор, то, починаючи з 1927 р., акценти робилися вже на важкій промисловості і техніці, унормовуючи їх як "основний спосіб перебудови побуту"[28]. Втім масове залучення жінок у виробництво в риториці чергових "кампаній" припадає лише на початок 1930-х рр., змінюючи і саму ідеологію образу "жінки-трудівниці" як "опановувачку" "маскулінного" виробництва. Трудові звитяги та біографії передовиць, стахановок і активісток набувають універсальних "чоловічих" ознак, залишаючи особистісні якості жінки вторинними, а їхня зростаюча трудова активність стала показником культурності: "Вчорашня колгоспниця, сьогодні робітниця соціалістичного виробництва, вона, завітавши до бібліотеки, запитує книжки Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, цікавиться новими книгами, готується до диспуту про нове з художньої літератури у себе на міській конференції читачів"[29]. Образ жінки-трудівниці все більше стає ідеальним, зробленим за чоловою міркою, відірваним від реального жіночого повсякдення, де є і постійні прогули, і запізнення, і дебоші жінок на підприємствах, і намагання якомога частіше взяти профвідпустку[30], і поява на роботі з дітьми[31], а ще гірше, переслідування і зґвалтування стахановок керівниками[32]. Тож у підсумку визначимо, що образ жінки-трудівниці був формально окреслений в риториці "будівництва соціалізму" та "країни трудящих", але його сутнісна складова не зазнала чіткого визначення, залишаючи чимало суперечливих аспектів, в тому числі гендерних, і, в кінцевому результаті, перетворившись на ідеальне зображення, відмінне від реальності.

Першим зверненням до *образу жінки-суспільниці* стала риторика запрошень. Вже на початку створення журналу "Комунарка України" наголошувалось, що "компартія запрошує жінок на широкий простір державної діяльності, запрошує управляти державою, будувати нові форми життя"[33]. Аргументом став відомий вислів В. Леніна, що "кожна кухарка повинна вміти керувати державою" на противагу поширеному до революції прислів'ю "куриця не птиця, а жінка не людина"[34]. Ідеологія інверсії гендерних ролей визначала і нові усуспільнені форми жіночої життєдіяльності, як то соціальне материнство (материнство стає "світлою і чистою радістю"), "нові" функції дружини ("вільний товариш" в пролетарському шлюбі) та господарки (з власниці одноосібного маленького господарства своєї сім'ї перетворюється в громадянку-господарку державного господарства)[35].

Першим і важливим суспільним завданням, що випливає з попереднього досвіду жінки, стало соціальне материнство ("справа соціального виховання дітей покладається на плечі жінки-трудівниці"[36], "для керівництва дитячим рухом існують різні спеціальні організації, але робітниці повинні взяти його під свій контрол"[37]) з тією лише різницею, що коло її піклування розширювалося не лише її рідними дітьми, а й іншими, "чужими". На неї покладалася значна практична діяльність в організації дитбудинків, боротьбі з дитячою "безпритульністю і бездомністю"[38], а згодом і в організації "ясель"[39]. Пізніше, визнаючи, що "держава поки що не в змозі взяти на себе суспільне виховання дітей"[40], в радянській літературі головна увага приділялася теоретичній підготовці жінки — знання декретів про охорону материнства і дитинства та "нових" форм виховання, а тому відповідно відкореговувалося і її завдання — "зробити дитину здатною до суспільної роботи"[41].

Як і образ жінки-трудівниці, соціальне материнство в 1930-х рр. зазнає певної трансформації — за допомогою "руху суспільниць" (дружин робітників, а згодом дружин інженерів і керівників підприємств) воно уособлювало не лише суспільно орієнтоване виховання, а й улаштування життя дітей чи то в сім'ї, чи то поза нею[42], піднятті їхнього культурного рівня[43]. Але пріоритетним залишалося традиційне виховання в сім'ї, яке на кінець 1930-х рр. стало розумітися як "мистецтво" жінки поєднувати його з роботою[44]. Суттєвою ознакою збереження патріархатних сімейних цінностей було відображення "виховання" (навіть з визначення "суспільного") як "жіночої справи", чоловік знову "випадав" з цієї сфери. Але гірше інше — акцентування тематики "мати і дитя", а не "батьки і дитя" "вмонтовувало" в свідомість тогочасних людей гендерну асиметрію у вихованні, залишаючи "рівноправність жінок і чоловіків" лише формальною назвою.

Проте найбільш виразно образ жінки-суспільниці був представлений в ролі "громадянки-господарки" в двох різних за значенням та

майже паралельно існуючих іпостасях — делегатки-суспільниці та жінки-активістки. Перший образ оформлюється у 1923 р., коли делегатка стала не без допомоги радянської влади, і на цьому загострюється увага, "членом міських і сільських рад" (отже, зовнішні обставини). По-друге, з моменту набуття "навичок суспільної роботи" (отже, внутрішні якості жінки) в "делегатських зібраннях", знову ж таки ініційованих владою[45]. Пізніше викристалізувалися такі складові образу делегатки, як писемність, відданість інтересам партії, обізнаність суспільними процесами на локальному і загальнодержавному рівнях, захист прав жінок, заохочення інших жінок до культурно-просвітницьких закладів тощо. З 1927 р. додавалось ще і членство у різних суспільних організаціях. Проте паралельно відтворювався також й ідеальний образ "делегатки" — "вміла будівельниця пролетарської держави", яка не просто сама виросла над собою ("навчилася навикам суспільної роботи" і звільнилася від невпевненості в собі), а "керує десятком більш відсталих робітниць", політично "виховує відсталу товаришку" та економічно "поліпшує її становище"[46]. Отже, ідеальний образ "делегатки" — це не просто суспільно активна жінка, а в першу чергу жінка, яка займається самовдосконаленням, досягаючи шляхом навчання значних успіхів та нової якості.

Примітно, що в описах делегаток переважали сюжети про особисті якості, а не сімейно-рольові характеристики. Так, приміром розпочиналася розповідь про члена президії 7-го Всеукраїнського з'їзду рад Одарку Проценко: "широке, відкрите, розумне обличчя, весь час думає, прислуховується до речей докладчиків — видно, не хоче пропустити ні одного слова, не може пропустити, тому що про все будуть питати ті, що вибрали, а записати не вміє — неграмотна"[47]. І лише потім — виклад її біографії. Така тактика підсвідомо підвищувала роль універсальних ознак при описах жінок, виділяючи певні (в даному випадку — писемність) в поетапному соціально активному зростанні жінки. Іншою практикою були показники кількісного зростання делегаток по регіонах, які мали демонструвати активацію процесу перетворення "звичайної" жінки на жінку-суспільницю.

Паралельно з образом жінки-делегатки сформувався і образ "активістки", яка мала дещо інше смислове навантаження — допомога владі "побудувати соціалізм", тож і перелік "суспільних справ" жінок коливався в літературі від відрахувань (на дитбудинки, на допомогу голодуючим, з приводу 8 березня, на будівництва літака, на облігації для перебудівництва міста) до освоєння військової і спортивної справи. Але найважливішим завданням було виявлення перевертнів та шкідників у "побудові соціалізму". Тут влада апелювала до притаманного жінці почуття справедливості, щоправда, в "класовій" риториці, "акуратного відношення до роботи" та боротьбі з пияцтвом своїх чоловіків[48]. Тож не дивно, що в періодиці зустрічалися сюжети завзятої суспільної боротьби жінок, яка в кінцевому результаті нерідко приводила їх до божевілля або самогубства, коли вони неспроможні були довести свою правоту, як, приміром, справа Фані Іцикович та "помпадура" Литвинова[49].

Зі зміною суспільної ідеології в 1930-х рр. кардинально трансформувався і зміст образу активістки-суспільниці. Тепер її уособлював "рух суспільниць", героїнями якого були не "жінки з характером"[50], а "елітні" домогосподарки (дружини інженерів та керівників промисловості) з філантропічною, благодійною суспільною активністю. Як вони самі зазначали, "заклик до більшої турботи про людину запав нам в душу, і ми вирішили вложити свої знання на опікування заводською їдальнею, культурним станом гуртожитків та квартир робітників, будинків відпочинку"[51]. Іншим стає і сам жіночий образ, найвиразніше представлений у зміні зовнішності: "недавно одна з моїх клієнток — героїня громадянської війни — розлучилася зі своєю шкіряною курткою, тепер вона носить шовкове плаття"[52]. Тож і образ жінки-суспільниці теж виявив змінні тенденції, унормовуючи різні за змістом і значенням гендерні ролі.

Візуальна репрезентація в жіночих журналах "Комунарка України" і "Общественница" також відображає ідеологічно вибудовані жіночі образи, виділяючи жінку в роботі і на "суспільних" теренах. Конструювання необхідного владі способу мислення і відповідної поведінки відображалося у символічних художніх зображеннях (рис. 1), як то жінка в хустці, уособлюючи образ звільненої жінки, що розриває ланцюги неволі, а її постать височіє над змученими жінками і капіталістами, демонструючи розрив "нової жінки" з її "класовим" минулим. Але при цьому художня репрезентація поступається фотографічним зобра-

женням, де домінуючим образом є жінка, втягнена в трудовий процес. Проте з часом спостерігається зміна в способах подачі цього образу: на початку це фотографії робітниць у важких хустках, інколи репрезентація "робітниць від станка" була тільки візуальною як своєрідна "дошка пошани" (рис. 2), а згодом фотографії стають більш сюжетні, де жінка відображена "за роботою" (рис. 3). Симптоматично, що в сюжетних лініях жінка не дивиться на вас, її погляд внутрішньо направлений, і вона зосереджена на роботі, демонструючи перевагу трудового процесу, а не своїй особі. Вона ніби уособлює сам процес втягнення жінок у виробництво, а не трудову самосвідомість окремої жінки. Дещо інші сюжетні лінії відмічаються у 1930-х рр. — жінка зображена нібито на фоні техніки, проте виглядає як її частина, продовження її самої (рис. 4, 5). Фотографії передовиць і стахановок вже не такі "безликі", обличчя радісні та усміхнені, демонструючи "щастя" та "задоволення" від роботи, риторика, притаманна сталінським 1930-м рр. (рис. 6). Ще одна особливість зображень цих років — перевага групових зображень над особистими, виявляючи таким чином диктат колективної ідентичності (рис. 7). Колективізм став і основним сюжетом зображень суспільної активності жінок: жінки читають список делегатів міськради, жінка за навчанням, колективні фото жінок на жіночих конференціях і з'їздах, жінки на лижах, за спортивними і стрілецькими змаганнями тощо.

Відмінності відображені і у зовнішньому вигляді жінок: якщо для 1920-х рр. це переважно жінки середнього та похилого віку в важких хустках (рис. 8), з підібраним волоссям, то в 1930-х рр. — фото молодих жінок, усміхнених, з короткою зачіскою (рис. 9), які мали символізувати "вирішення" жіночого питання, проголошеного наприкінці 1930-х рр.[53]. Квінтесенцією нового образу жінки, символічним ідеологічним конструктом трудівниці стало зображення скульптури В. Драчинської "Жінка-різниця" (рис. 10), жінки, "гордої свідомістю своєї сили, свого вміння, з відкритим обличчям і сміливим поглядом"[54]. Втім, більшість зображень репрезентують працю жінок на "важких" промислових майданчиках, залишаючи поза увагою професії більш кваліфіковані — вчена, інженер, лікар, керівник підприємства, відтворюючи цим ідеологію використання жіночої праці як гендерно меншовартістної, систему сексистських цінностей.

Таким чином, можемо зробити висновок, що у 1920–1930-х рр. у радянській літературі офіційно репрезентований образ "нової жінки" був формально унормований в образах жінки-трудівниці та жінки-суспільниці, проте по суті нестабільний, лише зовнішньо відображає феномен емансипації, внутрішньо багато в чому ратифікуючи патріархальні цінності і ідеологію.

Рис. 1.
(Коммунарка Украины. — 1924. — № 4)

Рис. 2.
(Коммунарка Украины. — 1924. — № 5)

Рис. 3.
(Коммунарка Украины. — 1924. — № 8)

Рис. 4.
(Коммунарка Украины. — 1934. — № 6)

Рис. 5.
(Коммунарка Украины. — 1934. — № 1)

Рис. 6.
(Коммунарка Украины. — 1934. — № 1)

Рис. 7.
(Общественница. — 1936. — № 1)

Рис. 8.
(Коммунарка Украины. — 1924. — № 3)

Рис. 9.
(Общественница. — 1936. — № 1)

Рис. 10.
(Общественница. — 1937. — № 1)

Джерела та література

1 Образ емансипованої жінки-інтелектуалки зобразили в своїх творах О. Кобилянська, Леся Українка, І. Франко, Г. Ібсен, М. Чернишевський, І. Тургенєв.

2 Розгляд образу “нової жінки” відбувається через призму “радянської людини” як людини певного соціально-історичного типу: *Бородина А., Бородин Д.* Баба или товарищ? Идеал новой советской женщины в 20-х — 30-х годах / А. Бородина, Д. Бородин. — Режим доступу: http://www.a-z.ru/women_cd1/html/borodini.htm; *Терещенко Ю.* “Нова радянська жінка” в Україні в 1920-х рр.: ідеальний образ / Юлия Терещенко // Історія і географія. Збірник наукових праць / Харк. Нац. Пед. Ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х.: Майдан, 2008. — Вип. 32. — С. 153–166.

3 Вісті. — 1924. — 15 квіт. — С. 4.

4 *Оніщенко О. В.* Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: Автореф. дис.... канд. іст. наук. — К., 2008. — 23 с.

5 *Кулик В. Н.* Женщина и революционные события 1917 года: некоторые уроки для современной России / В. Н. Кулик // Женщины и история. Материалы научного симпозиума; Тверь, март 1997 г. — Тверь, 1997. — С. 23–28; *Емельянова Е. Д.* Разбирая архивы: преодоление стереотипов и новые подходы / Е. Д. Емельянова // Женщины. История. Общество.: Сб. научных трудов. — Вып. 1. Тверь, 1999. — С. 53–64.

6 За создание истории женщин // Проблемы истории докапиталистических обществ. Ежемесячный журнал под. общей ред. Н. Я. Марра. — 1934. — № 4. — Апрель. — С. 9.

7 Коммунарка Украины. — 1920. — № 1–2. — С.5.

8 Attwood L. Creating the New Soviet Woman. Women’s Magazines as Engineers of Female Identity/ Lynne Attwood. — 1922–53. New York: St Martin’s Press, 1999. — 213 p.; *Градкова Ю.* Обычная советская женщина. Образ описаний идентичности / Юлия Градкова. — М.: Компания Спутник, 1999. — 189 с.; *Бородина А., Бородин Д.* Баба или товарищ?; *Терещенко Ю.* “Нова радянська жінка” в Україні в 1920-х рр.: ідеальний образ...

9 *Себе Ю.* Права жінки за радянським законом. Довідник для низового радянського апарату й активу. З передмовою Г. І. Петровського. — Х.: Видання оргінстру ВУЦВК, 1928. — С. 7.

10 За создание истории женщин... — С. 7–11.

11 *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. — М.: Политиздат,1980. — Т. 39. — С. 201–202, *Коллонтай А.* Труд женщины в эволюции хазяйства / Александра Коллонтай. — Изд. второе, повераб. — М.-Л.: Гос. изд-во, 1928. — С. 83, 94–95.

12 Коммунарка Украины. — 1924. — № 3. — С. 7.

13 Коммунарка Украины. — 1925. — № 2. — С. 29.
14 Коммунарка Украины. — 1923. — № 1. — С. 33.
15 Коммунарка Украины. — 1920. — № 1. — С. 9.
16 Коммунарка Украины. — 1924. — № 3. — С. 7.
17 Коммунарка Украины. — 1924. — № 1–2. — С. 7.
18 Коммунарка Украины. — 1923. — № 2. — С. 48.
19 Коммунарка Украины. — 1924. — № 1–2. — С.13.
20 *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений... — Т. 39. — С. 201–202.
21 Коммунарка Украины. — 1924. — № 4. — С. 9; 1925. — № 2. — С. 3–4.
22 Коммунарка Украины. — 1924. — № 4. — С. 35; № 8. — С. 33.
23 Коммунарка Украины. — 1927. — № 3. — С. 6–7.
24 Коммунарка Украины. — 1927. — № 1. — С. 23; № 2. — С. 24–25.
25 *Кравченко О.* Селянка в колгоспах: Пер. з рос. Х. Гладкової / О. Кравченко. — Харків: Радянський селянин, 1929. — С. 18–19, 55–56; *Загорська А.* Індустріалізація і радянська жінка / А. Загорська. — Харків: Держвид-во України, 1930. — С. 33, 39–40, 53–56.
26 Термін "патрірхатний" в методології і концептуальній схемі гендерного підходу означає історично зафіксований принцип організації суспільства, якому притаманні нерівність і жорстка регламентація статево рольових відносин, а "патріархат" — устрій з пануючим статусом чоловіків, вироблений на противагу "патрірхальному" як традиційному типу суспільства, орієнтованому на звичаї і давні устої (Див.: *Ключко О. И.* Методология гендерных исследований: современное состояние и актуальные проблемы / О. И. Ключко; МГУ им. Н. П. Огарева. — Саранск: Тип. "Рузаевский печатник", 2008. — С. 45).
27 Общественница. — 1936. — № 2. — С. 25.
28 Коммунарка Украины. — 1927. — № 4. — С. 16.
29 Женщина на социалистической стройке. Методразработка для кружков политической учебы членов семей начсостава / Сост. Ф. Ризель, под ред. А. Подсотковой. — М.: Отдел Издательства НКО СССР, 1935. — С. 120.
30 Державний архів м. Києва (далі ДАК). — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2. — Л. 4–215, 304.
31 ДАК. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1. — Л. 178.
32 Держаний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 288. — Оп. 2. — Спр. 1. — Л. 69, 227, 304, 314.
33 Коммунарка Украины. — 1924. — № 3. — С. 7.
34 Ленин В. Полное собрание сочинений... — Т. 39. — С. 201–202.
35 Коммунарка Украины. — 1920. — № 1–2. — С. 5.
36 Коммунарка Украины. — 1920. — № 1–2. — С. 14–15.
37 Коммунарка Украины. — 1925. — № 2. — С. 3.
38 Для цього використовували заклики від імені дружини В. Леніна Н. Крупської про те, що "робітниці і селянки повинні вкласти не лише неприклонну пролетарську волю, а й жіноче серце" (Див: Коммунарка України, 1924. № 1–2, с. 9).
39 Коммунарка Украины. — 1927. — № 1. — С. 2.
40 Відомий вислів з докладу наркомпросу А. В. Луначарського "Шлюб, сім'я та статеве питання". Скорочений виступ був надрукований в "Комунарці України" за 1927 рік, № 2, С. 10.
41 Коммунарка Украины. — 1927. — № 1. — С. 2.
42 Schrand Thomas G. Soviet "Civic-Minded Women" in the 1930s: Gender, Class, and Industrialization in Socialist Society / Thomas G. Schrand // Journal of Women's history. — Vol. 11. — № 3. — 1999. — P. 127–128.
43 Общественница. — 1936. — № 1. — С.8–10; № 4. — С. 12–22.
44 Показовим у визначенні "мистецтва" жінки є історія, описана Д. Гнатюк, коли один чоловік (В. Чупаков) за прикладом ударниці З. Троїцької на залізниці переконував свою дружину піти навчатися на курси залізничників, а на запитання про те, хто буде виховувати чотирьох дітей, відповів: "в цьому і заслуга радянської жінки, в цьому її мистецтво, що вона сполучає сімейні обов'язки з громадськими" (Див: Гнатюк Д. Жінка СРСР. — К.: ПОЛІТВИДАВ при ЦК КП(б)У, 1941. — С. 16).
45 Коммунарка Украины. — 1923. — № 1. — С. 10.

46 Коммунарка Украины. — 1923. — № 1. — С. 38.
47 Коммунарка Украины. — 1923. — № 1. — С. 31–32.
48 Коммунарка Украины. — 1927. — № 4. — С. 10.
49 Історія про Фаню Іцикович, яку через її критику роботи адміністрації керівник Литвинов звільнив з роботи, а пошуки правди з установи до установи нарешті призвели до божевілля жінки (Див.: Комсомолець України. — 1929. — 3 черв. — С. 3.
50 *Фицпатрик Ш*. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. 2-е изд. –М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. — С. 47–51.
51 Общественница. — 1937. — № 1. — С. 4–5.
52 Общественница. — 1936. — № 1. — С. 30.
53 *Кірсанова К.* Повна рівноправність жінок в СРСР. / К. Кирсанова. — К.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1937. — С. 11–14, 30–40.
54 Общественница. — 1937. — № 1. — С. 59.

Ольга Лабур

“Новая женщина”: нормализованные образы женщины-общественницы и женщины-труженицы в советской литературе Украины 1920–1930-х годов

В статье рассмотрен процесс оформления образов женщины-труженицы и женщины-общественницы как составляющих образа “новой женщины”. В центре внимания репрезентация образов в советской научной, публицистической литературе, периодике и женских журналах Украины 1920–1930-х годов.

Ключевые слова: *“новая женщина”, женщина-труженица, женщина-общественница, советская литература, женские журналы, вербальная и визуальная репрезентация, гендерная идеология, Советская Украина.*

Olga Labur

“New woman”: images of normalized of civic-mided women and women-worers in soviet literature of Ukraine 1920s-1930s.

The process of setting of norms woman-worker’s and civic-minded woman’s image has been considered as components of “new woman’s” image. The main focus was representation of images in the Soviet scientific, journalistic literature, periodicals and women’s magazines in Ukraine 1920s-1930s.

Key words: *“new woman”, woman-worker, civic-minded woman, soviet literature, woman magazines, verbal and visual representation, gender ideology, Soviet Ukraine 1920’s.*

УДК 94(477) “1960/сер.1980”

Олена Стяжкіна (м. Донецьк)

ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ 1960 — СЕРЕДИНИ 1980-Х РОКІВ

Радянська повсякденність середини 60 — середини 80-х років була простором певної свободи і модернізації. Гендерні аспекти її були акцентовано різними. Відповідальні за сферу повсякденного життя жінки транслювали архаїчні, традиційні практики формування соціальних зв’язків. Химерним чином ці практики сприяли створенню міських просторів і мереж громадянської активності. Приватне при цьому ставало справжнім, реальним, публічним. Фактично виключений з повсякденних практик чоловік виявлявся, з одного боку, депривованим власною безпорадністю, з другого — здатним бачити і проголошувати радянську повсякденність критично.

Ключові слова: *гендер, “міщанка”, “обиватель”, суспільні практики.*

Розуміючи багатомірність поняття “повсякденність”, в даній роботі ми, вслід за Ю. Лотманом, спробуємо визначити наш простір повсякденності як “звичайний, щоденний, побутовий, який всіма членами колективу сприймається як “природний”, єдино можливий нормальний”[1] і, вслід за Н. Еліасом, відмежуємо його від сфери офіційного і професійного життя, від святкового життя і від “великих людей і великих подій”[2]. Ми зосередимося на розумінні радянської повсякденності як певного каркаса, який забезпечував життєздатність суспільства, і сконцентруємо увагу на тих практиках, які були направлені на підтримку біологічних потреб людини — потребах в їжі і одязі. Саме в цьому полі ми шукатимемо відповіді на питання про різницю між жіночим і чоловічим досвідом “здобичі” їжі, одягу, предметів побуту. Визнаючи правоту Н. Козлової в тому, що в процесі радянської повсякденності виношувалися зміни[3], ми спробуємо проблематизувати характер цих змін в їх гендерних вимірах.

Джерельна база наших міркувань включає документи і матеріали як офіційного, так і особового походження. І саме на останніх буде зроблений основний дослідницький акцент. Частина наших матеріалів про буденне життя зберігається в Центральному державному архіві літератури і мистецтва України і є листуванням, щоденниками, чернетками письменників, художників, музикантів. Також центральні українські архіви зберігають масиви документів під назвою “листи та заяви трудящих і матеріали до них”. Це “листи у владу”, приблизно третина яких присвячена опису різноманітних побутових проблем.

Ще однією важливою складовою частиною джерельної бази є тексти, створені в межах художньо-інтуїтивного способу пізнання світу. Йдеться про твори художньої літератури, кіно, живопису, створені як в середині 60 — середині 80-х років, так і в наступні десятиріччя. Аналізуючи їх, ми обмежимося тільки ілюстративними, інформативними і, частково, символічними або символоутворюючими можливостями цих документів.

Цей же підхід ми застосуємо до процесу введення в роботу і матеріалів усної історії. Ще однією складовою нашої джерельної бази є матеріали сміхової культури, створені як в руслі державної ідеології і трансльовані від імені суспільства в гумористичних журналах, так і ті, що були природно народжені фольклором (переважно, міським)[4].

Історики, що вивчають радянське суспільство середини 1960 — середини 1980-х років, називають його суспільством міським, маючи на увазі насамперед зростання міст і міського населення, поширення міської культури, кардинальні зрушення як у структурі зайнятості, так і в соціальній структурі суспільства. Параметри і стандарти життя пересічної людини в цей період традиційно завдавалися директивами і планами п’ятирічок. Дослідники Є. Ярська-Смірнова, П. Романов і Н. Лебіна роблять висновок про те, що в перше десятиріччя цього періоду спостерігався підйом життєвого рівня, зростання доходів населення, чому неабиякою мірою сприяли високі ціни на енергоносії[5].

Проте, як помічають А. Соколов і В. Тяжельникова, “турбота про “підвищення добробуту народу” з середини 1960-х років набу-

вала дуже потворної форми, яка виражалася в підвищенні грошових доходів населення, досягненні "соціальної однорідності суспільства" через штучне "підтягування" низькооплачуваних прошарків до середнього рівня заробітної платні[6]. В результаті майже всі соціальні групи мали певний достаток. Але достаток цей було важко конвертувати в необхідні товари і продукти. Їх просто не було в системі державної торгівлі. Вже наприкінці 1960-х років в більшості міст були введені картки на м'ясо, масло, ковбасні вироби. Певне товарне благополуччя супроводжувало життя столиць і тих міст, які забезпечувалися по першій категорії. Але і тут з прилавків магазинів поступово зникали продукти харчування і промислові товари, що переходили в розділ так званих дефіцитів. "В більшості міст СРСР, на відміну від Москви і Ленінграда, м'ясо і ковбаса практично не з'являлися на прилавках магазинів. Їли щось інше. Майже половину калорій раціону пізньорадянських громадян давали хліб і картопля, а м'ясо і риба — близько 8 % . При цьому близько 60 % сімейного бюджету йшло на харчування, а ще на харчування йшло чимало життя і здоров'я громадян, що стояли за продуктами в чергах", — відзначає І. Утєхін[7].

Відсутність продуктів харчування в магазинах приводила до зростання ціни на них в системі ринкової торгівлі. В 1970 р. вони перевищували державні ціни приблизно на 70 % , а в 1985 — більш ніж на 160 %[8]. Слід визнати, що проблеми з продовольством були частиною "тужливого потоку" листів до центральних органів влади і центральних газет. Так, серед листів і заяв трудящих України, направлених на адресу ЦК КПРС, ЦК КПУ, газету "Правда" в 50-ті роки, скарги на проблеми з продовольством і постачанням складали приблизно 12,1 % від загального числа листів, в 60-ті роки — таких листів було 3,4 % , в 70-ті — 0,02 % , в 80-ті — 0,8 %[9].

Зменшення числа скарг на проблеми з продовольством свідчить не про те, що ці проблеми зникли і держава налагодила постачання. Навпаки, проблеми наростали, набуваючи системного характеру. Просто населення "виключило" державу з "рішення завдання". Абсолютній більшості громадян стало ясно, що в "боях за їжу і одяг" потрібно покладатися на інші механізми і форми, на ті системи, які не залежать від держави і/або не контролюються нею. Організація діставання їжі і промислових товарів зсунулися "в тінь", туди, де створювалися нові "структури довір'я"[10]: "блат", "знайомства", "натуральний обмін", "чорні гроші", система репетиторства, лікарських, маклерських, комунальних, інших послуг. За різними оцінками, до середини 80-х років в тіньовій економіці були задіяні 15 мільйонів осіб, її обсяги оцінювалися в 80 млрд. карб.[11]. Створення цих нових структур, участь в них, не були простою прогулянкою: ситуація з самопостачанням розвивалася в сценаріях моральної травми, небезпечної пригоди і навіть злочину. Незважаючи на це, найхарактернішою прикметою повсякденного життя даного періоду історики називають "*споживацьку революцію*". Причини її лежали не тільки в площині постійного зростання заробітної платні, швидких темпів урбанізації і "проголошення курсу на задоволення зростаючих потреб населення". Причини її носили, у тому числі, і антропологічні характеристики. Змінювалися не тільки історичні обставини і державні гасла, мінялися люди.

О. Гурова в роботі "Ідеологія споживання в радянському суспільстві"[12] оцінює "споживацьку революцію" в термінах "угоди": "З кінця 1960-х по 1970-ті роки, в період правління Л. Брежнєва, держава уклала з середнім класом так звану маленьку угоду. Суть угоди полягала в тому, щоб зберігати стабільність і стійкість режиму за рахунок підтримки середнього класу і номенклатури. Це стосувалось диференціації заробітної платні, легітимації матеріальних потреб еліти, терпимості по відношенню до тіньової економіки і неформальних економічних практик. Повсякденні практики здобичі їжі, одягу, організації побуту, без жодного сумніву, були частиною легітимації цієї угоди.

Учасниками "маленької угоди" були і жінки, і чоловіки. Але за неписаними правилами вони отримали різні повноваження і різні функції в просторі реалізації цієї угоди. Держава, що виступала "ініціатором" договору, у якості "виконавців" обрала жінок, чоловіки ж отримали в своє розпорядження цілу низку "таємних протоколів", де від них самих зберігався секрет про порожні полиці державних магазинів.

Модель сім'ї із слабким годувальником була частиною гендерного контракту працюючої матері[13], який, в цілому, склався у 30-ті роки[14] і зберігався впродовж всього радянського періоду. Жіноча зайнятість складала

92 % в 1970–1980-ті рр., причому у жінок в порівнянні з чоловіками рівень освіти був значно вищим, а заробітна платня майже на третину меншою[15]. "Опитування показували", — відзначає Дж. Хоскінг (а для носіїв історичної пам'яті цей факт є самоочевидним), що "60–70 % хатньої роботи виконувалося жінками. Типовий день жінки складався з постійної метушні з дитячого садка до переповненого тролейбуса, потім до метро, потім до місця роботи, потім метушні у пошуках продуктів, і увечері — знову метро, тролейбус, дитячий садок. Нарешті, увечері вона готувала, прала, штопала, прасувала, укладала дітей в ліжка"[16].

"Маленька угода" на рівні повсякденного життя формувала тенденцію виключення чоловічої відповідальності за весь спектр проблем, пов'язаних з організацією повсякденності. Права і обов'язки жінки поширювалися на процеси "діставання їжі і одягу", на формування "смаку", стилю у дітей і чоловіків, на організацію здорового способу життя, правильної поведінки, на вибір книг, кіно, спектаклів. Зі сторінок часописів "Работница", "Крестьянка", "Радянська жінка", газет, особливо "Вечірок", настінних календарів з жінками задушевно розмовляли про те, як потрібно одягатися, "прикрашати житло", зберігати продукти, готувати, як доцільно розставляти меблі, як "по-господарськи використовувати" предмети, які віджили свій вік (наприклад, як сушити поліетиленові пакети або зберігати цибулю в порваних нейлонових панчохах). Тільки жінкам адресувалися поради з організації домашньої аптечки, збору і використовування корисних рослин. Згідно з системою "дружніх порад" простір жіночої відповідальності розширявся за рахунок здійснення "господинями" ремонту в квартирі, створення (і тривалого зберігання) запасів продуктів і т. п.

Одним з наслідків "угоди" держави і жінок для чоловіків була дозволена побутова пасивність, схвалювана інфантильність, що трактувалась як правильний розподіл сімейних ролей. От як виглядають поради "дочці, яка щойно вийшла заміж", опубліковані в журналі "Радянська жінка": "*Часто чоловікові буває байдуже, як вирішиться те або інше побутове питання, але сам факт, що з ним радяться, безперечно викличе вдячні почуття... Як швидко, дивишся іноді, молода жінка обмежує свої інтереси домом, кухнею. Певна річ, і тобі доведеться, як і будь-кому з жінок, виконувати домашню роботу... Ти маєш бути чуйною і уважною. Перед будь-яким вчинком спочатку подумай: чи гарно, чи приємно буде йому, а вже потім — тобі*"[17].

Проте слід зазначити, що гендерна ідеологія впродовж періоду, що вивчається, мінялася, і розрив між нею і реальними практиками повсякденного життя ставав все більш відчутним. Крім того, завжди існували такі стратегії і тактики виживання, які суперечили не тільки державній ідеології, але і всім форматам "контрактів" і "угод". Були різні жінки і були різні чоловіки: "*Его жена работала, и потихоньку он стал заниматься домашним хозяйством: сначала просто ходил в магазин, потом начал стирать, дальше — больше... Потом дядя Миша начал мыть окна и стирать шторы, его жопа красовалась на подоконнике, и мужики во дворе показывали на него пальцем...*"[18]

І все ж проблеми домашнього клопоту, питання, "де і як дістати" продукти були переважно жіночими і абсолютно буденними в історії жіночої повсякденності. "Приречені до турботи" радянські жінки, в цілому, отримували однакові завдання: купити, добути, принести, приготувати, подати.

Вирішення цього завдання видаються ситуативними і дуже варіативними. У кожному конкретному випадку вони були наповнені різними людськими відносинами, але досвід освоєння повсякденності виявляється таким, що повторюється, що стає схожим, типовим. І це означає, що в просторі буденного життя формувалися правила і норми, не регульовані державою і функціонуючі поза правовим і поза ідеологічним полем радянської системи. Ймовірно, не буде перебільшенням припустити, що у виникненні цих нових правил, інших способів громадянської активності, "компенсуючих дій соціальних агентів (дій, повторюваних мільйони раз!)"[19] ключову роль зіграли жінки-матері, що працюють.

Найпростіша (на перший погляд) практика забезпечення їжею та одягом — це купити необхідне в магазині. Але в радянських реаліях просто купити необхідне непросто. За помахом якоїсь знеособленої і нелогічної сили з продажу пропадали одні товари і з'являлися (ненадовго, несподівано, а тому для цього використовувалось дієслово "викидалися") інші. Похід в магазин з чітким списком продуктів/товарів був неможливий. І. Утєхін називає процес за-

купівель "евристичною пригодою": купували не те, що було потрібно, а те, що "давали".

Ще один важливий чинник, який робив похід в магазин щоденною (а не щотижневою) практикою, полягав у традиціях харчування, способах зберігання продуктів, а також в нормуванні "відпуску" товарів в одні руки. З одного боку, "добрій господині" не до лиця було зберігати тижнями заморожене м'ясо, та і власне морозильні камери в холодильниках були невеликими. З другого боку, в радянських магазинах існувала практика "два комплекти в одні руки не давати". Ці "два комплекти" — фігура мови, яка в процесі купівлі набувала різноманітних реальних контурів. В одні руки можна було не "давати" більше двох (одного, двохсот грамів — варіантів було багато) кілограмів м'яса, ковбаси, сосисок, олії.

"Брати, що дають", а не те, що потрібно, можна було в обідню перерву: (*Сцена зі "Службового роману": ліфт, службовці повертаються з обідньої перерви: "Шурочка из бухгалтерии: "А где гуся брали?" / Ольга Рыжова: "Там уже их нет..."*[20]), а також після роботи: "*Занимательную картину можно было наблюдать в начале шестого вечера. У проходной в фойе клубилась огромная толпа сотрудников, сотни человек, преимущественно советские женщины. Они ждали, когда начнут выпускать и можно будет бежать по магазинам*"[21]. Слід визнати, що для співробітниць деяких радянських установ похід в магазин був можливий і в робочий час. Крім того, власне робочий час жінки-службовці прагнули використовувати з максимальною вигодою "для дому, для сім'ї": на малюнку в журналі "Перець[22]" був зображений великий кабінет, в якому за столами сидять різні жінки, вони розмовляють по телефону, читають романи, розгадують кросворди, але більшість з них — в'яже. Підпис до малюнка: "*А Клава зовсім совість втратила: дивися, приперла на роботу в'язальну машину*".

"Правила повсякденності передбачали і те, що жінка "приватизує" професійну зайнятість, використовуючи її як ресурс для вирішення домашніх проблем", — відзначають А. Тьомкина і А. Роткірх[23]. За умов "угоди" правила стояння в черзі були важливішим за великі досягнення на роботі.

Черга — це феномен радянської епохи і предмет окремого аналізу[24].

Існували ситуативні і системні правила "обходу" черги. Системні правила складалися з системи знайомств. Активні способи створення системи передбачали уміння "знайти" свого продавця у "своєму" магазині. "Спеціальне знайомство" дозволяло не стояти в черзі, а брати "з-під поли", "з-під прилавка", "з чорного ходу", причому брати не тільки товари, але й одержувати послуги слабенького, але в деяких випадках необхідного радянського сервісу: "*Я сама проходила к Виталию без очереди, а кто-то сзади стоял и волновался и иногда требовал жалобную книгу. Тогда я смотрела на проходящих без очереди снизу вверх, теперь на стоящих в очереди — сверху вниз. Совсем другой ракурс. Вечная История*"[25].

"Свій продавець", "своя кравчиня", "свій перукар" міг бути родичем, сусідом, але частіше виявлявся особою, включеною в систему "ти — мені, я — тобі".

Д. Хоскінг вважає, що "блат можна розглядати як своєрідну регресію до натурального обміну, що втілюється у форму подарунків або бартеру, як це було описано соціологом Марселем Моссом"[26].

Але на систему зв'язків, що унормовували повсякденне життя, можна поглянути і з точки зору формування мереж громадянської активності, які зміщували акцент значущості з сфери публічного у сферу приватного. Межі приватної сфери розсувалися, і вона, власне, ставала вже не приватною історією, але посправжньому суспільним життям, що включало масу соціальних агентів, соціальних груп. В цій новій "суспільній приватности" формувалися думки, відносини і нові практики, які міняли радянське суспільство. Тут підвищувався рівень буденної компетентності і широко використовувалися комунікаційні технології. Поширення інформації про "викинуті товари", рівно як і про "добрих лікарів", "професійних репетиторів", "чудових мулярів" відбувалося миттєво. Ефективність технології "у моєї знайомої є знайома, у якої є подруга, сестра якої..." сильно зросла з появою телефону. Багато проблем, пов'язаних з дефіцитом, можна було вирішувати, не виходячи з дому.

Організуючи своє і чуже повсякденне життя, жінки "узяли пошту і телеграфи", розширюючи географію горизонтальних мереж. Завдяки невисокій ціні на поштові послуги, можна було достатньо вільно обмінюватися "дефіцитом", "діставати" і посилати необхідні товари. "*Я, может быть, вышлю тебе денег*

на некоторые покупки. Вообще мне нужна копирка, этак пачки четыре-пять. Вообще надо о многом подумать: я дошла до такого, что кроме летних платьев у меня нет ни одного приличного платья[27]", "*Дорогая Маня! С моим шитьем ты недопоняла: ты мне прислала в прошлом году 2 материи. Одну, серую, шерстяную, я сразу же пошила*"[28] — це листи письменниць З. Тулуб і Н. Забіли.

"Жіноче обличчя" повсякденних боїв за їжу і одяг, за влаштування дітей в садочки, родичів в лікарню визначалося не тільки нормативними приписами, але і структурою жіночої зайнятості на ринку праці. Найбільший відсоток жінок в загальній чисельності робочих і службовців в середині 80-х років був зафіксований в торгівлі і громадському харчуванні — 82 %, в охороні здоров'я, фізкультурі і соціальному забезпеченні — 81 %, в народній освіті — 75 %, в культурі — 73 %, жінки-інженери складали 58 %, лікарі — 67 %, економісти — 87 %, бухгалтери — 89 %, бібліотекарі і бібліографи — 91 %[29]. На цьому фоні "знайомства", які встановлювалися між жінками, були цілком логічними.

Крім того, продовжували діяти і традиційні механізми селянського виживання, що виявлялося, наприклад, у створенні "запасів". Запаси можна було зробити з куплених продуктів: "в кулінарному репертуарі радянських низів, і не тільки низів, почесне місце займають ті продукти, які можна довго зберігати — горезвісне тушковане м'ясо, згущене молоко і ковбаса-сервелат. В релігії повсякденності ці предмети культові"[30]. До "культових", поза сумнівом, можна віднести сірники (вони, як правило, не зникали з продажу, але сірниками все одно запасалися), звичайне господарське мило, крупи, макарони, горох. "*Бабуся завжди готувалася до війни. Запасів харчування у вигляді круп і макарон у неї хватало на два місяці, щоб взагалі не виходити з дому*"[31]. Особливі техніки — це запаси овочів, в основному картоплі, на зиму. Щасливі володарі квартир з підвалами могли дозволити собі привезти з села (від родичів або у вигляді натуральної оплати за "допомогу міста селу") або купити декілька мішків картоплі на всю зиму. В підвалах також запасали цибулю, моркву, буряк. Якщо підвалів не було, то все одно — запасали: тримали запаси на балконах, в спеціальних ящиках, просто в мішку на кухні.

Інші запаси можна було робити у вигляді "консервації": соління, варення, компотів. Процес заготівлі продуктів — це ціла серія акцій, орієнтована на природний цикл. Не тільки сільські, але і міські господині компетентно міркували про те, що не "уродила вишня, не буде варення".

Секрети "соління" і "консервації" були сімейними, рецепти — різнилися. Ними прийнято було обмінюватися, про смакові якості нових (не мамчиних) рецептів прийнято було турбуватися: "*Очень волнуюсь, не оказалось ли варенье из клубники плохим. Я по ошибке дала тебе банку с прошлогодним. Оно могло засахариться, так как я варила его не по маминому рецепту, а по рецепту Панченко, которая мне потом звонила, что ошиблась в рецепте и что я положила больше сахару, чем надо. Если засахарилось, вылейте варенье в кастрюлю и добавьте две столовых ложки воды на каждую пол-литровую банку варенья, поставьте на малый огонь и, помешивая, дайте закипеть. И оно снова станет как свежее. За абрикосы и айву я не беспокоюсь. Они удачные*"[32].

Традиційні практики забезпечували дівчатам і жінкам можливість одягатися самим і одягати сім'ю. Було прийнято "ділитися речами", "брати напрокат" (і в гуртожитках, і в сім'ях, і навіть серед сусідів по квартирі або по сходовому майданчику це були дуже поширені практики), одяг прийнято було передавати від старших до молодших (особливо дитячий). *І, головне,* одяг прийнято було шити. Шити *з тканин ("простые изделия я шила дома сама... Штапельные, например, или сатиновые"*[33]) або переробляти куплене. Шити самим або замовляти "у знайомої *кравчині" ("Основной материально несущей балкой была Мара. В ней открылся талант: она шила и брала за шитье большие деньги"* [34]) або в ательє, але без "знайомства" цей варіант був не дуже надійним.

Чоловіки, батьки, сини за умов "контракту матері, що працює", були умовно виключені зі сфери відповідальності за організацію повсякденного життя. "Добрий чоловік" — це не дуже великий набір вимог, що зводяться до тез: щоб не пив, не бив, приносив додому платню.

На думку низки дослідників, серед яких Є. Здравомислова, А. Тьомкіна, І. Кон, Ю. Левада, Е. Мещеркіна, А. Кльоцин, Т. Гурко[35], деприване становище чоловіків у радянській сім'ї було викликано кількома причинами. Серед них: неможливість реалізації права

монопольного годувальника і неможливість виконання традиційних чоловічих ролей; домінування жінок у приватній сфері, порушення прав батьківства та ін. У філософському та соціологічному дискурсі типові практики життя пізньорадянського чоловіка розглядаються в термінах "кризи маскулінності"[36].

Типовий набір чоловічих повсякденних практик, представлений в джерелах, як правило зводився до кількох позицій. По-перше, до констатації відсутності та/або невключеності чоловіка в освоєння простору "здобичі" їжі, організації житла, купівлі одягу.

Включення чоловіка в практики, марковані в радянському суспільстві як жіночі, визначалося офіційною і неофіційною культурою як відхилення від норми. Чоловік-покупець в радянському магазині — об'єкт анекдотичний. Радянський кіно- і літературний герой не ходив у продуктові і промтоварні магазини або потрапляв в них випадково, відомий часто не власними бажаннями, а бажаннями своєї "половини". "Волею дружини" опиняється в черзі герой повісті Г. Щербакової (1979 г): "*На проспекте Мира, на углу возле магазина, стояла очередь. — "Дарью" дают, — лениво сказала шофер, остановившись у светофора. — От нее белье хорошо пахнет./ — Я сойду, — вдруг сказал Кузьменко. — Постою в очереди. Меня жена просила*"[37].

Друга позиція, продукована офіційною і неофіційною культурою, "дозволяла" чоловіку "жіночі повсякденні практики" в тому випадку, якщо він не був одружений (був вдівцем, розведеним, покинутим).

"Несімейний чоловік" в символічному радянському полі був іноді зворушливий, часто злегка безглуздий, іноді смішний, але — гідний співчуття і співпереживання. Здатність орієнтуватися в продовольчих і промтоварних магазинах представлялася в символічному полі еквівалентом чоловічої самотності і неприкаяності: ситуації, яку слід змінити, поліпшити.

Третій варіант (як різновид першого): чоловік міг бути посланий в магазин. (Мультфільм "Падав торішній сніг (1983 р., А. Татарський) робить цей варіант абсолютно окремим). Посланий в магазин чоловік — це осердя інфантильності, безвідповідальності, з одного боку, і творчого підходу, витівки, прагнення до свободи — з другого.

Типовий чоловік в типовому радянському магазині (на ринку) і смішний, і вільний. Модель поведінки різних чоловіків, різних за соціальним статусом, зростом, місцем мешкання, освітою, представляється дуже схожою, і в сутнісних характеристиках — однаковою. "*Бабуся (респондент так називає свою дружину. — Авт.) послала на базар індика купити, я його купив, і так на вєрьовочку прив'язав, і як песика веду. Вин шось там "галди-галди", однак йде. Проходили мимо пивної, думаю, дай зайду. Прив'язав індика на вулиці, зайшов, випив кухлик, пишлы далі*"[38]. "*Одного разу тато пішов в магазин із списком, який дала мама. А там було написано "дедерон". Під капустою і картоплею якраз. А "дедерон" це були такі німецькі панчохи. Так тато в овочевому викликав директора, коли йому не продали "дедерон". А тітка-директор дуже сміялася і пояснила йому, що це таке. Тато не розмовляв з мамою тиждень, тому що вона його зганьбила*"[39].

"Посланим" чоловік міг бути не тільки в магазин, але і в самий центр системи зв'язків і знайомств. Такий похід сприймався як неприємна пригода, негативний досвід, якого згодом хотілося б уникнути, і який, через яскравість вражень, запам'ятовувався надовго. Те, що для жінок було швидше рутиною, для чоловіків (не всіх!) виявлялося чимось на кштალт акції підпільника.

Зовсім інша справа бути посланим чи "спорядженим" в похід за дефіцитом "за тридев'ять земель": в столицю, в обласний центр, в сусіднє місто. Це могла бути "спеціальна поїздка", а могло бути і відрядження чи подорож на відпочинок. Це інша практика, практика підкорення відстаней і "чужих земель". Вона сприймається як одвічно чоловіча. За таких обставин похід в магазин не принижує. Навпаки, проявляючи "чоловічу спеціалізацію" (чоловік-воїн — не менше), ситуація сприяє затвердженню майже забутої ролі годувальника і здобувача. Спорядження чоловіка в такий похід здійснювалося за сценарієм казки "Червона квіточка": окрім необхідного могло замовлятися і "зайве" (наприклад, сцена з кінофільму "Любов і голуби", в якій Василь збирається на відпочинок). "*Хорошую одежду и обувь, материалы для ремонта квартиры можно было купить только в нескольких крупных городах. Многие вещи я привозил из командировок. Когда мы затеяли ремонт, то я из Москвы в течение трех поездок привез несколько рулонов обоев, кафельные плитки, большой рулон линолеума. Я пе-*

реправил из Москвы даже газовую плиту. Мне пришлось изрядно потрудиться. Из Риги я привез Бэле красивую трикотажную кофточку, из Лиепаи — несколько банок шпрот, из Белгорода — складную алюминиевую лестницу, из Волжского — алмазные сверла. Всё это в Днепропетровске не купить было"[40].

Сімейного чоловіка (і чоловіка, і сина) прийнято було одягати. Виходячи з аналізу художньої літератури і кіно, радянський чоловік був трагічно не здатний ані вибрати собі краватку, ані зав'язати її. Втім, безпорадним він був не тільки у відносинах з краваткою: "*Мама всегда одевала его (батька. — Авт.) с иголочки, себе ничего не покупала, все ему: костюмы, рубашки, шляпы*[41]". "*Мама нам купила в кредит два финских костюма из нейлона: мне синий, а ему терракотовый*"[42].

Чоловіку прийнято було проявляти невибагливість в одязі. Бажання купити (зшити) собі щось сприймалося як небезпечний сигнал, як знак непокори або, того гірше, знак можливості іншого життя: *у фільмі "Вам і не снилося" (1980 р., реж. І. Фрез) батько головного героя Кості сам(!) заговорює про те, а чи не пошити йому костюм. Дружина Віра сприймає це як намір до подружньої зради, і ширше — до руйнування всіх життєвих основ.*

Гендерні особливості радянської повсякденності визначалися і різницею в наявності вільного часу. Так, наприклад, дружини шахтарів в кінці 70-х-середині 80-х років проводили в чергах за продуктами 600 годин в рік, в чергах за промисловими товарами 522[43], в середньому виходило близько 3 годин в день. Чоловіки і сини були практично позбавлені цього "задоволення".

Вільний час, ймовірно, був для багатьох чоловіків фактом швидше трагічним, ніж корисним. Деякі з них в думках "покращували" суспільне життя, інші — удосконалювали прищіпки, чайники. І ті й інші — думали. І ті, і інші, і треті — бачили. Саме в практиках чоловічої повсякденності яскраво виявлялися Інші. Інші чоловіки — однокласники, однополчани, однокурсники і колеги, інші жінки — колишні кохані, товаришки по службі, родички.

У Інших були інші сценарії життя, механізми заробітку грошей: "*Существовала служба, за которую он получал зарплату, имел машину и прочие блага. Была и другая. Своя работа... И были его меченые люди, к которым и был настоящий интерес. Именно они ткали ему ковры, именно они делали высокие тонкогорлые кувшины*"[44].

Не дивлячись на те, що усталені традиційні практики продовжували транслюватися впродовж всього періоду, що вивчається, вже з кінця 70-х років їх ефективність стала знижуватися. Підкреслимо: стала знижуватися ефективність цілої низки жіночих *традиційних* практик. "Приблизно до другої половини 1970-х років "учасники споживацької революції" обзавелися заповітним дефіцитом "в першому наближенні": обставили квартири "стінками", холодильниками, телевізорами, прикрасили килимами і кришталем. Але життя, на відміну від радянських промислових підприємств групи "Б", що виробляло це "добро", не стояло на місці"[45]. Престижне символічне споживання було переорієнтоване на "якість", на "зайве", почалося справжнє полювання на все імпортне.

Пошити, заготовити, переслати "престижне" було важко. "Поле зайвого" вимагало від людей не тільки широких мережевих комунікацій, але серйозної мобільності, вільного часу, грошових ресурсів, уміння орієнтуватися в тенденціях споживацького ринку, здібності до іншого способу життя, де не традиція, і не "щасливий випадок", а прагматизм, доцільність і грошовий розрахунок відігравали ключову роль.

У сценах і структурах радянської повсякденності кінця 70-х — середини 80-х років неприкрито виявляються нові гравці: звичний образ "спекулянтки" поступається місцем юному, зухвалому, моторному "фарцовщику". "Дамський майстер" приходить на зміну "своїй перукарці", а директор магазина "замикає" на собі розподіл "дефіцитних продуктів". Екстенсивні, крихкі, дбайливо вирощувані механізми освоєння міського простору традиційними методами стали співіснувати з іншими — динамічними, більш прагматичними (і цинічними) механізмами створення нового споживацького середовища. Ніхто не програв, але повсякденне життя і способи задоволення повсякденних потреб виявилися не тільки ресурсом нових економічних відносин, але і базовим елементом реконфігурації контракту працюючої матері і зміни моделі "слабкого годувальника".

Радянська повсякденність середини 60 — середини 80-х років була унікальним проектом, "доступним світом іншого досвіду[46]", досвіду не тоталітарного, а, швидше, досвіду де-

якої свободи, заповзятливості, досвіду освоєння міського простору, досвіду модернізації. Гендерні аспекти цього досвіду були проявленими і помітними. Відповідальні за сферу повсякденного життя жінки транслювали архаїчні, традиційні практики формування соціальних навичок і соціальних зв'язків, орієнтованих на діставання їжі, одягу, предметів побуту. Химерним чином ця архаїчна, заснована на принципах моральної економіки практика, сприяла створенню міських просторів і мереж громадянської активності. Приватне при цьому ставало справжнім, а не декларованим, публічним. Виключений з повсякденних практик "простий радянський чоловік" виявлявся, з одного боку, депривованим своєю буденною безпорадністю, з другого — здатним бачити і проголошувати її критично: сміятися, пустувати, протестувати ("пити горілку" — це теж протестувати).

Аналізовані матеріали свідчать про різницю повсякденного досвіду, яка залежала від безлічі соціальних, географічних, демографічних, національних, вікових чинників. І ці різниці мають дуже перспективний дослідницький потенціал.

Джерела та література

1 *Лотман Ю. М.* Поэтика бытового поведения в русской культуре XVIII века // Избранные статьи. — Т.1. — С. 249.

2 Цит. за: *Кром М.* Повседневность как предмет исторического исследования / История повседневности. Сборник научных работ. — СПб., 2003. — С. 12.

3 *Козлова Н.* Советские люди. Сцены из истории. — М., 2005. — С.407.

4 Детальніше про це: *Стяжкина Е.* Женщина в пространстве смеховой культуры Украины во второй половине XX века // Иной взгляд. Междисциплинарный альманах гендерных исследований /Гл. ред. И. Р. Чикалова. Мн., 2002. — С.29–35.

5 *Ярская-Смирнова Е., Романов П., Лебина Н.* Стабильность или стагнация, 1964–1985 // Советская социальная политика. Сцена и действующие лица 1940–1985 гг. — М., 2008. — С.20.

6 *Соколов А. К., Тяжельников В. С.* Курс советской истории, 1941–1991. — М.: Высш. шк., 1999. — 415 с. — Ел. ресурс: [Цит. 2009, 15 грудня]. — Доступний з: http: // window. edu. ru/window_catalog/files/r42219/glava4_3. htm.

7 *Утехин И.* Особенности неуклонного роста в условиях зрелости // Неприкосновенный запас. — 2007. — № 4(54). — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 17 липня]. — Доступний з: http: // magazines. russ. ru/nz/2007/54/ut7. html.

8 Новейшая история России. 1914–2008: учебное пособие /Под ред. М. В. Ходякова. — М., 2008. — С.422.

9 *Стяжкіна О. В.* "Продовольчі скарги" жінок України як кількісний вимір повсякденного буття у 50–90-ті рр. XX ст. // Історичні і політологічні дослідження. Донецьк. Гол. ред. П. В. Добров. — 2004. — № 1(19) — С. 97.

10 *Хоскинг Дж.* Структуры доверия в последние десятилетия Советского Союза // Неприкосновенный запас. — 2007. — № 4. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 18 травня]. — Доступний з: http://magazines.russ.ru/nz/2007/54/ho5. html

11 *Барсенков А. С., Вдовин А. И.* История России.1917–2004: учебное пособие для студентов вузов. — М., 2005. — С. 535.

12 *Гурова О. Ю.* Идеология потребления в советском обществе // Социологический журнал. — 2005. — № 4. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 19 травня]. — Доступний з: http://www.socjournal.ru/article/669

13 *Здравомыслова Е., Темкина А.* Гендерная система // Словарь гендерных терминов / Под ред. А. А. Денисовой. — М., 2002.

14 *Lapidus G.* Sexual Equality in Soviet Policy: A Developmental Perspective // Women in Russia/ Ed. By D. Atkinson, A. Dallin and G. Lapidus. — Stanford, Calif, 1977. — P. 115–138; *Айвазова С.* Русские женщины в лабиринте равноправия. Очерки политической теории и истории. Документальные материалы. — М., 1998; *Здравомыслова Е., Темкина А.* Советский этакратический гендерный порядок // Социальная история. Специальный выпуск, посвященный гендерной истории /Отв. ред. Н. Л. Пушкарева. — М., 2002.

15 *Айвазова С.* Русские женщины в лабиринте равноправия. — М., 1998. — С.82–83.

16 *Хоскинг Дж.* История Советского Союза. 1917–1991. — М., 1991. — С.409.

17 *Купрін О.* Доньці, яка щойно вийшла заміж // Радянська жінка. — 1985. — № 1. — С.24.

18 *Зеленогорский В.* Дядя Миша Левин // Ultraгрин: маленькие повести для мобильных телефонов. — М., 2010. — С.238.
19 *Козлова Н. Н.* Вказ. праця. — С. 414.
20 Служебный роман (реж. Э. Рязанов, 1977 г.) // Русские субтитры. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 19 травня]. — Доступний з http: // subtitry. ru/subtitles/49285396/
21 ЖЖ "Пионер" — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 19 травня]. — Доступний з: http: // pioneer-lj. livejournal. com/545506. html. 2004.11.24.
22 *Гончаров В.* Малюнок. // Перець. — 1978. — № 18. — С.4.
23 *Темкина А., Роткирх А.* Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России // Социологические исследования. — 2002. — № 11. — С.10.
24 *Николаев В.* Совесткая очередь: прошлое как настоящее // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 5. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 19 травня]. — Доступний з: http: // magazines. russ. ru/nz/2005/43/ni11. html
25 *Грекова И.* Дамский мастер // Такая жизнь. Сб. — М.: АСТ, 2009. — С. 347.
26 *Хоскинг Дж.* Структуры доверия в последние десятилетия Советского Союза // Неприкосновенный запас. — 2007. — № 4. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 18 травня]. — Доступний з: http: // magazines. russ. ru/nz /2007/54/ho5. html
27 Листи З. Тулуб брату // Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України). — Ф. 128. — Оп.1. — Спр. 5. — Арк. 31.
28 Листи Н. Забіли до сестри // ЦДАМЛМ України. — Ф.702. — Оп.1. — Спр. 220. — Арк. 457.
29 Женщины в СССР в 1988. Статистические материалы. — Москва: Финансы и Статистика, 1988. — С. 14, 16, 19.
30 *Козлова Н.* Вказ. праця. — С. 415.
31 Олена К., 42 р., вчитель, м. Миколаїв // Запис зроблений 23.06.08. — З колекції автора.
32 Листи З. Тулуб брату // Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України). — Ф. 128. — Оп.1. — Спр. 5. — Арк. 29.
33 Віра К., 57 р., вихователька дитячого садочка, м. Добропілля Донецької області // Запис зроблений К. Кузіною 21.10.05. — З колекції автора.
34 *Токарева В.* Первая попытка. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 1 квітня]. — Доступний з: // http: // lib. aldebaran. ru/author/ tokareva_viktoriya/tokareva_viktoriya_ pervaya_popytka_sbornik/tokareva_ viktoriya_pervaya_popytka_sbornik__1. html
35 *Здравомыслова Е., Темкина А.* Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе / О муже(N)ственности: Сб. статей / Сост. С. Ушакин. — М.: НЛО, 2002. — С. 432–351; *Кон И.* Российский мужчина и его проблемы // Меняющиеся мужчины в изменяющемся мире. — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 15 квітня]. — Доступний з: http: // sexology. narod. ru/publ018_4. html; Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х / *Голов А. А., Гражданкин А. И., Гудков Л. Д. и др.*; Отв. ред. Левада Ю. А. — М.: Мировой океан, 1993. — 300 с.; *Мещеркина Е.* Введение в антологию мужской жизни // Судьбы людей: Россия XX век. — М.: ИС РАН, 1996. — С. 298 — 325; *Кленин А.* Социология семьи // Социология в России. Под ред. Ядова В. — М: ИС РАН, 1998. — С. 415–435; *Гурко Т.* Социология пола и гендерных отношений // Социология в России. Под ред. Ядова В. — М: ИС РАН, 1998. — С. 173–195 та ін.
36 *Здравомыслова Е., Темкина А.* Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе / О муже(N)ственности: Сб. статей / Сост. С. Ушакин. — М.: НЛО, 2002. — С. 432–351.
37 *Щербакова Г.* Случай Кузьменко (1979) // Мандариновый год. — М., 2009. — С.267.
38 Василь К., 82 р., шахтар, м. Торез Донецької області // Запис зроблений 08.01.2010. — З колекції автора.
39 Тетяна А., 43 р., медсестра, м. Київ // Запис зроблений 13.03.2009. — З колекції автора.
40 *Марголиус А. П.* Торговля и бытовое обслуживание в Советском Союзе // Мемуары на "Самиздате" — Ел. ресурс: [Цит. 2010, 7 березня]. — Доступний з: http: // zhurnal. lib. ru/m/margolius_a_p/thandel. shtml
41 *Зеленогорский В.* Жид пархатый // Ultraгрин: маленькие повести для мобильных телефонов. — М., 2010. — С.170.
42 *Зеленогорский В.* Мой брат Саша // Ultraгрин: маленькие повести для мобильных

телефонов. — М., 2010. — С. 179.
43 Вугільний Донбас у другій половині XX століття / Під ред. З. Г. Лихолобової. — Донецьк, 2001. — С.206.
44 *Щербакова Г.* Реалисты и жлобы // Провинциалы в Москве. — М., 2009. — С. 424.
45 *Соколов А. К., Тяжельников В. С.* Курс советской истории, 1941–1991. — М., 1999. — 415 с. — Ел. ресурс: [Цит. 2009, 15 грудня]. — Доступний з: http: // window. edu. ru/window_catalog/files/ r42219/glava4_3. htm
46 *Ионин Л. Г.* Свобода в СССР. Статьи и эссе. — СПб, 1997. — С.14.

Елена Стяжкина

Гендерные измерения советской повседневности 1960 — середины 1980-х годов

Советская действительность середины 60 — середины 80-х годов была пространством определенной свободы и модернизации. Гендерные аспекты ее были акцентировано разными. Ответственными за сферу повседневной жизни женщины транслировали архаичные, традиционные практики формирования социальных связей. Причудливым образом эти практики способствовали созданию городской среды и сетей гражданской активності. Частное при этом становилось настоящим, реальным, публичным. Фактически исключенный из повседневных практик мужчина оказывался, с одной стороны, депривитым собственным неумением, с другой — способным видеть и провозглашать советскую повседневность критически.

Ключевые слова: *гендер, "мещанка", "обыватель", общественные практики.*

Olena Styazhkina

Gender dimensions of soviet everyday life in 1960-mid.1980-s

The soviet ordinary life in 1960–1980 was unique space of experience of some freedom and modernization. The gender aspects of this experience were distinguished. Accountable for the sphere of everyday life women translated archaic, traditional practices of forming of social skills and social communications, oriented to the output of food, clothes, etc. By another hand, women's practices were instruments in creation of urban spaces and networks of civil activity. Removed from everyday practices "simple soviet man" was ordinary helplessness, but he was able to see and say soviet everyday life critically.

Key words: *Gender, "petty bourgeois", "Everyman", the public practice.*

VII
КУРЙОЗНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗІВ МИНУЛОГО В УЯВЛЕННІ СЬОГОДЕННЯ

УДК 93/94:7.041.2:[Мазепа]

Ольга Ковалевська (м. Київ)

ЩО ТАКЕ “МАЗЕПА”: ЧАСОВА ТА ПРОСТОРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ІСТОРИЧНУ ОСОБИСТІСТЬ

Стаття присвячена проблемі трансформації уявлень суспільства про історичну особистість в залежності від історичного періоду, в межах якого ці уявлення формуються та побутують, географії поширення цих уявлень (країни, континенти), а також від соціальної/професійної приналежності його представників на прикладі уявлень про гетьмана Івана Мазепу.

Ключові слова: *Мазепа, історична постать, літературний персонаж, уявлення, трансформаційні ланцюги.*

Для пересічного українця, що мешкає в Україні на початку XXI ст., незалежно від його політичних уподобань чи закарбованих з часів навчання у середній школі історичних знань, Мазепа — це історичний діяч кінця XVII — початку XVIII ст., який, будучи гетьманом Війська Запорозького (1687–1709 рр.), певний час вірно служив московському цареві Петру I, а згодом, під час Великої Північної війни (1700–1721 рр.) перейшов на бік шведського короля Карла XII. Далі починається розширення кола біографічних даних, хронологічного переліку подій, що розгорталися довкола цієї постаті, її заслуг або помилок, візуального ряду, що мав би відтворювати зовнішній вигляд цього історичного діяча, та численні інтерпретації усього вище переліченого, але сутність залишається незмінною — завжди йдеться про реальну історичну постать.

Натомість ситуація може почати змінюватися, як тільки тестове запитання “хто або що таке “Мазепа”, буде поставлене фахівцям різних галузей гуманітарних знань. У варіантах відповідей можемо знайти: Мазепа — це ім’я літературного персонажа; титульна назва щонайменше 60 поетичних та прозових творів, написаних 8 мовами світу; це назви опери, симфоній, етюдів, кантати; це предмет натхнення багатьох художників, які відобразили його у численних творах романтичного, історичного та побутового живопису; це ім’я героя театральних п’єс та кінострічок, створених протягом XIX–XX ст., а також центральний персонаж гіподрам, тобто циркових кінних вистав із застосуванням численних трюків; нарешті — це персонаж не чоловічої, а жіночої статі.

Ще цікавішою ситуація стає, коли до участі в нашому “опитуванні” долучаються представники різних країн, розташованих на різних континентах, а також люди, що мешкали/мешкають у різні історичні епохи.

Отже, якби ми мандрували Європою XVII–XVIII ст., то у різних країнах та у різний час могли б дістати відмінну інформацію про Мазепу, але в кожному разі йшлося б про реальну людину. Так, наприклад, у 1660-х роках в межах Речі Посполитої Ян Мазепа — це спритний юнак, паж польського короля Яна Казимира, натомість вже у 1680-х роках — це вже примітна постать в оточенні українського гетьмана І. Самойловича, хоча, як влучно висловився Т. Мацьків, він ще залишався для Європи “Homo novus”[1] і його ім’я інколи виникало в європейській пресі лише у зв’язку з традиційним зацікавленням Австрії “турецьким питанням”, зокрема участю Московщини у війні з Кримським ханством, організацією Кримських походів 1687–1689 рр. та участю у них українських козаків гетьмана І. Самойловича, а згодом самого І. Мазепи.

На шпальтах німецьких періодичних видань ім’я І. Мазепи, як козацького гетьмана, частіше почало з’являтися внаслідок виборів саксонського курфюрста Августа II на короля Речі Посполитої (1697 р.). Головними дописувачами німецьких часописів у той час були німці, які перебували на службі у московського царя чи українського гетьмана. Зокрема, “комендантом Білої Церкви довгі роки був німецький полковник Раппе, якого 1680 р. заступив полковник Ґребен”[2], а на службі у гетьмана І. Мазепи довгі роки перебував військовий інженер Фрідріх фон Кенінґсек, із Саксонії, який обіймав посаду осавула артилерії і брав участь в обороні Батурина 1708 р.

Щодо французьких джерел, то вони у цей час містять чимало хибної інформації, чуток,

неперевірених відомостей, навіть помилки у написанні його прізвища — "Муссапа"[3], але у головному вони залишалися солідарними — вони інформували читаючу публіку про реальну особистість, яка була обрана українськими козаками гетьманом.

На початку XVIII ст. інтерес до цієї постаті зріс ще більше у зв'язку з подіями Великої Північної війни. Саме в цей час, наприкінці 1704 р. гетьмана І. Мазепу у Батурині відвідав відомий французький дипломат Жан Балюз, який залишив одну з найкращих його характеристик та опис зовнішності цього діяча: "Володар Мазепа вже поважного віку, на якихось десять літ старший від мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, й їздець із нього знаменитий"[4]. Перехід І. Мазепи з-під протекторату Петра І на бік Карла XII підсилив зацікавлення Європи цією постаттю, хоча і призвів до появи розбіжностей в оцінках його вчинків. Смерть гетьмана І. Мазепи (1709) та закінчення Великої Північної війни (1721) призвели до певної втрати інтересу до цього персонажу, який зі шпальт преси та категорії "герой дня", перекочував до спогадів та історичних праць[5], приєднавшись в такий спосіб до когорти "героїв учорашнього дня" або "суб'єктів дослідження".

Кінець XVIII ст. ознаменувався для Європи Великою французькою революцією (1789–1794), яка на довгі десятиліття в людській уяві закарбувалася як "великий історичний розрив" і навіть набула форми та статусу модерного міфу. "Впродовж XIX ст., — як зазначив Пол Коннертон, — вся традиція осмислення історії на Європейському континенті озирається назад, до моменту цієї революції, коли смисл революції як такої трансформувався з розуміння її як циклічного руху в прихід чогось абсолютно нового"[6]. Європа XIX ст. постійно чекала на новий революційний вибух, але його не сталося. Натомість накопичена в суспільстві енергія "вибухнула" новим ідейно-художнім напрямом європейської культури. Цей напрям, особливе світобачення та художня манера отримали назву *романтизм*, хронологічно охопивши кінець XVIII — XIX ст. (більш виразні та окреслені хронологічні межі можна визначити лише в стосунку до конкретної країни). Він став відображенням розчарування суспільства у філософії Просвітництва, результатом рефлексії над раціоналізмом та механіцизмом естетики класицизму. Для цього напряму характерною була загострена увага до внутрішнього, духовного світу людини. Романтизм розкривав небачену раніше програму і ставив проблеми значно масштабніші за своєю гуманістично-соціальною суттю, ніж це було протягом попереднього часу. Романтиків цікавила не звичайна людина, а виняткові характери у надзвичайних обставинах. Романтичний герой повинен був переживати бурхливі почуття, всесвітню жалобу, прагнути досконалості та мріяти про недосяжне. Основою формування романтичного ідеалу в творах цього напряму була духовнотворча свобода особистості, культ сильних пристрастей та поривів, зацікавлення національною культурою і фольклором. Через це романтики не шукали прототипів для своїх творів в античності, як це було раніше. Завдяки їм знову заговорили герої народних легенд, епосів та історичних пісень, борці за волю, чиї імена були овіяні славою[7].

Саме за таких обставин на "світ Божий" було витягнуто не поодинокі звістки про гетьмана І. Мазепу зі шпальт сучасної йому європейської преси, спогади каролінгських вояків чи мемуари дипломатів, а легенду про юнака Мазепу в інтерпретації Я. Х. Пассека[8]. Цей польський мемуарист, який був сучасником І. Мазепи, вміло використав відомий античний міфічно-літературний сюжет про покарання за подружню зраду (йдеться про Федру та Іполита), але у прив'язці до інших обставин та територій. Використання мемуаристом прізвища реальної історичної особи — пана Фальбовського, з дружиною якого Мазепа нібито мав роман, а також місцевості, де відбувалися події (Волинь), надало тексту Я. Х. Пассека правдивості та призвело до поширення цієї історії як *реального факту* з життя Мазепи — вже відомого на той час політичного діяча. Зокрема, ці відомості переповів у своїх спогадах інший польський мемуарист — Еразм Отвиновський, потім поширив по всій Європі Вольтер, описавши цю любовну пригоду Мазепи в книзі про Карла XII. Саме завдяки цим письменникам образ реальної історичної особи — Івана Мазепи почав перетворюватися на лірично-романтичний образ героя численних літературних та живописних творів доби романтизму і поширюватися Європою. Однак при цьому не можна твердити, що любовна пригода була цілком вигадана. Скоріше за все, вигаданою була лише та її частина,

де йшлося про спосіб покарання, в той час як сама пригода, очевидно, мала місце і чутки про неї доходили не лише до Я. Х. Пассека, але й до Станіслава Лещинського, якому довелося деякий час перебувати на польському престолі, і до декого зі шведських офіцерів армії Карла XII, через яких згодом продовжували "мандрувати" Європою[9].

Найбільшої популярності легендарний образ Мазепи набув після появи поеми Дж. Г. Байрона (1818). Цікаво, що як весь байронівський твір в цілому, так й окремі його сюжети чи навіть рядки, спровокували не лише появу чергових літературних, живописних, скульптурних, театральних чи кіношедеврів, але й появу конкретних предметів матеріальної культури, в назвах яких ім'я Мазепи мало однозначну асоціативну прив'язку до відповідного персонажа романтичного твору, а не до реальної історичної постаті.

Так, наприклад, саме під впливом байронівської поеми у складі британського флоту на початку 1840-х років з'явився корабель під назвою "Мазеппа", одним з перших завдань якого стала рятувальна операція. 1842 р. це судно під командуванням капітана Сі Джі Като здійснило рейд з порту Натал до затоки Делагоа з метою порятунку британського гарнізону, який був оточений бурами (у поемі Байрона таку "рятувальну" функцію щодо шведського короля виконував саме гетьман Мазепа). Прагнучи виконати завдання і скеровуючи судно до бухти, капітан "Мазеппи" помилився (або насправді не знав фарватеру) та сів на мілину. Місцева легенда говорить, що залишки цього корабля поховані під піщаними дюнами на південноафриканському узбережжі, яке нині називається "Мазеппа Бей"[10]. Водночас вдалося відшукати відомості, що протягом 1851 р. корабель під назвою — "Мазеппа" (Mazeppa) здійснив кілька рейдів під командуванням двох різних капітанів: з Яви до порту Аделаїди, а за тиждень, з того ж порту до Гобард-тауна з капітаном Боггісом, ще за кілька місяців прослідував тим же курсом — з капітаном Маршем. Усі рейди були пасажирськими, за винятком останнього відомого нам — від 24 жовтня 1851 р., який було здійснено з Сінгапуру до Аделаїди без пасажирів на борту.

Трансформаційний ланцюжок на цьому не обірвався. Океанська затока, до якої прямував корабель "Мазеппа" у 1842 р., з часом дістав назву "Мазеппа" (Mazeppa Bay), а ще пізніше там з'явився готель — "Mazeppa Bay Hotel". До сучасних власників, які позиціонували його як місце для родинного відпочинку, готель перейшов у 1995 р. В основному готель приваблює своїх клієнтів рибалкою на білих акул на дикому узбережжі Східної Капської провінції, що розташована у Південній Африці[11].

Любов до героя поеми Байрона "Мазепа" зумовила появу міста з однойменною назвою — Мазеппа (Mazeppa). За однією з версій, таку назву містечку, заснованому 1854 р. у штаті Міннесота (США) Гамлетом Фордом та його сином Орвиллом Фордом, дав запрошений на святкування дня міста Іра О. Сілі, який взяв його зі свого улюбленого твору Байрона[12]. Зберігся цікавий тогочасний опис цього поселення: "Містечко це не лише важливе для судноплавства, але й вигідне тим, що недалеко знаходиться велика гребля, яка забезпечує місто Рочестер електроенергією. Там достатня кількість церков, система освіти є доброю. Містечко чудово продумане, бізнес має послідовний характер, велика кількість чудових будинків. Тінь дерев та прогулянки додають затишку цій гарній місцевості. Є два банки та добрі газети. Основні промислові центри містечка: млин, який належить містечку, маслозавод та цех з обробки дерева й металу. У містечку є доволі гарний лісопарк, прикрашений кущами та квітами"[13]. Нині місто Мазеппа розташовано в окрузі Уабаша (штат Міннесота), вздовж північної розвилини річки Зумбри. За переписом 2008 р. населення міста становило 771 людину, які етнічно є німцями, ірландцями та афроамериканцями. Відтак інша версія походження назви міста, тобто на честь українського гетьмана Івана Мазепи, надана переселенцями з українських земель, може бути піддана сумніву[14]. До речі, у цьому сучасному американському містечку існує ще дві визначні пам'ятки, в назвах яких присутнє слово "Мазепа" (Mazeppa) — це старий, створений на межі століть, а нині пішохідний міст, та головна магістраль міста — новий міст, що розташований трохи вище за течією від свого попередника.

Образи байронівської поеми, особливо образ юнака, прив'язаного до крупу коня, зумовив, як вже говорилося, появу численних творів живопису, які відображали саме цей момент, описаний в поемі, а також численних творів декоративно-ужиткового мистецтва. Найбільш відомими з них є мініатюрні статуетки, табакерка та курильна трубка.

Серед доволі дивних трансформацій сенсу не лише імені реальної історичної постаті, але й літературного персонажа, є поява речей чи матеріальних об'єктів, які жодним чином не пов'язані ані з першим, ані з другим, або цей зв'язок є дуже примарним, опосередкованим. Зокрема, ще у XIX ст. в якомусь з американських міст існував ресторан "Мазепа", а також була зареєстрована торгова марка "Mazeppa Milk", власники якої займалися продажем молочної продукції. Відповідно вже на початку XXI ст., у 2009 році на квітковому ринку світу з'явився новий вид аспарагусів, який дістав від селекціонерів назву "Мазепа" (Asparagus Mazeppa), а на одному з американських ранчо, яке спеціалізується на вирощуванні породистих коней, з'явився красень-скакун з аналогічною кличкою. До речі, в даному випадку це не є дивним, бо та увага, яку приділив Байрон у своєму творі цим красивим, спритним і водночас граціозним та вірним тваринам, варта була того, аби хоча б один з представників "кінського племені" її отримав. Достатньо перечитати байронівські рядки та подивитися на згаданого скакуна, щоб зрозуміти їхню певну тотожність:

Це був шляхетний кінь –
На Україні виріс він.
Прудкі, мов ті думки, були
У нього ноги… Дикий звір,
Мов серна лісових узгірь,
Не знав вуздечки, ні стремен,
В неволі був один лиш день;
Він їжив гриву, і хропів,
І рвавсь, і сіпавсь мов скажений…

Не менш оригінальним явищем можна вважати існування одного з основних кольорів, які використовує компанія Фольксваген (Volkswagen) для своїх автомобілів, що дістав назву "Мазепа Грей металік" (Mazeppa Grey metallic), а також існування моделі бейсболок під назвою "Mazeppa brain string". Зрозуміти появу назви кольору для автомобілів чи моделі головного убору у даному випадку складно, смислове навантаження обох об'єктів залишається мало зрозумілим.

Водночас існують трансформаційні ланцюжки, які на перший погляд теж виглядають доволі дивно, але при глибшому дослідженні виявляються цілком адекватними. Зокрема в американській культурі на сьогодні абсолютно виразний та сталий зміст мають гіподрами (циркові номери), гімнастичні/акробатичні танці і навіть телешоу під назвою "Мазепа". У цьому соціокультурному середовищі не є дивним чи аномальним, що "Мазепа" може бути жінкою (персонажем жіночої статі) або негром (афроамериканцем).

В основі вищезгаданих смислових трансформацій були ті ж самі байронівські сюжети та цілком пізнаваний образ юнака, прив'язаного до коня. Цей образ збуджував уяву, змушував повірити у щасливі подарунки долі, коли приречена на смерть молода людина могла піднятися до найвищих сходинок соціальної драбини, стати гетьманом, провідником великого народу. Однак все частіше цей образ втрачав свій зв'язок зі своїм реальним прототипом і з ним почали відбуватися несподівані перетворення. Одним з прикладів такої метаморфози стала публікація філадельфійським видавництвом Турнера й Фішера історії Мазепи у вигляді невеличкої книжечки з ілюстраціями. Книжка призначалася дітям і називалася "Мазепа і дикий кінь". Так ім'я українського гетьмана перетворилося на ім'я звичайного казкового героя, якого абсолютно нічого вже не пов'язувало з прототипом. До речі, популярність образу Мазепи у американців була викликана певною асоціацією, яка виникала у них між образом Мазепи та образом Саймона Батлера, першопоселенця штату Кентукі, якого взяли у полон аборигени й покарали так само, як поляки Мазепу[15]. Американська, а згодом й англійська публіка просто захоплювалась різноманітними і численними гіпподрамами про Мазепу, де головний сенс вистави полягав у яскравому шоу, головний герой якого мав продемонструвати віртуозну їзду на коні, поєднану із незвичними і небезпечними трюками. Популярність цих вистав в Америці й Англії настільки вихолостила зміст навіть легендарного сюжету, що в Європі, зокрема у Франції, легенда про Мазепу поступово почала набувати комічного змісту. Так, у 1857 р. Л. Арно запропонував паризькій публіці історію Мазепи у пантомімі під назвою "Мазепа, або Українські бунтівники". Мазепа у цьому творі був представлений як комічний персонаж, покараний за любовну пригоду із графинею Терезою Лядовською. Ставши гетьманом, головний герой помстився колишньому супернику і здобув кохану.

На початку 60-х рр. XIX ст. відбувся черговий сплеск популярності образу Мазепи, який на цей раз був пов'язаний із зовсім несподіваним його трактуванням, а саме — Мазепа став жінкою (!). Ця ідея прийшла в голову амери-

канському імпресаріо Джону Сміту, який запропонував виконання цієї ролі акторці та поетесі Аді Ісаакс Менкен (1835–1868). Дебют жіночого варіанту "Мазепи" відбувся 7 червня 1861 у Грін Стріт театрі. Шалений успіх п'єси був зумовлений одразу кількома факторами. По-перше, це було захоплююче видовище з гарною і напівоголеною жінкою, що віддана у цілковиту владу дикого коня, де кожен невдалий рух міг закінчитися смертю або каліцтвом. По-друге, уміння їздити верхи дуже цінувалося в Америці того часу, тому вправність та хоробрість акторки збуджували найрізноманітніші почуття глядачів і примушували їх йти на виставу ще й ще раз. Таким чином, вже у другій половині XIX ст. ім'я Мазепи стійко асоціювалося або з "дикими конем Татарії", або з роллю міс Менкен. До речі, європейська преса ставилася до цієї постановки досить неоднозначно. У відгуках критиків можна було зустріти як відверте захоплення на взірець того, що "актрисі найбільше пасує відсутність одежі", так і цілковите засудження: "Це віщує катастрофу для англійського суспільства, коли доводиться нотувати, що театр був переповнений до задухи… натовпом добре одягнутих людей, з яких, очевидно, велика кількість зібралася в надії задовольнити свій похітливий смак і позаглядати на наготу, що переступає межі всякої пристойності. … Вистава така недолуга, що гіршої бути не може"[16].

Однак у погоні за глядацькою увагою та інтересом американські драмороби перевершили самі себе, коли на театральній сцені з'явився "кінний жарт" К. Вайта "Мазеппа", виданий у Нью-Йорку в серії "Ефіопська драма"[17]. За сюжетом усі дійові особи були неграми (!). Крім зовнішнього колориту цієї постановки, вражала й мова діалогів персонажів: "Постривайте, ви, джерські негри!" або "Я вчеплюся обома руками за цю дику яблуньку, триматимусь за неї, поки не дам дуба і до останньої краплі крові боронитиму її. Ми чхаємо на вас!"[18]

Продовженням цих метаморфоз стала поява на початку 1970-х років у місті Талса (штат Оклахома, США) телешоу "Мазеппа", автором та ведучим якого був Джон Вулі (псевдонім "Доктор Мазеппа Помпазойді" (Dr Mazeppa Pompazoidi). Протягом трьох років (до літа 1973 р.) це гумористичне шоу було настільки популярним, що не сходило з перших сходинок національних чартів. Частина його сюжетів перейшла у розряд народних анекдотів чи набула характеру міфів, байок. Усі програми йшли у прямому ефірі, і тому їхніх записів майже не збереглося. Те, що вдалося зберегти, нині записано на CD-диски та їх навіть можна купити. Усі учасники та глядачі цього шоу ще й сьогодні згадують його з певною ностальгією.

Аналогічним шоу донині залишають численні акробатичні або гімнастичні етюди чи танці, які традиційно називаються "Мазеппа", які є продовженням популярних гіподрам XIX ст. Жодного стосунку до реальної історичної постаті чи навіть його однойменного літературного героя такі шоу не мають, натомість є певним, соціокультурним маркером американського суспільства.

Ситуація, яку ми маємо зі зміною уявлень/сенсів, їх трансформацією щодо тлумачення хто/що такий/таке "Мазепа", не є унікальною. Достатньо пригадати, що **Наполеон (**Наполеон Бонапарт) (1769–1821) це не лише бригадний генерал, командуючий армією, перший консул, французький імператор (1804–14), король Італії (1805), але й *однойменний торт*, який був вигаданий одним московським кондитером напередодні святкування 100-річчя перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. (за іншою версією назва торта пов'язана з містом Неаполем). А **Наполеон III** (Луи Наполеон Бонапарт) (1808–1873) — це не лише французький імператор (1852–1870), племінник Наполеона I, але й *марка коньяків*, яка з'явилася у Франції наприкінці XIX ст. після відновлення виноградників, майже знищених філоксерою. Тоді ще можна було зустріти коньяки, виготовлені з винограду часів правління імператора. Саме таким, старим коньякам й дали його ім'я.

Не менш цікаво, що **Шарль де Голль** (Gaulle) (1890–1970) — це не лише прем'єр-міністр Франції (1958), засновник патріотичних рухів "Свободная Франция" і "Сражающаяся Франция", президент Франції протягом 1959–1969 рр., але й *міжнародний аеропорт* Руасси-Шарль-де-Голль (Aeropot Paris-Charles-de-Gaulle), який розташований на відстані 25 км від Парижа, якщо їхати у північно-східному напрямку. Цей аеропорт був спроектований Полем Андрьо та відкритий 8 березня 1974 р.

Нарешті, не менш оригінальним є те, що **Фридерик Шопен** (Chopin) (1810–1849) — це не лише всесвітньо відомий композитор та піаніст польського походження, автор 17

вальсів, 60 мазурок, 2 фортепіанних концертів, 16 полонезів та багатьох інших творів, але й *кратер* на поверхні Меркурія; *планетоїда* з групи астероїдів, яка обертається довкола Сонця за 5 років, 194 дні та 20 годин; *сталевий бриг*, збудований згідно з проектом Зигмунта Хореня та спущений на воду у 1990 р., а також всесвітньо відома *фірмова класична горілка* (цікаво, що до 200-річчя з дня народження композитора горілку "Шопен" було розлито у найбільшу у світі пляшку ємкістю 200 літрів і представлено на міжнародному фестивалі у Санта-Барбарі). Відповідно **Шопен-парк** (Chopin Park) — це один з парків розваг у Чикаго, закладений у 1930-х роках. Його відвідувачі можуть скористатися з футбольних полів, кортів, басейнів. У парку також проводяться лекції, позашкільні заняття, тут можна навіть навчитися грі на гітарі (знаходиться у центрі польської дільниці міста, звідки й походить його назва). Відоме **фортепіано Шопена** (Fortenian Chopina) — це не музичний інструмент, а *скульптура-фонтан*, який стоїть на краковських Плантах (проект авторства Марії Яреми виграв конкурс на пам'ятник композитору ще у 1949 р., але встановлений був лише у 2009 р.); а **прелюдія Шопена** (Preludium Chopina) — це не музичний твір, а назва нової *лілієподібної відміни тюльпана*, яка з'явилася на світ завдяки 20-літній праці голландського селекціонера Яна Лігарта.

Враховуючи все вищеописане, логічно виникає запитання, чому, з яких причин відбуваються подібні трансформації уявлень/смислів; чи можна їх уникнути; чи означає поява нового смислу обов'язкову втрату попереднього/первісного?

Слід розуміти, що ми маємо справу з кількома трансформаційними ланцюгами. Перший виглядає так: Мазепа (як реальна історична постать) — нащадки Мазепи (уявні/реальні; імовірні/міфічні). В Україні на сьогодні існує значна кількість людей, які є носіями прізвища "Мазепа". Географічно вони в основному локалізовані на Волині та на Чернігівщині. Існує міжнародна організація "Родина Мазеп" (голова — Ігор Мазепа), члени якої усвідомлюють відсутність спорідненості з Іваном Мазепою, але стверджують імовірність походження від спільного кореня. Натомість, існують деякі носії даного прізвища, які переконані, що є прямими нащадками гетьмана України (що суперечить документально підтвердженій інформації про те, що гетьман І. Мазепа не мав прямих нащадків) і широко популяризують цю інформацію усіма доступними їм засобами. Водночас в певних колах існує переконання, що прямий нащадок все-таки був. Ним вважають князя Леона Богуна Мазепу фон Разумовського, більш відомого як Яків Макогон[19], який вважався персоною № 1, що активно фінансувала ОУН Є. Коновальця.

У даному випадку формуванню уявлення суспільства про справжню історичну особистість (як суб'єктивному, так й об'єктивному) сприяють історіографія, художня література (реалістичного та історичного характеру), мистецтво. Окрім того, певну роль відіграють так звані церемонії вшанування пам'яті[20], якими в нашому випадку є заходи по відзначенню певних дат (день народження, день обрання на гетьмана, день смерті), увічнення пам'яті через найменування вулиць, навчальних закладів, військових формувань, встановлення пам'ятників, проведення конференцій, творчих вечорів, започаткування іменних фестивалів тощо.

Другий трансформаційний ланцюжок є більш складним та має різновиди: Мазепа (як художній персонаж в літературі, живописі, музиці, декоративно-ужитковому мистецтві тощо) — "корабель — затока — готель"; "місто — міст" або "літературний твір — циркова вистава (гіподрама) — акробатичні/гімнастичні етюди — віртуозні трюки (досконалі рухи тіла) — телешоу (спритність/винахідливість розуму, віртуозний гумор)" тощо. В даному випадку в процесі трансляції знання/культурних цінностей від покоління до покоління (час) або з Європейського континенту до Американського (чи навпаки) (простір) відбулася його/її трансформація з огляду на змінені зовнішні обставини, місцеве культурне підґрунтя та інші чинники. Це нормальний процес. Для розуміння функціонування змінених образів та їхніх смислів/значень необхідно лише дошукатися витоків, знайти першоджерело, прототип, взірець.

Третій трансформаційний ланцюг, який існує у вигляді окремих ланок, як наприклад: "... — ресторан", "... — торгівельна марка", "...— назва рослини", "...— кличка тварини", "... — колір авто", "... — модель бейсболки" та інші, є варіантом другого трансформаційного ланцюга, але у деформованому вигляді. Вони явно мають втрачені попередні/ первісні ланки, що впливає на їхній зміст і унеможливлює

MAZEPPA WALTZES.
ARRANGED BY
J. P. CLARKE.
ON SUBJECTS FROM THE CANTATA OF MAZEPPA BY
BALFE.

Safe!
Extra care makes it extra good
MAZEPPA
DAIRY COMPANY
MILK
The milk of superior flavor

MCMLXXII
MAZEPPA
MCMXCIII
©Gailard Sartain

розуміння логіки виникнення нового уявлення/смислу.

Формуванню другого та третього варіантів трансформаційних ланцюгів сприяли не об'єктивні факти, а суб'єктивні за визначенням продукти людської уяви, тобто твори мистецтва. Належачи до сфери ірраціонального, вони легше піддавалися інтерпретаціям, що й зумовило появу такої значної кількості нових уявлень/смислів.

Розуміння процесу трансформації смислів відомих імен, понять, явищ у часі та просторі є на сьогодні дуже важливим, бо сприяє адекватності міжособистісних та міждержавних контактів в умовах глобалізації та мультикультуралізму. Крім того, воно зменшує ризик імовірних спекуляцій, відомих своїми негативними наслідками у сферах історичного знання, колективної пам'яті, суспільної свідомості тощо.

Джерела та література

1 *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Київ; Полтава, 1995. — С. 48
2 Там само. — С. 47.
3 Там само. — С. 101.
4 Іван Мазепа. — К.: Веселка, 1992. — С. 76.
5 *Voltaire,* Histoire de Charles XII, Rouen, 1731; *Adlerfelt G.* Histoire militaire de Charles XII. Roi de Suede, Amsterdam, 1740, 4 Vols ets.
6 *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 22.
7 *Ковалевська О.* "Легенда про Мазепу": витоки, сутність, наслідки // Гетьман. — К.: Темпора. — Т. 2., 2009. — С. 227.
8 Там само. — С. 226.
9 Там само. — С. 226–227.
10 http: // www. mazeppabay. co. za/
11 Там само.
12 http://www.mazeppamn.org
13 Там само.
14 *Ковалевська О.* Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. — К.: Темпора, 2008. — С. 178.
15 *Кебузинська К.* "Mazepра" Марі де Гранваль на французькій оперній сцені // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. — Т.1. — К.: Критика, 2004. — С. 250.
16 *Рудницький Л.* Мазепа на американській сцені // Всесвіт. — 1994. — № 9. — С. 153.
17 Там само. — С. 154.
18 Там само.
19 Леон Богун Мазепа фон Разумовський (Яків Макагон) — народився 27 вересня 1880 р. Відповідно до форми 630А Іміграційної служби Міністерства праці США прибув з Гамбурга (Німеччина) до Нью-Йорка (США). Імовірно, служив другим лейтенантом ВМС США. Похований на меморіальному кладовищі в Арлінгтоні (США).
20 *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають. — К.: Ніка-Центр, 2004. — С. 70–113.

Ольга Ковалевская

Что такое "Мазепа": временная и пространственная трансформация представлений общества об исторической личности

Статья посвящена проблеме трансформации представлений общества об исторической личности в зависимости от исторического периода, в пределах которого эти представления формируются и бытуют, географии распостранения этих представлений (страны, континенты), а также от социальной/профессиональной принадлежности его представителей на примере представлений о гетмане Иване Мазепе.

Ключевые слова: *Мазепа, историческая личность, литературный персонаж, представления, трансформационные цепочки.*

Olga Kovalevska

That such “Mazepa”: sentinel and spatial transformation of presentations of society about historical personality

The article is sanctified to the problem of transformation of presentations of society about historical personality depending on a historical period within the limits of which these presentations are formed and exist, geography of distribution of these presentations (countries, continents), and also from social/professional belonging of his representatives on the example of ideas about a hetman Ivan Mazepa.

Key words: *Mazeppa, a historical personality, a literary character, representation, transformation of the chain.*

ВИМОГИ
ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ, ЩО ЇХ НАДАЮТЬ АВТОРИ ДО ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО”

Статті у журналі “Краєзнавство” публікуються українською мовою. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01. 2003 року № 7–05/1 (Бюлетень ВАК України. — 2003. — № 1). Обсяг статей не повинен перевищувати 1 др. аркуш, матеріалів — не більше 0,5 др. арк., рецензій та оглядів — 0,3 др. арк. Матеріали подаються на дискеті 3,5. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word (версії від 97 і вище) у форматі rtf. Основна гарнітура набору — Times New Roman. До дискети додається один роздрукований примірник. Текст повинен бути підписаний автором. Відомості про автора подаються окремим файлом: прізвище, ім’я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи і посада, контактні телефони та адреса, електронна скринька.

Джерела та література подаються у кінці тексту в порядку посилань із зазначенням загальної кількості сторінок видання. Посилання виконуються через меню “Вставка” автоматично в кінці тексту. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі. До тексту додаються анотація українською, російською, англійською мовами (кожна до 250 знаків). Ілюстрації приймаються роздруковані на окремих аркушах та в електронному варіанті. Рукописи не рецензуються і не повертаються. У випадку прийняття статті до публікації редколегія залишає за собою право наукового й літературного редагування та скорочення тексту без додаткової консультації з автором.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського,4, кімн. 216.
Електронна пошта: bazhanclio@ukr. net
Тел.: 044–278–53–05; 044–279–13–88

ПРО АВТОРІВ

Аверіна-Лугова Діана Юріївна — к. і. н., асистент кафедри українознавства факультету української філології та українознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського

Адамус Тетяна — аспірантка Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Арзуманова Тетяна Володимирівна — к. і. н., доц. кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури

Бондар Вадим Віталійович — к. і. н., м. н. с. відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Бондарчук Петро Миколайович — к. і. н., ст. н. с. відділу історії України др. пол. XX ст. Інституту історії України НАН України

Гедьо Анна Володимирівна — д.і. н., проф. кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

Гогохія Нані Тамазівна — к. і. н., доц. кафедри історії України Луганського національного університету ім. Т. Шевченка

Діанова Наталія Миколаївна — к. і. н., доц. кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Дзагалов Анатолій Сосланбекович — кандидат історичних наук, в. о. зав. кафедрою Соціально-гуманітарних дисциплін Інституту Екології та медицини

Дмитренко Віталій Анатолійович — аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Єфименко Геннадій Григорович — к. і. н., ст. н. с. відділу історії України 1920–1930-х рр. Інституту історії України НАН України

Ковалевська Ольга Олегівна — к. і. н., доц., ст. н. с. відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Коваленко Оксана Валентинівна — к. і. н., ст. викл. кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, молодший науковий співробітник Інституту керамології — Відділення Інституту народознавства НАН України

Коляда Ігор Анатолійович — к. і. н., доц. кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Кушнір Людмила Володимирівна — к. і. н., викл. кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецької філії Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

Лабур Ольга Володимирівна — к. і. н., доц., докторант Українського центру гендерної освіти при НТУУ "КПІ"

Лаврут Ольга Олександрівна — к. і. н., доц. кафедри виховання і розвитку особистості Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Лук'яненко Олександр Вікторович — аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Милько Володимир Іванович — аспірант відділу історії України XIX — поч. XX ст. Інституту історії України НАН України

Міхеєва Оксана Костянтинівна — к. і. н., доц., докторант кафедри історії України Донецького національного університету

Молчанов Володимир Борисович — к. і. н., ст. н. с. відділу історії України XIX — поч. XX ст. Інституту історії України НАН України

Петренко Ірина Миколаївна — к. і. н., доц., докторант історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Петрова Інна Володимирівна — к. і. н., доц. кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Донецького університету економіки та права

Попов Олексій Дмитрович — к. і. н., доц. кафедри суспільних наук Кримського економічного інституту ДВНЗ "Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана"

Сердюк Ігор Олександрович — асистент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Стецюк Вадим Борисович — к. і. н., ст. викл. кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

Стяжкіна Олена Вікторівна — д. і. н., проф. кафедри історії слов'ян Донецького національного університету

Тельвак Віталій Васильович — д. і. н., проф. кафедри давньої історії України та спе-

ціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Удод Олександр Андрійович — д. і. н., проф., зав. відділом української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України, чл.-кор. НАН України

Ходак Інна Володимирівна — аспірантка історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Національна спілка краєзнавців України
РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ “КРАЄЗНАВСТВО”

Поштова адреса:
01001, м. Київ-1,
вул. Грушевського, 4, кім. 212
тел. 278-53-05,
279-13-88
Електронна пошта:
bazhanclio@ukr.net

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо-досконалих і суспільно-значимих матеріалів.
При передруку посилання на журнал обов’язкове.

Відповідальна за випуск
Ольга Ковалевська

Здано в набір 23.11.10 р. Підписано до друку 24.11.10 р.
Формат 60×84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 27,90. Наклад 500 пр. Гарнітура шкільна.

Віддруковано ТОВ “Видавництво “Телесик”
04074, м. Київ, вул. Новозабарська, 21